

66.02.73

X91

Хрестоматія з ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ВЧЕНЬ

Арістотель Діонісій
 Платон Арістотель Діонісій
 Прокопій Кесарійський Михайло Тршчевський
 Нікола Макіавеллі Томас Мор
 Бенедикт Спіноза Жан-Пол
 Сковорода Микола Костомаров Михайло Тршчевський
 Леся Українка Володимир Винниченко Дмитро
 Конфуцій Цицерон Сенека Прокопій Кесарійський Михайло Тршчевський
 Іван Вишневський Нікола Макіавеллі Томас Мор
 Кампанелла Бенедикт Спіноза
 Жан Франсуа Сковорода Микола Костомаров Михайло Тршчевський
 Леся Українка Михайло Тршчевський
 Сковорода Володимир Винниченко

Хрестоматія з історії політичних вчень

Посібник

**Упорядник та автор коментарів
Уривалкін О. М.**

НБ ПНУС

804174

**КИЇВ
ДАКОР
КНТ
2008**

ББК 67.9(301).162

УДК 34(477)

У73

Хрестоматія з історії політичних вчень: Посібник/ Упоряд. та У 73 автор коментарів Уривалкін О.М. — К.: Дакор, КНТ, 2008. — 456 с.

ISBN 978-966-8379-40-6 (Дакор)

ISBN 978-966-373-372-2 (КНТ)

Видання містить твори філософів та політологів, історичні документи, фрагменти літописів, мемуарів, наукових досліджень, що дають можливість зрозуміти значення держави і права в духовних надбаннях людства на різних етапах його розвитку, побачити постійну роботу людської думки над пошуками кращих, оптимальних теорій і концепцій про ідеальні або бажані форми державно-правового буття. Документи подані в хронологічному порядку і мають коментарі, анотації, пояснення термінів та понять, дані про окремих діячів історії. Частина документів вперше друкується в хрестоматійному виданні.

Видання розраховано на науковців, викладачів, студентів та учнів, всіх, хто цікавиться історією виникнення і розвитку поглядів, вчень і теорій щодо походження, ролі, значення та ідеальної форми держави і політичного життя суспільства.

код 02 / 25766
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ББК 67.9(301).162

УДК 34(477)

804174

ISBN 978-966-8379-40-6

ISBN 978-966-373-372-2

© Уривалкін О.М., 2008

© Дакор, 2008

© КНТ, 2008

...Ніхто нам не збудує державу,
коли самі не збудуємо,
і ніхто за нас не зробить нації,
коли ми самі нацією
не хочемо бути.

В'ячеслав Липинський.

Розділ І. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ ТА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО БУТТЯ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

1. 3 «Повчання гераклеопольського царя (?Ахтоя) своєму синові Мері-ка-Ра» (кінець III тис. до н.е.)

«Повчання гераклеопольського царя (?Ахтоя) своєму синові Мері-ка-Ра» дає матеріал для того, щоб судити про соціальні відносини і про організацію Єгипетської держави в кінці III тисячоліття до н.е. Текст зберігся в трьох папірусах епохи Нового Царства (1580—1085 рр. до н.е.) XVIII династії, оригінал яких походить з часів розпаду Єгипту між Стародавнім і Середнім Царством. Ім'я царя, який повчає свого сина, не збереглося. Проте з деяких натяків можна встановити, що це був фараон Ахтой III, один з останніх правителів Гераклеополітанської династії, що правив біля 2100 р. до н. е. Початок тексту зіпсований. Проте, можна визначити, що йдеться про заходи, де цар перестерігає свого наступника від ворогів державної влади. На думку Ахтоя, найнебезпечніший ворог — бідняки, їх не слід брати до війська. Сановників цар рекомендує призначати тільки з-поміж багатих людей. Із простими людьми і бунтівниками слід розправлятися рішуче й нещадно.

* * *

...Підбурювач — це шкідник, знищ його, убий (його), зітри його ім'я, (знищ) його близьких, вигуби пам'ять про нього і про його людей, що люблять його. Неспокійна людина — це смута для городян, бо вона створює дві партії серед молоді...

Хай будеш ти праведним перед богом... Будь вправний в мові... і ти переможеш, бо язик — це... зброя (царя). Сильніша мова, ніж усяка зброя... Мудрець — це (захист) для князів, не поборюють його, не трапляється (брехня) в його присутності, бо приходить до нього істина готовою, подібно реченню предків.

Йди за прикладом твоїх батьків, твоїх предків... ось, їх слова лежать в писаннях — відкрий, читай, пильнуй премудрості, бо з учня стає умілець.

Не будь злим, самовладання прекрасне, створюй свої пам'ятники твоєю любов'ю, збагачуй... і городян, і подякують за дари... вихваляючи за твою благодать, молячись за твоє здоров'я.

Поважай вельмож і піклуйся про твій народ. Зміцнюй твої кордони і твою країну, — бо добре творити для прийдешнього... Злочинець той, що захоплює собі землю беззаконно. Хто заздрить (тому,) (що) інші мають — це дурний, бо проходить (життя) на землі, не довге воно, а хто залишає (добрю) пам'ять про себе — це щасливий... Чи є (людина), що живе вічно?..

Звеличуй твоїх вельмож, і вони виконають твої постанови. Той, хто забезпечений у своєму домі — безсторонній, бо він багатий і не терпить нужди. А бідняк не говорить згідно з істиною. Несправедливий той, хто говорить «я хочу!». Він прихильний до того, кого він любить, він схиляється до власника його приносин. Могутній цар, що має почит, славен багатий знатними. Говори істину у своєму домі, і вельможі в країні боятимуться тебе.

Твори істину, і ти залишишся на землі. Заспокой плачучого, не утискуй вдову, не відстороняй людину від майна її батька, не усувай вельмож з їх посад. Не вбивай — це не корисно для тебе, але карай ударами і ув'язненням, і тоді ця земля процвіте, за винятком бунтівника, чий намір відкрити, тому що бог знає підбурювача і бог карає його гріхи його кров'ю... Але не вбивай людини, достоїнства якої ти знаєш, з якою ти співав писання...

Читай про суд... перед богом і йди спокійно в «Місце таємниче», бо коли іде душа до місця, яке вона знає, не відхиляється вона від шляхів вчорашніх, і ніякі чари не вдержать її... А судді, які судять грішників, — знай, не лагідні вони в той день судилища нещасних, в час виконання їх обов'язків. Горе засудженому!... Не надійся на довгість піт, бо вони дивляться на життя, як на годину. Коли залишається людина після смерті, діла її складені купою перед нею. Перебування там вічне. Дурний, хто легко ставиться до цього. Але той, хто досяг цього, не роблячи гріха, — буде там, подібно до бога, сміливо ступаючи, подібно до «Владики вічності».

Піднімай молодих воїнів, хай возлюбить тебе столиця... Підвищуй твоїх вельмож, висувай твоїх (воїнів), збільшуй (число) молодих воїнів, що йдуть за тобою, давай їм майно, даруй землю, нагороджуй скотом.

Не роби різниці між сином знатного і простою людиною, залучай людину по її ділах, хай творяться всі ремесла...

Оберігай твій кордон, будуй твої пам'ятники. Загони робітників корисні для свого пана. Створюй (прекрасні) пам'ятники для бога; через те житиме ім'я того, хто це зробить...

Відвідуй храм, мовчи про таїнства, входи у святилище, їж хліб у домі бога. Наповнюй жертвник, збільшуй хліб, примножуй щоденні жертви, корисно це для того, хто робить.

Зміцнюй твої пам'ятники відповідно до твоєї могутності, бо один день дасть вічність, одна година прикрашає для майбутнього. Бог знає творячого для нього...

Воїни відбиватимуть воїнів, подібно до пророкованого предками про це: «Єгипет воює на кладовищі». Не руйнуй гробниць, бо я зробив подібне, і трапилось подібне ж (зі мною), подібно до того, як трапляється з тим, хто порушив подібне перед богом. Не чини погано з Півднем, бо ти знаєш пророкування столиці про це... я захопив це подібно до потоку води... Добре творити для прийдешнього. Ти хороший з Півднем, приходять до тебе носильники вантажів з приносами. Я робив те саме, що й предки... Будь задоволений своїм хлібом і своїм пивом. Доставляється до тебе червоний граніт без перешкод. Не руйнуй пам'ятників іншого, але ламай камінь в Раау.

Немає ворогів всередині твоїх кордонів!.. Я приборкав увесь Захід, аж до просторів Фаюму... Не повстане бунтівник, (поки) тобі не зробить погано Ніл — не вийде. Податки Півночі будуть у твоїй руці...

Так говори про кочовика. Ось — мерзенний азіат, погане місце, у якому він перебуває, — бідне на воду, трудне, бо багато дерев; дорога там тяжка, бо гори. Він не живе на одному місці, ноги його бродять через недостачу. Він воює від часу Гора. Вій не перемагає, але і не переможений. Він не сповіщає про день битви, подібно до злодія, що уникає загонів...

Будуй укріплені поселення на Півночі. Адже не мале ім'я людини в її вчинках. Не шкодять укріпленому місту... Збагачуй жертovníки, шануй бога. Не говори, що це — слабкість серця, і не розпускай своїх рук, працєю бадоро... Нема нікого без ворога. Правитель Обох Берегів мудрий, і цар, що має вельмож, — не неук, він — розумний вже від народження, і підніс його бог над мільйонами людей...

Покоління людей проходять... Шануй бога на шляху його. Висікають з каменю, творять з бронзи... Душа йде до місця, яке вона знає. Укріпи твоє житло на Заході, прикрашуй твоє місце на кладовищі, як праведник, як творящий істину. В цьому — заспокоєння людських сердець. Твори для бога, хай сотворить він тобі подібне, — жертвами, що наповнюють олтарі, і написами — це збереження твого імені, бо знає бог творячого для нього.

Зберігай людей, стадо бога. Створив він небо і землю на їх бажання, знищив він жах води, створив повітря, щоб жили їх ніздрі. Це — подобі його, що вийшли з тіла його. Він сходить на небо за їх бажанням. Він створив для них трави, скот, птахів і риб, щоб годувати їх. Він убив своїх ворогів, знищив своїх дітей, бо вони замислили вчинити заколот. Він створив світ на бажання їх і пливе (по небу), щоб бачити їх. Він воздвиг святилище позаду них, плачуть вони — він чує. Він створив для них правителів природжених — підтримку, щоб підтримувати спину слабого. Він створив для них чари,

як зброю для відбиття грядущих (бід), сни вночі і вдень. (Але) він убив бунтівника, подібно до того, як поражав людина свого сина заради свого брата. Бо бог знає кожне ім'я.

Хай не зробиш ти зла моїми устами, що дають всякі правила про царя! Тримай лице твоє (прямо), стій як людина! Хай досягнеш ти мене без свого обвинувача! Не вбивай нікого близького до тебе... Збуди любов до себе в усій країні. Поведінка добра — це пам'ять!...

Ось, я сказав тобі мої найкращі думи, закріпи їх твердо перед твоїм лицем!

Хрестоматія по історії Древнього Востока. —
М., 2003. — С. 34—37.

2. Закони Ассирійської держави другої половини II тис. до н.е.

Ассирія — держава в північній області Месопотамії, що виникла в II тисячолітті до н.е. Першим Ассирійським царем вважається Шамші-Адад I, сучасник вавилонського царя Хаммурапі. Шамші-Адад I був нащадком маорійської династії в Ханейському царстві. Він підкорив Марі, князівство Еккалатум, сирійське місто Катна, й уклав союз із Каркемишем, офіційно іменував себе «царем всесвіту і воїном бога Енліля». Влада царя в Ассирії була самодержавною.

Після поразок у війні з Вавилоном та Мідією у 612, 609 та 605 рр. до н.е. Ассирія перестала існувати, але ассирійський народ зберігся.

Ассирія перестала існувати, але ассирійський народ зберігся. Завойовники вирізали лише ассирійську знать, простий же люд розбрівся по світу. Уцілілі жителі Ніневії повернулися по якомусь часі й заснували на протилежному березі Тігру нове місто, яке вони назвали Меспілою чи Мосулом, решта ассирійців знайшла притулок серед інших народів Передньої Азії. Втративши батьківщину, ассирійці звідали почім ківш лиха, проте зберегли свою мову, свої звичаї і традиції — одним словом, зберегли себе як етнос. Нині у світі налічується близько двох мільйонів ассирійців — переважно у Північному Іраку, Сирії, Ірані, Туреччині, США, Грузії, Вірменії та Азербайджані. Близько 3 тис. етнічних ассирійців проживає нині в Україні.

* * *

Закон — нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну силу.

* * *

Таблиця А

(§ 1.) Якщо жінка — чи то дружина чоловіка, (чи) то дочка чоловіка, — вступивши в дім бога, (із) дому бога що-небудь належне святині вкраде

і (воно) буде схоплене в її руках, і її викриють клятвеним показанням або доведуть (проти неї, то треба порушити) обвинувачення і спитати бога; що він повелить (зробити з жінкою), те слід з нею зробити.

(§ 2.) Якщо жінка — чи то дружина чоловіка, чи то дочка чоловіка — скаже мерзоту або впаде в хулу, то ця жінка повинна нести свою вину; до її чоловіка, її синів і її дочок не можна ставити вимог.

(§ 3.) Якщо чоловік захворіє або вмере, а його дружина вкраде що-небудь в його домі або віддасть (якому-небудь) чоловікові, або жінці, або кому-небудь іншому, то дружину чоловіка і тих, що прийняли від неї, слід убити.

А якщо дружина чоловіка, чий муж здоровий, вкраде в домі свого мужа або віддасть (якому-небудь) чоловікові, або жінці, або кому-небудь іншому, то чоловік повинен клятвеним показанням викрити свою дружину і накласти на неї покарання; а той, що прийняв з рук дружини чоловіка, повинен віддати вкрадене, а також слід накласти на нього покарання, яке чоловік накладе на свою дружину.

(§ 4.) Якщо раб чи рабня приймуть що-небудь з рук дружини чоловіка, то слід, відрізати ніс і вуха рабу і рабині, відшкодувати вкрадене. Чоловік може відрізати вуха своїй дружині.

А якщо дружині своїй він відпустить гріх і не відріже їй вуха, то не слід відрізувати рабу і рабині (і) відшкодувати вкрадене.

(§ 5.) Якщо дружина чоловіка в домі іншого чоловіка вкраде що-небудь, що перевищує вартістю 5 мін (1 міна — 505 г) олова, то власник вкраденого повинен поклястися: «Хай буду я проклятий коли дозволив їй взяти! В моєму домі сталася крадіжка!» Якщо її чоловік згодиться, він може віддати вкрадене і викупити її, відрізавши їй (при цьому) вуха. Якщо чоловік її не згодиться викупити її, то власник вкраденого може взяти її (собі), а також відрізати їй носа.

(§ 6.) Якщо дружина чоловіка заставить що-небудь на стороні, то той, хто прийняв, відповідає як за крадене.

(§ 24.) Якщо дружина чоловіка віддалилась від свого мужа, чи то в тому місті, чи то в околицьніх селищах, де він їй вказав дім, увійде в дім ассірійця, поселиться у господині дому, переночує три-чотири рази, а господар дому не знатиме, що в його домі живе дружина чоловіка, (але) нарешті ця жінка буде схоплена, то господар дому, чия дружина від нього віддалилась, дружину свою, відрізавши їй (що-небудь), може взяти; дружині чоловіка, у якої жила його дружина, слід відрізати вуха; якщо захоче, її чоловік може віддати її ціну — 3 таланти 30 мін олова (1 талант — 30,3 кг); а якщо захоче, його дружину можуть взяти (у нього).

А коли господар дому знав, що у його дружини живе дружина чоловіка, то він повинен віддати втрьох.

А коли він заперечуватиме, кажучи: «Я дійсно не знав», то вони повинні піти до Ріки (Євфрат). І коли чоловік, у домі якого жила дружина чоловіка, вернеться з Ріки, то він повинен віддати втroe. Коли ж чоловік, від якого віддалилась дружина, повернеться з Ріки, то він вільний, він виконав усе, що стосувалося Ріки.

А якщо чоловік, від якого втекла дружина, (вуха) своїй дружині не відріже і візьме назад свою дружину, то не повинно бути ніякого покарання.

(§ 25.) Якщо жінка живе ще в домі свого батька, а чоловік її вмер і брати її чоловіка «нерозділені», а дітей у неї нема, то всі прикраси, які поклав на неї її чоловік і які не пропали, можуть взяти «нерозділені» брати її чоловіка; відносно іншого вони повинні, не згадуючи (імені) богів, викрити (і тоді) можуть взяти. До бога Ріки і до клятви їх не треба брати.

(§ 26.) Якщо жінка живе ще в домі свого батька, а чоловік її вмер, то всі подарунки, які робив їй її чоловік, коли є діти її чоловіка, вони можуть взяти, а коли нема дітей її чоловіка, вона сама може взяти.

(§ 27.) Якщо жінка живе ще в домі свого батька, а чоловік її весь час ходив до неї, то всяке «нудунну» (видлене майно), яке дав їй її чоловік, він сам може взяти, (але) на те, що належить дому батька її, він не має прав.

(§ 28.) Якщо вдова увійшла в дім чоловіка і принесла з собою свого сина-немовля і він виріс в домі того, хто взяв її, але таблички про усиновлення його не було написано, то він не одержує наділу в домі свого вихователя, не відповідає за борги і одержує наділ відповідно до своєї частки в домі свого батька.

(§ 29.) Якщо жінка увійде в дім свого чоловіка, то її посаг і все, що вона принесе з дому батька свого або що їй дав її свекор, коли вона прийшла, — вільне і безспірне майно для її дітей; діти її свекра не повинні пред'являти прав.

Але якщо чоловік одержить це від неї після її смерті, то може віддати, що хоче, своїм дітям.

(§ 30.) Якщо батько приніс, доставив «біблу» (калим) в дім тестя свого сина, а жінка його синові ще не буде дана, а інший його син, дружина якого живе в домі свого батька, вмер, то дружину свого померлого сина він може дати як «ахузиту» (жінка, що вступає в дім чоловіка, не будучи дівчиною. Термін, похідний від дієслова «ахазу» — «взяти») своєму іншому синові, в дім тестя якого він вніс («біблу»).

Якщо власник дочки, що прийняв «зубуллу» (калим), не погодиться віддати свою дочку, то батько, який приніс «зубуллу», якщо хоче, може взяти свою невістку і віддати своєму синові, а якщо хоче, може взяти (назад) все, що він приніс — олово, срібло, золото, — тільки основну суму, крім істівного; на істівне він не має прав.

(§ 31.) Якщо чоловік приніс в дім свого тестя «зубулли», а дружина його вмерла, а в його тестя є ще дочки, то коли хоче тесть, він може взяти дочку свого тестя замість своєї померлої дружини, або коли він хоче, то він може взяти срібло (в розумінні «гроші»), яке він віддав; ячменю або овець або чого-небудь істивного йому не слід давати, він повинен одержати тільки срібло.

Якщо чоловік візьме собі вдову і не складе договору і вона проживе в його домі 2 роки, то вона дружина і піти не може.

(§ 35.) Якщо вдова увійде в дім чоловіка, то все, що вона принесе (належить) її чоловікові. А якщо чоловік прийде до жінки, то все, що він принесе, (належить) жінці.

(§ 36.) Якщо жінка живе ще в домі свого батька, або якщо її чоловік оселив її окремо і її чоловік вирушить у поле і не залишить їй ні олії, ні вовни, ні одежі, ні корму, ні взагалі чого б там не було і не пришле їй нічого з поля, то ця жінка повинна бути 5 років вірною своєму чоловікові і не повинна оселятися у (іншого) чоловіка; коли в неї є діти, то вони повинні найматися і з того жити, а жінка повинна чекати свого чоловіка і не повинна оселятися у (іншого) чоловіка. Коли у неї нема дітей, то 5 років вона повинна чекати свого чоловіка, а як настане 6-й рік, вона може оселитися у якого хоче чоловіка. Коли прийде її чоловік, він не матиме на неї прав, вона вільна для її наступного (тобто другого) чоловіка.

Якщо він затримався більше 5 років, але був відсутній не з своєї вини — або ворог міста схопив його, (і) він пропав, або він був схоплений за неправдивим (доносом) і затримався, то після приходу він повинен дати клятвене показання і дати жінку замість своєї дружини і може взяти свою дружину.

А якщо цар пошле його в чужу країну і він затримається довше 5 років, то дружина його повинна його чекати і не повинна оселятися у (іншого) чоловіка.

А якщо до закінчення 5 років вона оселиться у (іншого) чоловіка і родить (йому), то чоловік її по поверненні може взяти її і її потомство, тому що вона не виждала (строку) договору і дала себе взяти (за жінку).

(§ 37.) Якщо чоловік залишить свою дружину, то, коли визнає за потрібне, може дати їй що-небудь, коли не визнає за потрібне, може їй нічого не давати: вона повинна піти з порожніми руками.

(§ 38.) Якщо жінка живе ще в домі свого батька, а чоловік її покине її, то подарунки (прикраси), які він сам їй робив (буквально: на неї поклав), він може взяти, але на «терхету» (шлюбний дар), що його він приніс, він не має прав, воно вільне для жінки.

(§ 39.) Якщо чоловік віддасть мужеві не свою дочку і якщо раніш її батько заборгував і вона була оселена в домі кредитора як застава, і якщо попередній кредитор прийде до продавця жінки, то його слід задовольнити

відносно її ціни; якщо у продавця нічого буде дати, то чоловік (той) може взяти продавця.

А якщо вона жила бідуючи, то вона вільна для свого оживителя (йдеться про взяття на виховання дочки бідняка (вона була заставою); вихователь дістав на неї напівбатьківські, напіврабовласницькі права).

А якщо чоловікові, який взяв жінку, дали написати табличку (тобто взяти на себе зобов'язання), або іншим способом дали прийняти на себе (відповідальність перед) тим, хто закладає позов, то він повинен заплатити ціну жінки, а продавець (вільний).

(§ 40.) ...рабині не повинні покриватися; хто побачить покриту рабiniu, повинен схопити її і привести до брами (?) палацу, їй слід відрізати вуха, той, хто схопив її, може взяти її одягу.

Якщо чоловік побачить покриту рабiniu і відпустить, не схопить її і не приведе до брами палацу і проти нього виступлять зі свідченням, викриють його, — то йому слід дати 50 ударів палицею, проколоти йому вуха, просмикнути мотузку і зав'язати ззаду; його донощик може взяти його одягу. Один повний місяць він повинен виконувати царську роботу.

(§ 42.) Якщо чоловік у день свята зіллє олію на голову дочки чоловіка або на бенкеті принесе «хуруппате», то вороття бути не може (тобто заручини не можуть бути анульовані).

(§ 43.) Якщо чоловік або зіллє на голову олію, або принесе «хуруппате», а син, якому він призначав (цю) жінку, умре або пропаде, то він може віддати (її) якому хоче з своїх синів від старшого до молодшого, якому буде 10 років.

Якщо батько умре і син, якому він призначав жінку, також умре, то син померлого сина, якому буде 10 років, може взяти її. А якщо сини сина молодші за 10 років, то батько дівчини, якщо хоче, може віддати свою дочку, або, якщо хоче, може повернути (принесене) в рівній кількості.

Якщо сина не буде, то все, що він одержав з кольорового каміння, і всього, що не істівне, він повинен повернути, а істівного він не повинен повертати.

(§ 44.) Якщо ассирієць або ассиріянка, які живуть у домі чоловіка за свою ціну як застава, взяті за повну ціну, то він може його бити, тягати (за волосся), бити по вухах і проколювати (ix).

(§ 46.) Якщо жінка, чий чоловік помер, після смерті чоловіка не вийде з його дому і якщо її чоловік нічого не відписав їй, то вона може жити в домі своїх дітей, де хоче; діти її чоловіка повинні утримувати її; вони повинні укласти договір, (щоб давати їй) їжу і пиття, як невістці, яку вони люблять.

Якщо вона наступна (тобто друга дружина) і не має своїх дітей, то вона може жити в одного (з пасинків), але вони повинні утримувати її спільно.

Якщо в неї є діти, то діти першої дружини можуть не погоджуватися утримувати її, а вона може жити в домі своїх власних дітей, де хоче, її власні діти повинні утримувати її, і їх роботу вона повинна виконувати.

А якщо є (хто-небудь) з дітей її чоловіка, хто візьме її, то тільки той, що (взяв) її повинен утримувати її, а її інші діти можуть не утримувати її.

(§ 47.) Якщо чоловік або жінка приготують чари і еони будуть схоплені в їх руках, проти них виступлять з свідченням і викриють їх, то того, хто приготував чари, слід убити.

Чоловік, який бачив готування чар (або) від того, хто бачив чари, чув, що він говорив йому: «Я сам бачив», (той, хто) чув, повинен прийти і сказати цареві. Якщо той, хто бачив, заперечить те, що той сказав цареві, то він повинен сказати перед Биком, сином Шамаша: «Хай я буду проклятий, коли він не говорив»; він вільний; той, хто бачив, сказав і відмовився — цар як визнає за потрібне, повинен допитати його і в'яснити його таємниці. Заклинатель, коли його приведуть, повинен примусити творити (того) чоловіка і сказати (йому) так: «Від клятви, якою ти заклятий для царя і його сина, вас не звільнять, але, згідно з табличкою, якою ти заклятий для царя і його сина, ти будеш заклятий».

(§ 58.) В усіх покараннях — (чи то буде відривання), чи то відрізування (дружині чоловіка), також і жрець — «галлу» нехай узнає (і нехай) прийде, згідно з тим, що написано на (цій) табличці.

(§ 59.) Крім покарань, дружині чоловіка, написаних на (цій) табличці, чоловік може свою дружину (бити), вищипувати (волосся), бити по вухах і бити (?), вини його (в тому) немає...

Таблиця Б

(§ 1.) ...з необроблених земель (?) ...із (?) неродючої землі старший брат 2 частини ...як свою спадкову частину повинен вибрати і взяти, і брати його один за одним повинні вибрати і взяти. Всяке поле «шілухлі» і всі (плоди) трудів їх молодший син повинен поділити; старший син повинен вибрати і взяти 1 частину, а про другу частину його він повинен кидати жереб із своїми братами.

(§ 2.) Якщо чоловік з нерозділених братів погубить живу істоту, (то) його слід віддати хазяїнові живої істоти; якщо хоче, хазяїн живої істоти може вбити його, а якщо хоче — може помилувати (і) взяти його спадкову частину.

(§ 3.) Якщо чоловік з нерозділених братів скаже слово зради (?) або втече, (то) з його спадковою частиною цар (зробить), як бажає.

(§ 6—7.) Якщо чоловік скаже чоловікові: «Я візьму твій дім і поле за срібло», то перше ніж він візьме поле і дім за срібло, протягом повного місяця глашатай тричі повинен викликати в селищі бога Ашшура і тричі

він повинен викликати в селищі, де той бере поле і дім: «Поле і дім такого-то, сина такого-то, на оброблюваній землі такого-то селища я візьму за (срібло), у кого є (право) взяти або претензії, нехай вони пред'являть свої документи і покладуть їх перед «наглядачами», нехай закладуть позов, нехай звільнять (майно від сторонніх претензій) і нехай візьмуть». Хто протягом цього повного місяця, поки є строк не забути (старе право) пред'явить свої документи і покладе їх перед «наглядачами» — цей чоловік щодо поля свого повинен бути задоволений (?) і може взяти (його). Коли глашатай викликає в місті бога Ашшура, повинні бути присутніми один із радників («суккалпу»), що перед царем, писар міста, глашатай і царські «наглядачі». У селищі, де він бере поле і дім, повинні бути присутніми староста і троє «великих» селища. Вони повинні примусити глашатая викликнути, повинні написати свої документи і віддати (їх): «Протягом цього повного місяця, хто не приніс свого документа, не поклав перед «наглядачами», втратив свою частину в полі і домі; вони «вільні» (належать) тому, хто просив глашатая викликнути». З трьох документів про клич глашатая, які повинні написати судді, один документ повинні взяти наглядачі...

(§ 8.) Якщо чоловік навмисно сплутає велику межу своїх товаришів, то його треба обвинуватити клятвеним показанням і довести проти нього; він повинен віддати один талант свинцю; поле, яке він навмисно сплутав (і взяв), він повинен віддати втриє; йому слід дати 50 ударів палицею, і один повний місяць він повинен виконувати царську роботу.

(§ 9.) Якщо чоловік порушить малу межу між жеребами, то проти нього слід виступити зі свідченням і викрити його; він повинен віддати один талант свинцю; поле, яке він (навмисно) сплутав (і взяв), він повинен віддати втриє; йому слід дати 50 ударів палицею і один повний місяць він повинен виконувати царську роботу.

(§ 10.) Якщо чоловік викопає колодязь або побудує укріплений двір не на своєму полі, то він втрачає свою частину в колодязі своєму і (укріпленому дворі) своєму, йому слід дати 30 ударів палицею і один повний місяць він повинен (виконувати) царську роботу...

(§ 12.) Якщо чоловік посадить сад або (викопає) колодязь і виростить дерева на полі (товариша свого), а хазяїн поля буде дивитися (з відома його) і не заперечуватиме, то сад «вільний» (тобто належить) тому, хто посадив його, (але) він повинен (віддати) хазяїнові (поля, перетвореного в) сад поле за поле.

(§ 13.) Якщо чоловік не на своїй необробленій землі посадить сад, викопає колодязь і виростить овочі або дерева, то проти нього слід виступити зі свідченням і викрити його, і коли прийде хазяїн поля, то він може взяти і сад разом (з плодами) трудів

(§ 14.) Якщо чоловік не на своїй необробленій землі обгородився (?) і буде формувати цеглу, то проти нього слід виступити зі свідченням і викрити його; землю він повинен віддати втриє, і цеглу його візьмуть. Йому слід дати 50 ударів палицею, і (один повний місяць) він повинен виконувати царську роботу.

(§ 17.) Якщо в колодязях (цистернах) є вода, яка для зрошування (і) для обробітку (полів) приходить, то хазяї полів повинні допомагати один одному; кожен повинен виконувати роботу для свого поля і зрошувати своє поле; а якщо серед них є незгодні, то той серед них, хто згоден, повинен спитати суддів, взяти документ від суддів і виконувати роботу; цю воду він може взяти собі і зрошувати своє поле; ніхто інший не повинен зрошувати.

(§ 18.) Якщо є вода Адада (тобто дощова), яка для зрошування (і) для обробітку (полів) приходить, то хазяї полів повинні допомагати один одному; кожен повинен виконувати роботу для свого поля і зрошувати своє поле. А якщо серед них є незгодні, то той серед них, хто згоден, може взяти документ від суддів проти незгодних. Староста і 5 «великих» селища повинні бути присутніми..., йому слід дати... ударів (палицею, і один (?) повний місяць він повинен виконувати (царську роботу).

**Хрестоматія по історії Древнього Востока. —
М., 2003. — С. 53—61.**

3. Закони вавилонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.)

Хаммурапі — цар Вавилону у 1792—1750 рр. до н. е., підкорив усе Межиріччя і встановив єдині для Вавилонського царства закони. Тексти законів збереглися на двометровому базальтовому стовпі, знайденому в 1901 р. французькою археологічною експедицією в еламській столиці Сузах, куди він був завезений після одного з нападів еламітян на Вавилон. За наказом еламського царя, що вивіз цей стовп як трофей, кілька рядків було стерто. Проте більша частина (247 із 282) статей законів збереглася. Пізніше в бібліотеці царя Ашшурбаніпала були знайдені копії деяких частин кодексу, за допомогою яких пошкоджені місця були майже повністю відновлені.

Вчені по-різному трактують «Закони Хаммурапі». Одні вважають їх своєрідним звітом царя перед богами про своє «мудре» і «справедливе» володарювання, інші — збірником добрих побажань, моральним кодексом, здатним продемонструвати «розрив між дійсним становищем (у державі) і намірами уряду», треті — чинним законодавством, покликаним доповнити й узагальнити звичаєве право міських общин.

«Закони Хаммурапі» — це, власне, ще не кодекс законів, а лише добре впорядкована збірка звичаєвого права, в центрі уваги якої — юридичний захист власності та правове оформлення використання чужої праці. Закони згруповані в ній окремими блоками: ті, що

стосуються процесуальних норм і основних принципів вавилонського правосуддя (§ 1—5), охорони державної та приватної власності (§ 6—25), майна, одержаного від царя за службу (§ 26—41), операцій з нерухомим майном і відповідних правопорушень (§ 42—50), торгових стосунків (§ 50—126), норм сімейного права (§ 127—195), покарань за вчинення навмисних і ненавмисних тілесних ушкоджень (§ 196—214), операцій з рухомим майном та відповідних правопорушень. Структурно «Закони Хаммурапі» складаються з трьох частин: вступу, самого тексту законів і висновку.

«Закони Хаммурапі» зберігаються в Луврському музеї (Париж).

* * *

Коли великий бог, цар ануннаків, Енліль, володар неба і землі, який вирішує долю країни, вручив Мардуку (цар богів — покровитель Вавилону, його ім'ям була названа планета Юпітер, що вважалася втіленням цього бога), першому синові Еа (бог морів, рік і підземних вод, син бога неба Ану), панування над усіма людьми і звеличив його серед ігігів (небесні боги), назвав Вавилон його великим ім'ям, зробив його наймогутнішим серед країн світу і утвердив у ньому вічне царство, чия основа міцна, подібно до неба і землі, — тоді мене, Хаммурапі, славного, богобоязливого князя, для того, щоб дати сяяти справедливості в країні, щоб погубити беззаконних і злих, щоб сильному не кривдити слабого, щоб я, як Шамаш (бог сонця, світла і правосуддя), сходяв над чорноголовими (жителі м. Аккад) і освітлював країну, — покликали Ану і Енліль для благоденства людей.

Я, Хаммурапі, пастир, названий Енлілем, надбав багатство і достаток, все зробив для Ніппура, зв'язку неба і землі, славний покровитель Е-Кура; переможний цар, що відбудував Ерідуд (місто на березі Персидської затоки, сучасний Абу-Шахрейн), очистив обряди Е-Абзу; покровитель (?) чотирьох сторін світу, що звеличив ім'я Вавилону, втішив серце Мардука, свого володаря, (всі) дні свої ходив до Е-Сагіле; сім'я царственості, створений Сіном (бог місяця), дав достаток Уру (місто на південь від Вавилону, сучасний Ель-Мукаяр), смиренний богомолець, що приносить родючість в Е-Кашшіргал, цар законний, покірний Шамашу, сильний, що зміцнив основу Сіппара (місто біля Аккада, сучасний Абу-Хабба), прикрасив зеленню могилу Айї (дружина бога Шамаша), збудував храм Е-Барри, подібно до житла небес, войовник, що пощадив Ларсу (місто на південь від Вавилону, сучасний Сенкере), обновив Е-Баббар для Шамаша, свого союзника, володар, що дає життя Уруку (місто на південь від Вавилону, сучасний Варк), дав воду достатку його людям, звеличив Е-Ану, надбав багатство для Ану і Іштар, захисник країни, зібрав розсіяних людей Ісіна, збільшив достаток для храму Е-Галмах, повелитель царів, близнюк Забаби (бог війни), укріпив житло міста Кіш (місто на північ від Вавилону, сучасний Телль-ель-Охеймір), оточив блиском Е-Метеурсаг, зміцнив великі обряди Іштар, дбає про храм Хурсагкалами, твердині проти ворогів (?); той, чий

бажання здійснив друг його, Ірра (бог чуми і смерті), що укріпив місто Куту (місто на північ від Вавилону, сучасний Телль-Ібрагім), збільшив усе для Мезлама; буйний телець, що заколов рогами ворогів, улюбленець Туту (бог мудрості), звеселив Борсіппу (передмістя Вавилону), безустанно піклується про Е-Зіда; бог царів, що відає мудрість, розширив ниву Дільбат (місто на південь від Вавилону, сучасний Телль-Делем) наповнив амбари для могутнього Ураша (бог землеробства); володар, гідний скіпетра й тіари, якими прикрасила його мудра (богиня) Мама (богиня-мати; за міфами, вона створила людей), встановив кордони Кеша (місто на північ від Вавилону на р. Тігр, сучасний Так-і-Кісра), зробив пишними чисті страви для Нінту (богиня народження і долі, мати богів); незрівнянно розумний, що визначив пасовище і водопої для Лагаша і Прсу, держить (у руках) великі жертвовні дари для Е-Нінну; той, хто схопив ворогів, улюбленець Високої, що справдив оракульські провіщення Халлаба (бог грому, блискавки, дощу і повені), звеселяє серце Іштар, ясний князь, молитву якого знає Аддад (місто на південь від Вавилону, сучасний Бісмайя), заспокоює серце Адада-воїна в місті Біт-Каркара, належно впорядкував усе в Е-Угалгалі, цар, що дарував життя Адабу (місто на північ від Вавилону), покровитель храму Е-Мах, володар царів, непереможний боєць, той, хто дарував життя місту Мацканшабрім, напоїв достатком Е-Мезлам; мудрий правитель, той, хто досяг виконання кожного задуму, захистив людей Малгуму під час лиха, утвердив їх житла в багатстві, (а) для Еа і Дамгалнунни (дружина бога Еа), які звеличили його царственість, навіки призначив чисті жертви; найперший з царів, що підкорив евфратські селища силою Дагана (стародавній аморрейський бог), свого творця, той, хто помилував людей Мери (насправді Хаммурапі суворо розправився з переможеним містом) і Тутуля; славний князь, що прояснив обличчя Іштар, встановив чисті страви для Ніназу (бог підземного світу), допоміг (?) людям своїм під час лиха, утвердив стопи їх серед Вавилону благополучно; пастир народу, діла якого Іштар приємні, який встановив Іштар в Е-Ульмаші посеред широковуличного Аккада; той, хто дав возсіяти правді, хто веде прямим шляхом племена, повернув місту Ашшуру (стародавня столиця Ассирії, сучасний Калат-ІПеркат) його ласкаву богиню-покровительку; той, хто вгамовує (?) полум'я (?), царів Ніневії (ассирійське місто, пізніше стало столицею, сучасний Куїюпджік), в Е-Мішміші, хто дав возсіяти імені Іштар.

Я — славний, покірний великим богам, потомок Сумулаїлу (другий цар Першої Вавилонської династії 1880—1845 рр. до н.е.), могутній наступник Сінмубалліта (вавилонський цар 1812—1793 рр. до н.е., батько Хаммурапі), вічний царствений паросток, могутній цар, сонце Вавилону, що осяяв світлом країну Шумера і Аккада, цар, що привів до покірності чотири сторони світу, улюбленець Іштар.

Коли Мардук послав мене управляти народом і доставляти країні благополуччя, я вклав правду і справедливість в уста країни, (і) дав благоденство народові. Віднині:

(§ 1.) Якщо чоловік («авелум» — «муж», вільний громадянин), обвинувативши під клятвою чоловіка, кине на нього (підозріння в) убивстві і не доведе цього, — обвинувача його слід убити.

(§ 2.) Якщо чоловік кине на чоловіка (підозріння в) чарівництві і не доведе цього, — той, на кого кинуто підозріння в чарівництві, повинен піти до Ріки (мається на увазі священний для вавілонян Євфрат) і кинутися в Ріку. Якщо Ріка поглине його, — обвинувач його може забрати його дім; з якщо Ріка цього чоловіка очистить (від обвинувачення) і він лишиться цілим, — того, хто кинув на нього (підозріння в) чарівництві, слід убити, а той, хто кидався в Ріку, дістає дім свого обвинувача.

(§ 3.) Якщо чоловік, виступивши в судовій справі із свідченням про злочин, не доведе сказаних ним слів, то, якщо це — судова справа про життя, цього чоловіка слід убити.

(§ 4.) Якщо ж він виступив із свідченням у судовій справі про хліб або срібло, — він повинен зазнати кари, визначеної в такій судовій справі.

(§ 5.) Якщо суддя винесе вирок, ухвалить рішення, виготовить документ з печаткою, а потім свій вирок змінить, — цього суддю слід викрити в зміні вироку, і він повинен сплатити в 12-ти кратному розмірі позов, (поданий) у цій судовій справі, а також повинен бути в раді скинутий зі свого судового крісла і не може ніколи знов сидіти з суддями на суді.

(§ 6.) Якщо чоловік украде майно бога чи палацу, — його слід убити; і того, хто прийме з його рук украдене, слід убити.

(§ 7.) Якщо чоловік купить з руки сина чоловіка чи з руки раба («вардума») чоловіка без свідків і договору або візьме на схов срібло чи золото, чи раба, чи рабину, чи вола, чи вівцю, чи осла, чи що б там не було, — цей чоловік злодій, його слід убити.

(§ 8.) Якщо чоловік украде вола, чи вівцю, чи осла, чи свиню, чи човен, то, коли це боже (або) коли це палацове, він повинен віддати це в 30-кратному розмірі, а коли це належить мушкенуму («покірні» — користувалися обмеженими громадянськими правами в суспільстві) — він повинен повернути в 10-ти кратному розмірі; а коли злодієві нічим віддати, то його слід убити.

(§ 9.) Якщо чоловік, у якого пропало що-небудь, знайде свою річ у руках (іншого) чоловіка, і той, у кого в руках знайдеться ця річ, скаже: «Мені, мовляв, продав її продавець, я купив її при свідках; мовляв, а хазяїн цієї речі скаже: «Я поставлю, мовляв, свідків, які знають мою річ, то покупець повинен привести продавця, що продав річ, і свідків, при кому він купив; так само і хазяїн цієї речі повинен поставити свідків, які знають його річ».

804174

Судді повинні розглянути їх справу, а свідки, при яких віддано купівельну плату, і свідки, які знають ту річ, повинні розповісти перед богом те, що вони знають. Продавець — злодій, його слід убити; хазяїн речі повинен одержати її назад, покупець повинен взяти відважене ним срібло з дому продавця.

(§ 10.) Якщо покупець не приведе продавця, який продав йому, і свідків, при яких він купив, а тільки хазяїн речі поставить свідків, які знають його річ, покупець — злодій, його слід убити; хазяїн речі повинен одержати свою річ.

(§ 11.) Якщо хазяїн речі не приведе свідків, які знають його річ, — він брехун, зводить наклеп, його слід убити.

(§ 12.) Якщо продавець умер — покупець одержує в 5-кратному розмірі позов, (поданий) в цій судовій справі, з дому продавця.

(§ 13.) Якщо свідків цього чоловіка немає близько, — судді призначають йому строк до 6-го місяця. Якщо на 6-й місяць своїх свідків він не приведе — він брехун, повинен зазнати кари, (визначеної) в такій судовій справі.

(§ 14.) Якщо чоловік украде малолітнього сина чоловіка, — його слід убити.

(§ 15.) Якщо чоловік виведе за ворота раба палацу, або рабиню палацу, або раба мушкенума, або рабиню мушкенума, — його слід убити.

(§ 16.) Якщо чоловік сховає у своєму домі збіглого раба, який належить палацу або мушкенуму, і не виведе його на поклик глашатая, — цього домохазяїна слід убити.

(§ 17.) Якщо чоловік спіймає в степу збіглого раба або рабиню і доставить його хазяїнові, — хазяїн раба повинен заплатити йому 2 сиклі срібла.

(§ 18.) Якщо цей раб не назве свого пана, — слід привести його в палац, потім, розслідувавши обставини його справи, повернути його хазяїнові його.

(§ 19.) Якщо ж він затримає цього раба у своєму домі і потім, раб буде знайдений в його руках, — цього чоловіка слід убити.

(§ 20.) Якщо раб втече з рук того, хто його затримав, — цей чоловік повинен поклястися богом хазяїну раба і бути вільним (від відповідальності).

(§ 21.) Якщо чоловік зробить пролом у будинку, — його слід убити і закопати перед цим проломом.

(§ 22.) Якщо чоловік учинить грабіж і буде спійманий, — його слід убити.

(§ 23.) Якщо грабіжник не буде схоплений, — пограбований, повинен клятвено показати перед богом все, що пропало у нього, а община і рабіанум (староста), на землі чи в окрузі яких вчинено грабіж, повинні відшкодувати йому, що у нього пропало.

(§ 24.) Якщо (при цьому загублено) життя, — община і раб'янам повинні відважити 1 міну срібла його родичам.

(§ 25.) Якщо в чиємусь домі спалахне вогонь, (і) чоловік, що прийшов гасити його, зверне свій погляд на майно домохазяїна і візьме собі (щонебудь з) майна домохазяїна, — цього чоловіка слід кинути в цей огонь.

(§ 26.) Якщо редум чи баїрум (воїни), якому наказано виступити в царський похід, не піде, або, найнявши найманця, пошле його своїм заступником, — цього редума чи баїрума слід убити; найнятий ним дістає його дім.

(§ 27.) Якщо редум чи баїрум буде забраний (в полон?), будучи на царській службі, і після нього його поле і сад будуть віддані іншому, хто буде нести його (військову) повинність, — якщо той повернувшись, дістанеться до своєї общини, слід віддати назад йому його поле і сад, і він буде сам нести свою повинність.

(§ 28.) Якщо редум чи баїрум забраний (в полон?), будучи на царській службі, і його син може нести повинність, — слід віддати йому поле і сад, і він нестиме повинність свого батька.

(§ 29.) Якщо син його малолітній і не може нести повинність свого батька, — слід віддати 1/3 поля і саду його матері, і мати його виростить його.

(§ 30.) Якщо редум чи баїрум заради своєї повинності покине своє поле, сад і дім, і перебуватиме далеко, і після нього інший візьме його поле, сад і дім, і буде нести його повинність протягом 3-х років, то якщо він повернеться і вимагатиме своє поле, сад і дім, — не слід віддавати їх йому, і той, хто взяв їх і ніс його повинність, повинен буде нести (її).

(§ 31.) Якщо ж він буде відсутній тільки один рік і повернеться, — слід віддати йому його поле, сад і дім, і він сам нестиме свою повинність.

(§ 32.) Якщо редум чи баїрум, якого забрали (в полон) (?) під час царського походу, буде викуплений тамкаром (багатий купець) і доставлений у свою общину, то коли в його домі є чим викупитися, він повинен викупити себе сам; коли в його домі нічим викупитися, він повинен бути викуплений від храму своєї общини, а коли у храму його общини нічим викупити, його повинен викупити палац. Його поле, сад і дім не слід віддавати на його викуп.

(§ 33.) Якщо декум чи лубуттум дістане собі загін, звільнений (від військової служби) або під час царського походу, прийнявши найманця (як заступника, пошле його, — цього декума або лубуттума слід убити.

(§ 34.) Якщо декум чи лубуттум візьме собі майно редума, заподіє шкоду редуму, віддасть редума в найми, видасть редума на суді сильнішому чи візьме собі подарунок, даний редуму царем, — цього декума чи лубуттума слід убити.

(§ 35.) Якщо чоловік купить у редума волів або овець, подарованих редуму царем, — він втрачає своє срібло.

(§ 36.) Поле, сад і дім редума, баїрума або того, хто приносить податок (або орендну плату), не можуть бути віддані за срібло.

(§ 39.) З поля, саду чи дому, які він, купивши, придбав, він може відписувати своїй жінці або дочці, а також віддавати за свій борг.

(§ 40.) Божа жона тамкар, або зобов'язаний іншою повинністю, можуть віддати своє поле, сад чи дім за срібло. Покупець мусить нести повинність, зв'язану з купленими ним полем, садом чи домом.

(§ 41.) Якщо чоловік обміняє (на свої) поле, сад і дім редума, баїрума або того, хто приносить податок (орендну плату?) і зробить приплату, то редум, баїрум або той, хто приносить податок, може повернутися до свого поля, саду і дому і може забрати зроблену йому приплату.

(§ 42.) Якщо чоловік, узявши поле для обробітку, не виростить на ньому хліба, — (то) викритий у тому, що він не працював на полі, він повинен віддати хазяїнові поля хліб, як його сусіди.

(§ 43.) Якщо він, не обробивши поля, лишить його під паром, — він повинен віддати хазяїнові поля хліб, як його сусіди, і поле, залишене ним під паром, повинен зорати (?), поборонувати (?) і повернути хазяїнові поля.

(§ 44.) Якщо чоловік візьме на 3 роки цілину для підняття, але, через лінощі, не обробить поля, — на 4-й рік він повинен зорати, (?), скопати (?) і поборонувати поле і повернути його хазяїнові поля (?), а також відміряти йому 10 курру хліба за кожні 10 іку.

(§ 45.) Якщо чоловік віддасть своє поле землеробові за орендну плату і одержить орендну плату за своє поле, (а) потім Адад затопить поле або повинь знищить (врожай), то збитки падають (тільки) на землероба.

(§ 46.) Якщо він не одержує (певної) орендної плати, (і) або віддав поле споловини, або за третю частину, (то) хліб, що є на полі, землероб і хазяїн поля повинні ділити відповідно до співвідношення (їх частин) (?).

(§ 47.) Якщо землероб не матиме в перший рік (користі від) своїх трудів (і) скаже: «Я оброблю поле для себе (тобто не свій ризик?)» — хазяїн поля не повинен заперечувати проти цього, поле його повинен обробляти тільки цей його землероб, і під час жнив він одержить хліб згідно з договором.

(§ 48.) Якщо чоловік має на собі процентний борг, (а) Адад затопить його поле або повідь знищить (його врожай), або внаслідок посухи в полі не виросте хліб, — він може не повертати в цьому році хліб позикодавцеві і змиває свій документ; так само й проценти за цей рік він може не віддавати.

(§ 49.) Якщо чоловік, позичивши срібло у тамкара, віддасть тамкару придатне для обробітку хлібне або сезамне поле, кажучи йому: «Оброби поле,

збери хліб або сезам і візьми його собі», якщо землероб (тамкар) виростить на полі хліб або сезам, — цей хліб і сезам повинен під час жнив взяти (тільки) хазяїн поля повинен віддати тамкару хліб за срібло, взяте ним у тамкара, з процентами на нього, а також за витрати тамкара по обробітку.

(§ 50.) Якщо він віддасть (вже) оброблене хлібне або сезамне поле, — хліб або сезам, що є на полі, повинен взяти (тільки) хазяїн поля і повинен повернути тамкару срібло з процентами на нього.

(§ 51.) Якщо у нього немає срібла для сплати, — він повинен віддати тамкару (хліб або) сезам у розмірі ціни позиченого їм у тамкара срібла з процентами на нього згідно з царськими постановами.

(§ 52.) Якщо землероб (тамкар) не виростить на полі хліба або сезаму, — це не міняє його договору.

(§ 53.) Якщо чоловік полінується укріпити греблю свого поля, і, внаслідок того, що гребля не була укріплена ним, у його греблі станеться прорив і вода затопить польову ділянку, — чоловік, у греблі якого стався прорив, повинен відшкодувати погублений ним хліб.

(§ 54.) Якщо він не може відшкодувати хліб, — слід віддати його і його майно за срібло, і (це срібло) повинні поділити між собою хазяїни польових ділянок, хліб яких знищила вода.

(§ 55.) Якщо чоловік, відкривши свій арик, через недбалість допустить, що вода затопить поле його сусідів, — він повинен відміряти хліб, як у його сусідів.

(§ 56.) Якщо чоловік випустить воду, і вода затопить підготовлене для сівби поле його сусіда, — він повинен відміряти йому 10 курру (1 курру — 252,6 л) хліба за кожні 10 іку.

(§ 57.) Якщо пастух не домовиться з хазяїном поля про годування дрібної худоби травом і без (дозволу) хазяїна поля випасе на полі траву дрібною худобою, то хазяїн поля повинен вижати своє поле; пастух, який без (дозволу) хазяїна поля випасе траву дрібною худобою, повинен, крім того, віддати хазяїнові поля 20 курру хліба за кожні 10 іку.

(§ 58.) Якщо після того, як дрібна худоба підніметься з поля (і) все стадо (?) буде замкнено в міській брамі, пастух пустить дрібну худобу на поле (і) випасе траву на полі дрібною худобою, — пастух повинен стерегти поле, траву з якого він випас (худобою і) під час жнив відміряти хазяїнові поля 60 курру хліба за кожні 10 іку.

(§ 59.) Якщо чоловік зрубає в саду чоловіка дерево без (дозволу) хазяїна саду, — він повинен відважити $1/2$ міни срібла.

(§ 60.) Якщо чоловік дасть садоводові поле для насадження саду, (і) садовод розведе сад і буде рости його на протязі 4-х років, — на 5-й рік садовласник і садовод ділять плоди між собою нарівно, садовласник повинен вибрати і взяти свою частину(першим).

(§ 101.) Якщо він не знайде баришу (там), куди вирушить, то шамалпум повинен віддати тамкарові взяте срібло в подвійному розмірі.

(§ 102.) Якщо тамкар позичить шамалпуму срібла для діла, а той знає збитку (там), куди вирушить, то він повинен повернути тамкарові капітал.

(§ 103.) Якщо по дорозі ворог відніме у нього все, що він ніс, то шамалпум повинен поклястися перед богом і бути вільним (від відповідальності).

(§ 104.) Якщо тамкар дасть шамалпуму хліб, вовну, олію або інше майно для торгівлі, то шамалпум повинен записати срібло і віддати тамкару. Шамалпум повинен одержати документ з печаткою, про срібло, віддане купцеві.

(§ 105.) Якщо шамалпум буде неухажний, не візьме документа з печаткою про срібло, віддане тамкарові, то срібло, на яке не дано документа з печаткою, не можна прилічувати до рахунку.

(§ 106.) Якщо шамалпум, взявши у тамкара срібло, заперечуватиме перед своїм тамкаром, — цей тамкар повинен обвинуватити шамалпума перед богом і свідками в одержанні срібла; шамалпум повинен повернути тамкарові все взяте ним у потрібному розмірі.

(§ 107.) Якщо тамкар доручить (що-небудь) шамалпуму і шамалпум поверне своєму тамкарові все, що дав йому тамкар, а тамкар заперечуватиме перед ним (те), що шамалпум вже віддав це йому, — цей шамалпум повинен обвинуватити тамкара перед богом і свідками; тамкар, за те, що він заперечував перед своїм шамалпумом, повинен повернути шамалпуму все одержане ним в 6-ти кратному розмірі.

(§ 108.) Якщо корчмарка не приймає хліб на сплату за сикеру, приймає срібло по надто великій гирі і еквівалент сикери зменшує у відношенні до еквівалента хліба, — цю корчмарку слід викрити і кинути у воду.

(§ 109.) Якщо в домі корчмарки зберуться злочинці і вона не затримає цих злочинців і не приведе до палацу, — цю корчмарку слід убити.

(§ 110.) Якщо божа жона чи божа сестра, що не живе в обителі, відчинить (двері в) корчму або увійде в корчму пити сикеру, то цю (вільну) жінку слід спалити.

(§ 111.) Якщо корчмарка відпустить на борг 60 сила пива (?), — під час жнив вона повинна одержати 50 сила хліба.

(§ 112.) Якщо чоловік, перебуваючи в дорозі, віддасть іншому срібло, золото, (дорогоцінне) каміння або (інше) рухоме майно, що є в нього, з дорученням доставити як посылку, (але) цей чоловік не доставить того, що повинен був доставити, туди, куди повинен був доставити, (а) забере (собі), — хазяїн посылки повинен викрити цього чоловіка в тому, що він не віддав того, що мало бути послане, і цей чоловік повинен повернути хазяїнові посылки все дане йому в 5-ти кратному розмірі.

(§ 113.) Якщо чоловік має за чоловіком борг хлібом або сріблом і без (дозволу) хазяїна хліба візьме хліб із житниці або з клуні, — цього чоловіка слід викрити в тому, що він взяв хліб із житниці або з клуні без (дозволу) хазяїна хліба, і він повинен повернути весь узятий ним хліб і втрачає все, дане ним (у позику).

(§ 114.) Якщо чоловік, не маючи за чоловіком боргу хлібом або сріблом, візьме в заставу належну йому особу, за кожную взяту особу він мусить заплатити 1/3 міни срібла (1 міна — 505 г).

(§ 115.) Якщо чоловік, маючи за чоловіком борг хлібом або сріблом, візьме в заставу належну йому особу, і взятий в заставу помре в домі того, хто його взяв у заставу, природною смертю, то ця судова справа не веде до позову.

(§ 116.) Якщо взятий в заставу помре в домі того, хто взяв в заставу, від побоїв або жорстокого поводження, — хазяїн узятого в заставу повинен викрити свого тамкара (позикодавця); якщо (взятий в заставу) — син чоловіка, слід убити його сина, якщо він — раб чоловіка, він повинен відважити 1/3 міни срібла і втрачає все, дане ним у позику.

(§ 117.) Якщо чоловік має на собі борг і він віддасть за срібло або віддасть у боргову кабалу свою жінку, свого сина чи свою дочку, — вони повинні служити в домі їх покупця або позикодавця (тільки) 3 роки; на 4-й рік слід відпустити їх на волю.

(§ 118.) Якщо він віддасть у боргову кабалу раба або рабиню (і) тамкар передасть (його або її) далі, то його (або її) не можна вимагати назад через суд.

(§ 119.) Якщо чоловік має на собі борг і він віддасть за срібло свою рабиню, що народила йому дітей, і срібло, яке відважив тамкар хазяїн рабині відважить йому, — свою рабиню він може звільнити.

(§ 120.) Якщо чоловік зсипає свій хліб на схов у домі чоловіка і хлібна комора буде зламана, або домохазяїн, відчинивши комору, візьме хліб, або зовсім заперечуватиме, що хліб зсипано в його домі, — хазяїн хліба повинен клятвено показати перед богом свій хліб; домохазяїн повинен повернути хазяїнові хліба взятий ним хліб у подвійному розмірі.

(§ 121.) Якщо чоловік зсипає свій хліб у домі чоловіка — він повинен віддати 5 сила на рік за кожний курру хліба.

(§ 122.) Якщо чоловік віддасть чоловікові на схов своє срібло, золото або іншу річ, — він повинен показати свідкам усе, що він віддає, укласти договір і може віддавати на схов.

(§ 123.) Якщо він віддасть на схов без свідків і договору і (там), куди він віддав, будуть відрікатися, — ця судова справа веде до позову.

(§ 124.) Якщо чоловік віддасть чоловікові на схов срібло, золото або іншу річ перед свідками і той відречеться, — цього чоловіка слід викрити, і він повинен повернути все, від чого відрікався, у подвійному розмірі.

(§ 125.) Якщо чоловік віддасть що-небудь на схов, (і там), куди він віддав, унаслідок злону або драбини пропаде що-небудь (з цього) разом з майном домохазяїна, то домохазяїн, що був недбайливий і дав пропасти відданому йому на схов, повинен повернути хазяїнові майна все віддане йому на схов у повному розмірі. Домохазяїн може розшукувати те, що пропало в нього, і вимагати (пропажу) в злодія.

(§ 126.) Якщо чоловік, у якого нічого не пропало, скаже: «У мене дещо пропало», і клятвено покаже свою втрату, — через те, що він клятвено показав як свою втрату те, що в нього не пропадало, він повинен, на шкоду собі, віддати те, на що він вчинив позов, у подвійному розмірі.

(§ 127.) Якщо чоловік, простягнувши палець проти божої сестри або чиеїсь дружини, не доведе (обвинувачення), то цього чоловіка слід повернути перед суддями і оббрити йому виски».

(§ 128.) Якщо чоловік, узявши дружину, не укладе з нею договору, ця жінка не дружина.

(§ 129.) Якщо чиюсь дружину застануть на ложі з іншим чоловіком, то слід їх зв'язати і кинути їх у воду. Якщо хазяїн дружини пощадить життя своєї дружини, то і цар пощадить життя свого раба.

(§ 130.) Якщо чоловік згвалтує жінку чоловіка, яка не пізнала мужчини і живе в домі свого батька, і його застануть, коли він лежатиме в її лоні, — цього чоловіка слід убити; ця жінка лишається вільною (від відповідальності).

(§ 131.) Якщо дружина буде під клятвою обвинувачена своїм чоловіком, хоч її не застали на ложі з іншим чоловіком, то вона повинна поклястися богом і може повернутися у свій дім.

(§ 132.) Якщо проти чиеїсь дружини буде простягнений палець через іншого мужчину, хоч її не застали на ложі з іншим мужчиною, то заради свого чоловіка вона повинна кинутися в річку.

(§ 133.) Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі є (засоби для) прожитку, — його (дружина) повинна (...і берегти) своє майно, а в дім іншого (не повинна входити). Якщо ця жінка не буде берегти свого майна і ввійде в дім іншого, — цю жінку слід викрити і кинути у воду.

(§ 134.) Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі немає (засобів) для прожитку і його дружина ввійде в дім іншого, — ця жінка не винна.

(§ 135.) Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі немає (засобів для) прожитку, і через те його дружина ввійде в дім іншого і родить дітей, (а) потім її чоловік повернеться і дістанеться до своєї общини, то ця жінка повинна повернутися до свого першого чоловіка; діти ідуть за батьком.

(§ 136.) Якщо чоловік, покинувши свою общину, втече, і після цього його дружина ввійде в дім іншого, то коли цей чоловік, повернувшись,

захоче взяти свою дружину, дружина втікача не повинна повертатися до свого чоловіка, через те, що він зневажив свою общину і втік.

(§ 137.) Якщо чоловік вирішить відринувати наложницю, яка родила йому дітей, чи божу жону, яка дала йому дітей, то слід повернути цій жінці її посаг і дати їй частину поля, саду і (рухомого) майна, щоб вона могла виростити своїх дітей. Коли вона виростить дітей, слід видати їй з усього даного їй дітям частину, рівну частині одного спадкоємця; її може взяти (заміж)любимий нею чоловік.

(§ 138.) Якщо чоловік вирішить відринувати свою (першу) дружину, яка не народила йому дітей, то він повинен віддати їй все срібло її викупної плати і повернути їй посаг, принесений нею з дому її батька, і може відринувати її.

(§ 139.) Якщо викупної плати не було, то він повинен дати їй як розвідну плату 1 міну срібла.

(§ 140.) Якщо він мушкенум, — він повинен дати їй 1/3 міни срібла.

(§ 141.) Якщо дружина, живучи в домі свого чоловіка, вирішить покинути його, стане марнотратною, почне розоряти свій дім, ганьбити свого чоловіка, — її слід викрити; якщо чоловік її захоче відринувати її, — він може відринувати її (і) не повинен давати їй на дорогу нічого як її розвідну плату. Якщо її чоловік не захоче відринувати її, — чоловік її може взяти іншу (дружину); ця жінка повинна жити в домі свого чоловіка як рабіня.

(§ 142.) Якщо жінка зненавидить свого чоловіка і скаже кому: «Не доторкайся до мене», то треба розслідувати її справу, чи не має вона пороку. Якщо вона добродесна і непорочна, а її чоловік ходить з дому і дуже ганьбить її, — ця жінка невинна; вона може взяти свій посаг і повернутися в дім свого батька.

(§ 143.) Якщо вона не добродесна, ходить з дому, розоряє свій дім, ганьбить свого чоловіка, — цю жінку слід кинути у воду.

(§ 144.) Якщо чоловік візьме (заміж) божу жону, ця жона дасть своєму чоловікові рабіню і створить (таким чином) дітей, а цей чоловік захоче взяти собі наложницю, — цього не слід дозволяти йому, він не може взяти наложницю.

(§ 145.) Якщо чоловік візьме божу жону, вона не дасть йому дітей, (і) він захоче взяти собі наложницю, — цей чоловік може взяти собі наложницю (і) ввести її в свій дім; цю наложницю не слід прирівнювати до дружини.

(§ 146.) Якщо чоловік візьме собі божу жону, вона дасть своєму чоловікові рабіню, і ця рабіня родить дітей, а потім вона стане рівняти себе до своєї господині, — бо вона родила дітей, її хазяйка за це може віддати її срібло; вона може накласти на неї знак рабства і залічити її до рабниць.

(§ 147.) Якщо вона не народила дітей, її хазяйка може віддати її за срібло.

(§ 148.) Якщо чоловік візьме дружину, вона захворіє на проказу (?), (і) він захоче взяти собі іншу, — він може взяти, (але) не повинен покидати дружину, яка захворіла на проказу; вона може жити в домі, який він збудує, і він повинен утримувати її, поки вона жива.

(§ 149.) Якщо ця жінка не погодиться жити в домі свого чоловіка, — він повинен повернути їй посаг, принесений нею з дому її батька; вона може піти.

(§ 150.) Якщо чоловік подарує своїй дружині поле, сад, дім або (рухоме) майно і видасть їй документ з печаткою, то після смерті її чоловіка її діти не можуть вимагати від неї нічого по суду; мати може віддати свою спадщину своєму улюбленому синові; брату вона не повинна віддавати.

(§ 151.) Якщо жінка, живучи в домі чоловіка, договором зобов'язує свого чоловіка, щоб позикодавці її чоловіка не затримували її, і примусить його видати їй документ (відносно цього), то, якщо цей чоловік мав на собі борг до взяття (заміж) цієї жінки, його позикодавці не можуть затримувати його дружину. Так само, якщо ця жінка мала на собі борг до того, як вона вступила в дім чоловіка, її позикодавці не можуть затримати її чоловіка.

(§ 152.) Якщо в них утвориться борг після того, як ця жінка вступить у дім чоловіка, — вони разом відповідають перед тамкаром.

(§ 153.) Якщо дружина дасть умертвити свого чоловіка заради іншого чоловіка, — цю жінку слід посадити на кіл.

(§ 154.) Якщо чоловік пізнає свою дочку, — цього чоловіка слід вигнати з общини.

(§ 155.) Якщо чоловік висватає молоду своєму синові, його син пізнає її, а потім його самого застануть в її лоні, — слід його зв'язати і кинути у воду.

(§ 156.) Якщо чоловік висватає наречену своєму синові і його син не пізнає її, а він сам ляже в її лоно, — він повинен відважити їй 1/3 міни срібла і повернути їй все принесене нею з дому її батька; її може взяти (заміж) любий нею чоловік.

(§ 157.) Якщо чоловік після (смерті) свого батька ляже в обійми своєї матері, — слід спалити їх обох.

(§ 158.) Якщо чоловіка після (смерті) його батька застануть в лоні його мачухи, яка родила дітей, то цього чоловіка слід відірвати від майна дому його батька.

(§ 159.) Якщо чоловік принесе шлюбний дар у дім свого тестя, здійснить викупну плату, (але) зверне очі на іншу жінку (і) скаже своєму тестеві: «Я не візьму твоєї дочки», — батько дівчини може забрати все принесене йому.

(§ 160.) Якщо чоловік принесе в дім свого тестя шлюбний дар і видасть викупну плату, а потім батько дівчини скаже: «Я не віддам тобі моєї дочки», — він повинен повернути в подвійному розмірі все принесене йому.

(§ 161.) Якщо чоловік принесе в дім свого тестя шлюбний дар, віддасть викупну плату, (а потім) його друг зведе на нього наклеп і тесть скаже хазяїнові жінки: «Ти не візьмеш моєї дочки», він повинен повернути все принесене йому в подвійному розмірі; і його жінку його друг не може взяти заміж.

(§ 162.) Якщо чоловік візьме дружину, вона родить йому дітей, (а потім ця) жінка умре (буквально: піде до своєї долі), — її батько не може позиватися за її посаг — він належить (тільки) її дітям.

(§ 163.) Якщо чоловік візьме дружину, ця жінка не дасть йому дітей і помре, то коли його тесть поверне йому викупну плату, принесену цим чоловіком у дім свого тестя, — її чоловік не може позиватися за посаг цієї жінки — її посаг належить тільки домові її батька.

(§ 164.) Якщо тесть не поверне йому викупної плати, — він повинен відрахувавши з її посагу всю викупну плату, повернути її посаг у дім її батька.

(§ 165.) Якщо чоловік подарує своєму синові, приємному у його очах, поле, сад або дім і видасть йому документ з печаткою, а потім батько умре, — коли брати почнуть ділитися, він (улюблений син) повинен узяти подарунок, даний йому батьком, і, крім того, вони повинні поділити між собою майно в домі їх батька нарівню.

(§ 166.) Якщо чоловік візьме жінок для синів, яких він має, (а) для свого молодшого сина жінки не візьме, а потім батько умре, — коли брати почнуть ділитися, з майна дому їх батька вони повинні встановити молодшому братові, який не взяв жінки, крім його частини, срібло на викупну плату і дати йому взяти жінку.

(§ 167.) Якщо чоловік візьме дружину і вона родить йому дітей (а потім) ця жінка умре, після (смерті) її він візьме собі іншу жінку і вона теж родить дітей, а потім батько умре, — діти не повинні ділитися по матерях, вони повинні взяти посаг своїх матерів і поділити майно в домі їх батька нарівню.

(§ 168.) Якщо чоловік вирішить вигнати свого сина (і) скаже суддям: «Я вижену мого сина», судді повинні розслідувати його справу; якщо син не вчинив тяжкого гріха, (достатнього) для того, щоб відринуть його від спадщини, — батько не може позбавити свого сина спадщини.

(§ 169.) Якщо він вчинив проти батька тяжкий гріх, (достатній) для того, щоб відринуть його від спадщини, вони повинні на перший раз простити його; а якщо він учинив тяжкий гріх вдруге, — батько може позбавити свого сина спадщини.

(§ 170.) Якщо чоловікові його дружина родить дітей і його рабця (теж) родить дітей, (і) батько за життя скаже дітям, народженим йому рабцею: «Мої діти», прирівняє їх до дітей дружини, а потім батько умре, — діти

дружини і діти рабині повинні ділити між собою майно в домі їх батька нарівно; син дружини, під час поділу повинен вибрати і взяти (свою частину першим).

(§ 171.) А якщо батько за життя не скаже дітям, народженим йому рабінею; «Мої діти», а потім батько умре, — діти рабині не можуть ділити з дітьми дружини майно в домі їх батька. Рабіню та її дітей слід відпустити на волю, діти дружини не можуть вчиняти позов на дітей рабині про те, щоб (повернути їх у) рабство. Дружина повинна одержати свій посаг і подарунок (вдовину частину), який їй дав і відписав по документу її чоловік, жити в домі свого чоловіка і користуватися (всім цим), поки жива; вона не може віддавати (це) за срібло; що лишиться після неї, належить тільки її дітям.

(§ 172.) Якщо її чоловік не дав їй подарунка (вдової частини), то треба повернути їй весь її посаг, і вона повинна одержати з майна дому свого чоловіка частину, що дорівнює частині одного спадкоємця. Якщо її діти почнуть утискувати її, щоб вигнати її з дому її чоловіка, то судді повинні розслідувати її справу і покарати дітей (а) ця жінка не повинна покидати дім свого чоловіка. Якщо ця жінка вирішить покинути його, то вона повинна залишити своїм дітям подарунок (вдовину частину), даний їй її чоловіком, (а собі) взяти посаг свого батьківського дому, і її може взяти любимий нею чоловік.

(§ 173.) Якщо (там), куди ця жінка вийде заміж, вона родить дітей своєму другому чоловікові, а потім ця жінка умре, то її посаг — діти від першого і другого чоловіка повинні поділити між собою.

(§ 174.) Якщо вона не родить дітей своєму другому чоловікові, то її посаг повинні одержати тільки діти її (першого) чоловіка.

(§ 175—176.) Якщо раб палацу або раб мушкенума візьме заміж дочку чоловіка (і) вона родить дітей, (то) хазяїн раба не може вчиняти позов на дітей дочки чоловіка про те, щоб (повернути) їх у рабство, і якщо раб палацу або раб мушкенума візьме заміж дочку чоловіка і вона, коли він брав її заміж, увійшла в дім раба палацу або раба мушкенума з посагом з дому свого батька, (і) після того як вони оселились разом, вони створили дім і придбали майно, а потім раб палацу або раб мушкенума умре, (то) дочка чоловіка повинна одержати свій посаг, а все, що чоловік її і вона сама придбали відтоді, як оселились разом, слід поділити на дві частини: половину повинен взяти хазяїн раба, другу — дочка чоловіка для своїх дітей. Якщо у дочки чоловіка не було посагу, — усе, що її чоловік і вона сама придбали відтоді, як оселились разом, слід поділити на дві частини: половину одержує хазяїн раба, другу — дочка чоловіка для своїх дітей.

(§ 177.) Якщо вдова, яка має малолітніх дітей, вирішить увійти у дім іншого, вона не може ввійти без (дозволу) суддів. Коли вона входить у

дім іншого, судді повинні розслідувати справи дому її першого чоловіка, передати дім її першого чоловіка в завідування її другому чоловікові і цій жінці і взяти з них документ. Вони повинні берегти дім, виховувати малолітніх дітей, не можуть віддавати речей з дому за срібло. Покупець, який купив речі дітей вдови, втрачає своє срібло; майно слід повернути його хазяям.

(§ 178.) Якщо божій сестрі, божій жоні або блудниці, якій батько дав посаг (і) написав документ, він не напише в написаному ним документі, що вона може віддати свою спадщину куди захоче, не надасть їй права вільно розпоряджатися, а потім батько її умре, її брати дістають її поле і сад і повинні давати їй відповідно до розміру її частини хліб, олію і вовну і (цим) забезпечувати її. Якщо її брати не даватимуть їй відповідно до розміру її частини хліб, олію і вовну і (цим) забезпечувати її, — вона може передати своє поле і сад підходящому для неї землеробові, і її землероб повинен утримувати її. Вона може користуватися полем, садом і всім, даним їй її батьком, поки жона, (але) не може ні віддавати за срібло, ні оплачувати борги іншому; її спадщина належить тільки її братам.

(§ 179.) Якщо божій сестрі, божій жоні або блудниці, якій її батько дав посаг і написав документ з печаткою, він напише в написаному ним документі, що вона може віддати свою спадщину (?), куди захоче, надасть їй право вільно розпоряджатися, а потім батько її умре, — вона може віддати свою спадщину, куди захоче: її брати не можуть (нічого) вимагати від неї.

(§ 180.) Якщо батько не дав своїй дочці, божій жоні, яка живе в обителі, або блудниці посагу, а потім батько її умре, — вона дістає з майна в домі її батька частину, яка дорівнює частині одного спадкоємця, і користується нею, поки жива, її спадщина (?) належить тільки її братам.

(§ 181.) Якщо батько присвятить (дочку) богові як божу жону, храмову блудницю або храмову діву і не дасть їй посагу, а потім батько її умре, — вона повинна відділити з майна в домі батька $1/3$ своєї спадкової частини і користуватися нею, поки жива; її спадщина належить тільки її братам.

(§ 182.) Якщо батько не дасть посагу своїй дочці — божій жоні Мардука Вавилонського, не напише їй документа з печаткою, а потім батько її умре, — вона повинна відділити у своїх братів і одержати з майна в домі батька $1/3$ своєї спадкової частини: повинності їй не треба нести; свою спадщину божа жона Мардука може віддати, куди захоче.

(§ 183.) Якщо батько дасть своїй дочці від наложниці посаг, віддасть її заміж і підпише їй документ з печаткою, а потім її батько умре, — вона не має своєї частини в майні в домі її батька.

(§ 184.) Якщо батько не дасть своїй дочці від наложниці посагу і не віддасть її заміж, а потім батько її умре, — її брати повинні дати їй посаг, відповідно до можливостей батьківського дому, і віддати її заміж.

(§ 185.) Якщо чоловік усиновить малолітнього на своє ім'я і виростить його, — цього приймака не можна вимагати назад.

(§ 186.) Якщо чоловік усиновить малолітнього і коли його приймуть, він образить (?) свого (названого) батька або матір — цього приймака треба повернути в дім його батька.

(§ 187.) Приймака євнуха (?), що служить у палаці, і сина блудниці не можна вимагати назад.

(§ 188.) Якщо ремісник візьме малолітнього (?) приймака і навчить його свого ремесла, — його не можна вимагати назад.

(§ 189.) Якщо він не навчить його свого ремесла, — цей приймак може повернутися в дім свого (рідного) батька.

(§ 190.) Якщо чоловік усиновить малолітнього, виростить його, але не залічить його до своїх дітей, — цей приймак може повернутися в дім свого рідного батька.

(§ 191.) Якщо чоловік виростить усиновленого ним малолітнього, (але) створить свій дім і потім матиме дітей і вирішить вигнати приймака, — цей син не повинен піти з порожніми руками; названий батько повинен видати йому зі свого рухомого майна 1/3 його спадкової частини, (і лише тоді) він піде; з поля, саду і дому він може не давати йому нічого.

(§ 192.) Якщо син євнуха (?) або блудниці скаже своєму названому батькові або названій матері: «Ти не батько мені» (або) «Ти не мати мені», — йому слід відрізати язик.

(§ 193.) Якщо син євнуха (?) або син блудниці дізнається про дім свого (рідного) батька і зненавидить свого названого батька або названу матір і піде в дім свого батька. — йому слід вирвати око.

(§ 194.) Якщо чоловік віддасть свою дитину до мамки і ця дитина умре в руках мамки, (а) мамка без відома її батька та 0 матері підмінить її іншою дитиною, — її слід викрити, і за те, що вона без відома її батька та її матері підмінила її іншою дитиною, слід відрізати їй груди.

(§ 195.) Якщо син ударить свого батька, — йому слід відрізати пальці.

(§ 196.) Якщо чоловік ушкодить око сина чоловіка, — слід ушкодити його око.

(§ 197.) Якщо він зламає кістку (сина?) чоловіка, — слід зламати його кістку.

(§ 198.) Якщо він ушкодить око мушкенума або зламає кістку мушкенума, — він повинен відважити 1 міну срібла.

(§ 199.) Якщо він ушкодить око раба чоловіка або зламає кістку раба чоловіка, — він повинен заплатити половину його купівельної ціни.

(§ 200.) Якщо чоловік виб'є зуб рівного собі, — слід вибити його зуб.

(§ 201.) Якщо він виб'є зуб у мушкенума, — він повинен відважити 1/3 міни срібла.

(§ 202.) Якщо чоловік ударить по щоці вищого (за становищем) ніж він сам, — слід на зборах (публічно) ударити його 60 раз батоном з волової шкіри.

(§ 203.) Якщо син чоловіка вдарить по щоці рівного собі сина чоловіка, — він повинен відважити 1 міну срібла.

(§ 204.) Якщо мушкенум ударить по щоці мушкенума, — він повинен відважити 10 сиклів срібла.

(§ 205.) Якщо раб чоловіка ударить по щоці сина чоловіка, — слід відрізати йому вухо.

(§ 206.) Якщо чоловік ударить чоловіка в бійці, заподіє йому ушкодження, — цей чоловік повинен поклястися: «Я ударив його ненавмисно», і оплатити лікаря.

(§ 207.) Якщо потерпілий умре від побоїв, то він повинен поклястися, і якщо (потерпілий) — син чоловіка, він повинен відважити 1/2 міни срібла.

(§ 208.) Якщо (потерпілий) — син мушкенума, — він повинен відважити 1/3 міни срібла.

(§ 209.) Якщо чоловік ударить дочку чоловіка і вона від того викине плід, — він повинен заплатити за її плід 10 сиклів срібла (1 сикль (шекель) — 8,4 г).

(§ 210.) Якщо ця жінка умре, — слід убити його дочку.

(§ 211.) Якщо він ударить дочку мушкенума і вона від того викине плід, — він повинен відважити 5 сиклів срібла.

(§ 212.) Якщо ця жінка умре, — він повинен відважити 1/2 міни срібла.

(§ 213.) Якщо він ударить рабню чоловіка і вона від того викине плід, — він повинен відважити 2 сиклі срібла.

(§ 214.) Якщо ця рабня умре, — він повинен відважити 1/3 міни срібла.

(§ 215.) Якщо лікар зробить чоловікові тяжкий надріз бронзовим ножем і вилікує (цього) чоловіка або зніме більмо (?) у чоловіка бронзовим ножем і вилікує око чоловіка, — він повинен одержати 10 сиклів срібла.

(§ 216.) Якщо (хворий) — мушкенум, — він повинен одержати 10 сиклів срібла.

(§ 217.) Якщо (хворий) — раб чоловіка, — хазяїн раба повинен віддати лікареві 2 сиклі срібла.

(§ 218.) Якщо лікар зробить чоловікові тяжкий надріз бронзовим ножем, заподіє смерть (цього) чоловікові або зніме більмо (?) у чоловіка бронзовим ножем і ушкодить око чоловіка, — йому слід відрізати пальці.

(§ 219.) Якщо лікар зробить тяжкий надріз бронзовим ножем рабу мушкенума, заподіє йому смерть, — він повинен віддати раба за раба.

(§ 220.) Якщо він зніме бронзовим ножем більмо (?) і ушкодить його око, — він повинен відважити сріблом половину його купівельної ціни.

(§ 221.) Якщо лікар виправить чоловікові зламану кістку або вилікує болючий опух (?), — (хворий) повинен відважити лікареві 5 сиклів срібла.

(§ 222.) Якщо (хворий) — син мушкенума, то слід відважити 3 сиклі срібла.

(§ 223.) Якщо (хворий) — раб чоловіка, — хазяїн раба повинен відважити лікареві 2 сиклі срібла.

(§ 224.) Якщо лікар волів або овець зробить тяжкий надріз волу чи вівці, вилікує (тварину), — хазяїн вола або вівці повинен дати як його плату 1/6 сикля срібла.

(§ 225.) Якщо він зробить тяжкий надріз волу чи вівці, заподіє смерть (тварині), — він повинен віддати хазяїнові вола або вівці 1/4 (або: 1/5) купівельної ціни.

(§ 226.) Якщо цирульник без (дозволу) хазяїна раба збриє (?) (або накладе) знак непродажного (?) раба, — цьому цирульникові слід відрізати пальці.

(§ 227.) Якщо чоловік одурить цирульника (і) він збриє (? або: накладе) знак непродажного раба, — цього чоловіка слід убити і закопати під його воротами; цирульник повинен поклястися: «Я збрив (або: наклав) знак ненавмисно», і бути вільним (від відповідальності).

(§ 228.) Якщо будівник збудує чоловікові дім і завершить його, — він (домохазяїн) повинен дати йому подарунок — 2 сиклі срібла за кожний сар (площі) дому.

(§ 229.) Якщо будівник збудує чоловікові дім і зробить свою роботу неміцно, так що збудований ним дім завалиться і заподіє смерть домохазяїну, — цього будівника слід убити.

(§ 230.) Якщо він заподіє смерть синові домохазяїна, — слід убити сина будівника.

(§ 231.) Якщо він заподіє смерть рабу домохазяїна, — він повинен віддати домохазяїну раба за раба.

(§ 232.) Якщо він погубить майно, — він повинен повернути все погублене ним; а за те, що збудував дім неміцно, так що він завалився, повинен відбудувати цей дім своїм коштом.

(§ 233.) Якщо будівник, будуючи чоловікові дім, не укріпить свою роботу, так що стіна завалиться, — він повинен укріпити стіну за своє срібло.

(§ 234.) Якщо корабельник збудує чоловікові судно (місткістю) в 60 курру, — він (хазяїн судна) повинен дати йому подарунок — 2 сиклі срібла.

(§ 235.) Якщо корабельник, будуючи чоловікові судно, зробить свою роботу ненадійно, так що судно почне текти (?), матиме ореш у тому ж році, — корабельник повинен зламати це судно, зробити міцне своїм коштом і віддати міцне судно хазяїнові судна.

(§ 236.) Якщо чоловік віддасть своє судно в найми корабельникові, а корабельник буде недбайливий і потопить або погубить судно, — корабельник повинен повернути судно хазяїнові судна.

(§ 237.) Якщо чоловік найме корабельника і судно, навантажить його хлібом, вовною, олією, фініками чи іншим вантажем, а цей корабельник буде недбайливий і потопить судно або погубить те, що в ньому, — корабельник повинен відшкодувати потоплене ним судно і все, що загинуло.

(§ 238.) Якщо корабельник потопить судно, але підніме його (з води), то він повинен віддати сріблом половину його купівельної ціни.

(§ 239.) Якщо чоловік — (найме) корабельника, — він повинен давати йому 6 (курру хліба) на рік.

(§ 240.) Якщо судно, яке йде проти течії (тобто під парусами), набіжить на судно, яке йде вниз рікою (тобто гребне судно), і потопить його, хазяїн судна, чиє судно було потоплене, повинен клятвено показати перед богом усе, що загинуло на його судні, і (хазяїн) судна, яке йшло проти течії і потопило судно, яке йшло вниз рікою, повинен відшкодувати йому судно і все, що загинуло.

(§ 241.) Якщо чоловік візьме в заставу вола, — він повинен віддати 1/3 міни срібла.

(§ 242—243.) Якщо чоловік найме на рік (скотину) — найомну плату за робочого (?) вола, 4 курру хліба, найомну плату за скотину (буквально: бика — корову) вгодовану (буквально: лискучу) першої якості 3 курру хліба він повинен віддати його (або її) хазяїнові.

(§ 244.) Якщо чоловік найме вола (або) осла і його умертвить у степу лев, — збиток падає тільки на його хазяїна.

(§ 245.) Якщо чоловік найме вола і заподіє йому смерть унаслідок недбайливості або побоїв, — він повинен хазяїнові вола віддати вола за вола.

(§ 246.) Якщо чоловік найме вола і зламає йому ногу або розсіче йому жилу на потилиці, — він повинен хазяїнові вола віддати вола за вола.

(§ 247.) Якщо чоловік найме вола і ушкодить йому око, — він повинен відважити хазяїнові вола сріблом половину його купівельної ціни.

(§ 248.) Якщо чоловік найме вола і зламає йому риг, відріже йому хвіст або ушкодить йому ніздрі (?), — він повинен віддати сріблом 1/5 його купівельної ціни.

(§ 249.) Якщо чоловік найме вола і його поразить бог, так що він здохне, — той, хто найняв його, повинен поклястися богом і бути вільним (від відповідальності).

(§ 250.) Якщо віл, ідучи по вулиці, заколе рогами чоловіка і заподіє йому смерть, — ця судова справа не веде до позову.

(§ 251.) Якщо віл чоловіка битливий, йому (хазяїнові) буде заявлено про його ваду, (а саме), що він битливий, а хазяїн не притупить йому рогів і не спутає свого вола і цей віл заколе рогами сина чоловіка і заподіє йому смерть, — він повинен віддати 1/2 міни срібла.

(§ 252.) (Якщо загиблий) — раб чоловіка, — він повинен віддати 1/3 міни срібла.

(§ 253.) Якщо чоловік найме чоловіка для завідування своїм полем, доручить зерно, необхідне для господарства, довірить худобу (і) договором зобов'язе його обробляти поле, то коли цей чоловік украде насіння або корм і це буде знайдено в його руках, — слід відрізати йому пальці.

(§ 254.) Якщо він, привласнивши собі зерно, необхідне для господарства, виснажить худобу, — він повинен повернути відповідну кількість (?) зерна, яку він одержав.

(§ 255.) Якщо він віддасть худобу чоловіка в найми або украде насіння і не виростить хліба на полі, — цього чоловіка слід викрити і він повинен відміряти під час жнив 60 курру хліба за кожні 10 іку.

(§ 256.) Якщо він неспроможний оплатити те, за що він відповідає, — слід розірвати (?) його на цьому полі за допомогою скота.

(§ 257.) Якщо чоловік найме орача (?) — він повинен давати йому 8 курру хліба на рік.

(§ 258.) Якщо чоловік найме погонича волів, — він повинен давати йому 6 курру хліба на рік.

(§ 259.) Якщо чоловік украде плуг з оброблюваної землі, то повинен заплатити хазяїнові плуга 5 сиклів срібла.

(§ 260.) Якщо він украде плуг-сівалку (?) чи борону, він повинен віддати 3 сиклі срібла.

(§ 261.) Якщо чоловік найме пастуха пасти велику або дрібну худобу, — він повинен давати йому 8 курру хліба на рік.

(§ 262.) Якщо чоловік вола або вівцю... (текст знищений).

(§ 263.) Якщо він погубить даного йому (вола) або (вівцю), — він повинен віддати хазяїнові вола за (вола) і вівцю за (вівцю).

(§ 264.) Якщо (пастух), якому дали (пасти) велику або дрібну худобу, одержить всю заробітну плату і (нею) буде задоволений, (але незважаючи на це) почне зменшувати число великої або дрібної худоби, або зменшувати приріст, то він повинен віддати приріст і прибуток відповідно до свого договору.

(§ 265.) Якщо пастух, якому дали пасти велику або дрібну худобу, буде нечесний, змінить тавро чи віддасть (худобу) за срібло, — його слід викрити, і він повинен повернути украдену ним велику або дрібну худобу хазяїнові в 10-кратному розмірі.

(§ 266.) Якщо в загоні станеться дотик бога (тобто падіж) чи лев уб'є (тварину), — пастух повинен перед богом очистити себе, і хазяїн загону повинен простити падіж у загоні.

(§ 267.) Якщо пастух буде недбайливий і допустить, (що станеться) в загоні білокрів'я (?), — пастух повинен відшкодувати хазяїнові заподіяні ним в загоні втрати від білокрів'я (?) великою або дрібною худобою.

(§ 268.) Якщо чоловік найме вола для молотьби, — його наймана плата — 20 сила хліба.

(§ 269.) Якщо він найме осла для молотьби, — його наймана плата 10 сила хліба.

(§ 270.) Якщо він найме козеня (?) для молотьби, — його наймана плата 1 сила хліба.

(§ 271.) Якщо чоловік найме волів, віз і погонича, — він повинен давати 180 сила хліба на день.

(§ 272.) Якщо чоловік найме тільки віз, — він повинен давати 40 сила хліба на день.

(§ 273.) Якщо чоловік найме робітника, — він повинен давати йому від початку року до п'ятого місяця 6 ше срібла на день. Від шостого місяця до кінця року він повинен давати 5 ше срібла на день.

(§ 274.) Якщо чоловік найме ремісника, — то плату... 5 ше срібла, плату... 5 (ше срібла), плату... (...ше) срібла, плату каменеріза — (...ше) срібла, (плату...ше) срібла, плату коваля (...ше срібла), (плату) тесляра 4 ше срібла, плату чинбаря (...ше срібла), плату суднобудівника (...ше сріблу), (плату) будівника (...ше срібла) на день він повинен давати.

(§ 275.) Якщо чоловік найме судно довге (тобто судно, яке тягнуть бечовою), — він повинен давати за нього 3 ше срібла на день як плату.

(§ 276.) Якщо чоловік найме судно, яке йде проти течії (парусне судно), — він повинен давати за нього 2 1/2 ше срібла на день як плату.

(§ 277.) Якщо чоловік найме судно (місткістю) в 60 курру, — він повинен давати за нього 1/6 (сикля) срібла на день як плату.

(§ 278.) Якщо чоловік купить раба (або) рабину (і) на протязі місяця він захворіє на падучу, — покупець може повернути (їх своєму продавцеві і взяти назад відважене ним срібло).

(§ 279.) Якщо чоловік купить раба (або) рабину (і) на нього буде вчинений (віндикаційний) позов, — по позову відповідає тільки його продавець:

(§ 280.) Якщо чоловік купить у ворожій країні раба (або) рабину чоловіка і, коли прийде в (свою) країну, хазяїн раба або рабині пізнає свого раба або рабину, то коли ці раб і рабиня — діти країни (тобто Вавилону), — їх слід відпустити на волю без (винагороди) сріблом.

(§ 281.) Якщо вони — діти іншої країни, то покупець повинен назвати перед богом відважене ним срібло, (а) хазяїн раба або рабині може віддати тамкарові відважене ним срібло і звільнити (для себе) свого раба або рабину.

(§ 282.) Якщо раб скаже своєму хазяїнові: «Ти не хазяїн мені» — він повинен викрити його як свого раба, і потім його хазяїн може відрізати йому вухо.

(От) справедливі закони, утверджені Хаммурапі, переможним царем, що встановив справжнє благополуччя і добре управління в країні.

Я — Хаммурапі, незрівнянний цар. Я ніколи не нехтував чорноголових, яких дарував мені Енліль і пасти яких доручив мені Мардук, ніколи не був недбайливим, відшукував для них безпечні місця (проживання), полегшував великі лиха, давав сяяти за них світові Могутньою зброєю, врученою мені Забабою і Іштар, премудрістю, призначеною мені Еа, могутністю, даною мені Мардуком, я вигнав ворогів нагорі і внизу, вгамував чвари, дарував країні благоденство, дав людям жити в захищених селищах, не допускав їх до тривоги. Мене покликали великі боги, і от я, — благодійний пастир, жезл якого прямий; мій благодатний покров розпростертий над моїм містом, у моєму лоні я держу людей Шумеру і Аккаду, за допомогою моєї богині-покровительки (та) її братів (?) я правив ними в мирі, вкривав їх своєю мудрістю.

Для того, щоб сильний не кривдив слабого, щоб з сиротою і вдовою чинили справедливо, — у Вавилоні, місті, главу якого піднесли Ану і Енліль, в Е-Сагілі, храмі, основа якого міцна, як небо і земля, — щоб судив суд у країні, щоб ухвалювали вироки в країні, щоб з пригнобленим чинили справедливо, я вирізьбив мої дорожочіні слова на моїй стелі і поставив перед зображенням моїм, царя справедливого.

Я — цар над усіх царів, мої слова чудові, моя могутність не має рівних. За велінням Шамаша, великого судді неба і землі, хай сіє моя справедливість у країні, по слову Мардука, мого володаря, хай не знайде мій пам'ятник нікого, хто знищив би її. В Е-Сагілі, яку я люблю, хай вічно згадується моє ім'я на благо.

Пригноблений, що має тяжбу, нехай прийде до зображення мого, царя справедливого, нехай йому прочитають мою написану стелу, нехай почує мої дорожочіні слова, нехай моя стела пояснить йому справу, нехай знайде він своє право, нехай дасть своєму серцю зітхнути (вільно) і нехай скаже голосно: «Хаммурапі, мовляв, — володар, який для людей наче батько рідний; він схилився перед словом Мардука, свого володаря, і здобув для Мардука перемогу нагорі і внизу, тішив серце Мардука, свого володаря, дарував назавжди благоденство людям, а країною правив справедливо. Нехай від усього свого серця він помолиться за мене перед Мардуком, моїм володарем, (і) Сарпаніт, моєю володаркою, (а бог)-хранитель, богиня-покровителька (і) боги, що входять в Е-Сагілу, і каміння Е-Сагіли хай щодня схвалюють його помисли перед Мардуком, моїм володарем, і Сарпаніт, моєю володаркою.

У часах прийдешніх, нехай цар, який буде із країни, повік додержує справедливих слів, написаних на моїй стелі, нехай не змінить він суду країни, як судив його, вироків країни, як ухвалював їх я, нехай не зруйнує мого пам'ятника.

Коли цей чоловік, будучи благо розумним, може справедливо правити своєю країною, то нехай він шанує слова, написані мною на моїй стелі. Ця стела нехай вкаже йому хід управління, суд країни, що судив я, вироків країни, що ухвалював я, нехай справедливо править він чорноголовими, нехай судить їх суд, нехай ухвалює їх вироків, нехай винищить у країні своїй беззаконних і злих, нехай дасть благоденство своїм людям.

Я Хаммурапі, цар справедливий, якому Шамаш дарував постанови права. Мої слова чудові, мої діла незрівнянні, тільки для безумного — пусті, а для мудрого сяють на славу.

Коли цей чоловік шануватиме мої слова, написані на моїй стелі, не скасує мого законодавства, не перекрутить моїх слів, не змінить мого пам'ятника, цей чоловік — як я, справедливий цар. Нехай подовжить йому Шамаш жезл, нехай пасе він людей своїх справедливо.

А коли цей чоловік не шануватиме моїх слів, написаних на моїй стелі, забуде моє прокляття, не побоїться прокляття богів, скасує суд, що я судив, перекрутить мої слова, змінить мій пам'ятник, вискребе моє написане ім'я і впише своє (або) з страху перед цими прокляттями примусить іншого, то — чи буде цар або володар, чи правитель, чи якийсь чоловік, що має ім'я, — нехай великий Ану, батько богів, який назвав роки мого правління, позбавить його царського блиску, зламає його жезл, прокляне його долю; Енліл, володар, який вирішує долю, веління якого нерушимі, який звеличує мою царственість, нехай розпалить проти нього в його домі нескінченні смуги, заколоти, що приведуть його до загибелі, нехай дасть йому на долю жалюгідне правління, короткі дні, голодні роки, безпросвітну тьму, наглу смерть, нехай проголосить своїм могутнім словом погибель його міста, розсіяння його людей, поневолення його царства, небуття його імені і його пам'яті в країні; Нінліл, велика мати, слово якої шанують в Е-Курі, княгиня, ласкава заступниця моїх помислів, нехай поверне на зле його справу в місці суду і вироків перед Енлілем, нехай вложить вона в уста царя Енліля спустошення його країни, загибель його людей, виливання його життя подібно до води; Еа, великий князь, і до споконвіку вирішує людську долю, мудрець серед богів, всевідаючий, що продовжує дні мого життя, нехай відніме у нього розум і мудрість, нехай ввергне його в забуття, нехай заткне його ріки при верхів'ї, нехай не виростить в його країні хліба — життя людей; Шамаш, великий суддя неба і землі, що управляє живими істотами, володар, моя надія, нехай зруйнує його царство, нехай не судить його справи, нехай заплутає шлях його, нехай захитає його військо, нехай

пошле йому при його жертвовному ворожінні лихе провіщення, що будуть знищені корені його царства і загине його країна, нехай вразить його незабаром лихе слово Шамаша, нехай викоренить він його нагорі з живих, а внизу, у пеклі, нехай мучиться його дух від спраги; Он, володар неба, бог, який створив мене, блиск якого сяє серед богів, нехай відніме у нього тіару і царський престол, нехай призведе його до тяжкого гріха, нехай покладе на нього тяжку кару, яка не зійде з його тіла, нехай скінчить він дні і місяці і роки свого правління в зітханнях і сльозах, нехай зробить йому важким тягар царського звання, нехай пошле йому на долю життя, подібне смерті; Адад, володар родючості, зрошувач неба і землі, мій союзник, нехай відніме у нього дома на небі і водопілля при верхів'ї (рік), нехай погубить крашу його голодом і нуждою, нехай закричить гнівно над його містом, нехай перетворить країну його в руїни потопу; Забаба, великий войовник, перший син Е-Кура, який виступає праворуч мене, нехай розіб'є його зброю на полі битви, нехай оберне йому день у ніч нехай направить на нього його ворога; Іштар, володарка війни і битви, яка відкриває (шлях) моїй зброї, моя ласкава богиня-хранителька, яка любить моє правління, нехай прокляне у своєму розлюченому серці, у своєму великому гніві його царство, нехай оберне його добрі діла в злі, нехай розіб'є його зброю на полі війни і битви, нехай пошле йому смуту і повстання, нехай повергне його воїнів, нехай напоїть землю їх кров'ю, нехай накидає трупи воїнів його купами серед степу, нехай не помилує його війська, нехай віддасть його самого в руки його ворога, нехай одведе його в кайданах у країну його ворога; Нергап, сильний серед богів, нездоланий боєць, що посилає мені перемогу у своїй великій могутності, нехай спалить його людей, як лютий огонь в очереті, нехай розітне його своєю могутньою зброєю, нехай розтрощить його суглоби, як глиняну статую; Нінту, висока княгиня країн, мати, що породила мене, нехай відніме його наслідника, нехай не дасть бути його імені, нехай не створить серед людей його сім'я чоловіка; Нінкаррак, дочка Ану, що рече мені благо, нехай пошле з Е-Кура на його тіло тяжку хворобу, злого демона, страшну болячку, від яких немає полегшення, суті яких не знає лікар, яких не заспокоїти перев'язкою, які, подібно до смертельного укусу, невігоїні, нехай виступають вони з його суглобів доти, поки життя його не згасне; великі боги неба і землі, всі ануннаки, бог-хранитель храму, каміння Е-Барри, нехай страшним прокляттям проклянуть його самого, його сім'ю, його країну, його воїнів (?), його людей і його військо; Енділь непреложним реченням своїх уст нехай прокляне його могутніми прокляттями, і нехай вони негайно його вразять!

4. Зі збірника законів Ману (Індія)

«Зако́ни Ману» («Ману-смі́ті») — найважливіший з усіх староіндійських збірників законів (релігійно-етичних правил) — за брахманською традицією вважається, що їх склав «індійський Ной» Ману, міфічний прабатько людей. Як запевняє традиція Ману уцілів під час всесвітнього потопу і врятував священні тексти. Насправді ж вони є результатом роботи однієї із брахманських наукових шкіл. Упорядкування цього збірника тривало протягом кількох століть, унаслідок чого в ньому поряд з порівняно пізніми статтями є встановлення звичаєвого права дуже далекої давнини. В тій редакції, що дійшла до нас, збірник упорядкований приблизно на початку нашої ери.

«Зако́ни Ману» не кодекс законів у сучасному значенні слова, а скоріше збірник правил, яких повинен був додержувати благочестивий індієць, виконуючи свій обов'язок — релігійний і моральний, як його розумів пануючий клас; у ньому поряд з нормами звичаєвого права викладаються космогонія, державний устрій, кастова регламентація, санітарно-гігієнічні правила і. т.д.

* * *

Каста (латинською мовою «castus» — чистий, португальською мовою «casta» — рід, походження) — замкнені групи людей з чітко визначеними правами і обов'язками (шлюби укладалися лише всередині каст), які відособилися внаслідок виконання якихось специфічних соціальних функцій, спадкових занять та професій (що може бути пов'язано з приналежністю до певної етнічної, а іноді й релігійної спільноти). Поділ населення на каста відбувався в деяких стародавніх суспільствах, але набув найвиразніших форм у середньовічній Індії, де відособлення груп людей за тою чи іншою ознакою з давніх часів набуло загального і спадкового характеру. Ієрархія каст у середньовічній Індії виглядала так: вищі — брахмани та військово-землевласницькі каста — складали клас великих і середніх феодалів; нижче знаходилися торгово-лихварські каста; далі — землевласницькі каста дрібних феодалів і землеробів — повноправних общинників; ще нижче величезна кількість каст безземельних і неповноправних землеробів, ремісників та слуг; найнижчий шар — це безправні каста «недоторканих».

На початку ХХІ ст. каста існували в Індії, Пакистані, Бангладеш, Непалі, Шрі-Ланці та на деяких островах Індонезії. Урядові структури ведуть боротьбу з виявами міжкастової дискримінації у побутовій сфері, економічному та політичному житті.

* * *

Рабство

...VIII, 415 — Захоплений під прапором, даса (раб) за утримання, народжений в домі, куплений, подарований, одержаний в спадщину і даса в силу покарання — такі є сім розрядів даса.

VIII, 416 — Жінка, син і даса — трое не можуть мати власності; чиї вони, того і майно, яке вони придбають.

VIII, 417 — Брахман хай упевнено користується речами, (одержаними) від шудри (даси); оскільки у даси немає ніякої власності, то його хазяїн може взяти його майно.

...IX, 177 — Нехай боржник заплатить борг навіть роботою, якщо він рівної або нижчої касті, але якщо вищої, нехай віддає поволі.

...IX, 179 — Якщо у якого-небудь шудри є син від даси (раб) чи від дасі (рабиня), яка належить дасі, хай він одержить дозволена (батьком) частину спадщини; так постановив закон.

...IX, 229 — Але той, хто має касту кшатрія, вайш'ї і шудри, коли він не може заплатити штраф, нехай платить, що належить, роботою; брахман хай платить потроху.

Касті

...I, 31 — А для процвітання світів він (Брахма) створив із своїх уст, рук, стегон і ступней: брахмана (каста жерців, створена з уст), кшатрія (каста воїнів, створена з рук), вайш'ю (каста селян і обциників, створена із стегон) і шудру (каста слуг, створена із забруднених ступней).

...I, 87 — А для збереження всього цього всесвіту він, найясніший для створених з його уст, рук, стегон і ступней, встановив особливі (обов'язки і) заняття.

I, 88 — Так, навчання Вед і вивчення їх, принесення жертв за себе і за інших, а також дачу і одержання (милостині) він встановив для брахманів.

I, 89 — Охорону підданих, а також дачу милостині, жертвоприношення, вивчення Вед і помірність у втіхах він вказав для кшатріїв.

I, 90 — Пасіння худоби, а також дачу милостині, жертвоприношення, вивчення Вед, торгівлю і лихварство — для вайш'ї.

I, 91 — Але тільки одне заняття Владика вказав для шудри — обслуговування цих каст з по корою.

...I, 93 — Внаслідок походження з найблагодінішої частини тіла (Брахми), внаслідок первородства і знання (Веди) брахман по праву володар всього всесвіту.

...I, 96 — З усіх істот найкращими вважаються одушевлені, з одушевлених — розумні, з розумних — люди, з людей — брахмани.

...VIII, 279 — Якою частиною тіла чоловік нижчої касті заподіє ушкодження (чоловікові) вищої касті, саме вона у нього повинна бути відрізана; таке веління Ману.

...VIII, 413 — Але шудру купленого чи не купленого (найнятого) нехай брахман-хазяїн примусить виконувати (навіть) принизливі послуги, бо він був створений Самосуцим для слугування брахманові.

VIII, 414 — Шудра (даса), навіть відпущений своїм хазяїном, не звільняється від обов'язків слугування, бо воно природжене для нього, хто може звільнити його від цього?

...VIII, 418 — Нехай (цар) старанно примушує виконувати свої роботи найш'ю і шудру, бо вони, нехтуючи своїми обов'язками, потрясають цей світ.

...IX, 322 — Кшатрії не благоденствують без брахманів, брахмани не благоденствують без кшатріїв; брахмани і кшатрії, будучи міцно з'єднаними, благоденствують і в цьому (світі) і в майбутньому.

...X, 96 — Хто через пожадливість живе заняттями вищих, того цар, позбавивши майна, хай негайно вижене.

X, 97 — Свій обов'язок, погано виконаний, краще, ніж добре виконаний чужий, бо той, хто живе (з виконання) чужого обов'язку, одразу ж випадає з (своєї) касті.

...X, 99 — Шудра, коли він не може обслуговувати двічі народжених і йому загрожує загибель синів і жінки, нехай живе з ремісничих занять.

...X, 121 — Але шудра, (який не може утримувати себе, обслуговуючи брахмана), який старається заробити на прожиток, нехай обслуговує кшатрія, або нехай шудра живе, обслуговуючи багатого вайш'ю.

X, 122 — Але брахмана нехай він обслуговує і заради неба і заради обох (і того і цього світів), бо для нього, завжди відданого брахману, всі цілі досяжні.

X, 123 — Обслуговування брахмана вважається найкращим заняттям для шудри; що б він не робив інше, воно для нього марне.

...X, 129 — Шудра не повинен нагромаджувати багатства, навіть маючи можливість (зробити це), бо шудра, набуваючи багатство, утискує брахманів.

...XI, 64 — Якщо дочка брахмана від шудрянки народжує в шлюбі з брахманом (дочку, яка одружується також з брахманом і так далі), нижчий досягає вищої касті в сьомому коліні.

XI, 65 — (Так) шудра іде до ступеня брахмана і брахман до ступеня шудри, але хай буде відомо, (що це стосується) і де потомства кшатрія, а також вайш'ї.

...XI, 127 — Одна чверть (єпитимії) за убивство брахмана вимагається (як очищення) за убивство кшатрія, одна восьма — за убивство вайш'ї, хай буде відомо, що одна шістнадцята за убивство добродісного шудри.

Цар

...VII, 2 — Кшатрій, що дістав, як годиться, посвячення, призначене Ведою, повинен здійснювати охорону всього цього світу згідно з законом.

VII, 3 — Коли люди, які не мали царя, розсіялися в усіх напрямках з страху, Владика створив царя для охорони всього цього (світу),

VII, 4 — змішавши вічні частинки Індри, Вітру, Ями, Сонця, Вогню, Варуни, а також Місяця і Володаря Багатств (Кувери).

VII, 5 — Тому що цар створений з частинок цих головних богів, то він блиском перевершує всі живі істоти.

VII, 6 — І він, подібно до сонця, пече очі і серце, і ніхто на землі не може навіть дивитися на нього.

VII, 7 — Своєю могутністю він Агні, Вайю, Сонце, Сома. Цар Правосуддя (Яма), Кувера, Варуна і Великий Індра.

VII, 8 — Царя, навіть (коли він ще) дитина, не слід зневажати, (думаючи, що він тільки) смертний, бо могутністю він божество з виглядом людини.

...VII, 20 — Якби цар не карав безустанно тих, кого слід покарати, сильніші зажарили б слабих, як рибу на вертелі.

VII, 21 — Ворона почала б клювати жертовний пиріг, а собака лизати жертовну їжу, і не стало б ні в кого власності, і нижчі зайняли б місце вищих.

...VII, 24 — Всі касти були б зруйновані, всі закони були б порушені і було б всенародне повстання через помилкове застосування кари.

VII, 25 — Де діє чорне, червонооке покарання, що знищує злочинців, там піддані не повстають, якщо вождь добре наглядас.

...VII, 218 — Нехай (цар) кладе в усі свої речі протиотруту й ліки і нехай завжди носить (при собі) дорогоцінне каміння, що є протиотрутою.

Податки

...VII, 127— Узнявши до уваги (ціни при) купівлі і продажі, відстань, (витрати) на харчі й приправу і охорону товарів (державою), хай примусить купців платити мито.

VII, 128 — Розміркувавши, нехай цар завжди встановлює в країні податки такі, щоб наслідками праці користувались і цар, і виробник.

VII, 129 — Як п'явка, теля і бджола їдять свою їжу помалу, так помалу повинен брати цар щорічний податок.

VII, 130 — Царю треба давати п'ятдесяту частину худоби і золота, восьму, шосту чи дванадцятую частину зерна.

VII, 131 — Нехай він одержує ще шосту частину дерева, м'яса, меду і олії, пахоців, лікарських трав, соків, квітів, коріння і плодів.

VII, 132 — Листя, овочів, трав, шкір і виробів з очерету й глини, посуду і всяких (виробів) з каменю.

...VII, 138 — Ремісників усіх спеціальностей і ан, що живуть зі своєї праці, він може примусити працювати (на себе) один (день) у місяць.

VII, 139 — Нехай не підрізує коріння ні в себе (не збираючи податків), ні в інших (збираючи податки) з надмірною пожадливістю; підрізаючи коріння у себе, він шкодить і собі й іншим.

...X, 119 — Його (царя) істинний обов'язок — перемога; хай він не тікає під час небезпеки; захищаючи зброєю вайш'ів, хай примушує вносити законний податок.

X, 120 — Із вайш'ів (хай бере) одну восьму частину зерна, одну двадцятку (інших прибутків), принаймні в одну каршапану з шудри, а також ремісники всіх спеціальностей (хай платять податок) виконанням робіт для царя.

Війна

...VII, 87 — Цар, який охороняє свій народ і пам'ятає обов'язок кшатрія, викликаний (ворогом), рівним силою, сильнішим і слабкішим, хай не ухиляється від битви.

...VII, 89 — Царі, що в битвах хочуть убити один одного, б'ються з повним напруженням сил і не кидаються тікати, ідуть на небо.

VII, 90 — Коли б'ється з ворогами, хай не убиває ворога ні підступною зброєю, ні зубчатими стрілами, ні отруйними, ні стрілами з наконечниками, розпеченими на вогні.

VII, 91 — Хай не убиває ні того, хто зійшов на землю, (коли він сам залишається на колісниці), ні того, хто склав руки (благаючи пощади), ні того, у кого розпущене волосся, й і того, хто сидить, ні того, хто говорить «я твій».

VII, 92 — Ні того, хто спить, ні того, в кого немає кольчуги, ні голого, ні беззбройного, ні того, хто не б'ється, а (тільки) дивиться, ні того, хто б'ється з іншим.

VII, 93 — Ні того, в кого зламана зброя, ні хворого, ні тяжко пораненого, ні зляканого, ні того, хто кинувся тікати; (в усіх цих випадках) хай пам'ятає обов'язок справжніх (воїнів).

...VII, 96 — Колісницю і коня, слона, парасольку, гроші, зерно, скот, жінок (рабинь), всі речі і недорогоцінні метали (нехай бере той), хто перемагає (в поєдинку).

VII, 97 — А для царя повинна бути дана (воїнами) найкраща частина (здобичі), так вимагають ведичні тексти; завойоване спільно повинно бути роздане царем усім воїнам.

...VII, 102 — Нехай він завжди буде готовий вжити силу, завжди виявляє хоробрість, завжди береже секрети і завжди вивчає слабкі сторони ворога.

VII, 103 — Завжди готового вжити силу боїться весь світ, отже, хай підкоряє собі все живе саме силою.

...VII, 106 — Нехай обдумує заходи, подібно до чаплі, а подібно до зайця тікає (в безпечне місце); нехай вириває (здобич), подібно до вовка, і виявляє хоробрість, як лев.

...VII, 198 — Нехай старається перемогти ворогів примиренням, дарами, сіянням розбрату (серед них), всіма (цими засобами) разом чи по одному, ніколи битвою (якщо можна її уникнути).

VII, 199 — Через те, що для обох воюючих (сторін) перемога або поразка в битві (наперед) не відома, то нехай (цар) уникає битви.

...VII, 201 — Перемігши, нехай віддасть шану богам (завойованої країни) і добродіям брахманам; нехай дарує полегшення податків і хай оголосить про відсутність небезпеки.

VII, 202 — А визнавши повністю бажання їх усіх (жителів завойованої країни), хай поставить там його (переможеного царя) родича і хай укладе угоду.

Сім'я і шлюб

...III, 13 — Для шудри призначена дружина тільки касті ан; для вайш'ї — тієї і своєї касті; для кшатрія — тих обох, а також своєї; для брахмана — тих (трьох), а також своєї.

...III, 51 — Хай батько, що знає (закон), не бере за дівчину навіть найменшої винагороди, бо той, хто бере (її) з пожадливості, є людина, що продає своїх дітей.

...III, 56 — Де жінок шанують, там боги бувають задоволені; але де їх не шанують, все почитання богів марне.

...V, 154 — Чоловіка, (навіть) не добродію, який зраджує (дружину) або позбавлений хороших рис, вірна дружина повинна завжди почитати, як бога.

...IX, 3 — Батько оберігає (жінку) в дитинстві, чоловік оберігає в молодості, сини оберігають в старості, жінка ніколи не здатна до самостійності.

...IX, 46 — Ні продажем, ні розлукою дружина не звільняється від свого чоловіка...

...IX, 81 — Дружину, яка не родить дітей, можна перемінити на восьмому році, яка родить дітей мертвими — на десятому, яка родить тільки дівчат — на одинадцятому, але сварливу — негайно.

...IX, 85 — Якщо двічі народжені беруть дружин із своєї і інших (нижчих каст), то старшинство, шана і приміщення їх повинно бути за порядком каст.

...IX, 91 — Якщо (дівчина), не віддана заміж, сама знайде чоловіка, ні вона не робить ніякого гріха, ні той, за кого вона виходить.

...IX, 153 — Із спадщини (брахмана) брахман (син дружини брахманки) хай візьме чотири частини, син дружини касті кшатріїв — три, син дружини касті вайш'їв — дві, син дружини касті шур — хай візьме одну частину.

...IX, 185 — Не брати, не родичі, (а) сини дістають спадщину батька...

...IX, 194 — Дана до (шлюбного) вогню, дана при весільному поході, дана на знак любові і одержана від брата, матері і батька — таких налічується шість видів власності жінки.

...IX, 208 — Що який-небудь (з братів) придбав своєю працею, не використовуючи батьківського майна, цього придбання (зробленого тільки) його старанням, він не повинен ділити проти свого власного бажання.

5. Упанішади та їх вчення

Література упанішад (упанішади — буквально — «сидіти біля ніг вчителя, одержуючи повчання») виникла в Індії у VIII—VII ст. до н. е. Упанішади завершують ведійську літературу, тому їх ще називають ведантою — «кінцем Вед». Етимологія назви «упанішади» залишається предметом суперечок; найімовірніше, воно вказувало на характер передачі текстів; учитель висловлював їх учням, що сиділи біля його ніг (upa + ni + sad — «сидіти біля»), пізніше його стали тлумачити як «таємне знання». Традиція налічує 108 упанішад; найстародавнішими з них вважаються тільки 13 текстів, створених між VII—IV ст. до н. е. і що одержали назву основних. Найбільш важливі з них — Бріхадаран'яка і Чхандог'я — є одночасно і найбільш ранніми. Оповідання тут йде зазвичай від імені того або іншого шанобливого вчителя — мудреця (вчителі ці були, очевидно, історичними особами). Основною темою цих повчань і дискусій є правильне розуміння вед, причому безпосередній їх сенс розуміється як щось вже відоме, але таке, що розглядається тут як алегорія або натяк на справжній, «прихований» їх зміст, викладу якого присвячена вся ця група текстів.

В науці упанішади характеризуються по-різному: одні дослідники вбачають у них принципово нові релігійно-філософські вчення, інші органічно пов'язують їх з усім попереднім розвитком індійської релігійно-філософської думки. Однак у будь-якому разі упанішади виробили більш цілісну світоглядну систему, аніж Веди. «Якщо автори гімнів були насамперед співаками й поетами, то автори упанішад — це вже філософи й мудреці».

Упанішади поставили під сумнів твердження брахманів, буцімто лише жерцям доступна «вища істина», висловили впевненість, що наставником у релігійному житті може бути навіть безрідний, аби він лише мав відповідну підготовку, допускали порушення станово-кастових обмежень та заборон. Саму систему варн вони не відкидали, проте пов'язували належність особи до тієї чи іншої варни не з її походженням, а з моральністю та професією.

Упанішади породили (чи відродили) віру в переселення душ — сансару. Згідно з цією релігійною ідеєю, Всесвіт — це сансара, «колесо життя», тобто нескінченний цикл народжень і смертей, у якому смерть є переселенням душі в іншу матеріальну субстанцію. Долю кожної душі в її новому народженні визначає карма — сукупність вчинків, слів, помислів у кожному з попередніх життів. Відповідно до непорушного закону карми, якому підлягає все, що живе в сансарі (тобто навіть боги), душа праведника відроджується в представникові тієї самої, а то й вищої касты, душа ж грішника — в якійсь нікчемній істоті.

Карму образно порівнюють із річкою: «Життя річки підтримується тисячами струмків (бажань), що несуть водночас і чисті води (добрі діла), і нечистоти (лихі вчинки). Відринаючи нечистоти чи, навпаки, вбираючи їх, річка може змінити й свою майбутню карму (проте не теперішню) і в наступному існуванні стати прозорим гірським струмком чи смердючою канавою, річища яких знову ж будуть наперед визначені кармою...».

* * *

...Упанішади — група текстів, об'єднуючих різні філософські й релігійно-філософські тлумачення ведійської міфології і ритуалу...

...Упанішади відображають по суті першу спробу осмислити світ у рамках єдиного вчення. Через ці тексти проходить одна чітко виражена ідея; творці упанішад висловлюють її кожного разу по-новому, але суть залишається незмінною. Найкоротше її формулювання складається всього

лише з шести слів: «Атман (тобто внутрішнє «я» кожної речі) є Брахман (тобто «безособова космічна одушевлена всього світу»), Брахман є Атман». Роз'ясненню цього вислову присвячено багато текстів. Хід міркування зазвичай такий: мир у своїй істоті перебуває в безперервній зміні; воно не тільки виражається в трансформації зовнішніх предметів, але в рівній мірі зачіпає і «духовну сторону».

Відштовхуючись від давніх анімістичних вірувань, упанішади формують так звану доктрину карми, що проходить не тільки через ортодоксальні течії, і через такі релігійно-філософські системи, як джайнізм і буддизм. Все у світі визначається етичним законом. Кожна річ володіє душею, душа народжується і вмирає, потім виникає знову в тій або іншій формі відповідно до етичного балансу прижиттєвих звершень. Людина, що упустила себе аморальними вчинками, народжується потім у вигляді тварини, рослини або каменя, але праведною поведінкою вона може навіть і зі скам'янілості повернути собі людську зовнішність.

Окрім безпосередньо сприйманих явищ у схему включається (втім, не без деякої натяжки) весь породжений ведизмом світ демонів і божеств; душа може піднятися до божественного рангу, скуштувати радощі раю або впасти в пекло, але ніякий стан (і тут упанішади рішуче розходяться з ведійською традицією) не є постійним: навіть боги, яким приносять жертви, є лише позначенням станів, у яких знаходиться окрема душа. Карма виступає тут як би як інструмент, що зводить усе різноманіття сприйманих людиною явищ до певного єдиного принципу.

В упанішадах вчення про карму ув'язується з концепцією про вічний круговорот життя — сансарі. Сукупність цих двох уявлень увійшла складовою частиною в багато релігійно-філософських систем Індії, де вчення про карму і сансару одержали подальший розвиток. Упанішади не обмежуються описом безмежної текучості і взаємозв'язку явищ. Скоріше вони розглядають весь цей круг уявлень як якусь передмову до найбільш істотної частини їх учення: Атман тотожний Брахманові. Але це не просто констатація деякої початкової єдності всіх різноманітних форм існування, це початкова точка добре розробленої системи поведінки, характер і цілі якої мають явне релігійне забарвлення.

Можна сказати, що упанішади в ряді місць значно розходилися з ведизмом саме тому, що знаходили його вчення недостатньо глибоким у релігійному плані. Вони інакше трактували багато традиційних положень і пропонували свої пояснення. Ведійський індієць шанував своїх традиційних, наділених цілком земними рисами богів за те, що вони дарували йому успіх у відповідь на жертви. Упанішади вчать іншому. Особистих божеств по суті немає, як немає і особистої, обмеженої у просторі та часі людини. Людина уподібнювалася решті всіх істот. Є нескінченне

«кругообертання буття, кожен атом містить у собі і всю його не знищувану цілісність. Круговорот життя вічний, і йому підвладне все живе у Всесвіті. Людина, єдина з усіх «атомів», здатна пізнати суть цього процесу, а пізніше внутрішньо навіть звільнитися від усяких кайданів життя. Але все одно, учать упанішади, людина повертається до земного існування і знову вступає в коло народжень».

Ідеал упанішад — відчужений мудрець, що не втручається в мирські справи, байдужий до всіх потрясінь і пристрастей світу. Пізнавши свою власну причетність до всього, що здійснюється в світі, і як би ототожнивши себе з світом, що може він ще бажати? Він вищий за стихію і богів, він єдиний, чис буття також незмінне і незнижуване, як незмінний і незнижуваний сам світ або його постійний (для Упанішад) символ — Брахман.

Ця і багато інших відображених у текстах концепцій та ідей дозволяють говорити про упанішади як про чисто умоглядну, відірвану від реального життя систему, і, разом з тим, в упанішадах можна прослідкувати не тільки ідеалістичні погляди і уявлення, але і стихійно-матеріалістичні. Більш того, тут виразно зафіксовано як складне співіснування цих двох тенденцій, так і їх суперництво — явище, яке лише намічалось в попередніх за часом текстах брахман і араньяк. В упанішадах найшановливішими виступають три мудреці: Шадділья, Яджнавалкья і Уддалака. Якщо перші два зображуються прихильниками основної ідеалістичної концепції «тотожності Атмана і Брахмана» (недаремно до їх доктрин наполегливо апелювала ортодоксальна традиція), то Уддалаке приписуються реалістичні погляди, вельми близькі до стихійно-матеріалістичних. Він по-своєму і досить сміливо інтерпретує гімни космогонії вед, виключаючи особливу роль богів у процесі всесвіту. Уддалака наділяє природу головною силою, що творить; на його думку, що все існує в світі (і фізичні і психічні процеси, у тому числі і свідомість) — продукт матеріальних елементів. Навіть концепція Ат-мана одержує в його трактуванні інше пояснення: Атман — це теж матеріальна першооснова людини.

Зрозуміло, що такого роду ідеї з'явилися в результаті розвитку природничо-наукових знань стародавніх індійців, важливих змін у соціальному житті.

У цілому концепції упанішад зробили великий вплив на весь подальший культурний розвиток Індії.

Розроблене в упанішадах вчення про карму склало одне з основних положень індійських релігій, воно мало і певне соціальне звучання, оскільки давало своє тлумачення гострій проблеми про причину людських страждань і негод. Не бог, а людина була оголошена суддею своїх діянь, людські страждання не визнавалися вічними. Деякі з цих положень упанішад були використані потім у буддизмі і джайнізмі. До «матеріалістичного струменя»

в загальному вченні упанішад зверталася пізніше матеріалістична школа (локаята). Багато ідей упанішад зробили істотний вплив на філософів і письменників середньовіччя, на діячів культури нової і новітньої епох не тільки в самій Індії, але і далеко за її межами.

Антонов К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г.
История Индии. — Москва, 1979. — С. 52—54.

6. Із «Чхандог'я — упанішада» (Повчання Санаткумари)

(Ім'я)

1.1. Нарада наблизився до Санаткумари: «Навчи мене, володарю!» Той сказав йому: «З тим, що ти знайдеш, прийди до мене. Потім я повідаю тобі те, що вище за це». Він сказав:

1.2. «Я знаю, володарю, Рігведу, Яджурведу, Самаведу; по-четверте, Атхарваведу; по-п'яте, перекази і сказання, (а також) Веду Вед, правила вшанування предків, лічби, мистецтво передбачення, літочислення, мистецтво полеміки, правила поведінки, вчення про богів, вчення про Брахмана, вчення про істоти, військове мистецтво, астрологію, вчення про змії і про божі творіння. Ось що я знаю, володарю».

1.3. «Але я, володарю, знаю мантри, але не знаю атмана. І чув я від тобі подібних, що той, хто знає атман, здолає смуток. Я, володарю, засмучений. Допоможи ж мені, володарю, переступити межу смутку». Той промовив йому: «Насправді те, що ти вивчав, є лише ім'я».

(Мова)

2.1. «Мова насправді більше, аніж ім'я».

(Думка)

3.1. «Насправді думка більше, аніж мова».

(Задум)

4.1. «Насправді задум більше, аніж думка. Так, бо коли хто-небудь замислює щось, він думає, він збуджує мову, він збуджує її в імені. В імені приходять у єдність мантри, в мантрах (приходять в єдність) обряди».

4.2. «Вони насправді приходять в єдність у задумі; задум — їхня опора».

(Розум)

5.1. «Насправді розум більше, аніж задум».

(Роздум)

6.1. «Насправді роздум більше, аніж розум».

(Пізнання)

7.1. «Насправді пізнання більше, аніж роздум».

(Сила)

8.1. «Насправді сила більше, аніж пізнання. Адже один сильний сповнює жахом сто тих, хто пізнає. Якщо хто-небудь стає сильним, то він стає тим, хто піднімається. Той, хто піднімається, — стає мандруючим. Мандруючий — стає сідаючим. Сідаючий — стає зрячим, стає тим, хто розуміє, стає діючим, стає тим, хто пізнає».

(Пам'ять)

13.1. «Насправді пам'ять більше, аніж простір. Тому, якби багато сиділи тут, то нічого б не пізнавали. Одначе, щоби вони мали пам'ять, то вони насправді чули б, мислили б, пізнавали б».

(Надія)

14.1. «Насправді надія більше, аніж пам'ять. Зігріта надією пам'ять вивчає мантри, чинить обряди, бажає собі синів і скотини, бажає собі цього і того світу».

(Дихання)

15.1. «Насправді дихання більше, аніж надія. Насправді подібно до того, як на колесі закріплено шпичі, так і на цьому подиху закріплено все. Подих рухомий подихом, подих дає подих. Дихання — це батько, дихання — мати, дихання — брат, дихання — сестра, дихання — вчитель, дихання — брахман».

(Істина)

16.1. «Той насправді перемагає в суперечках, хто перемагає в суперечках за допомогою істини». — «Я хочу, володарю, перемагати в суперечках за допомогою істини! Одначе треба прагнути пізнавати істину, володарю. Я прагну пізнавати істину, володарю».

(Думка і віра)

19.1. «Насправді якщо хто-небудь вірує, то він мислить. Не віруючи, не мислять. Лише віруючи, мислять. Одначе треба прагнути пізнати віру». — «Я прагну пізнати віру, володарю».

(Віра і стійкість)

20.1. «Насправді якщо хто-небудь стійкий, то він вірує. Той, хто не стійкий, не вірує. Лише той, хто стійкий, вірує. Одначе треба прагнути пізнати стійкість». — «Я прагну пізнати стійкість, володарю».

(Щастя)

23.1. «Насправді (безмежно) велике є щастя. Немає щастя в малому. Лише (безмежно) велике є щастя. Одначе потрібно прагнути пізнати (безмежно) велике». — «Я прагну пізнати (безмежно) велике, володарю».

(«Я» і атман)

25.1. «Це (безмежно велике) — долі, воно нагорі, воно позаду, воно попереду, воно праворуч, воно ліворуч. Воно — увесь цей світ. Далі повчання відносно «я». Я — долі, я — нагорі, я — позаду, я — попереду, я — праворуч, я — ліворуч. Я — увесь цей світ».

25.2. Далі повчання про атмана. Атман — долі, атман — нагорі, атман — позаду, атман — попереду, атман — праворуч, атман — ліворуч. Атман — увесь цей світ.

Читанка з історії філософії. У 6 книгах. — К., 1992. —
Книга 1. Філософія Стародавнього світу. — С. 19—22.

7. Етико-політичні погляди Конфуція в трактаті «Лунь Юй» («Бесіди та судження») (V ст. до н. е.)

Конфуцій (Кун-цзи (вчитель Кун), Кун Цю, Кун Чжунні, Кун Фуцзи) (551—479 рр. до н. е.) — давньокитайський мислитель, засновник конфуціанства. Народився 551 р. до н. е. в царстві Лу в родині збіднілих аристократів. Дев'ятнадцятирічним юнаком Конфуцій одружився, проте сімейне життя його не склалося. Природа обділила його зовнішністю та рисами характеру, необхідними для забезпечення службової кар'єри. До військової кар'єри в Конфуція також не було нахилу. Отож йому довелося пробувати свої сили на непрестижній у тодішньому Китаї викладацькій ниві (для цього Конфуцій мав відповідні дані: добре грав і співав, опанував інші «шість мистецтв»). Саме на освітянському полі Конфуцій і зажив слави, піднісши авторитет народного вчителя в Китаї на запаморочливу висоту. У 529—501 рр. — засновник і викладач власної новаторської школи, у якій дітей не лише навчали, а й виховували. Конфуцій вважав, що «в навчанні не повинно бути різниці між людьми», і приймав до своєї школи всіх бажаних, незважаючи на їхній соціальний статус, за майже символічну плату. Завдяки новаторській педагогічній діяльності Вчителя освіта та культура в Китаї перестали бути монополією знаті. 501—497 рр. — сановник царства Лу. 497—484 рр. — мандрівний філософ. Він став подорожувати країною, намагаючись переконати високих можновладців у

необхідності гуманно керувати народом. Володарі його з почестями зустрічали, проте довго в себе не затримували, так що, за образним висловом сучасника, в нього «не було навіть часу, щоб зіграти циновку, на якій він сидів». Розчарувавшись у політичному місіонерстві, Конфуцій повернувся в рідне царство Лу. 484—479 рр. — збирач, редактор і поширювач стародавньої літератури. Помер у 72-річному віці, залишивши нащадкам багату історико-філософську спадщину та когорту відданих йому учнів (останні справили по ньому, немов за рідним батьком трирічний траур).

Суспільно-політичні погляди Конфуція найповніше відображені в трактаті «Лунь Юй» («Бесіди та судження»), що має форму учнівських записів та діалогів (загалом конфуціанський канон налічує 13 книг, які складають 40 томів). Трактат «Лунь Юй» протягом багатьох віків уважався основним предметом у китайських школах, який учням треба було визубрювати напам'ять. Він відіграв колосальну роль у формуванні китайського менталітету; і донині служить значною мірою дороговказом у сфері етико-морального життя нації, хоча ще у 20-х роках ХХ ст. уряд вилучив трактат зі списку обов'язкової літератури для школярів.

* * *

Учитель сказав: «Переймайся не тим, що люди тебе не знають, а тим, що ти не знаєш людей». (Розділ «Сюе ер»).

Учитель сказав: «За природою своєю всі люди схожі; виховання та набуті звички роблять їх різними... Лише найрозумніші та найдурніші не різняться між собою, бо не змінюються». (Розділ «Янхо»).

Учитель сказав: «У (справі) виховання не можна встановлювати різних відмінностей між людьми». (Розділ «Вей лін-гун»).

Учитель спитав: «Ю, чи чув ти про шість людських вад, про які мовиться у шести фразах?... Сідай, я розповім: любити людинолюбство і не любити навчання. Вада в тому, що це веде до тупості. Любити мудрість і не любити навчання. Це призводить до саморозпорошення. Любити правдивість і не вчитися. Ця вада призводить до того, що правда йде на шкоду самому собі. Любити прямоту і не вчитися. Це призводить до грубості. Любити мужність і не любити навчання — прямий шлях до розпалення заворушень. Любити твердість і не навчатися. Вада в тому, що це призводить до впертості». (Там само).

Цзи-гун спитав: «Чи відчуває благородний чоловік огиду до чогонебудь?» Учитель відповів: «Відчуває. Йому відрозливі ті, котрі погано говорять про людей, знаходячись внизу, зводять наклепи на тих, хто над ними. Йому відрозливі сміливці, які не дотримуються ритуалу, сповнені рішучості, але бездумні в діях». «А чи відчуваєте Ви огиду до когось?» Цзи-гун відповів: «Огидні ті, хто вважає за мудрість повторення чужих думок, хто думає, що чинити опір — це сміливість, а розкривати чужі таємниці правдивість». (Там само).

Вчитель сказав: «Важко мати справу лише з жінками та нікчемними людьми. Коли з ними зближуєшся, вони перестають бути слухняними, коли віддаляєшся від них, неминуче відчуваєш ненависть з їхнього боку». (Там само).

Кун-цзи сказав: «Благородна людина боїться трьох речей: повеління неба, великих людей і слів досконало-мудрих. Низька людина не усвідомлює повелінь неба і не боїться його, зневажає великих людей, залишає поза увагою слова мудреця». (Розділ «Цзи-ши»).

Учитель сказав: «Не знаючи волі (неба), не стати благородним. Не знаючи ритуалу (лі), не утвердити себе в суспільстві. Не відаючи, що люди кажуть, не пізнати людей». (Розділ «Яо юе»).

Учитель сказав: «Благородна людина до всього ставиться згідно з обов'язком; діє за ритуалом, у словах стримана, у вчинках правдива... (ii) непокоїть те, що вона не має здібностей, а не те, що інші про неї знають... (Вона) засмучена тим, що після смерті можуть не згадати її імені... Благородна людина ставить вимоги перед собою, низька — перед іншими... Тримає себе стримано, але не вступає в суперечки, вміє бути в злагоді, але не у змові з іншими...». (Розділ «Вей лін-гун»).

Цзи-гун спитав: «Чи можна ціле життя керуватись одним словом?» Учитель відповів: «Це слово — взаємність. Не роби іншим того, чого не бажаєш собі». (Там само).

Вчитель сказав: «Люди з різними принципами не можуть знайти спільної мови». (Розділ «Вей лін-гун»).

Вчитель сказав: «У благородної людини три моральних принципи, але я не можу їх здійснити. Несучи в собі людинолюбство, вона не сумує; будучи мудрою, вона не піддається сумнівам; будучи сміливою, вона не знає страху...». (Розділ «Сянь вень»).

Вчитель сказав: «Принцип «Золотої середини» є найвищим принципом. Люди вже давно втратили його». (Розділ «Юн ер»).

Мен-цзи запитав про шанування батьків. Вчитель відповів: «Не порушуй принципів...». (Розділ «Вей Чжен»).

Ю-цзи сказав: «Звернення до ритуалу має величезну вагу, оскільки спонукає людей до злагоди». (Розділ «Сюе ер»).

Вчитель сказав: «Правитель (завжди повинен бути) правителем, слуга — слугою, батько — батьком, син — сином». (Розділ «Янь Юань»).

Цзи-лу спитав про те, як служити духам. Вчитель відповів: «Не навчившись служити людям, чи можна служити духам?» (Цзи-лу додав «Насмілюсь спитати, що таке смерть?» (Вчитель) відповів: «Не знаючи, що є життя, чи можна знати про смерть?» (Розділ «Сянь цзинь»).

Кун-цзи сказав: «Ті, що володіють вродженими знаннями, стоять найвище. За ними йдуть ті, що здобувають знання у навчанні. Далі йдуть ті люди, які приступають до навчання, зустрівшись з труднощами. Ті, хто зустрівся з труднощами, але не вчаться, стоять найнижче». (Розділ «Цзи ши»).

Вчитель сказав: «Необхідно виправити імена. Благородний чоловік ставиться з обережністю до того, чого не знає. Якщо імена неправильні, то

й судження не будуть обґрунтованими. Якщо судження безпідставні, то й справи не будуть завершеними, і правила (ритуалу) лі не здійсняться повною мірою... люди не будуть знати, як себе поводити». (Розділ «Цзи-Лу»).

Вчитель сказав: «Коли в державі побутують правильні принципи, можна прямо говорити і прямо діяти. Коли в державі немає правильних принципів, діяти можна прямо, але говорити обережно». (Розділ «Сянь вень»).

Цзи Кан-цзи спитав Кун-цзи про керівництво державою, Кун-цзи відповів: «Управляти — значить діяти правильно. Якщо, управляючи, ви вчинятимете правильно, то хто ж насмілиться на неправильні вчинки?» (Розділ «Янь Юань»).

Вчитель сказав: «У давнину вчилися для самовдосконалення, нині для того, щоб стати відомим поміж людьми». (Розділ «Сянь вень»).

Вчитель сказав: «(Характер) помилок залежить від того, хто їх припустився. Тільки розглянувши помилки, можна дізнатися, чи притаманне йому людинолюбство». (Розділ «Лі жень»).

Вчитель сказав «Поглянувши на вчинки людини, поглянь і на їх причини, встанови, чи хвилюють вони людину. І чи зможе — соді людина приховати, (що вона являє собою)». (Розділ «Вей Чжен»).

Вчитель сказав «Якщо мое вчення здійснюється, на те воля (неба), якщо мое вчення відкидають, на те воля (неба)». (Розділ «Сянь вень»).

Переломов Л.С. Конфуций. Лунь-Юй. —
Москва, 2000. — С. 55, 57, 59.

8. Конфуціанські ідеї щодо перебудови суспільства

Прихильники учення Конфуція вважають, що в суспільстві діє закон, посланий на землю небом. Люди повинні засвоїти цей закон. Шлях до його засвоєння лежить через дотримання правил поведінки в суспільстві, обрядів, норм моралі. «Володар має бути володарем, підданець — підданцем, батько — батьком, син — сином». Конфуціанці свято шанують своїх предків і взагалі всіх старших, поважають усталений громадський порядок.

Для прихильника вчення Конфуція дуже важливі підкорення властям, дотримання найсуворішої дисципліни і виконання обов'язку. Він усьому дає моральну оцінку з позиції «добре» чи «погано». Змінити світ для нього можна єдиним шляхом: удосконаленням самої людини. Той, хто знає, як удосконалити себе, знає, на думку послідовника Кун-цзи, як керувати іншими людьми. А той, хто знає, як керувати іншими людьми, знає і як управляти державою. І якщо люди живуть у світі, котрий їм не до вподоби, то винні в цьому вони самі. Людина від природи, можливо, й непогана, але її псують почуття, бажання, прагнення. Тому необхідно якомога ретельніше поборювати різні бажання.

У конфуціанстві високо цінувались освічені люди і знання взагалі. Але якщо європеєць здобував знання переважно з власного досвіду, то конфуціанець — з порад мудрих людей. Технічні знання і винаходи вважалися «нижчим» знанням, негідним мудреців. А все, що пов'язане з використанням удосконалень у господарстві, мало перебувати під контролем держави.

* * *

Яке суспільство Конфуцій вважав ідеальним і як він збирався його будувати?

Конфуцій виходив із того, що ідеальне суспільство має складатися з ідеальних громадян, тому він обстоював необхідність удосконалення самої людини. Людей він не ідеалізував, поділяючи їх на три групи: «благородних» (цзюнь цзи), «звичайних» та «нікчем» (сяо жень). В основу цієї класифікації Конфуцій поклав не соціальне походження, а суто морально-етичний критерій. Він, таким чином, не приписував «благородство» соціальній еліті, а «нікчемність» — низам суспільства. Найпершими ознаками «благородства» філософ вважав справедливість, скромність, чемність, шанобливе ставлення до батьків та старших за віком, доброту, щирість, виваженість у вчинках, відданість своїй справі та інші моральні чесноти. Основну відмінність між «благородним» і «нікчемою» Конфуцій вбачав у тому, що перший живе для інших, а другий — собі на втіху. «Благородний» керується принципом «не роби іншим того, чого не хочеш для себе» (Луньюй, XV, 23). Покликання «благородного» — оберігати норми моралі в суспільстві, а «нікчеми» — створювати матеріальні блага, годувати й одягати себе та інших. «Нікчем» Конфуцій зневажав до такої міри, що прирівнював їх до жінок, запевняючи, що «однаково важко мати справу з жінками та «нікчемами»: якщо з ними зблизишся — перестають слухатись, якщо тримаєшся від них на відстані — ненавидять» (Луньюй, XVII, 25).

На думку Конфуція, «благородними» люди не народжуються, а виховуються, тому «облагородити» (перевиховати) можна навіть зіпсованих типів, не кажучи вже про «звичайних» громадян. Певна річ, суспільство не може складатися із самих «благородних», адже комусь треба й у землі порпатись, проте кожен повинен боротися зі своїми пороками, щоб не стати «нікчемою». Пороками ж людей природа не обділила — усі прагнуть багатства, знатності, люто заздять тим, кому більше поталанило в житті.

Як можна «облагородити» людей? Для цього, вважав Учитель, слід домогтися, щоб кожен громадянин неухильно виконував «ритуал і церемоніал» (лі), тобто дотримувався давніх народних традицій, усталених норм звичаєвого права. Лише коли загальновизнані норми поведінки стануть способом життя кожного, вдасться перетворити натовп у народ, запобігти перетворенню можновладців світу цього на тиранів, чиновників —

на безпринципних лакуз, підлеглих — на заколотників і хамів, забезпечити теплі стосунки між батьками й дітьми, старшими й молодшими. Без такої вуздечки, як «ритуал і церемоніал», говорив Конфуцій, «шанобливість стає зайвим тягарем, обережність — боягузством, сміливість — смутою, відвертість — грубістю» (Луньюй, VIII, 2).

...Конфуцій не вірив у виправну силу законів, тобто в каральну функцію держави. Будь-який закон, на його думку, при бажанні можна обійти, до того ж судові розправи залякають народ, тоді він почне пристосовуватися, втратить залишки порядності, а з таким народом ідеального суспільства не побудуєш. Інша справа — зміцнення народних традицій у формі «ритуалу й церемоніалу», тобто прищеплення народу своєрідної культури.

...Конфуцій покладав на традиції давнини великі надії, вважав навіть найменші порушення «ритуалу й церемоніалу» неприпустимими: «Не можна дивитися на те, що суперечить Правилам, не можна слухати те, що суперечить Правилам, не можна говорити те, що суперечить Правилам» (Луньюй, XII, 1). Сучасники помітили, що Вчитель ніколи не відповідав поклоном на подарунки, не передбачені церемоніалом. Більше того, коли якось під час міждержавних переговорів музики й танцівники, виступ яких був передбачений протоколом, у чомусь порушили ритуал, Конфуцій зажадав для них кари — і слугам Мельпомени при ньому повідрубували руки й ноги.

Із народних традицій Конфуцій канонізував передусім шанобливе ставлення до батьків та старших за віком, бо вважав, що «серед тих, хто шанує батьків і поважає старших братів, рідко трапляються здатні виступити проти начальства, а серед тих, хто не виступає проти начальства, ніколи не буває здатних здійснити заколот» (Луньюй, 1, 2). «Батьки приховують помилки синів, а сини покривають помилки батьків, це і є прямою», — підкреслював Учитель (Луньюй, XIII, 18), для якого міцна сім'я служила запорукою сильної держави.

Слід наголосити, що Конфуцій не обстоював всепрощення, не проповідував стрижньову в християнстві ідею непротивлення злу. Коли учень запитав його, чи варто платити добром за зло, Вчитель рішуче відповів: «А чим у такому разі платити за добро? Платіть добром за добро, а за зло віддячайте по справедливості» (Луньюй, XIV, 34).

Конфуцій обстоював рівновеликі можливості в суспільстві, у тому числі майнову рівність, яка, на його думку, є єдиним гарантом від бідності (Луньюй, XVI, 1). Разом із тим він вважав, що рівність соціальна неможлива й шкідлива, адже коли б зникла відмінність між верхами й низами, народ перетворився б на некеровану масу. За вченням Конфуція, володар має бути володарем, чиновник — чиновником, батько — батьком, син — сином (Луньюй, XII, 11). Саме за цей погляд Конфуція звинувачують у намірі

зберегти станові бар'єри, іншими словами — в ретроградстві. Але цей докір на адресу Конфуція безпідставний: філософ не збирався перетворювати елітний прошарок суспільства на касту, адже він відкривав доступ до чиновницького апарату для всіх «благородних», а стати «благородним», згідно з його концепцією, міг кожен.

Чи спроможна людина самотужки позбутися своїх пороків, без чого ідеальне суспільство — лише рожева мрія? Ні, не спроможна, вважав Конфуцій, адже, в його уяві, народ — це отара, яку можна повести потрібним шляхом, але якій не втлумачиш, навіщо це знадобилось (Луньюй, VIII, 9). Люди без держави не стануть кращими. Лише держава здатна примусити своїх громадян виконувати «ритуал і церемоніал», прислухатись до порад стародавніх «мудреців» та постійно самовдосконалюватися. Проте доможеться вона цього не силовими методами, не шляхом розробки єдиного для всіх законодавства, яке лише знищить потрібну дистанцію між верхами і низами, а виключно своїм авторитетом, силою власного прикладу. «Якщо верхи люблять Правила, то в народі не знайдеться жодного, хто б наважився виявляти неповагу; якщо верхи люблять справедливість, то в народі не знайдеться жодного, хто б виявив непокору; якщо верхи люблять чесність, то в народі не знайдеться жодного, хто б наважився бути нещирим» (Луньюй, XIII, 4). «Якщо ти займешся політикою, — переконував Конфуцій можновладців, — навіщо вбивати? Прагни добра, і народ буде добрий. Здібності «благородного» — вітер, здібності «нікчеми» — трава. Коли над травною вітер, вона гнеться» (Луньюй, XII, 19). У державі, мовляв, усе тримається на авторитеті уряду. Держава, стверджував Учитель, може проіснувати в умовах нестачі продуктів харчування й зброї, проте «коли народ втратить довіру до уряду — держава не вистоїть» (Луньюй, XII, 7).

У розумінні Конфуція, держава має бути єдиною великою сім'єю, відносини між царем і народом у ній — такими, які традиційно склалися між главою сім'ї та молодшими родичами, іншими словами, цар повинен бути батьком народу, а останньому належить покійно виконувати всі його настанови. «Коли народ живе в достатку, як може не вистачати володареві? — риторично запитував філософ, — якщо ж людям не вистачає, то як може вистачати володареві?» (Луньюй, XII, 9). Проте взаємоповага між монархом і низами можлива, на думку Конфуція, лише в тому разі, якщо монарх буде освіченою, гуманною особою, одним словом — «благородним». Неука й тирана слід позбавляти влади. Монархові мають допомагати ідеальні чиновники-професіонали, не заражені бацилою безпринципності й кар'єризму. Чиновники повинні служити народові, а не один одному. «Не вводьте його (монарха) в оману! Заперечуйте йому!» — закликав Конфуцій чиновницьку братію (Луньюй, XIV, 23).

Конфуцій уперше в Китаї проголосив владу монарха священною. Він напевняв, що монарх — це посланець Неба, яке наділяє монарха владою і через нього втілює в життя принципи вищої справедливості. Небо може розгніватись на нього, якщо він перетвориться на тирана, й продемонструє свій гнів сонячним затемненням, засухою, повінню, землетрусом чи нашествиям сарани.

...Конфуцій боявся суспільних перебудов, розгулу народної стихії, він прагнув стабільності та спокою в державі й, до речі, залишив нащадкам таку пораду, як поводитись у смутну добу: «В країні, де панує належний порядок, будь сміливий у вчинках і розмовах. У країні, де немає порядку, будь сміливий у вчинках, проте обережний у розмовах» (Луньюй, XIV, 3).

Конфуцій настійно рекомендував верхам спершу нагодувати народ, а вже потім від нього чогось вимагати, спочатку просвітити його, й лише опісля карати за правопорушення: «Не навчити, і все ж покарати — це аморально, злочинно» (Луньюй, XV). Разом із тим він не збирався цілком звільнити народ від обов'язків перед державою, а лише ратував за помірний визиск низів, вважав мудрим і справедливим того володаря, який «примушує народ працювати лише в призначений час» (Луньюй, I, 5).

Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. — К. 2000. — С. 481—486.

9. Із трактату Лао-цзи «Дао — де цзин»

Лао-цзи (Лу Ер, Лі Ер, «Пристаркуватий мудрець») (VI—V ст. до н. е.) — китайський філософ, засновник філософської школи даосизму, назва якої походить від «Дао» (шлях яким мають прямувати всі люди, сутність і першооснова світу) — вічного і незмінного начала. «Дао» символізує природний, незалежний ні від кого і ні від чого (в тому числі й від бога) перебіг подій, втілення чеснот, природної справедливості та загальної рівності. Пізнати «Дао», дотримуватись його принципів, зливатися з ним — у цьому сенс, мета і щастя життя.

За традицією вважається, що Лао-цзи у VI—V ст. до н. е. був архіваріусом при дворі чжоуського двору. Частина дослідників вважає Лао-цзи фігурою легендарною, а трактат «Дао — де цзин» написаним у кінці IV на початку III ст. до н. е.

«Дао — де цзин» («Вчення про Дао та Де») — невеликий за обсягом трактат, текст якого складається з 81 розділу. У трактаті засуджуються будь-які відхилення від «дао». Наприклад надмірне збагачення розглядається як «порушення дао», так само як і штучна державотворчість, усі прояви насильства й особливо війна. Навіть перемога у війні не сприймається як благо — вона відзначається як «поховальна процесія». Основним принципом поведінки проголошується «увей» — «не діяння», що тлумачиться як цілковита бездіяльність, суцільна пасивність, а як можливість діяти, не відходячи від вимог «дао», без боротьби.

* * *

Послідовників вчення Лао-цзи (VI ст. до н. е.) називають даосами. Своєю назву вони дістали від слова «дао», що означає шлях. Дао — це основний закон, який не залежить ні від богів, ні від людей. Дао — це шлях, який проходить усе, що існує в світі. За цією філософією людина повинна користися цьому природному ходу, подібно до піщинки, яку несе буремний потік. Така пасивність сприяє злиттю з Природою, а це і є шлях до щастя. Послідовники вчення Лао-цзи найголовнішими чеснотами людини вважали: 1) виконання обрядів, пов'язаних з культом Природи; 2) виконання синівського обов'язку перед батьками; 3) вчитись у Природи, розвиваючи в собі природні якості — як фізичні, так і духовні; 4) заперечення насильства, не визнання суперечок (вважали, що з добрим треба поводитись по-доброму і зі злим — по-доброму, з чесним — чесно і з нечесним — чесно, і лише так народжується перемога добра над злом). Не менш важливими були також вимоги терпіння, любові, боротьби проти злих днів, просвітництво.

* * *

§ 1. Дао, яке не може бути передане словами, не є постійним дао. Ім'я, яке може бути назване, не є постійним ім'ям. Безіменне є початком неба і землі, те, що має ім'я, — матір усіх речей.

Через це той, хто вільний від пристрастей, бачить чудовну таємницю (дао), а хто обтяжений пристрастями, бачить його (дао) тільки в кінцевій формі. Обидва одного й того ж походження, але з різними назвами. Разом вони називаються найглибшими. (Перехід) від одного найглибшого до іншого — двері до всього чудесного.

§ 2. Коли всі у Піднебесній дізнаються, що прекрасне є прекрасним, з'являється потворне. Коли всі дізнаються, що добре є добрим, виникає зло. Ось чому буття і небуття породжують одне одного, важке і легке створюють одне одного, довге і коротке взаємно співвідносяться, високе і низьке взаємно визначаються, звуки, зливаючись, переходять у гармонію, попереднє і наступне йдуть слідом одне за одним...

§ 4. Дао є порожнім, але у застосуванні воно невичерпне. О, найглибше! Воно здається прабатьком усіх речей.

Якщо притупити його проникливість, звільнити його від хаотичності, зменшити його блиск, уподібнити його порошинці, воно здаватиметься виразно існуючим. Я не знаю, чиє воно породження (я тільки знаю, що) воно передує небесному володареві.

§ 5. Небу й землі не притаманне людинолюбство, вони надають усім істотам можливість жити власним життям. Досконалому мудрому не притаманно людинолюбство і він надає народові можливість жити власним життям.

§ 6. Перетворення невидимого (дао) нескінченні. (Дао) — найглибші брами народження. Найглибші брами народження — коріння неба і землі. (Воно) існує (вічно), подібне до нескінченної ниті, і його дія невичерпна.

§ 7. Небо і земля — довговічні. Небо і земля довговічні, тому що вони існують не для себе.

Тому досконаломудрий ставить себе нижче інших, завдяки чому він опиняється попереду. Він нехтує своїм життям, і саме це є оберегом його життя. Чи не відбувається це тому, що він нехтує власними інтересами? Навпаки, (він діє) відповідно до своїх власних інтересів...

§ 10. Створювати і виховувати існуюче, створюючи, не володіти (тим, що створено); надаючи руху, не докладати до цього зусиль; керуючи, не вважати себе володарем — ось що називається найглибшим де.

§ 11. З глини роблять посуд, але використання посуду залежить від порожнини у ньому. Пробивають двері й вікна, щоб зробити будинок, але користування будинком залежить від порожнини у ньому. Ось чому корисність (будь-чого) залежить від порожнини...

§ 16. Треба зробити (своє серце) максимально відчуженим, твердо зберігати спокій, і тоді всі речі змінюватимуться самі собою, а нам залишиться лише спостерігати за їхнім поверненням. (У світі) велике розмаїття речей, але всі вони повертаються до свого початку. Повернення до початку називається спокоєм, а спокій поверненням до суті. Повернення до суті називається постійністю. Знання постійності називається (досягненням) ясності, а незнання постійності призводить до безладдя і як наслідок до лиха. Той, хто знає постійність, стає досконалим; той, хто досяг досконалості, стає справедливим; той, хто набув справедливості, стає володарем. Той, хто стає володарем, слідує небу. Той, хто слідує небу, слідує дао. Той, хто слідує дао, вічний, і до кінця життя (такий володар) не наражатиметься на небезпеку.

§ 17. Найкращий правитель той, про кого народ знає лиш те, що він існує...

§ 21. Зміст великого де підкоряється тільки дао. Дао безтілесне. Дао туманне і невизначене. Проте в його туманності та невизначеності заховано сутність речей. Воно глибоке і темне. Одначе у його глибині й темряві заховані найтонші частки. Ці найтонші частки мають найвищу істину й достовірність.

Від стародавніх часів до наших днів його ім'я не зникає. Тільки слідує йому, можна пізнати початок усіх речей. Яким чином ми пізнаємо початок усіх речей? Тільки завдяки йому.

§ 22. У давнину казали: «Збиткове стає досконалим, криве — прямим, порожнє — повним, старезне замінюється новим; прагнучи малого, досягаєш великого; прагнення отримати велике призводить до омани». Тому досконаломудрий керується цим повчанням, якому необхідно слідувати у Піднебесній. Досконаломудрий виходить не тільки з того, що бачить сам, тому може бачити ясно; він не вважає правим тільки себе, тому може володіти істиною; він не прославляє себе, тому має заслужену славу; він не возвеличує себе, тому він старший серед інших. Він нічому не протидіє, тому він непереможний у Піднебесній.

§ 23. Потрібно менше говорити, слідувати природності. Швидкий вітер не віє весь ранок, сильний дощ не йде весь день. Хто робить усе це? Небо і земля. Навіть небо і земля не в змозі зробити будь-що довговічним, тим більше — людина. Через це вона служить дао. Хто (служить) дао, той тотожний дао. Хто (служить) де, той тотожний де. Той, хто губить, тотожний втраті. Той, хто тотожний дао, набуває дао. Той, хто тотожний де, набуває де. Той, хто тотожний втраті, набуває втрачене. Тільки сумніви породжують зневіру...

§ 25. Людина слідує (законам) землі. Земля слідує (законам) неба. Небо слідує (законам) дао, а дао слідує самому собі...

§ 30. Хто служить правителю через дао, не підкоряє інші країни за допомогою військ, бо це може обернутися супроти нього. Там, де пройшли війська, ростуть терен і колючки. Після великих воєн настають голодні роки...

§ 32. Коли дао знаходиться в світі, (все існуюче вливається у нього) подібно до того, як гірські потоки плинуть до річок і морів.

§ 33. Той, хто знає людей, є розсудливим. Освічений той, хто знає себе. Сильний той, хто перемагає людей. Могутній той, хто перемагає самого себе. Той, хто знає достаток, є багатим. Той, хто діє із завзятістю, має волю. Хто не губить свою природу, є довговічним. Хто помер, та не забутий, той безсмертний.

§ 34. Велике дао розтікається всюди. Воно може перебувати і праворуч, і ліворуч. Завдяки йому все існуюче народжується і не припиняє (свого розвитку). Воно здійснює подвиги, але слави собі не жадає. З любов'ю виховуючи всі істоти, воно не вважає себе їхнім володарем. Воно ніколи не має власних бажань, тому його можна назвати незначним. Усе існуюче повертається до нього, але воно не вважає себе їхнім володарем. Його можна назвати великим, воно стає великим, тому що ніколи не вважає себе таким...

§ 38. Людина з найвищим де не прагне робити добрі справи, тому вона добродійна; людина з низьким де не полишає (намірів) творити добрі справи, тому вона не добродійна; людина з найвищим де бездіяльна і здійснює не діяння; людина з низьким де діяльна, та її дії зумисні; той, кому притаманне найвище людинолюбство, діє, здійснюючи не діяння; людина найвищої справедливості діяльна, і її дії зумисні: людина, яка в усьому дотримується ритуалу, діє, (сподіваючись на взаємність). Якщо вона не зустрічає взаємності, вона вдається до покарання. Ось чому де з'являється тільки після втрати дао; людинолюбство — після втрати де; справедливість — після втрати людинолюбства; ритуал — після втрати справедливості. Ритуал — це ознака відсутності довіри і взаємності. (У ритуалі) — початок розбрату...

§ 40. Перетворення на протилежне є дією дао, слабкість — властивість до. У світі всі речі народжуються у бутті, а буття — у небутті.

§ 41. ...Великий квадрат не має кутів; велика посудина довго виготовляється; сильний звук не можна почути; великий образ не має форми.

Дао сховано (від нас) і не має імені. Та тільки воно може допомогти (всім істотам) і привести їх до досконалості.

§ 42. Дао народжує одне, одне народжує два, два народжує три, а три породжує всі істоти. Усі істоти носять у собі інь та ян, сповнені ці та створюють гармонію.

Люди не люблять (імена) «самотній», «сірий», «нещасний». Проте гуни і вани цими (іменами) називають себе. Речі підносяться, коли їх принижують, і принижуються, коли їх звеличують.

Чому вчать люди, тому навчаю і я: сильні й жорстокі не вмирають своєю смертю. Цим я керуюся у своєму вченні...

§ 51. Дао народжує (речі), де вигодує (їх). Речі оформлюються, форми довершуються. Тому не має речі, яка б не шанувала дао і не цінувала де. Дао шановане, де ціноване, тому що вони не наказують, а дотримуються природності.

Дао народжує (речі), де вигодує (їх), вирощує, виховує, вдосконалює, робить зрілими, доглядає, підтримує їх.

Створювати і не привласнювати, творити і не вихвалитися, будучи старшим і не напувати — ось що називається найглибшим де...

§ 62. Дао — глибока основа всіх речей. Воно скарб для добрих і захист для недобрих людей...

§ 63. Потрібно здійснювати не діяння, дотримуватися спокою і задовольнятися позбавленим смаку. Значне складається з малого... На ненависть треба відповідати добром.

Подолання важкого починається з легкого, здійснення великого починається з малого, бо у світі складне створюється з простого, а велике — з малого. Тому досконаломудрий починає не з великого, і саме цим він здійснює велике. Хто багато обіцяє, той не заслуговує на довіру. Де багато легких справ, там безліч важких. Тому досконаломудрий ставиться до справи, як до важкої, і тому він не відчуває складності.

§ 64. Те, що спокійне, легко зберегти. Те, що ще не виявило ознак, легко спрямувати. Те, що слабе, легко розділити. Те, що дрібне, легко розсіяти. Дію треба розпочинати з того, чого ще немає. Наведення ладу слід починати тоді, коли ще не настала розруха. Бо велике дерево виростає з малого, дев'ятиповерхову вежу починають зводити зі жменьки землі, подорож у тисячу лі починається з одного кроку.

Хто діє — той зазнає поразки. Хто чимось володіє — загубить. Ось чому досконаломудрий є бездіяльним, і він не зазнає невдач. Він нічого не має і

тому нічого не губить. Ті, хто, роблячи справи, квапляться досягти успіху, зазнають поразки. Хто обережно закінчує свою справу, подібно тому, як він її розпочав, у того завжди буде добробут. Ось чому досконаломудрий не має пристрасті, не цінує важко здобуті предмети, вчиться у тих, хто не має знань, і прямує тим шляхом, яким пройшли інші. Він дотримується природності речей і не наважується (самовільно) діяти...

§ 66. Ріки й моря можуть панувати над рівнинами, бо вони можуть стікати донизу.

Коли (досконаломудрий) бажає піднятися над народом, він повинен ставити себе нижче за інших. Коли він бажає бути попереду людей, він повинен ставити себе позаду інших. Адже хоч він і стоїть над народом, для народу він не є тягарем; хоч він і перебуває попереду, народ йому не шкодить. Тому люди з радістю його підносять і від нього не одвертаються. Він не бореться, завдяки чому у світі він непереможний.

§ 67. Усі кажуть, що моє дао велике і не зменшується. Якби воно зменшувалося, то після тривалого часу стало б маленьким. Не зменшується, тому що воно велике.

Я маю три скарби, якими дуже важу: перший — це людинолюбство; другий — заощадливість; а третій полягає в тому, що я не маю права бути попереду інших. Я людинолюбний, тому можу стати хоробрим. Я ощадливий, тому можу стати щедрим. Я не смію бути попереду інших, тому можу стати розумним вождем.

§ 68. Розумний полководець не буває войовничим. Умілий воїн не буває гнівним. Той, хто вміє перемагати ворога, не нападає. Той, хто вміє правити людьми, не зневажає себе. Це я називаю де, яке уникає боротьби. Це сила в управлінні людьми. Це значить жити у відповідності до природи і давнього початку (дао).

§ 69. Воєнне мистецтво твердить: я не смію першим починати, я повинен очікувати. Я не смію виступати хоча б па вершок вперед, а відступаю на аршин назад. Це називається дією через не діяння, ударом без зусилля. У цьому випадку не буде ворога, і я зможу обходитись без солдатів. Немає лиха тяжчого, ніж недооцінювати суперника. Недооцінка суперника зашкодить моєму потаємному (дао)...

§ 71. Хто, маючи знання, робить вигляд, що не знає, той найвищий поміж усіма. Хто, не маючи знань, робить вигляд, що знає, той хворий. Хто, будучи хворим, вважає себе хворим, той не хворий. Досконаломудрий не хворий. Будучи хворим, він вважає себе хворим, тому він не хворий...

§ 73. Небесне дао не бореться, але вміє перемагати. Воно не говорить, але вміє відповідати. Воно само приходить. Воно спокійне і вміє правити (речами). Сіті природи густі й нічого не пропускають...

§ 75. Народ голодує через те, що влада бере надто багато податків. Ось

чому (народ) голодує. Важко правити народом, тому що влада надто діяльна. Ось чому важко правити. Народ зневажає смерть через те, що у нього надто сильне прагнення до життя. Ось чому зневажають смерть. Той, хто нехтує своїм життям, саме цим цінює його...

§ 77. Небесно дао нагадує натягування тятиви. Коли знижується його верхня частина, вивищується нижня. Воно відбирає зайве і віддає відібране тому, хто має у цьому потребу. Небесне дао відбирає у багатих і віддає бідним те, що у них відібрано. Людське ж дао — навпаки. Воно відбирає у бідних і віддає багатим те, що відібрано. Хто може віддати іншим усе зайве? Це не зможе зробити тільки ті, які дотримуються дао. Тому досконаломудрий робить і по користується тим, що зроблено, здійснює подвиги і себе не прославляє. Він благородний, бо у нього немає пристрастей.

§ 78. Вода — найм'якша і найслабша істота в світі, але в подоланні твердого й міцного вона непереможна... Слабкі перемагають сильних, м'якість долає твердість. Це знають усі, але не всі так чинять...

§ 81. Правдиві слова не вишукані. Красиві слова не заслуговують на довіру. Добрий не є красномовним. Красномовний не може бути добрим... Той, хто знає, не переконує, а той, хто переконує, не знає.

Досконаломудрий нічого не накопичує. Він усе робить для людей і все віддає іншим. Небесне дао приносить усім істотам користь і їм не шкодить. Дао досконаломудрого — це діяння без боротьби.

**Читанка з історії філософії. У 6 книгах. — К., 1992. —
Книга 1. Філософія Стародавнього світу. — С. 55—61.**

Розділ II. ПОЛІТИЧНА ДУМКА В СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ ТА СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

1. З поеми Гомера «Одіссея» про народні збори на острові Ітака

Гомер — поет, який стояв у витоків грецької літератури. Вже в давнину про життя Гомера нічого достовірного не було відомо. Прийнято вважати, що він був сліпий і жив приблизно у VIII ст. до н.е.

Цицерон писав: «Збереглася стародавня епіграма: «Сім міст засперечалися за право зватися батьківщиною Гомера: Смирна, Ітака, Хиос, Колофон, Пілос, Аргос, Афіни». Інше читання: «Смирна, Родос, Колофон, Саламін, Хиос, Аргос, Афіни». Хиос на нього претендує, Саламін собі його вимагає, Смирна більше інших вважає його своїм сином, так що навіть храм йому у себе присвятила; крім того, із-за честі мати його своїм громадянином багато інших міст борються між собою і сперечаються».

Гомер — автор поем — «Іліада» й «Одіссея». Гадають, що поеми було складено у VIII ст., а записано в VI ст. до н. е. Вони розповідають про похід греків на Трою та дають яскраві картини життя, звичаїв, вірувань, що існували в греків протягом століть. Назва «Іліада» походить від назви міста Іліон, так греки називали Трою. У поемі «Одіссея» розповідається про пригоди Одіссея під час повернення його з Трої на батьківщину — острів Ітаку, що лежить біля західного узбережжя Греції.

* * *

...Встала із темряви юна з перстами пурпурними Еос;
Леже покинув тоді і улюблений син Одіссеїв...
Із спочивальні він вийшов, неначе той бог світосяйний.
Дзвінкоголосих глашатаїв царських зібравши, звелів він
Кликнути клич, щоб зібрати на майдан кучерявих ахеян;
От вони кликнули; інші прийшли на майдан, а коли вже
Всі на майдані зібрались і повними збори вже стали,
З мідним він списом в руці перед сонмом народним з'явився —
Був не один, а за ним дві великі собаки прибігли...

Всі перед ним розступились, і сів він на батьковім місці.
Вимовив перше слово тоді благородний Єгїптії,
Віком похилий, зазнав у житті він усього багато...
«Вислухать слово моє я прохаю вас, люди таки,
Ми не збирались на раду від того часу, коли звідси
Цар Одиссей на своїх кораблях бистрохідних від'їхав.
Хто ж то зібрав нас тепер? І кому в тім постала потреба?
Може, юнак він квітучий? Або чоловік вже дозрілий?
Може, він звістку почув, що іде на нас сила ворожа,
Остерегти він нас хоче, докладно розвідавши справу?
Може про користь народну він хоче сказати нам слово?
Певно, людина він чесна; слава йому! нехай допоможе
Зевс всемогутній здійснитися замірам добрим успішно»,
Мовив. І тими словами утішився син Одиссеїв безмірно;
Встати й до зборів промову звернути рішив він негайно;
Виступив він перед люди, і в руку йому в ту хвилину
Скіпетр уклав Певсенор, глашатай, розумний порадник.
Спершу звернувшись до старця, йому він сказав: —
«Благородний Старче, він близько (і скоро його ти узнаєш), хто тут вас
Скликав, — це я, бо велика туга мене огорнула...
Два в мене лиха; одно, що вже доброго батька не маю,
Був він над вами царем і любив, як дітей, вас душею;
Інша, ще гірша, лютіша, напасть, від якої весь дім наш
Скоро загине і все, що є в ньому, вкрай знищене буде.
Та, що переслідують матір мою женихи невідступні,
Це — все сини громадян найзначніших, які тут зібрались;
їм неохота в Ікаріїв дім уступити, щоб батько
Вислухав їх і дочку, наділивши багатим приданим,
З власної волі віддав вже тому, хто присмніший серцю
Ні, їм зручніш, повсякденно вдираючись в дім наш юрбою,
Наших биків і овець, та ще кіз відгодованих різати,
їсти донесочу й світліє наше вино безпощадно
Тратити. Дім заненав наш, бо в ньому нема вже такого
Мужа, як був Одиссей, щоб його врятувати від прокляття.»...
«Вислухати слово моє я прохаю вас, люди Ітаки;
Лагідним, добрим, привітним вже бути не повинен надалі
Цар скіпетроносний, а, вигнавши правду із серця назавжди,
Кожний хай гнобить людей, хай закони ламає сміливо,
Раз ви забути могли Одиссея, що довгі роки
Був нашим добрим царем і народ свій любив наче батько.
Зовсім даремна то річ женихів винуватить зухвалих

В тім, що вони, бешкетуючи тут, замишляють лихе.
 Важать своєю вони головою, коли розоряють
 Дім Одиссея, якого, гадають, ми вже не побачим.
 Вас, громадяни Ітаки, я хочу тепер присоромить;
 Байдуже ви сидите і ні слова не скажете проти
 Гурту малого зухвальців, хоч вас і багато зібралось».
 Син Евенорів тоді, Ліокріт, повен гніву, покликнув:
 «Що ти сказав, нерозумний злобителю Ментор? Приборкати
 Нас громадянам велиш, та їм справитись з нами на учті
 Важко, бо й нас таки гурт немалий. І нехай би раптово
 Сам Одиссей твій, Ітаки володар, з'явивсь і насильно
 Нас, женихів благородних, що в домі його бенкетують,
 Вигнати звідти замислив, його поворот у вітчизну
 Був би дружині, що так сумувала за ним, не на радість.
 Згуба лихая спіткала б його, коли б він багатьох нас
 Сам подолати надумав; сказав нерозумне ти слово.
 Ви ж, добрі люди, розходьтесь, і кожний нехай за домашні
 Візьметься справи. А Ментор і мудрий Галіферс вони ж бо
 Вірність свою зберегли Одиссею, нехай виряджають
 Сина його Телемаха в далеку дорогу.»
 Мовивши так, розпустив самовільно він збори народні.

Гомер. Одиссея. — Москва, 1985. — С. 25—27, 30—31.

2. Із книги Ксенофонта «Лакедемонська Політія» про владу царів у Спарті

Ксенофонт (430—355 рр. до н. е.) — афінський історик та письменник, учень філософа Сократа. Найбільш відомі його твори — «Анабасис», «Грецька історія», «Агасилай», «Лакедемонська Політія (Конституція)» та ін. У «Лакедемонській Політії» він вихваляє конституцію спартанського царя Лікурга, в якій бачив основу величчя Спарті, подає ідеалізовану картину суспільного життя спартанців, яка забезпечувала високі моральні якості громадян і міцність держави.

* * *

... 13. Зараз я розповім які права і яку владу дав Лікург царю над військом. По-перше, під час походу держава постачає царя і його помічників продуктами... Перш ніж виступити в похід, цар приносить жертву Зевсу і його супутникам... Коли жертви принесені, цар скликає всіх і віддає накази. Тому, хто спостерігає в цей момент за ними, всі греки здаються недоучками

у військовій справі і лише одні спартанці — істинними знавцями. Коли військо знаходиться на марші і ворога ще не видно, ніхто не йде попереду царя, за виключенням кінної розвідки...

Прекрасними і корисними здаються мені закони Лікурга щодо битв. У той час, коли перед обличчям ворога приносять в жертву молоду козу, всі флейтисти повинні грати, кожен спартанець одягає вінок, а зброя повинна сяяти. Юнаки повинні йти в бій причесаними і тримати себе весело і шплевено... Коли приходить час для сну, цар вибирає місце, де розташується табір. Посилання послів до друзів чи ворогів не справа царя. До нього всі звертаються, коли хочуть чогось досягти. Якщо хтось приходить шукати правосуддя, цар посилає його до елладоників, якщо просити грошей — до казначея, якщо приносить здобич — до лафірополів. Тобто, в поході цар не має інших обов'язків, крім жерця і військового командира...

...15. ...Лікург наказав, щоб цар, що має божественне походження, здійснював всі жертвопринесення іменем держави. Він повинен вести військо туди, куди накаже батьківщина. Цар має право брати почесну частину жертвенної тварини. У містах переків він має право брати достатню кількість землі, щоб мати все необхідне, але не бути багатим над закон. Він не мав права їсти вдома, а повинен брати участь у спільних обідах. Царям дозволялось брати подвійну порцію, не для того, щоб їсти більше за інших, а принести в жертву кому потрібно. Вони мали право вибрати двох товаришів для трапези...

При появі царя всі встають, крім ефорів. Ефори і цар щомісячно обмінюються клятвами: ефори клянуться іменем полісу, цар — своїм. Цар клянеться правити, відповідно до законів, встановлених в державі, а поліс повинен зберігати владу царя недоторканою, доки цар буде вірним своїй клятві... Що стосується почестей, які віддавались царю після смерті, то їх шанували не як простих людей, а як героїв.

Хрестоматія по історії Древньої Греції. — Москва. 1964. — С. 124.

3. Із книги Фукідіда «Історія Пелопоннеської війни» про афінську демократію (V ст. до н. е.)

Фукідід (460—396 рр. до н. е.) — афінський історик, приймав активну участь у Пелопоннеській війні. Написав «Історію Пелопоннеської війни» у 8-ми книгах. Поряд із детальним описом військових подій та їх оцінкою він дав характеристику і політичним подіям, розкриваючи при цьому їх причинний зв'язок. На думку Фукідіда політика визначається

впливовими особами, тому він був схильний до того, щоб пояснювати всі політичні і військові події, що відбувались, з позиції антропології та психології, відштовхуючись при цьому від характеру кожного політичного діяча та полководця. Виходячи з цих поглядів Фукидід в основному займався вивченням життя відомих людей, для характеристики котрих він використовував стилізовані промови та виступи.

* * *

Демократія (грецькою мовою «demos» — народ і «kratos» — влада) — форма державного устрою, при якому народ вважається джерелом влади; йому належить право брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні з широким колом цивільних прав і свобод.

Основні ознаки демократії: 1) визнання народу джерелом влади, сувереном у державі. Саме народові належить установча, конституційна влада, він обирає своїх представників і може періодично змінювати їх, має право безпосередньо брати участь у розробці та прийнятті законів шляхом референдуму тощо; 2) рівноправність громадян; 3) підпорядкування меншості більшості у прийнятті рішень та їх виконанні; 4) виборність основних органів держави. Будь-які демократичні держави будуються на таких засадах. Сучасні держави, в основу діяльності яких покладено цінності лібералізму та демократії, додають до них принципи прав людини, їх пріоритет щодо прав держави, обмеження влади більшості над меншістю, поваги прав меншості, верховенство закону і т. ін..

* * *

У висловлюваному нижче уривку з II книги «Історії...» Фукидіда приведена промова, проголошена стратегом Афін Периклом над останками воїнів, які загинули в перший рік Пелопоннеської війни (431 р. до н. е.).

* * *

...Наш державний лад не наслідуює чужі установи; ми самі скоріше служимо зразком для деяких, чим наслідуюємо інших. Називається цей лад демократичним, тому що він базується не на меншості, а на більшості їх. По відношенню до приватних інтересів закони наші надають рівноправ'я для всіх; що ж до політичного значення, то в нас у державному житті кожен користується ним переважно перед іншими не внаслідок того, що його підтримує та або інша політична партія, а залежно від його доблесті, що приносить йому добру славу в тій або іншій справі; відповідно скромність звання не служить біднякові перешкодою до діяльності, якщо тільки він може надати яку-небудь послугу державі. Ми живемо вільним політичним життям у державі і не страждаємо підозрілістю у взаємних відносинах повсякденного життя; ми не гарячимося, якщо хтось робить що-небудь собі на втіху, і не показуємо при цьому досади хоч і нешкідливої, та все ж гнітючої іншого. Вільні від усякого примусу в приватному житті, ми в

суспільних відносинах не порушуємо законів більше за все зі страху перед ними і покоряємося особам, що владарюють зараз, особливо прислухаємося до всіх тих законів, які існують на користь кривдженим і які, будучи неписаними, ваблять загально визнану ганьбу.

Хрестоматія по истории Древней Греции. —
Москва. 1964. — С. 211.

4. Із твору Платона «Держава» (IV ст. до н.е.)

Платон Афі́нський (428?—348? до н. е.) — давньогрецький філософ, один з основоположників філософської концепції держави і права. Аристократ, нащадок Солона (по матері) і царського роду Кодридів (по батьку). Учень філософа Сократа. Після страти останнього в 399 р. до н. е., Платон стає «мандрівним філософом». У середині 80-х рр. IV ст. до н. е. потрапив на Сицилію у рабство, звідки був незабаром викуплений піфагорійцем Архітом. Повернувшись в Афіни, заснував власну школу — Академію, яка стала одним із центрів еллінської філософії взагалі та правової і політичної думки зокрема. У середині і наприкінці 60-х рр. намагався реалізувати свої державно-правові ідеї у Сіракузах за допомогою тирана Діонісія Молодшого, але безрезультатно. Не мала успіху і така спроба на Криті. Залишив для нащадків чималу теоретичну спадщину. Майже всі твори Платона написані у формі діалогів. У різних модифікаціях йому приписуються від 34 до 9 діалогів і з півтора десятка листів. Найголовніші з праць: «Апологія Сократа», «Федр», «Менексен», «Бенкет», «Держава», «Тімей», «Політик», «Критій», «Законо», у яких викладаються основи етики, політики і права та історія виникнення держави, починаючи від всесвітнього потопу.

За Платоном спочатку буття людей мало вигляд ідеального ладу, воно регулювалось виключно природним правом без будь-яких писаних законів. Не існувало ані багатих, ані бідних. Повсюдно панувала добра мораль, а правління людьми здійснювали добрі демони. Держава і писані закони виникли пізніше разом із землеробством і великими поселеннями. Головна причина появи держави — людські потреби, необхідність взаємодопомоги, а її первісним осередком виявилася сім'я.

Ідеальну державу Платон буде за аналогією з людською душею. Трьом початкам людської душі (розумному, вольовому й чуттєвому) в державі аналогічні три схожих начала — дорадче, захисне й ділове, а цим останнім відповідають три суспільних стани — правителів, воїнів і виробників. Справедливість полягає в тому, щоб кожне начало робило лише свою справу відповідно до встановленої ієрархії, Визначальним началом душі є розумне, а тому філософи, які його втілюють своєю здатністю міркувати, покликані правити в державі. Вольове начало душі й захисне начало в державі втілюється у воїнах, які повинні підкорятися філософам. Нарешті, розумне й вольове начала управляють началом чуттєвим (ремісниками, землеробами), яке за своєю природою прагне багатства. Ідеальна держава Платона — це справедливе, засноване на законах, правління кращих. Таке правління може бути або царською владою (якщо серед правителів вирізняється хтось один — найдостойніший), або аристократією — владою декількох кращих. Визнаючи можливість створення такої ідеальної

держави, Платон водночас висловлює сумнів у реальності її існування. Через недосконалість людської натури така держава не може бути вічною і зміниться іншими, гіршими формами правління — олігархією, демократією або тиранією. Причому кожна з цих форм є гіршою за попередні.

У «Державі» на перше місце серед форм правління Платон висуває аристократію (законну владу небагатих), що втілює розум і мудрість філософів, доповнену волею, енергією і мужністю стражів та чуттєвістю, смиренністю і врівноваженістю людей фізичної праці. Упереджено негативне ставлення до демократії з його боку пояснюється тим, що афінський режим засудив його вчителя Сократа до смерті. У той же час у державі Платона були передбачені три становий середньовічний державний устрій, утопічний комунізм, освічений абсолютизм, необхідність поділу влади, геополітичні фактори, авторитаризм і тоталітаризм тощо.

* * *

Держава — базовий інститут політичної системи та політичної організації суспільства, створюваний для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загально соціальних потреб.

* * *

...А крім виховання, скаже розумна людина, необхідно ще, щоб і умови їх життя були такі, які не заважали б їм залишатися найкращою вартою і не породжували б в них бажання заподіювати шкоду іншим громадянам. — Правду він скаже. — Подумай тепер, — сказав я, — чи не повинні для цієї мети умови їх життя бути наступні: по-перше, ніхто з них не повинен купувати ніякого майна в приватну власність, окрім найнеобхіднішого; далі, ні у кого з них не повинно бути такого житла і такої комори, куди б не міг увійти всякий охочий. Що ж до речей, потрібних розумним і мужнім воїнам, то їх вони повинні отримувати в нагороду за свою працю по охороні міста від решти громадян у такій кількості, щоб їх було не дуже багато, і не дуже мало на рік. Вони повинні ходити в загальні їдальні і жити спільно, як у таборі. А про золото і срібло їм слід сказати, що в їх душі завжди є божественне золото, отримане ними від богів, так що вони зовсім не потребують людського; та і непристойно було б володарям такого скарбу поганити його домішкою тлінного золота. Скільки гріхів здійснено із-за людської монети, їх же монета чиста! І тому вони одні з усіх громадян не повинні торкатися до золота і срібла, не повинні навіть входити в будинок, де є золото, надягати на себе золоті і срібні речі, пити із золотого або срібного кубка. Тільки так вони самі врятуються і врятують місто. Якщо ж почнуть купувати у власність землі, будинки і гроші, то з вартових перетворяться на господарів і землеробів і будуть не захисниками, а злобними панами решти громадян; що ненавидять і оточені ненавистю, такі, що будують підступи і оточені підступами все своє

життя, вони значно більше боятимуться внутрішніх ворогів, ніж зовнішніх, і приведуть до загибелі самих себе, і все місто...

...Для того, щоб варта була воістину вартою, вони не повинні мати ні приватних будинків, ні землі, взагалі ніякої власності, але, інші повинні утримувати їх за свій кошт. — Правильно, — сказав він. — Так от, — говорю я, — і колишні наші міркування, і сьогоднішні чи не додають їм ще в більшій мірі характер дійсних вартових, не даючи їм розоряти державу, як вони розорили б її, якби називали «своїм» не одне і те ж, а різне? Якби кожен тягнув у свій будинок усе, що міг би придбати окремо від інших — між іншим, і власну дружину, і власних дітей, які, особисто йому належать, порушували б у нім особисті радощі і скорботу? Тепер же у своєму уявленні про власність вони всі керуються єдиним прагненням — переживати, наскільки це можливо, спільно і радощі і скорботу. — Цілком вірно. — І так як ніхто з них не володіє приватною власністю, і все у них — загальне, окрім їх організмів, то чи не відлетять від них, як мовиться, тяжби і взаємні звинувачення? І чи не будуть вони самими смирними громадянами, оскільки всі розбрати між людьми відбуваються із-за придбання грошей, дітей і родичів?...

...У вартових не повинно бути ні власних будинків, ні землі і взагалі ніякого майна: вони отримують прожиток від решти громадян як плату за свою сторожову службу і спільно всі поживають, оскільки вони повинні бути справжньою вартою.

— Правильно.

— Так от я говорю, що і раніше нами сказане, а ще більш те, що ми зараз говоримо, зробить з них справжніх вартових і допоможе тому, щоб вони не рознесли в клапті державу, що зазвичай буває, коли люди рахують своїм не одне і те ж, але кожен — інше: один тягне у свій будинок усе, що тільки може придбати, не зважаючи на останніх, а інший робить те ж, але тягне вже в свій будинок; дружина і діти у кожного свої, а раз так, це викликає і свої, особливі для кожного радощі й печалі. Навпаки, при єдиному у всіх погляді щодо того, що вважати своїм, усі вони ставлять перед собою одну і ту ж мету і в міру можливості випробовують однакові стани, радісні або сумні.

— Поза сумнівом.

— Так що ж? Тяжби і взаємні звинувачення хіба не зникнуть у них, просто кажучи, тому, що у них не буде ніякої власності, окрім свого тіла? Все інше в них загальне. Тому вони не будуть схильні до розбратів, які так часто виникають у людей з приводу майна або через дітей і родичів...

5. Із книги Арістотеля «Політика» про організацію державного устрою

Арістотель Стагиріт (384—322 до н. є.) — давньогрецький філософ і вчений, учень Платона. У 367—347 рр. — слухач, згодом викладач Академії Платона, 347—334 рр. — мандрівний філософ, у 343—340 рр. — учитель Олександра Македонського, 334—322 рр. — засновник і викладач філософської школи у Лікеї (Афіни). Головні політичні ідеї викладені у працях «Політика», «Афінська Політія», «Риторика», «Етика» та ін.

З погляду Арістотеля держава, що виникла природним шляхом як найвища форма спільноти, — це «самодостатня для існування сукупність громадян». Зміна розуміння категорії «громадянин» тягне за собою і зміну форми держави, тобто політичної системи, яка втілюється у верховній владі й залежить від кількості правлячих: один — це монархія або тиранія; кілька — аристократія чи олігархія; більшість — політія або демократія. Правильні форми держави — ті, де правителі турбуються про загальне благо (монархія, аристократія і політія), неправильні — де вони переслідують особисті інтереси. Ідеальна форма — політія, тобто поєднання демократії та олігархії, де багаті замирюються з бідними шляхом швидкого зростання середньої верстви населення, де панує закон, де всі громадяни знають один одного, дотримуються принципу рівності за гідністю і мають велику кількість рабів. Ремісники, торговці та «натовп матросів» громадян, прав не мають. Для запобігання політичним переворотам, принцип рівності за гідністю, правителі доповнюють принципом політичної справедливості, тобто відносною кількісною рівністю. Звідси — два види справедливості: розподільна (нерівна) за гідністю та зрівняльна (арифметична), яка застосовується у сфері цивільно-правових відносин. Політична справедливість можлива лише у стосунках між вільними і рівними людьми і втілюється у політичній формі владування. Справедливо й те, що «одні люди за своєю природою вільні, інші — раби», але відносини між паном і рабом, як і сімейні стосунки, перебувають поза політичною сферою.

* * *

Політика (грецькою мовою «politiká» — державні й суспільні справи) — організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб.

* * *

...VI. 1. Не легко при дослідженні визначити, кому повинна належати верховна влада в державі: чи народній масі, або багатим, або порядним людям, або одному найкращому зі всіх, або тиранові. Все це, виявляється, представляє труднощі для вирішення. Чому, насправді? Хіба справедливо буде, якщо бідні, спираючись на те, що вони представляють більшість, почнуть ділити між собою стан багатих? Скажуть «так, справедливо», тому що верховна влада постановила вважати це справедливим. Але що ж тоді підходить під поняття крайньої несправедливості? Знову-таки ясно, що якщо більшість, узявши собі все, почне ділити між собою надбання меншості,

то цим вони погублять державу, адже чеснота не губить того, що містить її в собі, та і справедливість не є щось таке, що руйнує державу. Таким чином, ясно, що подібний закон не може вважатися справедливим.

2. Понад те, довелося б визнати справедливими і всі дії, здійснені тираном: адже він поступає насильницьки, спираючись на свою перевагу, як маса — по відношенню до багатих. Але може бути, справедливо, щоб володарювала меншина, що складається з багатих? Проте, якщо останні почнуть чинити так само, тобто стануть розкрадати і віднімати майно у маси, чи буде це справедливо? У такому разі справедливо і протилежне. Очевидно, що такий образ дій низький і несправедливий.

3. Що ж, значить, повинні володарювати і стояти на чолі всього люди порядні? Але у такому разі всі інші неминуче втратять політичні права, як позбавлені честі посідати державні посади. Посідати посади — ми вважаємо почесним правом, а якщо посадовцями будуть одні і ті ж, то інші неминуче виявляться позбавленими цієї честі. Чи не краще, якщо влада буде зосереджена в руках одного, самого ділового? Але тоді вийде скоріше наближення до олігархії, оскільки більшість буде позбавлена політичних прав. Мабуть, хто-небудь скаже: взагалі погано те, що верховну владу втілює собою не закон, а людина, душа якої схильна до впливу пристрастей. Проте якщо це буде закон, але закон олігархічний або демократичний, яка від нього буде користь при вирішенні згаданих утруднення? Вийде знову-таки те, про що сказано вище.

4. Про решту питань мова буде у іншому місці. А те положення, що переважно, щоб верховна влада знаходилася в руках більшості, ніж меншості, що хоч би і складається з якнайкращих, може вважатися, мабуть, задовільним рішенням питання і містить у собі якесь виправдання, а може навіть і істину. Адже може так статися, що більшість, з якої кожен сам по собі і не є діловим, об'єднавшись, виявиться кращою за тих; не порізно, але у своїй сукупності, подібно до того як бенкети у складчину бувають кращими за бенкети, влаштовані на засоби однієї людини. Адже оскільки більшість включає багато людей, то, можливо, у кожному з них, узятому окремо, і полягає відома частка чесноти і розсудливості; а коли ці люди об'єднуються, то з багатьох виходить як би одна людина, у якої багато і рук, багато і ніг, багато і сприйнять, так само йде і з характером, і з розумінням. От чому більшість краще судить про музичні і поетичні твори: одні судять про одну сторону, інші — про іншу, а всі разом судять про ціле.

5. Ділові люди відрізняються від кожного узятого з маси тим же, чим, як то кажуть, красиві відрізняються від непривабливих, або картини, написані художником, — від картин природи: саме тим, що в них об'єднане те, що було розсіяним по різних місцях; і коли об'єднане воедино розділено на його складові частини, то, може статися так, що в однієї людини очі,

у іншої яка-небудь інша частина тіла виглядатиме прекрасніше за те, що зображене на картині. Проте неясно, чи можливо для всякого народу і для всякої народної маси встановити таке ж відношення між більшістю і небагатьма діловими людьми. Присягаюся Зевсом, для деяких це, мабуть, неможливо (то ж міркування могло б бути застосоване і до тварин; насправді, чим, так би мовити, відрізняються деякі народи від тварин?). Проте, відносно якоїсь даної більшості ніщо не заважає визнати сказане істинним.

6. Ось таким шляхом і можна було б вирішити виказану раніше утруднення, а також й інші утруднення, що стоять у зв'язку з ними: над чим, власне, повинна мати верховну владу маса вільно народжених громадян, тобто всі ті, хто і багатством не володіє, і не відрізняється жодною видатною чеснотою? Допускати таких до заняття вищих посад небезпечно: не володіючи відчуттям справедливості і розсудливістю, вони можуть чинити то несправедливо, то помилково. З іншого боку, небезпечно і усувати їх від участі у владі: коли в державі багато людей позбавлено політичних прав, коли в суспільстві багато бідняків, така держава неминуче буває переповнена вороже настроєними людьми. Залишається одне: надати їм право брати участь в дорадчій і судовій владі.

7. Тому і Солон, і деякі інші законодавці надають їм право брати участь у виборі посадовців і в ухваленні звіту про їх діяльність, але самих до заняття посад не допускають; об'єднуючись в одне ціле, вони мають достатньо розсудливості і, змішавшись з кращими, приносять користь державі, подібно до того як неочищені харчові продукти в поєднанні з очищеними роблять усяку їжу кориснішою, ніж що складається з очищених у невеликій кількості. Окрема ж людина далека від досконалості при обговоренні справ.

8. Ця організація державного ладу представляє утруднення перш за все тому, що, здавалося б, правильно судити про успішність лікування може тільки той, хто сам займався лікарським мистецтвом івилікував хворого від хвороби, що була у нього, тобто лікар...

9. ...Зробити правильний вибір можуть тільки знавці, наприклад, люди, досвідчені в землемірному мистецтві, можуть правильно вибрати землеміра, люди, досвідчені в кораблеводінні, керманича; і якщо у виборі людей для деяких робіт і ремесел бере участь і дехто з нетямущих, то, в усякому разі, не більшою мірою, ніж знавці. З цієї точки зору неможливо було б надавати народній масі вирішальний голос ні при виборах посадовців, ні коли приймається звіт про їх діяльність.

10. Проте, можливо, не все це сказано правильно, і відповідно до колишнього зауваження, якщо народна маса не позбавлена цілком достоїнств, властивих вільно народженій людині, то кожен окремо взятий

буде гіршим суддею, а всі разом будуть не кращими, або, у будь-якому разі, не гіршими суддями. У деяких випадках не один тільки майстер є єдиним і якнайкращим суддею, саме там, де справу розуміють і люди, що не володіють мистецтвом; наприклад, будинок знає не тільки той, хто його побудував, але про нього ще краще буде судити той, хто ним користується, тобто господар; так само кермо краще знає керманича, ніж майстер, що зробив кермо, і про бенкет гість судитиме правильніше, ніж кухар. Словом, це утруднення ми, мабуть, зможемо задовільно вирішити вищесказаним чином...

За загальним уявленням, справедливість є якась рівність; це положення до певної міри згідно з тими філософськими міркуваннями, в яких розібрані етичні питання. Стверджують, що справедливість є щось, що має відношення до особи і що рівні повинні мати рівне. Не слід, проте, залишати без роз'яснення, у чому полягає рівність і в чому — нерівність; це питання представляє трудність, до того ж воно належить до області політичної філософії...

Оскільки не рівні в чомусь одному не повинні бути рівними у всьому, ні нерівні в чомусь одному — нерівними у всьому, то всі види державного устрою, в яких це відбувається, є відхиленнями...

Якщо хто-небудь один або декілька чоловік, більше одного, але все-таки не настільки багато, щоб вони могли заповнити собою державу, відрізнялися б таким надлишком чесноти, що чеснота всіх інших і їх політичні здібності не могли б йти в порівняння з чеснотою і політичними здібностями вказаного одного або декількох чоловік, то таких людей не слід і вважати складовою частиною держави: адже з ними вчинять всупереч справедливості, якщо нададуть їм ті ж права, що й іншим, раз вони в такому ступені нерівні з цими останніми своєю чеснотою і політичними здібностями. Така людина була б все одно що божество серед людей.

2. Звідси ясно, що і в законодавстві слід мати з причини рівних і за їх походженням, і за здібностями, а для такого роду людей і законів не потрібно, тому що вони самі — закон. Та і в смішному положенні опинився б той, хто став би намагатися складати для них закони: вони сказали б мабуть те, що, по словах Антісфена, леви сказали зайцям, коли ті виголошували промови в зборах тварин і вимагали для всіх рівноправ'я. На цій підставі держави з демократичним устроєм встановлюють у себе остракізм: мабуть, прагнучи до загальної рівності, вони піддавали остракізму і виганяли на певний термін тих, хто, як здавалося, відрізнявся своєю могутністю, спираючись або на багатство, або на велику кількість друзів, або на яку-небудь іншу силу, що має значення в державі.

3. Згідно міфологічному переказу, з тієї ж самої причини аргонавти покинули Геракла: корабель Арго не побажав везти його разом з іншими

плавцями, оскільки він набагато перевершував їх. Рівним чином не можна визнати безумовно правильними і ті докори, які робилися з приводу тиранії і ради, даного Періандром Фрасибулу: розповідають, що Періандр нічого не сказав у відповідь глашатаєві, посланому до нього за порадою, а лише, вириваючи ті колоси, які дуже видавалися своєю висотою, зрівняв засіяне поле; глашатай, не зрозумівши, у чому справа, доповів Фрасибулу про те, що бачив, а той зрозумів вчинок Періандра в тому сенсі, що слід вбивати видатних людей.

4. Такий образ дій вигідний не тільки тиранії, і не одні лише тирані так вчиняють, але те ж саме відбувається і в олігархіях і в демократіях: остракізм має до певної міри те ж саме значення — саме за допомогою вигнання видатних людей підірвати в корені їх могутність. Так само поступають з (грецькими) державами і з (варварськими) племенами ті, хто користується владою; наприклад, афіняни — з хіосцями і лесбосцями: як тільки афіняни міцно узяли у свої руки владу, вони їх принизили всупереч договорам; перський цар неодноразово підрубував мідян, вавілонян і решту племен, що гордилися тим, що і вони свого часу користувалися пануванням.

5. Взагалі питання це стоїть перед усіма видами державного устрою, у тому числі і перед правильними. Правда, в тих типах держав, які є відхиленнями, застосування цього засобу робиться заради приватних зисків, але воно в рівній мірі знаходить собі місце і за інших державних устроїв, переслідуючи загальне благо. Це можна пояснити прикладом, узятим з області інших мистецтв і наук. Хіба може допустити художник, щоб на його картині жива істота була написана з ногою, що порушує відповідність, хоч би ця нога була дуже красива? Або хіба виділить чим-небудь кораблебудівник корму або яку-небудь іншу частину корабля? Хіба дозволить керівник хору брати участь у хорі кому-небудь, хто співає голосніше і красивіше за весь хор?

6. Таким чином, не немає ніяких перешкод до того, щоб люди, що володіють одноосібною владою, діючи з вигодою для держави, вдавалися до цього засобу у тому випадку, коли він є однаково корисним як для їх особистої влади, так і для блага держави. Недаремно ж там, де справа йде про незаперечну перевагу, думка про остракізм знаходить якийсь справедливий виправдання... Не те відбувалося в державах: вдаючись до остракізму, вони мали на увазі не вигоду для відповідного державного устрою, а переслідували при цьому вигоду для своєї партії. Отже, зрозуміло, що за таких видів державного устрою, які є відхиленнями, остракізмом, як засобом, вигідним для них, користуються як корисним і справедливим; але ясно і те, що, мабуть, із загальної точки зору остракізм не є справедливим.

7. При якнайкращому ж типі державного устрою велике утруднення виникає ось у чому: як потрібно поступати в тому випадку, якщо хто-небудь перевершуватиме інших не надлишком яких-небудь інших благ, на зразок могутності, багатства, або великою кількістю друзів, але відрізнятиметься надлишком чесноти? Адже не сказати ж, що таку людину потрібно усунути або послати у вигнання; з іншого боку, не можна собі уявити, щоб над такою людиною володарювали, тому що у такому разі вийшло б приблизно те ж саме, неначебто, розподіляючи державні посади, зажадали власті і над Зевсом. Залишається одне, що, мабуть, і природно: усім охоче покоряться такій людині, так що такого роду люди опинилися б у державі довічними царями...

Головними видами державного устрою, мабуть, є два — демократія і олігархія, подібно до того як говорять головним чином про два вітри — північний і південний, а на інші дивляться як на відхилення від цих двох. Адже аристократію вважають якоюсь олігархією, а так звану політику — демократією, подібно до того як і з вітрів західний зараховують до північного, а східний — до південного...

6. ...Демократію не слід визначати, як це зазвичай роблять деякі в даний час, просто як такий вид державного устрою, при якому верховна влада зосереджена в руках народної маси, тому що і в олігархіях, і взагалі всюди верховна влада належить більшості; рівним чином і під олігархією не слід розуміти такий вид державного устрою, при якому верховна влада зосереджена в руках небагатьох. Припустимо, що держава складалася б усього лише з тисячі трьохсот громадян; з них тисяча були б багачами і не допускали до правління інших трьохсот — бідняків, але людей вільно народжених і в усіх відношеннях подібних до тієї тисячі. Чи зважиться хто-небудь стверджувати, що громадяни такої держави користуються демократичним ладом? Так само, якби небагато бідняків мали владу над більшістю спроможних, ніхто не назвав би такого типу лад олігархічним, якщо інші, будучи багатими, не мали б почесних прав.

7. Отже, скоріше слід назвати демократичним ладом такий, при якому верховна влада знаходиться в руках вільно народжених, а олігархічним — такий, коли вона належить багатим, і лише випадку потрібно приписати те, що одних багато, а інших небагато. Ну а якби посади, як це затверджується деякими щодо Ефіопії, розподілялися за зростанням, або за красою, чи була б це олігархія? Адже красивих і високих буває не дуже багато.

8. Ні, такими ознаками не може бути визначена достатньо точно суть олігархії і демократії. Зважаючи на те, що і демократія і олігархія містять у собі багато складових частин, то в розмежуванні їх слід піти далі і визнати, що олігархічним не можна рахувати і такий лад, при якому меншість вільно народжених володарює над більшістю невільно народжених, що, як

ми бачимо, було, наприклад, в Аполонії на Іонійському морі і на Фере. У обох цих державах почесними правами користувалися ті, хто відрізнявся своїм благородним походженням і був нащадком перших поселенців в цих державах; вони, зрозуміло, складали меншину серед маси населення. Не можна вважати демократичним і такий лад, при якому користуються привілейованим положенням багаті завдяки тому, що вони складають більшість; так було в давнину в Колофоні, де переважаюча частина громадян до війни з лідійцями придбала велику нерухому власність. Таким чином, демократією слід вважати такий лад, коли вільно народжені і неіміущі, складаючи більшість, мають верховну владу у своїх руках, а олігархією — такий лад, при якому влада знаходиться в руках людей багатих і благородного походження які складають меншість...

1. Який же вид державного устрою найкращий? Як може бути найкращим чином влаштоване життя для більшої частини держав і для більшості людей безвідносно до чесноти, що перевищує чесноту звичайної людини, безвідносно до виховання, для якого потрібні природні таланти і щасливий збіг обставин, безвідносно до найбажанішого ладу, але застосовано лише до тієї життєвої обстановки, яка доступна більшості, і до такого державного устрою, який виявляється прийнятним для більшої частини держав?

2. Різні види так званої аристократії, про які ми тільки що говорили, малозастосовні в більшості держав, частково наближаються до так званої політії (чому і слід говорити про ці види як про єдине).

Думка про всі поставлені питання ґрунтується на одних і тих же початкових положеннях. Якщо вірно сказано в нашій «Етиці», що те життя блаженне, при якому немає перешкод до здійснення чесноти, і що чеснота є середина, то потрібно визнати, що якнайкращим життям буде саме середнє життя, таке, при якому середина може бути досягнута кожним.

3. Необхідно встановити те ж саме мірило як для чесноти, так і для порочності держави і її устрою: адже устрій держави — це її життя.

У кожній державі є три частини: дуже спроможні, украй неіміущі і треті, такі, що стоять посередині між тими і іншими. Оскільки, на загальноприйнятій думку, помірність і середина — якнайкращі, то, очевидно, і середній достаток з усіх благ буде кращим.

4. За наявності його найлегше підкоряться доказам розуму; навпаки, важко слідувати цим доказам людині над прекрасній, надсильній, над знатній, надбагатій або, навпаки, людині над бідній, над слабкій, над принижений за своїм суспільним становищем. Люди першого типу стають переважно нахабами і великими мерзотниками. Люди другого типу часто робляться лиходіями і дрібними мерзотниками. А зі злочинів одні здійснюються із-за нахабства, інші — унаслідок підлості. Понад те, люди

обох цих типів не ухиляються від влади, але ревно прагнуть до неї, адже і те і інше шкодить державам.

5. Далі, люди першого типу, маючи надлишок благополуччя, сили, багатства, дружніх зв'язків і тому подібне, не бажають, та і не уміють підкорятися. І це спостерігається вже вдома, з дитячого віку: розпещені розкішшю, у якій вони живуть, вони не виявляють звички покорятися навіть у школах. Поведінка людей другого типу із-за їх крайньої незабезпеченості надзвичайно пригнана. Таким чином, одні не здатні володарювати і уміють підкорятися тільки тій владі, яка виявляється у панів над рабами; інші ж не здатні підкорятися ніякій владі, а володарювати уміють тільки так, як володарюють пани над рабами.

6. Виходить що держава, складається з рабів і панів, а не з вільних людей, держава, де одні переповнені задрощами, інші — презирством. А такого роду відчуття дуже далекі від відчуття дружби в політичному спілкуванні, яке повинне містити в собі дружній початок. Згадані ж нами люди не бажають навіть йти по одній дорозі з своїми супротивниками.

7. Держава понад усе прагне до того, щоб усі в ній були рівні і однакові, а це властиво переважно людям середнім. Таким чином, якщо виходити з природного, за нашим твердженням, складу держави, неминуче витікає, що держава, що складається з середніх людей, матиме і якнайкращий державний лад. Ці громадяни переважно і залишаються в державах цілими і неушкодженими. Вони не прагнуть до чужого добра, як бідняки, а інші не роблять замах на те, що цим належить, подібно до того як бідняки прагнуть до майна багатих. І так як ніхто на них і вони ні на кого не зло вчиняють, то і життя їх протікає в безпеці. Тому прекрасне побажання висловив Фокилід: «У середніх безліч благ, в державі бажаю бути середнім»...

8. Отже, ясно, що якнайкраще державне спілкування — те, яке досягається за допомогою середніх, і ті держави мають хороший лад, де середні представлені в більшій кількості, де вони — в кращому разі — сильніші за обидві крайнощі або принаймні кожна з них окремо. З'єднавшись з тією або іншою крайністю, вони забезпечують рівновагу і перешкоджають перевазі супротивників. Тому найбільшим благополуччям для держави є те, щоб його громадяни володіли власністю середньою, але достатньою; а в тих випадках, коли одні володіють дуже багатством, інші ж нічого не мають, виникає або крайня демократія, або олігархія в чистому вигляді, або тиранія, саме під впливом протилежних крайнощів...

9. Отже, очевидно, середній вид державного ладу якнайкращий, бо тільки він не веде до внутрішніх розбратів; там, де середні громадяни численні, рідше за все бувають серед громадян угруповання і розбрати. І великі держави з тієї ж самої причини — саме тому, що в них численні середні громадяни, — менш схильні до розбратів; у невеликих же державах

населення легше розділяється на дві сторони, між якими не залишається місця для середніх, і майже всі стають там або бідняками, або багачами. Демократії у свою чергу користуються більшою порівняно з олігархіями безпекою; існування їх довговічніше завдяки наявності в них середніх громадян (їх більше, і вони більш причетні до почесних прав у демократіях, ніж в олігархіях). Але коли за відсутністю середніх громадян неімущі пригнічують своєю численністю, держава опиняється в нещасливому стані і швидко йде до загибелі.

10. На доказ висунутого нами положення можна привести і те, що якнайкращі законодавці вийшли з громадян середнього кола: звідти відбувалися Солон (що видно з його віршів), Лікурґ (царем він не був), Харонд і велика частина інших...

8. ...Однією з ознак демократичного ладу, за визнанням усіх прихильників демократії, є свобода. Друга ознака — жити так, як кожному хочеться; ця особливість, говорять, є саме наслідок свободи, тоді як наслідок рабства — відсутність можливості жити як хочеться. Отже, це друга відмітна ознака демократичного ладу. Звідси вже виникло прагнення не бути взагалі в підпорядкуванні — краще всього ні у кого, якщо ж цього досягти не можна, то принаймні хоч би по черзі. І в даному випадку це прагнення співпадає з початком свободи, заснованим на рівноправ'ї.

...Виходячи з цих основних положень і з такого початку, ми повинні визнати демократичними наступні встановлення: усі посадовці призначаються зі всього складу громадян; усі управляють кожним, окремо узятим, кожен — усіма, коли до нього дійде черга; посади заміщаються по долі або все, або за винятком тих, які вимагають особливого досвіду і знання; заняття посад не обумовлене ніяким майновим цензом, або обумовлене найнижчим цензом; ніхто не може посідати одну і ту ж посаду двічі, за винятком військових посад; усі посади або ті, де це представляється можливим, короткострокові; судова влада належить усім, обираються судді зі всіх громадян і судять у всіх справах або здебільшого їх, саме по найважливіших і істотніших, якість: з приводу звітів посадовців, з приводу політичних справ, але приводу приватних договорів. Народне зібрання здійснює верховну владу у всіх справах; жодна посада такої верховної влади не має ні в якій справі або в крайньому випадку має її в самому обмеженому колі справ; або ж в найголовніших справах верховна влада належить раді.

9. Рада — найбільш демократичне з урядових установ там, де немає засобів для винагороди всім громадянам; інакше ця установа втрачає своє значення, оскільки народ, одержуючи винагороду, зосереджує у своїх руках рішення всіх справ (про це сказано було раніше, в попередньому міркуванні). Наступною особливістю демократичного ладу є те, що всі одержують винагороду: народне зібрання, суд, посадовці, або ж в крайньому разі посадовці, суд, рада, звичайні

народні зібрання, або з посадовців ті, які повинні харчуватися спільно. І якщо олігархія характеризується благородним походженням, багатством і освітою, то ознаками демократії повинні вважатися протилежні властивості, тобто безрідність, бідність і грубість.

10. Що стосується посад, то жодна з них не повинна бути довічною, а якщо яка-небудь залишається такою унаслідок якого-небудь давнішого перевороту, то слід позбавити її значення і заміщати її вже не шляхом виборів, а по жеребкуванню.

Це і є загальні ознаки, характерні для демократії. На підставі справедливості, як вона розуміється з демократичної точки зору, а саме наявність у всіх рівної по кількості частки, виходить той лад, який визнається демократичним по перевазі, і виникає демократична держава. Адже рівність полягає в тому, щоб неімущі ні в чому не мали більшої влади, ніж спроможні, і щоб верховна влада належала не одним, а всім у рівній мірі (по кількості). У такий спосіб, думають вони, в державі здійснюються рівність і свобода.

11. Але тут виникає питання: яким же чином ця рівність може бути досягнута? Чи слід ус майновий цenz п'ятисот осіб розподілити між тисячею, так, щоб ця тисяча могла зрівнятися у своїх правах з п'ятьмастами? Або не слід встановлювати рівність у такий спосіб, але, розподіливши таким же чином, узяти потім порівну і з числа п'ятисот і з числа тисячі і передати до їх рук вибори посадовців і суду? Чи буде такого роду державний устрій найсправедливішим, згідно демократичної справедливості, або, скоріше, справедливим буде державний лад, що зважає тільки на народну масу? Адже прихильники демократії стверджують, що справедливе те, що буде вирішене більшістю, а прихильники олігархії вважають справедливим рішення, яке буде винесено тими, хто володіє більшою власністю, тому що, за їхньою думкою, виносити ухвали слід керуючись розмірами власності.

12. Але і в тому і в іншому випадку ми маємо справу з нерівністю і несправедливістю: якщо визнавати рішення меншини, то вийде тиранія (адже якщо одна людина володітиме більшою власністю, ніж решта спроможних людей, то, згідно олігархічної справедливості, цей один тільки і повинен володарювати); якщо ж визнавати рішення чисельної більшості, то справедливість також буде порушена при конфіскації майна багатих, таких, що знаходяться в меншині, як і сказано раніше. Отже, щоб досягти такої рівності, яка знайшла б визнання з погляду тих і інших, слід шукати його в тих визначеннях, які дають й ті та інші поняття справедливості. Насправді, вони стверджують, що ухвали більшості громадян повинні мати вирішальну силу.

13. Хай буде так, хоч би і не із загальної точки зору. Але внаслідок того що держава складається з двох частин — багатців і бідняків, якщо виявилися

згідними рішення тих і інших або більшості тих і інших, то це і матиме вирішальне значення; якщо ж будуть прийняті протилежні ухвали, то вирішальне значення повинне мати ухвалу більшості і тих, чий майновий ценз вищий. Наприклад, перших — десять людей, других — двадцять; одна ухвала прийнята шістьма з числа багатих, інша — п'ятнадцятьма з числа менш спроможних; до бідняків приєдналися четверо з числа багатих, до багатців — п'ятеро з числа бідних; на чий стороні опиниться після зробленого підрахунку тих і інших перевага майнового цензу, ухвала цієї сторони і повинна мати вирішальне значення.

14. Якщо ж вийде рівне число, то слід віднести до такого утруднення так само, як до того, яке буває тепер, коли в народному зібранні або в суді голоси діляться порівну; доводиться вирішувати справу або жеребкуванням, або яким-небудь іншим подібним способом. Хоч і вельми скрутно знайти істину в тому, що торкається рівності і справедливості, все ж це легше аніж примусити погодитися з собою тих, хто має можливість спиратися на яку-небудь перевагу: адже слабкіші завжди прагнуть до рівності і справедливості, а сильні аніскільки про це не піклуються.

II 1. З чотирьох видів демократії якнайкращим є, як про це сказано в попередніх міркуваннях, той, який займає по порядку перше місце; до того ж цей вид демократії і найстародавніший зі всіх. Я називаю його першим відповідно до природного розподілу народонаселення. Насправді, якнайкращим видом народу є землеробський; тому і можливо буває насаджувати демократію там, де народна маса живе землеробством або скотарством. Не володіючи значною власністю, люди не мають там дозвілля часто влаштовувати народні зібрання. Маючи у своєму розпорядженні все необхідне, вони займаються своєю справою і не піклуються про справи сторонніх; їм приємніше працювати, ніж займатися політикою і управлінням там, де отримання посад не зв'язане з великими матеріальними вигодами. Адже люди в масі своїй більше прагнуть до прибутку, ніж до пошани...

3. Для тієї демократії, про яку сказано вище, і корисним і звичайним є наступний порядок: весь народ бере участь у виборах посадовців, в ухваленні звітів від них, відправляє обов'язки суддів, але вищі посади заміщаються шляхом вибору і на підставі майнового цензу, причому, чим посада вища, тим вищий ценз; або ж жодна посада не заміщається на підставі цензу, але приймаються до уваги лише здібності людини. Держава, що має такого роду устрій, зрозуміло, матиме хороше правління, оскільки посади завжди займатимуть якнайкращі громадяни згідно волі народу, що не мають заздрості до порядних людей. Порядні і знатні залишаться задоволені таким порядком, тому що вони не знаходитимуться під управлінням інших, які гірше за них, а управляти вони будуть справедливо, оскільки контроль над їх діяльністю належатиме іншим.

4. Бути в деякій залежності від інших і не мати можливості робити все, що тобі заманеться, — справа корисна: адже надання кожному можливості поступати за його бажанням не може оберігати проти того поганого, що закладене в кожній людині. І таким чином неминуче виходить те, що найбільш корисно в державі, — правлять порядні люди, найменше схильні до помилок, а народна маса ні в чому не терпить применшення. Ясно, що цей вид демократії є якнайкращим і з якої причини: тому що при ньому народ володіє певними якостями...

Залишається розглянути, чи всі повинні брати участь у виконанні всіх вказаних вище обов'язків держави. Адже можливо припускати, що одні і ті ж будуть все і землеробами, і ремісниками, і членами ради, і членами суду, або що для кожного з названих обов'язків повинні бути призначені окремі особи, або що, нарешті, одні з обов'язків з потреби належатимуть особливим особам, інші — усій сукупності громадян. Не для всякого державного ладу можливо встановити однакові правила. Як ми вже сказали, допустимо, що братимуть участь всі у всьому і не всі у всьому, але деякі тільки в деяких справах. Це і вносить відмінності до державного ладу: у демократіях усі громадяни беруть участь у всьому, в олігархіях ми бачимо зворотнє.

Аристотель. Політика. — Москва, 1983. —
Т. 4. — С. 462—466, 467, 469, 471—474, 491—492,
506—508, 509, 571—574, 575, 604.

6. Із книги Аристотеля «Афінська Політія» про тиранію Пісістрата в Афінах

У творах Аристотеля термін «демократія» означає такий державний лад, при якому панують незаможні шари вільного населення — «чернь». Найкращим ладом він вважає лад, при якому політичні права громадян залежать від майнового цензу. Такий лад Аристотель називає «політією».

* * *

Тиранія (грецькою мовою «tyrannos» — володар, повелитель) — форма державної влади; панування за рахунок необмеженої влади, залякування населення, нехтування його інтересами; у переносному значенні — жорстокість, насильство, сваволя однієї особи. У Давній Греції одноосібне правління жорстокого тирана, який у боротьбі за владу використовував міські й сільські маси і з їх допомогою утверджував своє єдиновладдя. Давньогрецька тиранія сприяла послабленню аристократичних родів, готуючи підґрунтя для встановлення демократичного ладу. Прикладом давньогрецької тиранії є правління Пісістрата в Афінах і Полікрата на острові Самос. Пізньогрецька, або молодша, тиранія виникла в період кризи полісів в умовах гострої боротьби олігархії з роззореними прошарками демосу в кінці V — II ст. до н. е. Саме в цей час назва «тиранія» набула негативного значення.

* * *

13...(4) Цих партій було три: одна — параліїв з Мегаклом, сином Алкмеона, на чолі, що, очевидно, переважно домагалися середнього способу правління; другою — педіаків, що прагнули до олігархії на чолі з Лікургом; третя — діакріїв, на чолі якої стояв Пісістрат (спираючись на найманців у 561—560 рр. до н. е. став афінським тираном, підтримував тиранів в інших державах), що видавав себе найбільшим прихильником демократії. До останнього примкнули, з одного боку, ті, які позбавилися грошей, віддані у борг, через тяжке положення; з іншого — люди нечистого походження — унаслідок страху. Це видно з того, що після повалення тиранів афіняни зробили перегляд громадянських списків, тому що багато хто користувався громадянськими правами протизаконно. Усі ці партії мали назви за тими місцями, де вони обробляли землю. (Назви цих груп походять від найменувань частин Аттики. Паралія — прибережна область, жителі якої займалися головним чином торгівлею, мореплаванням і ремеслом. Педіаки — жителі Педіона, родючої рівнини, де були розташовані землі аристократів. Діакрія — малородюча гориста область, кам'янистий фунт якої обробляли найбільш бідні селяни.)

14. (1) Найбільш завзятим прихильником демократії здавався Пісістрат, що здобув велику славу під час війни з мегарцями. Він сам наніс собі рани і під приводом, начебто це було справою його політичних супротивників, переконав народ дати йому охоронців. Письмову пропозицію про це вніс Аристіон. Одержавши у своє розпорядження загін так званих дубинщиків, він за їх допомогою повстав проти народу і зайняв Акрополь на тридцять другого році, після законодавства, при архонті Комені.

(2) Говорять, коли Пісістрат просив про охорону, Солон заперечував проти цього і сказав, що одних він перевершує розумом, а інших — мужністю; розумом перевершує тих, хто не знає, що Пісістрат прагне до тиранії, мужністю — тих, котрі знають це, та мовчать...

(3) Отже, Солон нічого не досяг тоді своїм закликком. Пісістрат же, взявши у свої руки владу, керував суспільними справами скоріше в дусі цивільної рівноправності, ніж тиранії. Але тому що влада його ще не зміцнилася, то прихильники Мегакла і Лікурга, погодившись між собою, вигнали його на шостому році після його першого приходу до влади, при архонті Гегесії.

(4) На дванадцятий же рік після цього, навпаки, сам Мегакл, поставлений у безвихідне положення своїми супротивниками, завів переговори з Пісістратом і, умовившись, що той візьме заміж його дочку, улаштував його повернення на стародавній лад і занадто простим способом. Поширивши попередньо чутку, начебто Афінна збирається повернути Пісістрата, він розшукав жінку високого зросту і красиву, як затверджує Геродот, з дому Пеанійців або, як деякі говорять, з Колліта, продавщицю

вінків фракійанку, на ім'я Фія, нарядив її на зразок цієї богині і ввів у місто разом з ним. І Пісістрат в'їжджав на колісницю, на якій поруч з ним стояла ця жінка, а жителі міста зустрічали їх, схилиючись ниць у захваті.

15. (1) От при яких умовах відбулося перше повернення Пісістрата. А після цього він був вигнаний удруге на сьомому приблизно році після повернення. Недовго утримував він владу у своїх руках, але, унаслідок того, що не хотів жити з дочкою Мегакла, утік, побоявшись обох груп.

(2) Спочатку Пісістрат заснував поселення біля Фермейської затоки, у містечку, що називається Рекел, а відтіля переїхав в околиці Пангеї. Запасшись там грішми і наwerbувавши найманих солдатів, він на одинадцятому році приїхав знову в Еретрію і намагався тоді вперше повернути собі владу силою, причому багато хто його підтримував, у тому числі особливо фіванці і наксосець Лігдамід, а також вершники, у руках яких була тоді державна влада в Еретрії.

(3) Перемігши в бою при Палленіді, Пісістрат зайняв місто і, відібравши в народу зброю, уже міцно затвердив свою тиранію. Потім він узяв Наксос і поставив правителем Лігдаміда.

(4) Відібрав Пісістрат зброю в народу в такий спосіб. Улаштувавши огляд війська в Тесеїоні, він спробував звернутися до народу з промовою і говорив неголосно. Коли ж присутні стали говорити, що не чуять, він попросив їх підійти до Акрополю, щоб могли краще чути його. А в той час як він виголошував свою промову, люди, що спеціально одержали таке розпорядження, підібрали зброю і замкнули її в прилеглому будинку і, підійшовши, знаком сповістили про це Пісістрата. Закінчивши говорити про інші справи, він сказав і про зброю, що з цього приводу не треба ні дивуватися, ні турбуватися, але варто повернутися до будинків і займатися своїми справами, за усі суспільні справи подбає він сам.

16. (1) ...Отож тиранія Пісістрата із самого початку установилася в такий спосіб і стільки мала змін.

(2) А керував державними справами Пісістрат, як сказано, з помірністю і скоріше в дусі цивільної рівноправності, ніж тиранічне. Він був взагалі гуманною і лагідною людиною, поблажливим до винних; бідних він навіть постачав грішми за сільські роботи, щоб вони могли годуватися, займаючись землеробством.

(3) Це він робив з двох міркувань: з одного боку, для того, щоб вони не знаходилися в місті, але були розсіяні по всій країні, з іншого боку — для того, щоб, користуючись середнім статком і зайняті своїми особистими справами, вони не мали ні бажання, ні дозвілля займатися суспільними.

(4) А разом з тим і доходів надходило до нього більше за умови, якщо оброблялася земля, тому що Пісістрат стягував десятину з отриманих доходів.

(5) З цих же міркувань він заснував і «суддів по справах» (виїзних), та й сам часто їздив по країні, спостерігаючи за ходом справ і примиряючи тих, хто в тяжбі, щоб вони не запускали своїх робіт, відправляючись у місто.

(6) Під час однієї такої подорожі у Пісістрата сталась, як розповідають, пригода з хліборобом, що обробляв на Гіметті містечко, що одержало згодом назву «безоброчного». Побачивши, що якась людина трудиться над одним камінням, Пісістрат здивувався цьому і велів рабу запитати в нього, скільки доходу виходить з цієї білянки. Той сказав: «Які тільки є муки і горе; та й від цього десятину повинен одержати Пісістрат». Людина ця відповіла так, не знаючи його. Пісістрат же в захопленні від його прямої і працьовитості зробив його вільним від усіх повинностей.

(7) Взагалі він намагався нічим не дратувати простий народ під час свого правління, але завжди забезпечував мир і підтримував спокій. От чому і казали часто, що «тиранія Пісістрата — це життя при Кроносі». Згодом же, коли спадкоємцями Пісістрата стали його сини, правління стало більш суворим.

(8) Але найважливішим із усього зробленого було те, що він за своїм характером був демократичною і ввічливою людиною. У всіх узагалі випадках він хотів керувати всіма справами за законами, не допускаючи для себе ніякої переваги. Так, наприклад, один раз, викликаний на суд в Ареопаг за обвинуваченням в убивстві, він сам вийшов на суд, щоб виправдатися, але обвинувач, що викликав його до відповіді, побоювся і залишив справу.

(9) Тому-то і пробув він довгий час при владі і, якщо був вигнаний, легко повертав собі цю владу знову. За нього стояла більшість як знатних, так і демократів. Одних він залучав до себе, підтримуючи з ними знайомство, інших тим, що надавав їм допомогу в їхніх особистих справах; він відрізнявся таким характером, що вмів ладити з тими і з іншими.

(10) А в ту пору й в афінян закони про тиранів були взагалі м'які, серед них також і той, котрий відноситься саме до встановлення тиранії. Саме закон у них був наступний: «Такі в афінян порядки і звичаї батьків: якщо хто повстане, щоб бути тираном або буде сприяти встановленню тиранії, той так буде позбавлений громадянської честі і сам, і його рід».

17. Пісістрат постарів, залишаючись при владі, і помер від хвороби при архонті Філоней.

7. Із книги Діонісія «Римські старожитності» про реформи Сервія Туллія

Сервій Туллій — згідно з античними переказами, цар (шостий) Риму у 578—534/533 pp. до н. е. Йому приписується проведення центуріатної реформи, за якою плебеїв було введено до складу римської общини. Своїми реформами поклав кінець родовому устрою, поділив усе населення Риму за майновим цензом на 5 класів і шосту верству — пролетарів.

* * *

Центурія (латинською мовою «centum» — сто) — у Стародавньому Римі: 1) Військова центурія — загін кількістю 100 чоловік. 2) Цивільна центурія, уведена царем Сервієм Туллієм, який розділив римських громадян на 5 майнових розрядів-класів, а кожен клас — на певну кількість груп, голосуючих на народних зборах. Ці групи умовно називалися «сотнями», тому що виставляли до війська по 100 воїнів. Справжня чисельність цивільних центурій залишалася невизначеною: порівняно нечисленні багатії (1-й клас) утворювали більшу кількість центурій, ніж решта громадян. По цивільних центуріях відбувалося голосування в центуріатних коміціях.

* * *

...Він (Сервій Туллій) наказав усім римлянам записатися і оцінити своє майно на срібло, скріплюючи показання звичайною клятвою, що відомості правдиві і що майно оцінене повністю і за найвищою розцінкою, оголосити, від якого батька хто походить, зазначити свій вік, назвати своїх дружин і дітей і до якої філи міста кожний приписаний чи до якого округу сільської місцевості. Тому, хто не дасть такої оцінки, він погрожував позбавленням майна, тілесною карою і продажем у рабство. Цей закон проіснував у римлян дуже довго.

Коли всі зробили оцінку, він взяв записи і, ознайомившись з їх більшістю і з величиною майна, запровадив найкращий з усіх політичний устрій, як це показала дійсність, джерело великих благ для римлян. Цей політичний устрій був такий: до першого розряду він виділив з загального числа тих, у кого була найбільша оцінка майна, не менш як у сто мін (у кожного). Поділивши цих громадян на 80 центурій (лохів), він наказав їм мати повне озброєння: арголідські щити, списи, мідні шоломи, панцири, поножі й мечі, їх він знов поділив на дві частини: 40 центурій він заповнив молодими людьми, яким доручив воєнні дії у відкритому полі, і 40 — більш літніми людьми, яким належало, коли молодь піде, залишатися в місті і охороняти його стіни зсередини. Такий був перший розряд. На війні він займав перші місця в строю фаланги.

Далі, у другий розряд він виділив тих з решти, у кого було майна менш ніж на десять тисяч драхм або не менш ніж на сімдесят п'ять мін (у кожного). Поділивши їх на 20 центурій, він наказав їм мати таке ж озброєння, як і першим, тільки панцирів їм не дав і замість

арголідських щитів дав їм довгасті чотирикутні щити. Відділивши і серед них людей старших сорока п'яти років від людей призовного віку, він утворив з них 10 центурій молодих воїнів, які повинні були битися перед стінами міста, і 10 центурій старшого віку, яким він наказав охороняти стіни. Такий був другий розряд, у строю вони ставали серед передових бійців.

Третій розряд він утворив з тих, серед інших, у кого було майна менш ніж на сім тисяч п'ятсот драхм або не менш ніж на п'ятдесят мін (у кожного). Озброєння цих центурій він зменшив не тільки щодо панцирів, яких не дав і другому розрядові, але і щодо поножів. Він поділив і цей розряд на 20 центурій і так само, як і перші два розряди, розподілив їх за віком і надав 10 центурій молодим воїнам і 10 центурій більш літнім. Місце цих центурій у битві було за командирами передових бійців.

Потім, відібравши знов тих з решти, у кого було майна менш ніж на п'ять тисяч драхм, але не менш ніж на двадцять п'ять мін (у кожного), він утворив з них четвертий розряд. І їх він поділив на 20 центурій, з яких 10 заповнив людьми в розквіті сил і 10 — більш літніми, подібно до того як зробив з попередніми розрядами. Із озброєння він наказав їм мати довгасті щити, мечі й списи і займати останнє місце в строю.

П'ятий розряд людей, у кого було майна менш ніж на двадцять п'ять мін, але не менш ніж на дванадцять з половиною мін, він поділив на 30 центурій, але і їх заповнив за ознакою віку: 15 з цих (центурій він надав літнім людям і 15 — молодим, їм він призначив доозброїтися металевими списами й працями і битися поза строєм.

Чотирьом центуріям, що не мали ніякої зброї, він призначив супроводити озброєних. З цих чотирьох центурій дві склалися з рушничників і теслярів та інших майстрів, які виготовляли все необхідне для військової справи; дві інші — з сурмачів і горністів, і тих, що вміють на інших інструментах виголошувати військові сигнали.

Центурії, складені з ремісників, супроводили воїнів з другого розряду, причому теж були поділені за віком і одна центурія супроводила молодих, а друга літніх; сурмачі ж і горністи були при центуріях четвертого розряду. Із них одна центурія складалася з молодих, друга — з літніх. Центуріони, яких обирали з найблагородніших, навчали кожний свою центурію виконувати всі військові команди.

Так було побудоване піше військо: фаланга і легкоозброєні загони. Всю ж кінноту він (Сервій Туллій) утворив з людей, які володіли найбільшим майном і були найвидатніші своїм походженням. Він їх поділив на 18 центурій і приєднав їх до перших вісімдесяти центурій фалангістів. Начальниками кінних центурій (лохів) були теж найбільш видатні і знатні люди.

Усіх інших громадян, які володіли майном менш ніж на дванадцять із половиною мін і численістю перевершували всіх вищезгаданих, він зібрав в одну центурію, звільнив від військової служби і від сплати податків.

Всього центурій в усіх розрядах разом було 193. Перший клас становили разом з вершниками 98 центурій; другий клас — 22 центурії, рахуючи дві центурії ремісників; третій клас — 20 центурій; четвертий — знов 22 центурії разом з сурмачами та горністами, п'ятий клас — 30 центурій; шостий клас, поставлений після всіх, — усього одна центурія людей малоімущих.

Хрестоматія по истории Древнего Рима. —
М., 1999. — С. 58—61.

8. Римські «Закони XII таблиць» (V ст. до н. е.)

Римські «Закони XII таблиць» — пам'ятка давньоримського права датується 451—450 рр. до н. е. До наших днів збереглися тільки в незначних, уривках, які ми знаходимо у пізніших латинських авторів. Основ державного устрою «Закони XII таблиць» не торкаються, але вони встановлюють цілий ряд заходів поліцейського характеру і відображають соціальні відносини римського суспільства в момент переходу до рабовласництва.

* * *

Таблиця I

1. Якщо викликають (кого-небудь) на судовоговірння, нехай (викликаний) іде. Якщо (він) не іде, нехай (той, хто викликав), підтвердить (свій виклик) при свідках, а потім веде його насильно.

2. Якщо (викликаний) вигадусь відмовки (для неявки) або намагається сховатись, нехай (той, хто його викликав) накладе на нього руку.

3. Якщо перешкодою (для явки викликаного на судовоговірння) буде його хвороба або старість, нехай (той, хто зробив виклик) дасть йому в'ючну тварину (*juinentum*). Повозки (*arcega*), якщо не схоче, давати не повинен.

4. Нехай поручителем (на судовоговірнні) за того, хто живе своїм господарством, буде (тільки) той, хто має своє господарство. За безхазайного громадянина поручителем буде той, хто захоче.

5. *Nex... foreti, senates.*

6. На чому домовляться, про те нехай (позивач) і просить (на судовоговірнні).

7. Якщо (сторони) не дійдуть згоди, нехай (вони) до полудня зйдуться для судовоговірння на форумі або на коміції. Нехай обидві присутні сторони по черзі захищають (свою справу).

8. Після полудня (магістрат) затвердить вимогу тієї сторони, яка присутня (на судовоговірні).

9. Якщо (на судовоговірні) присутні обидві сторони, нехай захід сонця буде крайнім строком (судовоговірня).

Таблиця II

1. (Гай, Інституції, IV, 14: по позовах в 1000 і більше асів брали (в касу понтифіків) судову заставу (в сумі 500 асів), по позовах на меншу суму — 50 асів, так було встановлено законом XII таблиць. Якщо сперечалися про свободу якоїсь людини, то хоч би її ціна була найвища, однак, тим же законом встановлювалось, щоб позов вчиняли про заставу (за людину, свобода якої заперечувалася) (всього лише) в розмірі 50 асів).

2. Якщо одна з таких причин, як... тяжка хвороба, або (збіг дня судового розгляду) з днем, призначеним для обвинувачення (кого-небудь) у зраді, (буде перешкоджати) судді, третейському посередникові або якійсь стороні (з'явиться на судовий розгляд), то (його) треба перенести на другий день.

3. Нехай (позовник), якому бракує показань свідків, іде до воріт дому (свідка, що не з'явився на розгляд) і протягом трьох днів голосно викликає (його).

Таблиця III

1. Нехай буде (дано боржникові) 30 пільгових днів після визнання (ним) боргу або після ухвали (проти нього) судового рішення.

2. (Коли мине зазначений строк) нехай (позивач) накладе руку (на боржника). Нехай веде його на судовоговірня (для виконання рішення).

3. Якщо (боржник) не виконав (добровільно) судового рішення і ніхто не звільнив його від відповідальності на судовоговірні, нехай (позивач) поведе його до себе і накладе на нього колодки або кайдани вагою не менше, а коли захоче, то й більше ніж 15 фунтів.

4. (Під час перебування в ув'язненні боржник), коли хоче, нехай харчується своїм власним коштом. Коли ж він не на своєму утриманні, то нехай (той, хто тримає його ув'язненим), видає йому по фунту борошна на день, а як захоче, може давати й більше.

5. (Авл Геллій, Аттичні ночі, XX, 1, 46: Тим часом (поки боржник був в ув'язненні) він мав право помиритися (з позивачем), але коли (сторони) не мирилися, то (такі боржники) залишались в ув'язненні 60 днів. Протягом цього часу їх три рази підряд в базарні дні приводили до претора на коміції і (при цьому) оголошувалась присуджена з них сума грошей. На третій базарний день їх страчували або відправляли на продаж за кордон, за Тібр).

6. На третій базарний день нехай розрubaють боржника на шматки. Якщо відітнуть більше чи менше, то хай це не буде поставлено їм (в провину).

7. Нехай зберігає (свою) сипу навіки позов проти зрадника(8).

Таблиця IV

1. (Цицерон, Про закони, III, 8, 19;... Так само легко позбавили життя, як, за XII таблицями, немовля, (що було) надто потворне).

2. Якщо батько тричі продасть сина, то нехай син буде вільний (від влади) батька.

3. (Цицерон, Філіппіки, II, 28, 69; (Жористуючись) постановою XII таблиць, наказав своїй дружині взяти належні їй речі і, віднявши (в неї) ключ, вигнав її).

4. (Авл Геллій, Аттичні ночі. III, 16, 12: Мені відомо, що (коли) жінка... родила на одинадцятому місяці після смерті чоловіка, то (з цього) виникла справа, начебто вона зачала після того, як умер її чоловік, бо децемвіри написали, що людина народжується на десятому, а не на одинадцятому місяці).

Таблиця V

1. (Гай, Інституції, I, 144—145: Предки (наші) твердили, що навіть повнолітні жінки внаслідок властивої їм легковажності мають бути під опікою... Винятки допускались тільки для дів-весталок, яких стародавні римляни з поваги до їх жрецького сану звільняли від опіки. Так було встановлено законом XII таблиць).

2. (Гай, Інституції, II, 47: Законом XII таблиць було визначено, що тез тапсіри, які належали жінці, що була під опікою агнатів(10), не підлягали давності, крім того випадку, коли сама жінка передавала ці речі за згодою опікуна).

3. Як хто розпорядиться на випадок своєї смерті відносно свого домашнього майна або відносно опіки (над підвладними йому особами), так нехай те і буде непорушне.

4. Якщо хто-небудь, у кого немає підвладних йому осіб, умре, не залишивши розпоряджень про спадкоємця, то нехай його господарство візьме собі (його) найближчий агнат.

5. Якщо (у померлого) немає агнатів, нехай господарство (що лишилось після нього) візьмуть (його) родичі.

6. (Гай, Інституції, I, 155: За законом XII таблиць, опікунами над особами, яким не було призначено опікуна заповітом, є їх агнати).

7а. Якщо людина збожеволіла, то нехай владу над нею самою і над її майном візьмуть її агнати або її родичі.

7б. (Ульпіан, I, 1, рг. D., XXVII, 10: За законом XII таблиць, марнотратнику заборонялось розпоряджатися майном, що йому належало). (Ульпіан. Lib. sing. regularum XII 2: Закон XII таблиць велить божевільному

і марнотратникові, на майно яких накладено заборону, бути під опікою їх агнатів).

8а. (Ульпіан, *Lib. sing. regularum*, XXXX, 1: Закон XII таблиць передавав патронів спадщину після римського громадянина з вільновідпущеників у тому разі, коли останній, не маючи підвладних йому осіб, умирав, не залишивши заповіту).

8б. (Ульпіан, I, 195, § 1, D., L. 16: Говорячи (про відносини між патроном і вільновідпущеником), закон (XII таблиць) вказує, що майно вільновідпущеника переходить з тієї сім'ї в цю сім'ю, (причому в даному разі) закон говорить (про сім'ю, як сукупність) окремих осіб).

9а. (Гордіан, I, 6, с III, 36: За законом XII таблиць, майно, що містилось в боргових вимогах (померлого до інших осіб), безпосередньо (тобто без виконання якихось юридичних формальностей) розподіляється між спадкоємцями відповідно до їх спадкових частин).

9б. (Діоклетіан, I, 26, с II, 3: За законом XII таблиць, борги померлого безпосередньо розділяються (між його спадкоємцями) відповідно до одержаних (ними) частин спадщини).

10. (Гай, I, 1, pr. D., X, 2: Позов (про поділ спадщини) ґрунтується на постанові закону XII таблиць).

Таблиця VI

1. Якщо хто укладає угоду про само заставляння або відчуження речі (в присутності 5 свідків і вагаря), то нехай слова, що вимовляються при цьому, вважаються непорушними.

2. (Цицерон, Про обов'язки. III, 16: За XII таблицями, вважалось достатнім подати докази того, що було сказано (при укладанні угоди), і той, хто відрікався від своїх слів, платив подвійний штраф).

3. (Цицерон, *Тор.*, IV, 23: Давність володіння щодо земельної ділянки (встановлювалась) у два роки, щодо всіх інших речей — в один рік).

4. (Гай, Інституції, I, 3: Законом XII таблиць визначалося, що жінка, яка не бажала встановлення над собою влади чоловіка (фактом давнішого з нею співжиття), повинна була щороку залишати свій дім на три ночі і таким чином переривати річне давніше володіння нею).

5а. (Авл Геллій, *Аттичні ночі*, XX, 17, 7, 8: Власноручно відстояти (свою річ) на судоворінні... це означає накласти руку на ту річ, про яку іде спір на судоворінні, (тобто інакше кажучи) змагаючись з противником, ухопитися рукою за спірну річ і в урочистих висловах відстоювати право на неї. Накладення руки на річ відбувалося в певному місці в присутності претора на основі XII таблиць, де було написано: «Якщо хто-небудь власноручно відстоює свою річ на судоворінні»).

56. (Павел, *Fragm. Vat.*, 50: Закон XII таблиць затвердив (відчуження речі) шляхом угоди, яка укладалася в присутності 5 свідків і вагаря, а також шляхом відмовлення від права власності на цю річ під час судового розгляду перед претором).

6. (Тім Лівій, III, 44: Захисники (Вергінії) вимагають, щоб (Аппій Клавдій), у згоді з законом, ним же самим проведеним, дав попереднє розпорядження відносно дівчини, сприятливе для її свободи).

7. Нехай (власник) не займає і не відбирає (належної йому) колоди (або жердин), використаних (іншою людиною) на спорудження будинку чи для посадки винограднику.

8. (Ульпіан, I, 1, *pr. D.*, XLVII, 3: Закон XII таблиць не дозволяв ні відбирати, ні вимагати як свою власність украдені колоди й жердини, вжиті на будівлю чи для посадки винограднику, а визначав при цьому позов у подвійному розмірі (вартості цих матеріалів) проти того, кого обвинувачували у використанні їх).

9. Коли ж виноград буде зрізаний, поки (жердини) не прибрані.

Таблиця VII

1. (Фест, *De verborum significatu*, 4: Обхід, (тобто незабудоване місце) навколо будинку, має бути шириною в два з половиною фути).

2. (Гай, I, 13, O, X., 1; Слід зазначити, що при позові про розмежування землі необхідно додержувати вказівки закону (XII таблиць), встановленої немовби за прикладом такого законодавчого розпорядження, яке, як кажуть, було проведене в Афінах Солоном: коли вздовж сусідньої ділянки викопувався рів, то не можна було переступати межі, коли (ставити) огорожу, то треба відступати (від сусідньої ділянки) на один фут, коли — дім для проживання, то відступити на два фути, коли копають яму чи могилу, відступити настільки, наскільки глибоко викопано яму, коли колодязь — відступити на шість футів, коли садять маслину або смоківницю, відступити від сусідньої ділянки на дев'ять футів, а інші дерева — на п'ять футів).

3. (Пліній, *Природознавство*, 19, 4, 50: У XII таблицях не вживалося зовсім слово «хутір» (*villa*), а для позначення його (користувались) часто словом *hottus* (відгороджене місце), (надаючи цьому значення) батьківського майна).

4. (Цицерон, *Про закони*, I, 21, 55: XII таблиць забороняли придбання за давністю межі шириною в п'ять футів).

5. (Цицерон, *Про закони*, I, 21, 55: Згідно з постановою XII таблиць, коли виникає спір за межу, то ми провадимо розмежування за участю трьох посередників).

6. (Гай, I, 8, О., VIII, 3: За законом XII таблиць, ширина дороги в прямому напрямі визначалась у вісім футів, а на поворотах — у шістнадцять футів).

7. Нехай (власники придорожніх ділянок) огороджують дорогу, якщо вони не забруковують її, нехай іде на в'ючній тварині, де захоче.

8а. Якщо дощова вода заподіює шкоду...

8б. (Павел, 1, 5, D., XLIII, 8: Якщо струмок або водопровід, розташований на громадській землі, завдавав шкоди приватному володінню, то власникові (останнього) давався позов на основі закону XII таблиць про відшкодування збитків).

9а. (Ульпіан, I, 1, § 8, D., XLIII, 27: Закон XII таблиць наказував вживати заходів, щоб дерева на висоті п'ятнадцять футів кругом підрізувались для того, щоб їх тінь не заподіювала шкоди сусідній ділянці).

9б. (Помпоній, I, 2, D., XLIII, 27: Якщо дерево з сусідньої ділянки вітер схилив на твою ділянку, ти на основі закону XII таблиць можеш вчинити позов про те, щоб його забрали).

10. (Пліній, Природознавство, XVI, 5, 15: Законом XII таблиць дозволялося збирати жолуді, що падають з сусідньої ділянки).

11. (Юстиніан, I, 41; I, II, 1: Продані і передані речі стають власністю покупця лише в тому разі, коли він сплатить продавцеві купівельну ціну чи забезпечить йому будь-яким способом задоволення (його вимоги), наприклад, поставить поручителя або дасть що-небудь як заставу. Так було встановлено законом XII таблиць).

12. (Ульпіан, Lib. sing. regularum, II, 4: Якщо (спадкодавець) робив таке розпорядження: (відпускаю раба на волю з умовою), що він заплатить моєму спадкоємцеві 10 000 сестерціїв, то хоч би цей раб був відчужений від спадкоємця, він все-таки має дістати волю, сплативши покупцеві зазначену суму. Так було встановлено законом XII таблиць).

Таблиця VIII

1а. Хто лиху пісню співає.

1б. (Цицерон, Про республіку, IV, 10, 12: XII таблиць встановили смертну кару за невелике число злочинних діянь і в тому числі вважали необхідним застосування її в тому разі, коли хто-небудь складе або співатиме пісню, яка містить у собі наклепи чи зганьблення іншого).

2. Якщо заподіє каліцтво і не помириться з (потерпілим), то нехай і йому самому буде заподіяне те саме.

3. Якщо рукою або палицею переламає кістку вільній людині, хай заплатить штраф у 300 асів, якщо рабу — 150 асів.

4. Якщо образить, нехай штраф буде 25.

5. ...Зламає, хай відшкодує.

6. (Ульпіан, I, 1, рг. D., IX, 1: Якщо хто поскаржиться, що домашня тварина зробила шкоду, то закон XII таблиць велів або видати (потерпілому) тварину, яка зробила шкоду, або відшкодувати завдані збитки).

7. (Ульпіан, I, 14, § 3, O., XIX, 5: Якщо жолуді з твого дерева впадуть на мою ділянку, а я, вигнавши худобу, згодую їх їй, то за законом XII таблиць ти не міг вчинити позов ні про потраву, бо не на твоїй ділянці наслась худоба, ні про шкоду, зроблену твариною, ні про збитки, завдані неправомірним діянням).

8а. Хто заворожить посіви...

8б. Хай не переманює (на свою ділянку) чужого врожаю.

9. (Пліній, Природознавство, 18, 3, 12: За XII таблицями, смертним гріхом для дорослого було отравити або зжати вночі урожай з обробленого плугом поля, (XII таблиць) наказували (таку) приречену (богині) Церері людину стратити. Неповнолітнього (винного в такому злочині) на розсуд претора або бичували, або присуджували до відшкодування завданих збитків у подвійному розмірі).

10. (Гай. Інституції, I, 9, D., XLVII, 9: (Закони XII таблиць) веліли закувати в кайдани і після бичування стратити того, хто підпалював будівлі або складені коло дому скирти хліба, якщо (винний) зробив це навмисне. (Якщо пожежа сталася) випадково, тобто через необережність, то закон велів, (щоб винний) відшкодував збитки, а коли він неспроможний, хай зазнає легшої кари).

11. (Пліній, Природознавство, 17, 1, 7: В XII таблицях було наказано, щоб за зловмисну порубку чужих дерев винний сплачував по 25 асів за кожне дерево).

12. Якщо той, хто крав у нічний час, убитий (на місці), то нехай убивство (його) буде вважатися правомірним.

13. При денному світлі... якщо чинить опір із зброєю (в руках), скликай народ.

14. (Авл Геллій, Аттичні ночі, XI, 18,8: Децемвіри наказували вільних людей, спійманих на крадіжці, піддавати тілесній карі і видавати (головою) тому, у кого вчинено крадіжку, а рабів карати батогом і скидати з скелі; але (щодо неповнолітніх) було постановлено або піддавати їх на розсуд претора тілесній карі, або вимагати з них відшкодування збитків).

15а. (Гай, III, 191: За законом XII таблиць, був встановлений штраф у розмірі потрійної вартості речей у тому разі, коли річ була знайдена у кого-небудь при формальному обшуку або коли вона була принесена до переховувача і знайдена в нього).

15б. (Гай, Інституції, III, 192: Закон XII таблиць велить, щоб при проведенні обшуку (той, що обшукує) не мав ніякого одягу, крім полотняної пов'язки, і тримав в руках чашу).

16. Коли вчинявся позов про крадіжку, (якщо злодій не був спійманий з украденим), нехай (суд) вирішує спір (присудженням) подвійної вартості речі.

17. (Гай, Інституції, II, 45: Законом XII таблиць забороняється придбання краденої речі за давністю).

18а. (Тацит, Анналі, VI, 16: Вперше XII таблицями було встановлено, щоб ніхто не брав більше одного процента (на місяць), тоді як до цього брали, як заманеться багатим).

18б. (Катон, Про землеробство, Передмова, 1: Предки наші мали (звичай) і постановили в законах присуджувати злодія до сплати подвійної вартості (украденої речі), лихваря до (сплати) в чотирикратному розмірі (одержаних процентів)).

19. (Павел, Libri V sentiarum, II, 12, 11: За законом XII таблиць, за річ, віддану на схов, дається позов у подвійному розмірі вартості цієї речі).

20а. (Ульпіан, I, I, § 2, D, XXVI, 10: Слід зазначити, що обвинувачення (опікуна в несумлінному виконанні своїх обов'язків) впливає з закону XII таблиць).

20б. (Тріфоніан, I, I, 1, § 55, D., XXVI, 7: У разі розкрадення опікунами майна їх підопічного, слід встановити, чи не допустимий щодо кожного з цих опікунів окремо той позов у подвійному розмірі, який було встановлено в XII таблицях проти опікунів).

21. Нехай буде відданий богам підземним (тобто проклятий) той патрон, який завдає шкоди (своєю) клієнтові.

22. Якщо (хто-небудь) брав участь (при укладанні угоди) як свідок або вагар, (а потім) відмовляється це засвідчити, то нехай (він буде визнаний) безчесним і втратить право бути свідком.

23. (Авл Геллій, Аттичні ночі, XX, I, 53: За XII таблицями викритого на лжесвідченні скидали з Тарпейської скелі).

24а. Якщо кинутий рукою спис полетить далі, ніж цілив, нехай принесе (в жертву) барана.

24б. (Пліній, Природознавство, XVIII, 3, 12; 8—9: За XII таблицями, за таємне знищення врожаю (призначалась) смертна кара... тяжча, ніж за убивство людини).

25. (Гай, I, 236, pr. D, Ї, 16: Якщо хто-небудь говорить про отруту, то повинен додати, чи шкідлива вона, чи корисна для здоров'я, бо і ліки є отрутою).

26. (Порцій, Lampo. Decl. in Catil, 19: Як ми знаємо, в XII таблицях наказувалось, щоб ніхто не влаштовував у місті нічних зборищ).

27. (Гай, I, 4, D., ХІДШ, 22: Закон XII таблиць надавав членам колегій (спілок) право укладати між собою будь-які угоди, аби тільки вони цим не порушували якої-небудь постанови щодо громадського ладу. Закон цей, як видно, був запозичений з законодавства Солона).

Таблиця ІХ

1—2. (Цицерон, Про закони, III, 4, 11, 19, 44: Привілеїв, (тобто відступів від закону на свою користь), нехай не просять. Вироки про страту римського громадянина нехай не ухвалюють інакше як в центуріатних коміціях... Преславні закони XII таблиць мали в собі дві постанови, з яких одна знищувала всякі відступи від закону на користь окремих осіб, а друга забороняла ухвалювати вирoki про страту римського громадянина інакше як в центуріатних коміціях).

3. (Авл Геллій, Аттичні ночі, XX, 17: Невже ти вважатимеш суворою постановою закону, що карає смертю того суддю або посередника, які були призначені при судовоговінні (для розгляду справи) і були викриті на тому, що взяли хабара у (цій) справі ?)

4. (Помпоній, 1, 2, § 23, О., 1, 2: Квестори, присутні при виконанні смертних вироків, називались карними квесторами, про них згадувалось навіть в законі XII таблиць).

5. (Марціан, I, 3, D., XLDIR, 4: Закон XII таблиць велить страчувати того, хто підмовляє ворога (римського народу напасти на римську державу) або того, хто видає ворогові римського громадянина).

6. (Сальвіан, Про правління боже, VIII, 5: Постанови XII таблиць забороняли позбавляти життя без суду будь-яку людину).

Таблиця Х

1. Нехай мерця не ховають і не спляють у місті.

2. Більше за це хай не роблять. Дров для (похоронного вогнища) хай сокирою не обтисують.

3. (Цицерон, Про закони, II, 23, 59: обмеживши видатки (на поховання) трьома саванами, однією пурпуровою тунікою десятима флейтистами, закон XII таблиць заборонив також і голосіння (за померлими)).

4. Нехай (на похороні) жінки щік не дряпають і за померлими не голосять.

5. Нехай кісток мерця не збирають, щоб потім зробити поховання (Цицерон, Про закони, II, 23, 59: крім того випадку, коли смерть спіткала на полі битви або на чужині).

6а. (Цицерон, Про закони, II, 23, 59: Крім того, в законах встановлюються ще такі (правила): скасовується бальзамування (умащування) рабів і пиття кругової чаші. «Без пишного скроплення, без довгих гірлянд, без курильниць»).

6б. (Фест, De verb, signif., 154: В XII таблицях постановлено не ставити перед померлими напоїв з миррою).

7. (Якщо хто-небудь був нагороджений вінком чи сам особисто, чи за своїх коней і рабів, (що виступали на іграх), або якщо вінок був даний йому

за його доблесть, то при його смерті не заборонялось покласти вінок на померлого як у нього дома, так і на форумі, так само його рідним дозволялось бути на похороні у вінках).

8. А також золота з покійником хай не кладуть. Але якщо у померлого зуби були скріплені золотом, то не забороняється поховати або спалити його з цим золотом.

9. (Цицерон, Про закони, II, 24, 61: Закон забороняє без згоди власника робити похоронне вогнище або могилу на відстані ближче ніж 60 футів від його будинку).

10. (Цицерон, Про закони, II, 24, 61: Закон забороняє придбання за давністю місця поховання, а також і місця спалення трупа).

Таблиця XI

1. (Цицерон, Про республіку, II, 36, 36: Іде це м в і р и другого призову), додавши дві таблиці несправедливих законів, (між іншим) санкціонували найжорстокішим законом заборону шлюбів між плебеями і патриціями).

2. (Макробій, Sat, I, 13, 21: Децемвіри, які додали дві таблиці, пропонували народові затвердити виправлення календаря).

Таблиця XII

1. (Гай, Інституції, IV, 28: Законом був запроваджений захват речі з метою забезпечення боргу, і за законом XII таблиць це було допущено проти того, хто, придбавши тварину для принесення жертви, не сплатив за неї купівельної ціни, а також і проти того, хто не дасть плати за віддану йому внайми в'ючну тварину, з тією умовою, щоб плата за користування була вжита ним на жертвний бенкет).

2а. Якщо раб вчинить крадіжку або заподіє шкоду.

2б. (Гай, Інституції, IV, 75, 76: Злочини, вчинені підвладними особами чи рабами, породжували позови про збитки; за цими позовами домовладика, хазяїн раба повинен був або відшкодувати заподіяні збитки, або видати головою винного... (Ці) позови встановлені або законами, або едиктом претора. До позовів, встановлених законами, (належить), наприклад, позов про крадіжку, створений законом XII таблиць).

3. (Фест, De verb, signif., 174: Якщо приносить (на судовоговірння) підроблену річ або заперечує (самий факт) судовоговірння, нехай претор призначить трьох посередників і за їх рішенням нехай відшкодує збитки в розмірі подвійного прибутку (від спірної речі)).

4. (Гай, 3, D., XLIV, 6: Законом XII таблиць було заборонено жертвувати храмам ту річ, яка є предметом судового розгляду; в противному разі ми підлягаємо штрафові в розмірі подвійної вартості речі, але ніде не вияснено,

чи треба цей штраф сплачувати державі, чи тому, хто заявив претензію на дану річ).

5. (Лівій, VII, 17, 12: В XII таблицях була постанова про те, що надалі жодне рішення народних зборів повинно мати силу закону).

Хрестоматія по історії Давнього Рима. —
М., 1999. — С. 85—95.

9. Із трактату Марка Туллія Цицерона «Про державу» (I ст. до н. е.)

Цицерон Марк Туллій (106—43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, оратор і письменник. Походив зі стану вершників, освіту отримав у Римі, Афінах і на Родосі. Був прихильником республіканського ладу. Спираючись на твори Платона, Арістотеля, Зенона, Клеанфа, Панетія і Посідонія, у працях «Про державу», «Про закони», «Про межі добра і зла», «Про обов'язки» та ін. суттєво розвинув їхні ідеї про державу, яка виростає згідно з божественним установленням природним шляхом із сім'ї, вродженої потреби жити разом і має за мету загальне благо вільних громадян, захист їхньої власності. У творах описав «взірцеву» державу з найкращим законодавством та ідеологічно обґрунтував привілеї панівного класу. До нашого часу дійшли 58 судових і політичних промов, 19 трактатів з риторики, політики, філософії і більш ніж 500 листів Цицерона.

* * *

Перший день

Книга перша

...(XXV, 39) Сципіон. — Отже, держава є надбання народу, а народ не будь-яке з'єднання людей, зібраних разом яким би то не було чином, а з'єднання багатьох людей, зв'язаних між собою згодою в питаннях і спільністю інтересів. Першою причиною для такого з'єднання людей є не стільки їх слабкість, скільки, так би мовити, природжена потреба жити разом. Бо людина не схильна до відособленого існування і відокремленого поневіряння, але створена для того, щоб навіть при достатку всього необхідного не... (віддалятися від подібних до себе.)

І щоб сама природа до цього не тільки закликала, але також і примушувала (Ноній, 321, 16).

(40) Що таке держава, як не надбання народу? Отже, надбання загальне, надбання, в усякому разі, громадської общини. Але що таке громадська община, як не безліч людей, зв'язаних згодою? У римських авторів ми

читаємо: «Незабаром безліч людей, що розсіялися по землі і поневірялися по ній, завдяки згоді перетворилися на громадську общину (Августин, Послання, 138, 10)».

Убачали не єдину причину для закладки міста. Одні говорять, що люди, що спочатку відбулися із землі, блукаючи по лісах і полях, не будучи зв'язані один з одним ні мовою, ні правом і користуючись гілками і травою як ложем, а печерами і ямами — як будинками, виявлялися здобиччю диких звірів і сильніших тварин; потім, що ті люди, які врятувалися, хоча і отримали поранення, і бачили, як їх близькі були розтерзані звірами, приєдналися, зрозумівши небезпеку, що загрожувала їм, до інших людей і благали їх про захист; спочатку вони порозумівалися знаками, потім почали робити перші спроби говорити; потім вони, даючи назви тим або іншим окремим предметам, помалу вдосконалювали свою мову. Бачачи, що їм не захистити народ від диких звірів, вони почали будувати міста і вали, щоб забезпечити собі спокій вночі й відвертати напади диких звірів, не вступаючи з ними в сутички. Іншим людям це пояснення здалося безглуздом, яким воно і було, і вони говорили, що причиною об'єднання був не страх бути розтерзаним дикими звірами, але швидше сама людська природа, і що об'єдналися вони тому, що людська природа уникає самоти і прагне до спілкування і союзу (Лактанцій, «Institutiones divinae», VI, 10. 13 — 15. 18).

(XXVI, 41) ... (Бо, не будь у людини), так би мовити, насіння (справедливості), не виникли б ні інші доблесті, ні сама держава. Отже, ці об'єднання людей, що утворилися з причини, про яку я вже говорив, перш за все вибрали для себе в певній місцевості ділянку землі, щоб жити на ній. Використавши природний захист і захистивши його також і штучно, вони назвали таку сукупність жител укріпленням, або містом, влаштували в нім святини і суспільні місця.

Отже, усякий народ, що є таким об'єднанням багатьох людей, яке я описав, усяка громадська община, що є народним встановленням, усяка держава, яка, як я сказав, є народне надбання, повинні, щоб бути довговічними, управлятися, так би мовити, радою, а рада ця повинна виходити перш за все з тієї причини, яка породила громадську общину.

(42) Далі, здійснення їх слід доручати або одній людині, або декільком виборним, або ж його повинно на себе брати безліч людей, тобто всі громадяни. І ось, коли верховна влада знаходиться в руках у однієї людини, ми називаємо цього одного царем, а такий державний устрій — царською владою. Коли вона знаходиться в руках у виборних, то говорять, що ця громадська община управляється волею оптиматів. Народною ж (адже її так і називають) є така община, у якій все знаходиться в руках народу. І кожен з трьох видів держави — якщо тільки зберігається той зв'язок, який вперше дуже міцно об'єднав людей зважаючи на їх загальну участь у створенні

держави, — правда, не досконалий і, на мою думку, не найкращий, але він все ж таки терпимий, хоча один з них може бути кращим від іншого. Бо положення справедливого і мудрого царя, і обраних, тобто перших — кращих громадян, і навіть народу (втім, останнє найменше заслуговує схвалення) все ж таки, — якщо тільки цьому не перешкоджають несправедливі вчинки або пристрасті, — очевидно, може бути цілком міцним.

(XXVII, 43) Але при царській владі всі інші люди зовсім усунені від вгального для всіх законодавства і ухвалення рішень, та і за панування оптиматів народ навряд чи може користуватися свободою, будучи позбавлений якої б то не було участі в сумісних нарадах і у владі, а коли все вершиться по волі народу, то, як би справедливий і помірний він не був, все-таки сама рівність це не справедливо, раз при ній немає ступенів у суспільному положенні. Тому хоча знаменитий перський цар Кір і був справедливим і мудрим царем, все ж таки до такого «надбання народу» (а це, як я вже говорив, і є держава), мабуть, не варто було особливо прагнути, оскільки держава управлялася помахом і владою однієї людини. Якщо масилійцями, клієнтами нашими, з найбільшою справедливістю правлять виборні і притому кращі громадяни, то все-таки таке положення народу в деякій мірі подібне до рабства. Якщо афіняни свого часу, відчуживши преопаг, вершили всі справи тільки на підставі ухвал і рішень народу, оскільки у них не було певних ступенів суспільного положення, їх община не могла зберегти свого блиску.

(XXVIII, 44) І я говорю це про три види державного устрою, якщо вони не порушені і не змішані один з одним, а зберігають риси, властиві кожному з них. Перш за все, кожен з цих видів державного устрою володіє пороками, про які я вже згадував; далі, йому властиві й інші згубні пороки; бо з вказаних видів устрою немає жодного, при якому держава не прагнула б по обривистому і слизькому шляху до того або іншого нещастя, що знаходиться недалеко від нього. Адже вгаданому мною царі, терпимому і, якщо хочете, гідному любові, — Кірі (назву саме його) ховається, оскільки він вольний змінювати свої наміри, всім відомий жорстокий Фаларід, за зразком правління якого єдиновладність ковзає вниз по похилому шляху і притому легко. До знаменитого управління державою, що здійснювався в Масилії малим числом перших людей, близько стоїть змова кліки тридцяти мужів, що колись правила в Афінах. Що повновладдя афінського народу, коли воно перетворилося на безумство і свавілля натовпу, виявилось згубним ... (показали подальші події.)

(XXIX, 45) (Лакуна) ... (державний устрій) найгірше, і з цієї (форми правління) звичайно виникає правління оптиматів, або тиранічної кліки, або царське, або (навіть вельми часто) народне і знову-таки з нього — один з видів правління, згаданих мною раніше, і дивовижні бувають кола і як

би коловороти змін і чергувань подій у державі. Якщо знати їх — справа мудрого, то передбачати їх загрозу, знаходячись у кормила держави, направляючи його біг і утримуючи його у своїй владі, — справа, так би мовити, великого громадянина і, мабуть, чоловіка що надихнули боги. Тому я і вважаю, що найбільшого схвалення заслуговує, так би мовити, четвертий вид державного устрою, оскільки він утворений шляхом рівномірного змішення трьох видів, названих мною раніше.

...(XXXV, 54) Лелій. — А ти, Сципіон? Який із згаданих тобою трьох видів державного устрою ти схвалюєш більше всього?

Сципіон. — Ти з повною підставою питаєш, який з трьох видів державного устрою найбільш схвалюю я; адже жодного з них самого по собі, узятого окремо, я не схвалюю і вважаю за краще кожному з них те, що як би сплавлене з них усіх, узятих разом. Але якби знадобилося вибрати який-небудь один лад у чистому вигляді, то я схвалив би царську владу (і поставив би її на перше місце). (Якщо говорити про види влади) названі тут, то ім'я царя нагадує мені як би ім'я отця, що піклується про співгромадян, як про своїх дітей, і що охороняє їх ретельніше, ніж ... (Лакуна) ... вас підтримує дбайливість одного якнайкращого і видатного чоловіка.

(55) Але встають оптимати, щоб заявити, що вони роблять це ж саме краще, і сказати, що мудрості буде в багатьох більше, ніж в одному, а справедливість і чесність та ж. А народ, приголомшуючи вас, кричить, що він не згоден покорятися ні одному, ні небагатьом, що навіть для звірів немає нічого кращого свободи, і що її позбавлені всі ті, хто знаходиться в рабстві, незалежно від того, чиї вони раби — царя або оптиматів. Так благоволінням своїм нас привертають до себе царі, мудрістю — оптимати, свободою — народи, так що при порівнянні важко вибрати, чого можна бажати більш за все.

...(XLV, 69) Зважаючи на все це, з трьох вказаних спочатку видів державного устрою, на мою думку, найкращою є царська влада, але саме царську владу перевершить така, яка буде утворена шляхом рівномірного змішання трьох якнайкращих видів державного устрою. Бо бажано, щоб у державі було щось видатне і царствене, щоб одна частина влади була приділена і вручена авторитету перших людей, а деякі справи були надані думці і волі народу. Такому устрою, перш за все, властива, так би мовити, (велика) рівність, без якої вільні люди навряд чи можуть довго обходитися, потім — міцність, оскільки види державного устрою, згадані вище, легко перетворюються на свою порочну протилежність, — унаслідок чого цар виявляється володарем, оптимати клікою, народ мінливим натовпом, — і так як ці самі види державного устрою часто змінювалися новими, тоді як при цьому об'єднаному і розумно змішаному державному устрою цього не трапляється майже ніколи, хіба тільки при великій порочності перших

людей. І дійсно, немає причини для змін там, де положення кожного міцне і йому нікуди зірватися і повалитися.

Цицерон Марк Туллий. «О государстве» и «О законах». — Санкт-Петербург, 2000. — С. 44—67.

10. Із твору Луція Сенеки «Моральні листи до Луцілія» про щасливе життя у давнину (середина I ст.)

Сенека Луцій Анней (? 4 р. до н.е. — 65 р. н.е.) — римський політичний діяч, філософ і письменник. Ідеолог сенатської опозиції римським імператорам. У 41—49 рр. на засланні. У 49—54 рр. вчитель майбутнього імператора Нерона, а згодом один з керівників римської політики. У 65 р. звинувачений у заколоті проти Нерона, за наказом імператора покінчив життя самогубством.

* * *

...Раніше, в ті щасливі часи, коли дари природи, готові для загального вжитку, лежали прямо-таки під рукою, коли захланність та розкіш ще не порізли смертних, коли, переступивши спільне володіння, вони ще не кинулись до грабунку, люди не були мудрецями, хоч і чинили те, що належить чинити мудрецам. Годі й побажати людському родові якогось кращого суспільного стану, ніж тодішній, і коли боги дозволили б комусь уладнати земні справи і вказати людям, як вони мають поводитись, то ніхто б не обрав чогось кращого від тих звичаїв, які, за переказом, були в давнину, коли

...орачеві тоді ще земля не служила;

Не дозволялось їй межувати, ні значити чим-небудь;

Разом плоди добирали, — сама вона рясно родила

Без обробітку, без примусу — з доброї волі своєї.

Чи могло ще якась покоління бути щасливішим од того, давнього? Разом утішались дарами природи. Вона ж гоїно постачала ними всіх — дбайлива матір, опікунка. Люд володів тими багатствами безпечно, спокійно. То чому б мені не назвати найзаможнішим те поріддя смертних, серед якого годі було знайти вбогого? У той прекрасний лад увірвалася захланність і, жадаючи бодай що-небудь зробити лише своїм, усе зробила чужим: полишивши неосяжний достаток, загнала себе у тісноту. То вона, захланність, привела з собою нужду; зажадавши для себе багато, втратила все. Хай вона тепер силкується надолжити втрачене, хай ниву приточус до ниви, зганяючи з неї сусіда чи то кривдою, чи підступом, хай прирівнює

свої орні землі до обширу цілих провінцій, хай для далеких мандрівок їй служать просторища власних володінь, — ніщо вже не поверне нас, хоч за обрій женімо свої межі, до того, від чого ми відійшли! Зробивши все, що в наших силах, матимемо багато, а колись — мали весь світ. Та й сама земля, поки її не обробляли, родила рясніше — щедріше обдаровувала люд, що не вдавався до грабунку. Рівною насолодою для людини було як самій натрапити на якісь дари природи, так і вказати їх комусь іншому. Тож не могло бути в когось надміру, а в когось — нестатку: поділ відбувався між навзаєм зичливими людьми. Сильний ще не піднімав руки на слабшого, захланний, ховаючи безкорисні для нього надлишки, не позбавляв інших необхідного: однаковою була турбота про себе й про сусіда. Не звертали ще проти себе зброї; не заплямована людською кров'ю рука спрямовувала свою ненависть на диких звірів. Ті, кого перед сонячним скваром окривав густий гай, ті, що в плетеній з хмизу хатині безпечно перебували суворі зими й проливні дощі, спокійно, не зітхаючи серед сну, віддавалися нічному відпочинку. Ми ж перевертаємося з боку на бік, потопаючи у своїх пурпурах, — жалить гостріший від терня неспокій. А як же м'яко спалось їм на твердій землі! Над ними не нависала пишно різьблена стеля — лежали просто неба, де ковзали сузір'я, вимальовуючи перед очима величаве видиво ночі: зоряний світ, западаючи кудись у глибінь, безгомінно звершував такий великий труд. І вдень і вночі в усю широчінь їхньому зорові відкривалась та розкішна світобудова. Мило їм було дивитись, як одні сузір'я із середини небесного намету хиляться до заходу, інші — зринають із прихованих від ока обширів. Хіба не солодко було мандрувати серед чудес, що так широко розсіяні у високостях? Ну, а ви здригаєтесь на найменший рип вашої крівлі, притьмом вибігаєте за поріг, тільки-но вчуєте якийсь тріск у розмальованому мешканні. У тодішніх людей не було будинків, що змагалися розмірами з цілим містом. Зате було в них доволі повітря та вільного на роздоллі подуву, була легка тінь од скелі чи дерева, були прозорі джерела й струмки, не забруднені жодною забудовою, жодними трубами, не скеровані силоміць у нові річища, — лише такі, що бігли, куди їм самим хотілося; були й луги, прекрасні без жодних прикрас, а серед них — просте, зладнане невибагливою рукою житло. Ось таким був дім, що відповідав потребам природи. Приємно було жити в ньому, не боячись ні його, ані за нього. Нині ж найбільшого страху нам завдає наша крівля.

І все-таки, хоч яким чудовим було те життя, хоч йому невідомий був підступ, серед тодішніх людей не було мудреців, бо саме те ймення передбачає якесь найвище звершення. Ні, я не заперечую, що й тоді не бракувало мужів високого лету, як-то мовиться, тільки-но від богів: немає сумніву, що світ, ще не виснажений, видавав із свого лона все найкраще. Але саме тому, що люд від народження був стійким, готовим до трудів, його

мудрість не була досконалою. Природа ж не обдаровує чеснотами: стати добродієм — це велике мистецтво. Ніхто ж тоді ще не порпавсь у грязьких глибинах землі, шукаючи золота, срібла чи самоцвітів; та й німих звірів падали. Як іще далеко було до того, щоб не у гніві, не із страху, а просто надля видовища людина вбивала людину! Не було ще барвистого, золотом гаптованого одягу, бо ж золота, кажу, ще не добували. Що ж у такому разі? Вони були невинні завдяки незнанню. А це ж велика різниця: чи людина не хоче йти на зло, чи просто не вміє. У них не було справедливості, не було поміркованості, не було й мужності: у їхньому суворому житті були тільки подоби тих чеснот. Сама ж добродієність випадає на долю лише тим, хто наставляє, виховує і невсипущою діяльністю вдосконалює свій дух. Для цього, але без цього, ми народжуємось. І навіть у найкращих серед людей, поки вони не вдосконалюються, є лише можливість стати добродієними, а не сама добродієність.

Сенека Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія. —
К., 2005, — С. 371—373.

Розділ III. ПОЛІТИЧНІ ФОРМИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО БУТТЯ В РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ СПІЛЬНОТАХ

1. Із книги Прокопія Кесарійського «Війна з готами» про слов'янські племена

Прокопій (з Кесарії) Кесарійський (кінець V ст. — ? 562 р.) — візантійський історик, був юрисконсультом у полководця Велізарія. Залишив ряд праць, де описує війни Візантії проти персів, вандалів, остготів. У праці «Війна з готами» розповідає про боротьбу Візантійської імперії проти слов'ян, наводячи цікаві факти про їх життя.

* * *

Ранні слов'яни жили невеликими селищами, що простягалися вздовж річок та водойм. Житла будували з дерева: стіни виплітались з хмизу та обмазувались глиною; опалювались переважно вогнищами. В Україні виявлено понад 100 поселень ранніх слов'ян. Багато відомостей про життя племен слов'ян одержано вченими при археологічних дослідженнях поселень: Лютіж, Пирогів, Ходосівка, Суботів та Канів на Черкащині, Могиляки на Рівненщині.

Населення користувалося залізними знаряддями праці: наральниками до дерев'яних рал, серпами, сокирами, ножами, свердлами та ін. Частина речей виготовлялася з кісток тварин (проколки, гребінці), прикраси — із заліза, бронзи, срібла.

Ранньослов'янські племена займалися землеробством, розведенням домашньої худоби, полюванням, рибальством, промислами. У землеробстві застосовувалась перелогова система, коли землю використовували протягом кількох років, а потім давали їй відпочити до відновлення родючості.

Вирощували злакові культури, плодові дерева. На поселеннях розводили велику та дрібну рогату худобу. Волів використовували як тяглову силу. Взимку худобу тримали у закритих від негоди місцях, годуючи сіном.

Майже в один голос давні історики хвалять гостинність слов'ян, небачену в інших землях. Подорожній був для них оповитий святістю. Його ласкаво зустрічали, радісно причащали, проводжали з благословенням і передавали один одному в руки. Господар відповідав перед

людьми за безпеку чужинця. Хто не зумів уберегти гостя від біди або ж неприємності, тому усі люди мстились як за власну образу. Виходячи з дому, слов'янин залишав двері відчиненими і лужу для подорожного. Крім того, місцеві звичаї дозволяли бідному, який не мав чим пригостити гостя, безкарно вкрасти все необхідне у багатого сусіда.

Ранні слов'яни жили ще за традиціями родоплемінного устрою. У них існували великі роди — патріархальні сім'ї, що спільно володіли майном, насамперед, землею. Але поступово утверджувалась нова форма співжиття — сусідська община, в якій люди об'єднувались не тільки за спільністю походження, але і за місцем проживання. Суспільний устрій ранніх слов'ян мав перехідний характер: на зміну первісному демократизму виникає нова форма суспільної організації — військово-племінний союз, де влада зосереджувалась у руках сильних вождів (князів), яких спочатку обирали на народних зборах (віче) разом зі старійшинами, а згодом їх влада стає спадковою.

* * *

...Ці племена, склавини (слов'яни) і анти, не управляються однією людиною, але з давніх часів живуть в народоправстві (демократії), і того неі справи, чи щасливі чи лихі, вважаються спільними. І в усіх інших справах однаково ведеться в обох цих варварських народів і встановилося давно. Єдиного бога, що надсилає блискавку, визнають єдиним владикою усіх і жертвують биків і здійснюють інші священні обряди. Не знають долі (фатуму) і зовсім не визнають, щоб вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не загинуть, жертву богу, і врятувавшись, жертвують що обіцяли, і думають, що тією жертвою спасли собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества, жертвують їм усім і з тих жертв ворожать. Живуть вони в жалюгідних халупках, на великій відстані одна від одної, наскільки можливо міняючи часто місце поселення.

Виступаючи на битву, ідуть здебільшого маючи в руках щити і списи, а нагрудників не одягають. Деякі не мають ані сорочки (хітона), ані плаща, але тільки в коротких штанах, підтягнутих широким поясом на стегнах, стають битися з ворогами. У обох народів мова одна, проста і варварська. Виглядом вони також не різняться поміж собою. Всі вони високі і надзвичайно міцні. Тілом і волоссям білі або золотисті, і не впадають зовсім у чорне, а рудуваті всі. Спосіб життя вони мають суворий і зневажають зручності, як масагети, і дуже брудні, як і ті. Але вони зовсім не злі і не підступні і в простоті вони немовби зберігають гунські звичаї. І навіть ім'я у слов'ян та антив було спочатку одне.

Прокопий Кесарійський. *Война с готами*. — М., 1996. — С.250—251.

2. Із книги Маврикія Стратега «Стратегікон» про життя слов'ян

Маврикій Стратег (?539—602 рр.) — візантійський імператор (582—602 рр.), історик. В кінці VI ст. написав 12-томний poradnik своїм полководцям для ведення війни — «Стратегікон», де привів факти про життя, громадський побут, звичаї та військоове мистецтво слов'янських племен.

* * *

Основною формою суспільного устрою в (V—VII ст.) у слов'ян були союзи племен і більш складні об'єднання — конфедерації. На чолі цих об'єднань стояли князі, які мали свої дружини. Важливі питання вирішували на раді старійшин. Але це вже не загальні збори членів племені, а обмежені збори найбільш заможних її лідерів, влада яких стає спадковою.

Одним з перших відомих політичних об'єднань слов'ян було військово-політичне об'єднання Антський племінний союз (V—VII ст.). У джерелах анти постають як землероби та скотарі. «...вони плакають багато різної худоби та збіжжя», — писав Феофілакт.

Слов'янські землі продовжували зазнавати нападів різних племен: готів, гунів, аварів, хазарів та ін. Тому для оборони слов'яни будували земляні вали, довжиною на сотні кілометрів, які мали слугувати перешкодою для ворожих вторгнень. Для свого захисту слов'яни також використовували «Траянові вали», споруджені римлянами після завоювання Дакії. Залишки Траянових валів збереглися до наших днів на території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської областей (Поділля).

Анти не тільки оборонялись від нападів сусідів, а й самі вели постійні війни. Так, у третій чверті IV ст. анти розбили готів, але незабаром готський король Вінітарій у 386 р. захопив у полон антського князя Божа з синами та 70 старійшинами, яких за його наказом було розіп'ято на хрестах. Пам'ять про цю криваву розправу надовго полишилась у нащадків. Так, у писемній пам'ятці XII ст. «Слові о полку Ігоревім» автор мовить: «се бо готські красні діви співають про время Бусове». На Київщині і зараз стоїть курган, який називають Божою горою.

У 421 р. анти, підкорені гунами, брали участь у походах на Візантію. Після розпаду гунського племінного союзу анти беруть активну участь у Балканських війнах. Вони допомагали Візантії у боротьбі проти готів.

Писемні джерела називають нам імена антських князів: Божа, Ардагаста, Пирагоста; дипломата Мизамира; полководців: Доброгаста, Всегорода; старійшин: Ідарія, Келагаста.

У 558 р. у Північному Причорномор'ї з'явилися орди аварів (обрів) — торкомовні племена. Прийшовши на територію сучасної України, авари почали війну з антами. Боротьба була довгою та виснажливою.

У 602 р. авари розбили антів, після цього ми вже не зустрічаємо про них письмових свідчень — антський племінний союз розпадається.

* * *

...Племена слов'ян і антів живуть спільно, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити, їх дуже багато в країні, і вони досить витривалі, переносять легко і спеку, і холод, і дощ, і неприкритість тіла, і убозтво. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно зустрічають і проводжають потім від місця до місця, охороняючи

тих, хто потребує цього... Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не тримають у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають в їх землю, якщо вони захочуть, за деяку винагороду або ж дозволяють їм оселитися з ними, але не як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їх любов.

...Усі чоловіки озброєні в них невеликими дротиками, по два на Кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в них і дерев'яні луки і стріли... В них нема спільної влади... і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку, і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусіль місцях. Коли трапиться їм зважитися на рукопашний бій, вони гуртом здіймають крик і повільно просуваються вперед; якщо противник почне відступати перед їх криком, то наступають сильніше... Битися з своїми ворогами вони (слов'яни) люблять у місцях, порослих густим лісом, у теснінах, на обривах, з вигодою для себе користуються раптовими атаками (засідками), хитрощами, і вдень і вночі винаходивши багато (різноманітних) способів... Будучи захоплені зненацька, вони занурювались у річку тримаючи в роті виготовлені для цього довгі тростинки, повністю видобані котрі досягали поверхні води; лежачи на спині на глибині, вони дихали через них і тримались багато годин. (Такий самий маневр пізніше практикувався запорозькими козаками.) ...На ворога, відпочиваючого у лісі випускали з колод (вуликів) голодних бджіл. ...Часто, несучи з собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі і втікають у лісові хащі; потім, коли вороги оточують здобич, вони знов на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони заманюють ворогів.

...Багато з слов'янських дружин смерть своїх чоловіків, вважали своєю смертю і добровільно душать себе, не вважаючи життям жити вдовою. (Маврикій Стратиг, описуючи сексуальні ігри слов'янської молоді в час свят, зі здивуванням відзначав відсутність будь-якого сорому. До одруження і хлопці і дівчата розважались на рівних.)

Маврикій. Тактика и стратегия. — СПб., 1903. — С. 180—184.

3. Михайло Грушевський про державно-правове буття слов'ян

Анти — південно-східна група давніх слов'янських племен, які жили в другій половині IV—до початку VII ст. між Дністром і Дніпром. Суспільний устрій — військова демократія. Воювали з Візантією, аварами. Основними заняттями були орне землеробство, тваринництво, промисли та ремесла. Високої спеціалізації досягли у видобуванні заліза, металообробному, ювелірному, гончарному, деревообробному та інших ремеслах.

* * *

...Грецькі письменники VI ст. кажуть про наших Антів, що вони не правляться одним чоловіком, а загальною радою народною, вічем. Ті старшини, які виступають між Антами, не мали війська і не мали тривкої й сильної влади. Воєнна наука візантійська, що підписується іменем цесаря Маврикія (писана в другій половині VI ст.) каже, що Словени і Анти мають багато начальників (вона їх називає ріксами, словом що в старій мові значило начальника, пана, одного кореня з латинським словом рекс — король). Ці начальники, каже вона — не живуть у згоді між собою і тільки пильна небезпечність, спільна війна може звести їх до купи та дати владу котромусь з них, бодай на якийсь час. У старих оповіданнях, зібраних київським літописцем, ми бачимо пам'ять про дрібних князів, які були у різних племен, але не мали великої ваги, бо не мали війська і оглядалися у всім на громаду, на «старців» старшин видатніших родів (таке каже оповідання про Мала князя древлянського, як він воював ся з київськими князями). Тим не могли вони й проти встати київським князям, коли ті завели своє військо, дружину. Чи завелися у нас ще де в котрімсь племені такі сильніші князі, як у Києві, того не знаємо. Арабський письменник Масуді, що писав про князя Ігоря, в першій половині X ст., згадує про якусь велику й сильну між Слов'янами державу, що звалася Валінана; думають, що то мова про Волинян: що у них були сильні князі перед тим, але побороти їх київські; але того не можна сказати напевне, бо й сама ся назва Валінана в різних копіях по-різному називається. Знаємо в наших сторонах напевно таких сильних, воєнних князів тільки в Києві, та й тут можемо тільки здогадуватися, як і коли вони там завелися. Бо найдавніша київська літопис писалася тоді, як добре забулася вже пам'ять про тих перших київських князів, і самі найстарші київські літописці оповідали наздогад про те, як настали князі в Києві.

Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. —
Київ, 1990. — С. 48.

4.3 «Повісті минулих літ» про розселення слов'ян та заснування Києва

«Повість минулих літ» — найдавніший серед давніх літописів, що збереглися до наших днів. Названий так за вступним реченням: «Ось повісті минулих літ, звідси пішла Руська земля...» Літописання в Київській Русі розпочалося наприкінці X — на початку XI ст. Порічні статті з часом були об'єднані в перший давньоруський літописний звід 1037—1039 рр.,

створений за часів Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.). Згодом було складено Новгородський звід (1050 р.) і два київських (1073 і 1095 рр.). «Повість...» мала три редакції. Перша, ймовірно, складена Нестором літописцем у Києво-Печерському монастирі приблизно 1111—1113 рр. (не збереглася). За розпорядженням князя Володимира Мономаха (1113—1125 рр.) літопис було відредаговано у Видубицькому монастирі (1116 і 1118 рр.). Для сучасників збереглася редакція 1118 р. «Повість...» є основним джерелом з історії східного слов'янства і Київської Русі з перших століть нашої ери до початку XII ст.

* * *

На території сучасної Європи живуть 15 слов'янських народів, що поділяються на три групи: західні, південні, східні. Історія України I тис. н. е. — це історія праслов'янських і власне слов'янських племен (поняття «слов'янин» зникає у X ст., замінюючись назвами конкретних племен і племінних союзів).

Етногенез східних слов'ян остаточно не з'ясовано. Рання писемні відомості про життя слов'ян під ім'ям венедев містяться у творах античних авторів I—II ст. римського історика та географа Плінія Старшого, римського історика Корнелія Тацита і грецького астронома і географа Клавдія Птолемея.

За їх відомостями, венедеи займали значну територію Східної і Центральної Європи, між Дніпром і Віслою, від степів Північного Причорномор'я до узбережжя Балтійського моря.

Назва ж «слов'яни» вперше з'явилась у творах візантійського історика Прокопія Кесарійського «Війна з готами» та імператора Візантії Маврикія Стратега «Тактика і стратегія» або «Стратегікон» (VI ст.)

Проте навіть сьогодні неясно, де знаходилась прабатьківщина слов'ян. Чеський славіст П. Шафарик вважав нею землі сучасної Волині, Поділля, Галичини, а його земляк Л. Нідерле — регіони від ріки Ельби до річки Десни. Л. Гумільов і Я. Чекановський шукали її між річками Віслою та Одером. Історики В. Седов (Росія), В. Балушок (Україна) стверджують, що вона знаходиться на території сучасної Польщі і південно-західної України — південніше річки Прип'яті і на захід від р. Дніпро. Археологічні дослідження і теоретичні висновки сучасної науки дозволяють вважати прабатьківщиною слов'ян з II ст. до н.е. територію між Одером на заході та басейном середнього Дніпра на сході. Її північним кордоном було лівобережжя Прип'яті, південним — рубежі лісостепу й степу.

Археологічною відповідністю слов'янам є так звана зарубинецька культура, яка була залишена осілим землеробським населенням лісостепової зони Східної Європи (кінець III ст. до н.е. — II ст. н.е.), а також пам'ятки пшеворської культури у верхній течії Вісли (II ст. до н.е. — IV ст. н.е.). На зміну зарубинецькій культурі у лісостеповій зоні сучасної території України у II ст. н.е. прийшла черняхівська культура.

Дані антропології вказують на близькість антропологічного типу черняхівців та літописного східнослов'янського племені полян, що свідчить про безперервну традицію заселення цієї території слов'янами.

У той же час не з'ясовано остаточно навіть походження самого терміна «слов'яни»; одні історики вважали, що в його основі лежало поняття «слава» чи «слово», римляни виводили його від слова «склавін», частина дослідників від німецького слова *der sklave* — раб, англійською мовою *slave* — раб. Слов'янознавці Центральної Європи вважали, що термін походить від слова «людина», а радянський мовознавець О. Марр виводив його від назви скіфів — сколотів. Л. Нідерле взагалі дійшов висновку, що походження назви слов'ян пояснити неможливо.

Представники київської археологічної школи висунули власну концепцію етногенезу слов'янства. Вона виходить з того, що на рубежі III—II ст. до н.е. слов'янська спільнота формувалася, насамперед, у регіоні р. Вісли й частково на Волині, а потім центр слов'янського етногенезу перемістився в межиріччя Вісли та Дніпра.

Пошук відповіді на проблему етногенезу слов'ян далеко не закінчено, хоча з певною долею ясності можна стверджувати, що протослов'янські землеробсько-скотарські племена в кінці III та II ст. до н.е. розселилися на просторах між р. Дніпром на сході, Карпатами на південному заході, р. Одером на заході, Балтійським морем на півночі.

Давні слов'яни жили між ріками Віслою і Дніпром в передгір'ї Карпат і на Балканах. Вони говорили однією мовою — праслов'янською, зрозумілою для всіх слов'ян. Недаром вони називали себе «словене», володіючи словом, зрозумілою мовою.

Рубіж VIII—IX ст. у східних слов'ян став періодом переходу від первісної доби до державності. На сторінках візантійських та європейських хронік починають з'являтися звістки про русів, країну русів, яку очолює каган. Археологічні та літописні свідчення підтверджують ці дані. Але процес державотворення у східних слов'ян мав свою особливість — утворення двох державних об'єднань: на південному заході — навколо Києва; на північному заході — навколо Новгороду. (Артанія на півдні була відсічена Хазарським каганатом).

* * *

...Після потопу, отже, три сини Ноеві розділили Землю — Сим, Хам і Яфет.

...Яфетові ж дісталась північна сторона і західна: Мідія, Албанія, Арменія Мала і Велика, Каппадокія, Пафлагонія, Галатія, Колхіда, Боспорій, Меотія, Дервія, Сарматія, Тавріянія, Скіфія, Фракія, Македонія, Далматія, Молоссія, Фессалія, Локрія, Пеленія, котра й Пелопоннесом зветься, Аркадія, Іпіротія, Іллірія, Слов'яни, Ліхнітія, Адріакія, Адриатичне море. Узяв же він і острови: Британію, Сицилію, Евбею, Родос, Хіос, Лесбос, Кіферу, Закінф, Кефаллінію, Итаку, Керкіру і частину азійської сторони, яку називають Іонією, і ріку Тігр, що тече межі Мідією і Вавилонією. Узяв він також краї до Понтійського моря на північних сторонах: Дунай, Дністер і Кавказійські гори, себто Угорські, а звідти, отже, й до самого Дніпра. Дісталися йому й інші ріки: Десна, Прип'ять, Двіна, Волхов, Волга, що йде на схід у частину Симову.

У Яфетовій же частині сидить русь, чудь і всякі народи: меря, мурома, весь, мордва, заволоцька чудь, перм, печера, ям, угра, литва, зимігола, корсь, летьгола, ліб. Ляхи ж, і пруси, і чудь сидять поблизу моря Варязького. По сьому ж морю сидять варяги: сюди, на схід, — до наділу Симового; по тому ж морю сидять вони на захід—до землі Англійської і до Волоської. Яфетове бо коліно й це: варяги, свеї, нормани, готи, русь, англи, галичани, волохи, римляни, німці, корляги, венециці, фряги та інші. Вони сидять одні коло одних од заходу до півдня і сусідять з племенем Хамовим.

Сим же, Хам та Яфет, розділивши землю і метавши жереб, поклали не переступати анікому в братній уділ, і жили кожен у своїй частині.

І був тоді один народ. А коли намножилося людей на Землі, то намислили вони у дні Іоктана й Фалека спорудити башту до неба. І, зібравшись на містині поля Сенаар зводити башту до небес і город навколо неї Вавилон, будували вони башту сорок літ. І не була вона завершена, бо зійшов Господь бог глянути на город і на башту, і сказав Господь: «Се народ один і мова одна». І змішав бог народи, і розділив на сімдесят і на дві мови, і розсіяв їх по всій Землі. По змішанні ж народів бог вітром великим розвалив башту, однак є останок її межі Ассирією і Вавилоном...

Після того ж, як було розвалено башту і розділено народи, взяли сини Симові східні краї, а Хамові сини — південні краї; Яфетові ж сини — захід узали і північні краї. Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський — так звані норики, які є слов'янами.

По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, — од того, де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися. А се — ті самі слов'яни: білі хорвати, серби і хорутани. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів пішли одні, що прозвалися полянами, другі ляхи прозвалися лютичами, інші — мазовшанами, ще інші — поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами, а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї річки вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, що сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем словенами; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його імені й дістали свою назву слов'янські письменна.

Коли ж поляни жили особно по горах сих київських, то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків у Варяги.

...Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом.

І був довкола городка ліс і бір великий, і ловили вони тут звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому й казали: «На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо щоправда, до якого, а тільки про те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од того цесаря, — котрого я не знаю, як не знаю і при котрім він цесарі приходив туди.

А коли він вертався назад, то прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів тут сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скінчав життя своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скінчалися.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревляни було княжіння своє, а дреговичі мали своє, а словени — своє в Новгороді, а другі сиділи на ріці Полоті, котрі й називаються полочанами. Од сих же полочан на схід є і кривичі, що сидять у верхів'ї Волги, і в верхів'ї Двіни, і в верхів'ї Дніпра; їхній же й город є — Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни сидять на схід од них. На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері — меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А по Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, сидить окремий народ — мурома. І черемиси окремий народ, і мордва окремий народ. Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, — бо сидять вони по ріці Бугу, — а потім же волиняни. А се — інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимігола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову, походять від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях.

Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од землі скіфів, себто від хозар, так звані болгари, і сіли вони по Дунаєві, і були насильники слов'ян.

А по сьому прийшли білі угри і успадкували землю Слов'янську, прогнавши волохів, які раніш захопили були Слов'янську землю. Бо ці угри з'явилися за Іраклія, цесаря грецького, які ходили з ним на Хоздроя, цесаря перського.

У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що теж були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати треба було обринові, то не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти

обрина, — і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри», — бо нема їхнього ні племені, ні потомства.

Після цих же прийшли печеніги, а потім ішли чорні угри мимо Києва, — але опісля, за часів Олега.

Поляни, що жили особо, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і назвалися полянами, а древляни теж пішли від слов'ян і назвалися древлянами. Радимичі ж і в'ятичі походять од ляхів. Бо було в ляхів два брати — один Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на ріці Сожу, од якого й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися в'ятичі. І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі й тиверці сиділи по другому Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря і єсть городи їх до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

Усі племена мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норев. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили її ввечері; а на завтра приносили для її родини те, що за неї дадуть. А древляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, і їли все нечисте; і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі і в'ятичі, і сіверяни один звичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я було в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, — з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали його. А після цього, зібравши кості, вкладали їх у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як це роблять в'ятичі й нині. Сей же звичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі по собі закон.

Розділ IV. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

1. 3 «Повісті минулих літ» про княжіння Олега в Києві

У IX ст. слов'янська держава з центром у Києві була відома як Русь, в історичній літературі її називають Київська Русь чи Стародавня Русь. Останнім часом починає широко використовуватись назва Київська держава.

Відносно самої назви «Русь» існує кілька теорій. Прихильники так званої «норманської теорії» виводять назву «Русь» із Скандинавії («руотсі» — це фінська назва шведів — норманів). Інші вважають, що слово «Русь» має південно-східне, іранське походження. Нарешті генетичні корені цієї назви — від річок Рось, Роставиця, на берегах яких проживали племена роїв, росів. Літопис застосовує назву «Русь» до великокнязівського оточення — дружинників, серед яких були і варяги, а також до території, на якій великі князі київські збирали полюддя.

До речі, питання про походження назви «Русь» залишається дискусійним.

Київська Русь — відома сучасникам як Русь або Руська Земля, ранньофеодальна держава IX—XIII ст. з центром у Києві. Утворилася внаслідок об'єднання земель східнослов'янських племен. Політична форма — ранньофеодальна монархія на чолі з великим князем Київським. Перші князі Аскольд і Дір. Їхнє походження дискусійне. Такі вчені, як М. Брайчевський, Я. Длугош та М. Стрийковський вважали, що Аскольд і Дір — це прямі нащадки Кия, інші взагалі не визнають існування Діра. У третій редакції «Повісті минулих літ» Аскольд та Дір фігурують варягами.

Князь Аскольд прийняв на себе титул кагана, що рівний титулу імператора, чим формально поставив Русь на один шабель з Візантією та Хазарією — найсильнішими тогочасними державами. За його правління Русь міцно утвердилась на узбережжі Чорного моря, яке у тогочасних джерелах не випадково дістало назву «Руського моря».

Після вбивства князя Аскольда у 882 р. влада перейшла до нащадків Рюрика (Рюриковичів). Вони продовжують політику спрямовану на посилення центральної влади та на об'єднання всіх східнослов'янських земель.

За часів князя Святослава (?—972 р.) було завершено об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва, приєднані Тмуторокань та Прикубання, здійснені вдалі походи на волзьких болгар та розгромлений Хазарський каганат.

За часів князя Володимира (?—1015 р.) приєднана до держави Червенська Русь, з 988 р. християнство введено як державна релігія. Це дало можливість Київській Русі увійти на рівних до кола наймогутніших держав Європи; активізувати політичні, економічні, воєнні та культурні зв'язки з ними.

В епоху Ярослава Мудрого (978—1054 рр.) Русь досягла zenіту свого розвитку. Кордони держави простягалися від Фінської затоки, Ладозького й Онезького озер до Чорного моря й пониззя Дунаю, від Закарпаття до верхів'я Дону та Волги. Головну увагу Ярослав зосередив на зміцненні держави. Він затратив величезні кошти на розбудову Києва. За свідченням літописця на місці остаточного розгрому печенігів був побудований Софійський собор. Зводяться Золоті Ворота та інші споруди нового центру «Гора Ярослава». Сучасник Ярослава Мудрого західний літописець Адам з Бремена називав Київ окрасою Сходу й суперником Константинополя. Значно зріс міжнародний авторитет Русі. Швидко розвиваються політичні, економічні, культурні, династичні зв'язки з країнами Заходу. Князь Ярослав Мудрий вступає в союз з німецькими імператорами Генріхом II і Генріхом III, видає заміж дочку Анну за французького короля Генріха I, інші його дочки стають дружинами норвезького (потім датського) і угорського королів. Сини Ярослава були одружені на представницях династій Візантії, Польщі, Німеччини; онука Ярослава, Євпраксія, стала дружиною німецького імператора Генріха IV; зав'язалися зв'язки з англійським двором. Русь підтримує регулярні контакти з папською курією, Польщею, Угорщиною, Чехією, Данією, Скандинавськими країнами. Вона стає учасницею масштабних міжнародних акцій.

По смерті Ярослава державна єдність Русі послабилася. Почався період існування самостійних удільних князівств. Відновив сильну центральну владу на Русі онук Ярослава Володимир Мономах (1053—1125 рр.) чий династичні зв'язки охоплювали буквально всю Європу. Недаремно історики писали, що «в цю пору з дніпровських круч Західна Європа була видно достатньо виразно». Та після кончини його сина і наступника Мстислава (1076—1132 рр.) держава втратила єдність, а князі почали змагатися між собою за першість на Русі.

Водночас на Русі зберігалась монархія з номінальним центром у Києві, а також єдина руська православна церква з центром — метрополією у Києві.

У період феодалної роздрібності у Руській землі утвердилася колективна форма правління. За право володіти Києвом та мати титул великого князя Київського час від часу вступали в боротьбу князі ростово-суздальські, галицькі, смоленські, чернігівські, переяславські та ін., яких вабила перспектива встановлення їхньої влади над усією територією Київської Русі. Тому іноді на київському столі утверджувалися відразу двоє князів.

У 1237—1241 рр. Київська Русь пала під ударами монголо-татар.

* * *

У рік 6390 (882). Вирушив Олег у похід, узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз по Дніпру і, прийшовши, узяв город Любеч і посадив мужа свого.

І прибули Олег та Ігор до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду зоставив, і сам прийшов на берег Дніпра, несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське і сховавши воїв своїх, він послав посла до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці есмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я есмь роду княжого. — І тут винесли Ігоря. — А се — син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли Аскольда на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив боярин Ольма церкву святого Миколи Мирлікійського. А Дірова могила — за святою Ориною.

І сів Олег, княжуючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю.

Сей же Олег почав городи ставити і встановив данину словенам, і кривичам, і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгорода, — триста гривень на рік заради миру, — що до смерті Ярославової давали новгородці варягам.

У рік 6391 (883). Почав Олег воювати проти древлян і, примучивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У рік 6392 (884). Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати».

У рік 6393 (885). Послав Олег послів до радимичів, питаючи: «Кому ви данину даєте?» Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег деревлянами, полянами, сіверянами, радимичами, а з уличами й тиверцями мав рать.

Літопис Руський. — К., 1989. — С.13—14.

2. Договір київського князя Олега з Візантією від 911 р.

Похід у 907 р. київського князя Олега (?—912 р.) на Візантію був ретельно законспірований, добре підготовлений і забезпечений першокласною для того часу інформацією. Київський князь з'явився під стінами Константинополя, коли візантійські війська під керівництвом полководця Імерія пішли на схід воювати з арабами; скориставшись цим, підняв заколот проти центральної влади Андроник Дука — лідер провінційної знаті. Таємно підтримував бунтівників і Константинопольський патріарх. Олег підійшов до столиці чудово знаючи обстановку в Константинополі. Двох думок тут бути не може: князь мав у своєму розпорядженні чудово працюючий «розвідувальний апарат», що забезпечив його окрім військовою ще і політичною інформацією. Рухався Олег на Константинополь «на конях і на кораблях» — сухопутні загони князя йшли до візантійської столиці по землі Болгарії, на чолі якої стояв видатний державний діяч і полководець Сімеон Великий. Болгарія при Сімеоні вела з Візантією багаторічні війни, мечем затверджуючи на межах імперії свої політичні, територіальні і торгові домагання. Дві слов'янські держави за логікою речей повинні були стати природними союзниками в боротьбі з Візантією. Болгари не тільки пропустили дружинників князя Олега до стін Константинополя, але і дали їм усю, яка у них була, інформацію про супротивника.

Олег обложив столицю, повоював її околиці, узявши велику здобич. А головне, після походу в 911 р. був підписаний мирний договір.

Руси запропонували імператорові таку угоду:

1. Греки дають по 12 гривень на людину, понад те уклади (щорічна данина) на міста Київ, Чернігів, Переяслав, Полтеск (Полоцьк), Ростов, Любеч та інші, де володарюють князі, піддані Олега.

2. Посли, відправлені князем руським до Царгорода, будуть там постачатися з казни імператорської. Руським гостям або торговим людям, які приїдуть до Греції, імператор зобов'язаний на 6 місяців давати хліба, вина, м'яса, риби і плодів; вони мають також вільний вхід до народних лазень і отримують на зворотний шлях харчові припаси, якорі, снасті, вітрила й усе необхідне.

Греки зі свого боку конкретизували ці умови:

1. Руси, які будуть у Константинополі не для торгівлі, не мають права вимагати місячного утримання.

2. Хай заборонить князь послам своїм робити мешканцям образи в областях і селах грецьких.

3. Руси можуть жити тільки в (монастирі) Святого Маманта й мусять повідомляти про своє прибуття міське начальство, яке запише їхні ймення і видасть їм місячне утримання: київським, чернігівським, переяславським та іншим громадянам. Вони будуть входити лише в одні міські ворота з імператорським приставом, беззбройні й не більше 50 чоловік за раз; можуть торгувати вільно в Константинополі, не сплачуючи ніякого мита.

Цей мир, вигідний для русів, був скріплений за звичаями того часу: імператор клявся Євангелієм, а Олег з воїнами зброєю і слов'янськими богами Перуном та Волосом. За легендою на знак перемоги Олег повісив свій щит на воротах Константинополя й повернувся до Києва.

* * *

У рік 6420 (912). Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межі Греками і Руссю. І послав він, мовлячи:

«Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, (мужі) від народу руського — Карл, Ингельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, — послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю, за бажанням наших князів і за (їхнім) велінням, і від усіх, що є під рукою його, (Олега), суцїх русів. Наша світлість, більше від інших за волею божою хочачи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межі християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому.

Глави (угоди), які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочині од тих, що перебувають під рукою наших світлич князів, і подбаємо, наскільки (наша) сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіть таку ж дружбу, не зваблиту й непорушну, до князів світлич наших руських і до всіх (людей), що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так: (Злочин) нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб (судді) мали віру до цих доказів; а коли вони йому, (доказові), будуть не йняти віри, нехай не клянеться та сторона, яка прагне, щоб (доказові) не вірили; а коли поклянеться (позивач) по вірі своїй — буде (такою) кара, якою й виявиться провина.

Про це; якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, хто вчинив убивство, (і) якщо є він імуцим, то (ту) частину (майна) його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить (їй) по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімуцим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить (хто кого) мечем або поб'є яким-небудь зняряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському, якщо ж той, хто так учинив, буде неімуцим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе (потерпілому) навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту (суми) нехай поклянеться по своїй вірі, що (ніхто) інший ніяк (не може) допомогти йому; після цього за провину хай (більше) не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, (та) якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть (його) ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який (це) втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрібно.

Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрібно.

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо

Його крізь усяке небезпечне місце, доки (не) прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурею, чи земною перепоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо (туди) з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, (греки), проведемо його в Руську землю; і хай продають (руси) товар того човна; і якщо може (хто) продати що з човна, (то) ми, (греки), виволочимо їм (товар). А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого, то ми, (греки), пропустимо з честю їх (і) проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято (буде з човна) що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш кари.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту (їхню) країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять і вернуть викуплену особу у свою країну, то (хай) візьмуть ті, які (раніш) його, (полоняника), купили, (заплачену) ціну його або (те) візьмуть за нього, що вважається на торзі на (той) день ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде (русин у полон) тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і (хай) оддана буде (та) ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно (цесареві вашому) на війну іти і якщо виникне вам потреба (в людях), а ці, (руси), захотять віддати честь вашому цесареві, — то коли в будь-який час скільки їх (не) прийде і схочуть вони остатись (на службі) у цесаря вашого своєю волею, — нехай вони будуть (там).

Про полонення русами (тих), які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще і про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, — цих (нехай) продають по двадцять золотих, і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, — хай підтвердиться це челядином, (і) нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, — нехай позивають (через суд) і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий (житель) не дасть учинити цей розшук, — хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто (з них) помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх (тут) не матиме, хай верне (цесар) майно (його) найближчим родичам в Русь. Якщо ж (русин) учинить заповіт, — той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його (хто-небудь) із русів, що (тут) торгують, (чи хто) з різних (людей), що прибувають (із Русі) в Греки і надовго (тут) залишаються.

Якщо злочинець (не) повернеться в Русь, — хай жаліються руси християнському цесареві і (нехай) схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке (саме).

На підтвердження ж і непорушність (миру, що має) бути межі вами, християнами, і (нами), руссю, цей мирний договір учинили ми, (руси), і ви, оба (цесарі), новим написанням на двох хартіях, — цесаря вашого і своєю рукою, (а цесар) присягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив (свій договір) і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога суццому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому (кому) із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і засвідчення існуючого межі нами миру, місяця вересня в другий (день), а в індікт п'ятнадцятий, у рік (від) сотворіння світу 6420».

Цесар же Леон, ушанувавши послів руських дарами — золотом, і паволоками, і фюфудіями, — приставив до них мужів своїх показати їм церковну красу, і палати золоті, і багатство, що було в них: золота безліч, і паволоки, і каміння дороге, і страждання господні — вінець, і гвозді, і багрянницю, і моцці святих, повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру. І тоді одпустив він їх у свою землю з честю великою.

Послані ж Олегом послі прийшли до Олега і повідали всі речі обох цесарів, як учинили мир і уклали договір межі Грецькою землею і Руською і як дійшли згоди клятви не переступати ні грекам, ні русі.

І жив Олег, мир маючи з усіма землями і князюючи в Києві.

Літопис Руський. — К., 1989. — С. 20—22.

3. Из «Книги драгоценных сокровищ» Абу-Алі Ахмеда ібн-Омар ібн-Даства про державний устрій та життя Київської Русі (30-ті роки X ст.)

Абу-Алі Ахмед ібн-Омар ібн-Даства — арабський письменник та мандрівник X ст. Написав працю «Книга драгоценних сокровищ», у якій розповідає про господарську діяльність слов'ян, їх побут, звичаї та умови життя. Точна дата написання праці невідома, але вважають, що писав він її після 922 р.

* * *

...На самому початку границі країни слов'ян знаходиться місто під назвою Куяб (Київ). Шлях в їх країну йде степами, землями бездорожніми, через, струмки й дрімучі ліси. Країна слов'ян — країна рівна і лісиста в лісах вони й живуть. Вони не мають ні виноградників, ні нив. З дерева виробляють вони щось подібне до глеків, у яких містяться в них і вулики для бджіл, і мед бджолиний зберігається. Це зветься в них сидж, і один глек містить у собі близько десяти кухлів його. Вони пасуть свиней подібно до овець. Коли вмирає хтось з них, вони спалюють труп його. Жінки їх, коли трапляється в них покійник, дряпають собі ножом руки й обличчя. На другий день по спаленні покійника йдуть туди, де воно відбувалось, збирають попіл і кладуть його в урну, яку ставлять потім на пагорок. Через рік після смерті людини беруть глеків двадцять меду, іноді трохи більше, іноді трохи менше, і несуть їх на той пагорок, де збирається родина покійного, їдять, п'ють і потім розходяться. Якщо в покійного було три дружини і одна з них твердить, що вона (особливо) любила його, то приносить вона до трупа його два стовпи, і їх забивають сторч у землю, потім кладуть третій стовп упоперек, прив'язують посеред цієї перекладки вірвовку, стають на лаву, і кінець цієї вірвовки (дружина) зав'язує навколо своєї шиї. Коли вона так зробила, лаву приймають спід неї, і вона лишається повислою, поки не задихнеться і не вмере, а після смерті її кидають у вогонь, де вона й згоряє. Всі вони ідолопоклонники. Найбільше сіють вони просо. Під час жнив беруть вони просяні зерна в ковші, підіймають їх до неба і говорять: «господи, ти, що постачав нам їжу (досі), дай і тепер нам її вдосталь...

Ватажок їх коронується; йому вони коряться і від наказів його не відступають. Житло, його міститься в середині країни слов'ян. Згадана вище особа, яку титулюють вони «господарем господарів», зветься в них св'ят-цар; ця особа стоїть вище від субанеджа (жупана), який є тільки його намісник. Цар цей має верхових коней, не має іншої їжі, крім кобилячого молока. Є в нього теж чудові, міцні й дорогоцінні кольчуги. Місто, де він живе, зветься Джарваб (?); у ньому відбувається щомісяця, протягом трьох днів, торг. Холод у їх країні буває такий сильний, що кожний з них викопує собі в землі щось подібне до льоху, до якого приробляють дерев'яну гострокінцеву покрівлю, на зразок (покрівлі) християнської церкви, і на покрівлю накладають землі. В такі льохи переселяються з усією родиною і, взявши трохи дров і каміння, запалюють вогонь і розжарюють каміння на вогні до червоного. Коли ж розжариться каміння до найвищої міри, поливають його водою, від чого розходить пара, яка так нагріває житло, що скидають уже одяг. У такому житлі лишаються до весни. Цар їхній об'їждає їх щороку.

Коли в когось з них є дочка, то цар бере собі на рік по одному з її убрань, а якщо є син, то цар бере собі теж по одному з його убрань на рік. У кого нема ні сина, ні дочки, той дає на рік по одному з убрань дружини або служниці. Спіймає цар у державі своїй розбійника, звелить або задушити його, або ж віддає його під нагляд когось з правителів на далеких окраїнах своїх володінь...

Щодо Русії, то міститься вона на острові, оточеному озером. Острів цей, на якому живуть вони (руси), займає простір на три дні дороги; укритий він лісами й болотами; нездоровий і вогий до того, що досить стати ногою на землю, і вона вже труситься через велику кількість води в ній. Вони мають царя, який зветься хакан-Рус. Вони роблять набіги на слов'ян, підпливають до них на кораблях, висідають, забирають їх (слов'ян) у полон, відвозять у Хазран і Булгар і продають там... Коли в якогось з них народиться син, то він бере вийнятий з піхов меч, кладе його перед новонародженим і говорить: «не залишу тобі в спадщину ніякого майна, а будеш мати тільки те, що здобудеш собі цим мечем». Вони не мають ні нерухомого майна, ні міст (або селищ), ні нив; єдиний промисел їх — торгівля соболями, білячим та іншим хутром, яке й продають вони бажаним; плату, одержувану грішми, зав'язують дуже міцно в пояси свої. Одягаються вони неохайно; чоловіки носять у них золоті браслети. З рабами поводяться добре і дбають про їх одяг, бо використовують їх під час торгівлі. Міст у них багато, і живуть вони просторо. До гостей ставляться з пошаною і поводяться добре з іноземцями, які шукають у них захисту, та й з усіма, — хто часто в них буває, не дозволяючи нікому з своїх кривдити або утискати таких людей. Коли ж хтось із них скривдить або утисне іноземця, допомагають останньому і захищають його.

Мечі в них сулайманові. Коли просить допомоги котрийсь з їх родів, вступають у поле всі; між ними нема розбрату, а воюють однодушно проти ворога, поки не переможуть його. Коли хтось з них має позов на іншого, то кличе його на суд до царя, перед яким і сперечаються; коли цар вирік присуд, виконується те, що він велить. Якщо обидві сторони вироком царя незадоволені, то, з його наказу, мусять розв'язати справу остаточно зброєю: чий меч гостріший, той і візьме гору. На боротьбу цю родичі (обох сторін, що позиваються) приходять озброєні і стають (одні проти одних). Тоді суперники вступають у бій, і хто подолає противника, виграє справу відповідно до своєї вимоги. Є в них знахарі, — деякі з них дають накази цареві, немов вони начальники їх (русів). Трапляється, що наказують вони приносити в жертву творцеві їх, що тільки заманеться їм: жінок, чоловіків і коней, а вже коли наказують знахарі, то не виконувати їх наказу аж ніяк не можна. Узнявши людину або тварину, знахар накидає їй петлю на шию, підвішує жертву до колоди і чекає, поки вона не задихнеться, і каже, що це жертва богу.

Вони мужні і хоробрі. Коли нападають на інший народ, то не відстають, поки не знищать його всього; насилують переможених і обертають їх у рабство. Вони високорослі, мають гарний вигляд і сміливі під час нападу; але сміливості цієї на коні не виявляють, а всі свої набіги й походи роблять на кораблях. Шаровари носять вони широкі: сто ліктів матерії йде на кожні. Надягаючи такі шаровари, збирають вони їх у збори коло колін, до яких потім і прив'язують...

Коли вмирає в них хтось із знатних, йому викопують могилу в вигляді великого дому, кладуть його туди і разом з ним кладуть у ту ж могилу як його одяг, так і браслети золоті, які він носив; далі опускають туди безліч харчів, посудини з напоями і карбовану монету. Нарешті, кладуть у могилу живу й улюблену дружину покійника. Потім отвір могили закладається, і дружина вмирає, в могилі.

Сказання мусульманських писателів о славянах і русских (с половини VII века до конца X века). — СПб, 1870. — С. 264, 266—267.

4. Зі збірника законів «Руська Правда» (XI—XII ст.)

«Руська Правда» — рукописний збірник законів (XI—XII ст.) введений в Київській Русі за часів князя Ярослава Мудрого. Відомо понад 100 списків «Руської Правди», які в основному мають три редакції: 1) коротку, 2) розширену (ця редакція є переробкою короткої редакції, а також сюди внесені доповнення в пізніші часи), та 3) скорочену. Найдавнішу «Руську Правду» Ярослав Мудрий дав новгородцям 1016 р. Згодом її було дороблено й під назвою «Суд Ярославль Володимирич» упроваджено 1036—1037 рр. «Правду Ярославичів» було прийнято на з'їзді Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів у Вишгороді. Розширене видання вийшло наприкінці XII — на початку XIII ст. Знайшов «Руську Правду» у 1738 р. історик В. Татищев.

По «Руській Правді» доказами в суді служили: 1) показання свідків; 2) клятва — присяга; 3) випробування водою і залізом. Велике значення мали показання свідків — «послухів».

Клятва промовлялась у церкві, під хрестом. Якщо були сумніви в показаннях, застосовувався «Божий суд», який був доволі жорстокий, але не давав гарантій справедливості. Обвинуваченого заставляли брати в руки розпечене залізо, а потім по силі опіків, судили правий він чи ні.

В той час існувало прислів'я «Не скажеш «подлинної» правди, так скажеш «підноготну». Початкове значення цих слів забуті, і зараз мало хто з сучасників зможе пояснити, чим відрізняється «подлинная» правда від «підноготної». В той же час пояснюється це доволі просто. Справа в тому, що в судах тортури починали з палок — «длинників», інформацію яку давали під палками (подлинниками) називали подлинная правда. Після тортур палками обвинуваченого піддавали новим тортурам, примушували говорити правду «підноготну» — для цього йому забивали під нігті пальців гвіздки.

* * *

1. Коли вб'є чоловік чоловіка, то метиться брат за брата, якщо сини одного батька, чи батька син, якщо племінник, чи сестри син; а якщо не буде мститися — то 40 гривен за голову; якщо буде русин, чи гридин, чи купець, чи ябедник, чи мечник, якщо ізгой чи слов'янин, то 40 гривен поклади за нього.

2. Якщо буде кров чи синці в ураженого, то не потрібен і свідок людині тій; якщо не буде знаку якогось — потрібен свідок, не буде знаків — й справі кінець; якщо не може мститися, то взяти за образу 3 гривні, а лікарю нагорода.

3. Якщо хтось когось ударить батогом, чи жердиною, чи рукою, чи чашею, чи рогом, чи обухом, то 12 гривен; якщо його не спіймали, то помоталися йому, на тому й кінець.

4. Якщо поранить мечем, не виймаючи його, чи рукояттю, то 12 гривен.

5. Якщо поранить руку, і відпаде рука, чи всохне, 40 гривен. Якщо нога буде ціла чи почне кульгати, тоді то друзі примирять.

6. Якщо палець вріже якийсь, то 3 гривні за образу.

7. А коли вуса — 12 гривен, бороду — 12 гривен.

8. Якщо ж хто вийме меча, але не вдарить, то той гривню покладе.

9. Якщо ж поранить чоловік чоловіка чи від себе, чи до себе — 3 гривні та два свідки; якщо буде варяг чи колбяга — то під присягу.

10. Якщо челядин сховається чи у варяга, чи у колбяга і його впродовж трьох днів не знайдуть, і на третій день не зізнається, — то 3 гривні за образу.

11. Якщо хто поїде на чужому коні, не позичивши його, — виклади 3 гривні.

12. Якщо хто візьме чужого коня, чи зброю і чи одяг, а знайдеться у своєму миру (общині), то взяти хазяїнові своє, а 3 гривні — за образу.

13. Якщо знайшов крадія, не кажи йому: моє; нехай піде на звід, де річ взяв, якщо не піде, то знайди поручника впродовж п'яти днів...

15. Якщо хто челядина спіймати хоче, упізнавши своє, то до одного вести, у кого той купував, а той веде до іншого, і так, коли дійде до третього, — кажи йому: віддай ти мені свого челядина, а ти свої гроші шукай зі свідками.

16. Якщо холоп ударив вільного чоловіка і біжить до хоромів, а пан почне ховати його, то холопа спіймати, а пан мусить сплатити за нього 12 гривен, а коли зустрине той муж холопа — може вбити його.

17. А якщо зламає чи спис, чи щит, чи сокиру і захоче сховати у себе, то взяти гроші у нього; а якщо зламав і почне повертати, то грішми мусить заплатити, скільки це коштуватиме.

18. Якщо уб'ють огнищанина за образу, то вбивці мусять сплатити 80 гривен, а людям не потрібно; і за збирача княжих податків — 80 гривен.

19. Якщо убивають огнищанина — то община, люди відповідальні за убивство, здійснене на їхній території.

20. Якщо убивають огнищанина біля кліті, чи біля коня, вола, корови, який це захищає, — то крадія вбивають на місці як собаку.

21. А за княжого тивуна 80 гривен. А за конюха старого біля стада 80 гривен, як постановив Ізяслав про свого конюха, якого вбили Дорогобуджівці.

22. А за сільського старосту княжого і хлібороба 12 гривен. А за рядовичів княжих 5 гривен.

23. А за смерда і холопа 5 гривен.

24. Якщо сина годувальниці, чи годувальницю, 12 гривен.

25. А за княжого коня, якщо той з плямою, — 3 гривні; а за смердового — 2 гривні.

26. За кобилу 60 різан, а за вола гривню, а за корову 40 різан, а за третяка (дворічний бичок, жеребець) 15 кун, а за лонщину (худоба на другому році) півгривні, а за теля 5 різань, за яря (ягня) — ногата, за барана — ногата.

27. А якщо забере (уведе) чужого холопа чи раба, платити йому за образу 12 гривен.

28. Якщо ж стане чоловік закривавленим чи із синцями, то не шукати йому свідків.

29. Якщо один крадій краде чи коня, чи вола, чи кліть, то гривню і тридцять різан сплатити йому; якщо ж крадійів буде 18, то по гривні і по 30 різан сплатити...

Шлюб і розлученню по «Руській Правді» передували заручини, які по особливому освячувались церквою. Заручини вважалися непорушними. Шлюб укладався шляхом здійснення релігійного обряду в церкві. Такий обряд дістав назву вінчання.

Для укладення шлюбу необхідно було дотримуватись ряду умов: вік одружених — для чоловіка 15 років і 13 для дружини (в той же час княжич мав право свататися у 13 років, а княжна ставала нареченою у 8 років); вільне волевиявлення нареченої і нареченого і згода батьків; сторони не повинні бути пов'язані ще іншим шлюбом; вимагалась також відсутність спорідненості.

Церква не допускала укладення третього шлюбу. Шлюб міг руйнуватися, але «Руська Правда» містила конкретно вказані причини для розлучення (прийняття чернецтва одним з членів подружжя; смерть чоловіка або дружини; прелюбодіяння; безвісті пропалий один з подружжя).

5. Із книги митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать» (середина XI ст.)

Іларіон Київський (?—1088 рр.) — філософ, історик та письменник, митрополит Київський з 1051 р. Навчався у школі Великого князя Київського Володимира, пізніше у школі при храмі Сорока мучеників у Константинополі. За свідченням «Києво-Печерського патерика», пострижений у ченці засновником монастиря Антонієм. З літопису знаємо, що цей «муж добрий, книжний і пісник», був пресвітером церкви святих Апостолів (Спаса) у князівській замиській резиденції на Берестові, викопав собі печеру на схилах Дніпра і молився там Богові (пізніше в ній оселився засновник Печерського монастиря Антоній). По завершенні будівництва Софійського собору був висвячений на митрополита князем Ярославом Мудрим без дозволу Константинопольського патріарха. Фактично це була демонстрація незалежності руської церкви від східної («грецької»). Іларіона обрали не випадково. Вже тоді він уславився своїм подвижницьким життям і великою мудрістю. До нас дійшло його знамените «Слово про Закон і Благодать» (1051 р.), уперше виголошене у Десятинній церкві в присутності князя Ярослава Мудрого (твір написаний між 1037—1050 рр.). Обраний митрополитом Київським Іларіон багато зробив для розбудови церкви та держави, але після 1054 р. його подальша доля загадкова. Є припущення, ніби після розколу церкви і смерті Ярослава у 1054 р. він посідав митрополічу кафедру ще до початку 1060-х років. За іншими даними ще у 1053 р. з політичних міркувань був звільнений з посади митрополита Ярославом Мудрим. Частина дослідників вважає, що він пішов до Києво-Печерського монастиря і ототожнює його з ігуменом цього монастиря Никоном — автором «Печерського літопису» 1073 р. Дехто вважає, що він брав участь у написанні «Ізборника Святослава» 1076 р., «Сказання про Бориса і Гліба» і «Повісті минулих літ». На жаль, жодна з версій не має ґрунтовних підтверджень.

У трактаті «Слово про Закон і Благодать» Іларіон поділив всесвітню історію на два етапи: перший — епоху «Старого Заповіту» і епоху «Нового Заповіту». Другий етап заступає перший у процесі історичного розвитку. Етап «Старого Заповіту» — це розвиток людства до виникнення християнства. В цей період взаємовідносини між людьми будувалися на засадах рабства, безмежної покори, пануванні «закону», який розмежовує народи, звеличуючи одні та принижуючи інші. В епоху «Нового Заповіту» панують свобода, істина, благодать. Релігія тут уже не замикається лише на одному народі. «Новий Заповіт» вводить усіх людей у вічність, залучає до істини всі народи світу, які рівні перед Богом. Благодать дарується всьому світові. Рух всесвітньої історії уявляється Іларіоном як процес поступового поширення християнства на всі народи світу. Він розвивав положення, що «благодать» дарована всьому світу, і тому не може бути окремих богообраних народів, до яких зараховували себе візантійці. Обстоював ідею рівності всіх народів, виступав проти гегемоністських посягань Візантії та висловлював надію, що руський народ ніколи не буде поневолений чужинцями. Вперше за часів Київської Русі поставив питання про відповідальність князя перед підданими. Обов'язком князя вважав не ведення агресивних війн, а захист Вітчизни

* * *

Закон — Старий Завіт Біблії, зокрема перші його п'ять книг, так зване П'ятикнижжя Мойсееве: книги Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконія, в яких викладено іудаїстичне віровчення, засноване на заповідях бога Ягве. Ці заповіді нібито Бог дав Мойсееві,

легендарному пророкові й вождю ізраїльських племен, па горі Сіпай, вони викарбувані на кам'яних таблицях — скрижалях. Іларіон тлумачить «закон» як віру, що передувала християнству, була замкнута в одному народі і мала в собі риси поганства.

Благодать — основоположне поняття християнського віровчення, викладеного в Новому Завіті Біблії. У «благодаті» вбачається особлива сила, нібито послана від Бога, яка дає можливість подолати притаманну людям гріховність і досягти спасіння. Іларіон вважає «благодать» вищим ступенем розвитку людства, основою віри, відкритої для всіх народів. Це дає змогу йому обгрунтувати незалежність Русі в царині релігії й церковної організації, її рівноправність з іншими християнськими країнами.

* * *

Благословен Господь Бог Ізраїлів, Бог християнський! Він навідав людей своїх і сотворив їм вибавлення. Він не дав до кінця творінню своєму ідольським мороком одержимому бути і в бісівському слугуванні гинути, а направив спершу плем'я Авраамові скрижалями і законом, а потім Сином своїм усі народи спас, Євангелієм і хрещенням увівши їх в оновлене буття, у життя вічне. Хвалімо ж Його і прославляймо, хвалимого ангелами безперестанно! І поклонімося тому, кому кланяються херувими і серафими, за те, що зглянувся він на людей своїх, і не через посла чи вісника, а сам спас, не привидом прийшовши на землю, а істинно, постраждавши за нас плоттю аж до могили і з собою воскресивши нас.

До людей, що жили на землі, в плоть одягнувшись, прийшов той, а до сущих у пеклі розп'яттям і в труні лежанням зійшов, аби і ті і ті, і живі й мертві, пізнали одвідини Його і Божий прихід і зрозуміли, що і для живих, і для мертвих міцний і сильний Бог є.

Хто ж бо може зрівнятися величию з Богом нашим? Він єдиний, творячи чудеса, готуючи істину і благодать, установив закон, аби в ньому обвиклося людське єство, од багатобожжя ідольського одхилиючись до віри в єдиного Бога; аби, як брудна посудина, людство обмилось водою, законом і обрізанням, прийняло в себе молоко благодаті й хрещення.

Закон бо предтечею був і слугою благодаті й істині. Істина ж і благодать слугами суть майбутньому віку, життю нетлінному. Як закон привів узаконених до благодатного хрещення, так хрещення впускає синів своїх у вічне життя. Мойсей бо і пророки про Христове пришествя повідали, а Христос і апостоли його — про воскресіння і про майбутній вік.

Отож нагадувати в писанні сьому пророчі проповідування про Христа й апостольські повчання про майбутній вік було б зайвим і марнословним. Що бо в інших книгах писано і вам відомо, те тут викладати було б зарозумілістю і славо прагненням. Не до невігласів бо пишемо, а до таких, що досхочу наситилися солодощами книжними; не до ворогів Божих чужо вірних, а тільки до синів його; не до сторонніх, а до таких, що приймуть у спадок небесне царство.

Отож про закон, Мойсеєм даний, і про благодать і істину, які з'явилися через Христа (Іоанн 1, 17), повість ся і про те, чого досяг закон і чого досягла благодать, — спершу закон, а потім благодать; спершу тінь, а потім істина.

Образ же закону і благодаті — Агарі і Сарра, спершу — рабиня, а потім — вільна. Аби зрозумів той, хто читатиме, як Авраам бо в юності своїй Сарру мав за жону собі, вільну, а не рабину (Буття 16, 1 — 16), так і Бог з передвіку зводив і умислив Сина свого у світ послати і тим у благодаті себе явити.

Сарра ж не народжувала, бо була неплодна, власне, була не неплодна, а замкнута божим помислом, щоб на старість розродитись.

Безвісною ж бо до часу і затаєною премудрість Божа була од ангелів і людей, не як неіснуюча, а як прихована, щоб виявитись наприкінці віку.

Сарра ж сказала Авраамові: «Се замкнув мене Господь Бог не народжувати. Увійди бо до раби моєї Агарі і народи од неї» (Буття 16, 2).

Благодать же сказала Богу: «Як не настав ще час зійти мені на землю і спасти світ, то зійди на гору Сінай і закон встанови».

Послухав Авраам мови Сарриної і увійшов до раби її Агарі.

Послухав же і Бог благодаті словес і зійшов на Сінай.

І народила Агар рабиня од Авраама рабинича, і нарід Авраам його Ізмаїлом.

Зніс бо і Мойсей із Сінайської гори закон, а не благодать, тінь, а не істину.

По сьому, коли вже старі були Авраам і Сарра, з'явився Бог Аврааму, як сидів той перед дверима шатра свого опівдні при дубі маврійському. Авраам же вийшов назустріч Йому, поклонився Йому до землі і прийняв Його в шатро своє (Буття 18, 1 — 33).

Коли ж вік сей став до кінця наближатися, навідав Господь рід людський і зійшов із небес, в утробу дівиці ввійшовши. Прийняла його дівиця з поклоном у шатро плоті своєї безболісно, кажучи так до архангела: «Я раба Господня, хай же буде мені по мові твоєї» (Лука 1, 38).

Тоді бо одімкнув Бог лоно Саррине і, зачавши, народила вона Ісаака, вільна — вільного (Буття 21, 1 — 3).

І як навідав Бог людське ество, з'явилося безвісне й утаєне, і народилася благодать і істина, а не закон — син, а не раб.

І як одняли отроча Ісаака од сосців материних, і як зміцнів він, то скликав Авраам гостину велику на честь того, ідо однімається Ісаак, син його, од сосців матері своєї (Буття 21, 8).

А як був Христос уже на землі і не зміцнілою ще була благодать, то ссала вона зо тридцять літ, поки Христос таївся. Коли ж уже одлучилася

мона і зміцніла, то з'явилася благодать Божа усім людям в Йорданській річці. Скликав Бог гостину і частування щедре урядив телям, угодованим од віку (Матвей 22, 4) возлюбленим сином своїм Ісусом Христом, зібравши на спільне свято усіх небесних і земних, разом ангелів і людей.

По сьому ж Сарра, побачивши, що Ізмаїл, син Агаріїн, граючись із Ісааком, сином її, зобидив Ісаака, сказала до Авраама: «Прожени сю рабу із сином її, не сміє бо бути меншим од сина рабині син вільної» (Буття 21, 9 — 10).

По вознесенні ж Господа Ісуса учням його і всім, хто в Єрусалимі вірував уже в Христа, і тим, і тим, сумісно сущим, іудеї християнам (насилля чинили). Бо хрещення благодатне зобиджуване було обрізанням законним, і не приймали в Єрусалимі християнської церкви єпископа необрізаного, тому що давніші настановлялися із обрізаних. Насилували іудеї християн, рабиничі — синів вільних. І бували між ними часті роздори і міжусобиці. Вільна ж благодать, побачивши дітей своїх, християн, зобидженими іудеями, синами рабського закону, заволатала до Бога: «Оджени іудейство із його законом, розсій його по всіх усядах. Бо ж що може бути спільного у тіні з істиною, у іудейства з християнством?»

І прогнана була Агар рабиня із сином її Ізмаїлом. А Ісаак, син вільної, наслідником став Аврааму, отцю своєму (Буття 21, 14; 25, 5).

І прогнані були іудеї і розсіяні по всіх усядах. І діти благодаті, християни, наслідниками стали Богу і Отцю. Блякне бо світло місяця перед сьйвом сонячним. Так і закон перед благодаттю. І холод нічний минає, як сонячна теплота землю зігриває. І вже не горбиться в законі людство, а в благодаті випростано ходить. Іудеї бо при свічці законній шукали своє виправдання, християни ж при благодатнім сонці своє спасіння плекають.

Іудейство тінню і законом виправдовувалось і не спаслося. Християни ж істиною і благодаттю не виправдовуються, а спасаються.

У іудеїв бо виправдання, у християн же спасіння. Виправдання у всьому світі є, а спасіння — в майбутньому віці. Іудеї бо земному раділи, християни ж радіють майбутньому на небесах.

До того ж виправдання іудейське скупе було, бо зависливе. Не щирилося на інші народи, а тільки в Іудеї самій було. Християнське ж спасіння благе і щедре, бо щириться на всі краї земні.

Збулося благословення на іудеях Єфремове, а на християнах Манасієне, бо старійшинство Манасієне лівцею Іакова благословлене було, а Єфремове чернецтво правицею. Хоч і старший Манасія од Єфрема, а благословенням Іакова менший був (Буття 48, 13 — 14).

Так і іудейство, хоч ранішим було, але благодаттю християнство більшим стало.

Коли сказав Йосиф до Іакова: «На сім, отче, поклади правицю, бо старший сей», то одповів Іаков: «Відай, чадо, відай — і той вийде в люди і вознесеться, але брат його менший більшим од нього буде і плем'я його розростеться у множинстві народів» (Буття 48, 17 — 19). Як і сталося.

Закон бо ранішим був, а вознісся невисоко і одійшов. Віра ж християнська, пізніше з'явившись, більшою од ранішої стала і розійшлася між множиством народів.

І Христова благодать усю землю обняла і, як вода морська, покрила її. І все старе, зістаріле заздрістю іудейською, одхиливши, нове держить.

За пророцтвом Ісайїним: «Старе пройшло, а нове вам сповіщаю. Співайте Богу пісню нову, і хай славиться ім'я Його по всіх кінцях землі, і між тими, що виходять у море і плавають по ньому, і на островах усіх» (Ісайя 41, 9 — 10). І ще: «Всі ті, що трудяться на мене, наречуться ім'ям новим, яке благословиться на землі. Благословлять бо вони Бога істинного» (Ісайя 65, 15 — 16). Якщо раніше Богові тільки в Єрусалимі поклонялися, то нині поклоняються Йому по всій землі.

Як рече Гедеон до Бога: «Якщо рукою моєю спасеш Ізраїль, то хай буде роса на руні тільки, а по всій землі суша» (Суддів 6, 36 — 38). І було так.

По всій бо землі суша була раніше. Ідольською облудою народи були одержимі і роси благодатної не приймали: «В Іудеї бо тільки знаний був Бог, і в Ізраїлі тільки величали ім'я Його, і в Єрусалимі тільки славили Бога» (Псалом 75, 2 — 3).

Рече знову ж таки Гедеон до Бога: «Хай буде суша на руні тільки, а по всій землі роса» (Суддів 6, 39). І було так.

Іудейство бо перестало бути, і закон одійшов, жертви неприйнятний zostалися; ківот, скрижалі і чистилище одняті були. А по всій землі роса, а по всій землі віра розпростерлася, дощ благодатний обросився, купіль одродження синів своїх в нетління огорнула.

Так і самаритянці, сказав Спас, що гряде година, як і сталося нині, коли ані на горі сій, ані в Єрусалимі не поклонятимуться Отцю тільки, а прийдуть істинні поклонники, які поклонятимуться Отцю з духом й істиною, бо Отець таких шукає, які поклонялися б Йому, а також Синові і Святому Духові (Іоанн 4, 21 — 23).

Так і є вже по всій землі. Бо вже славиться Свята Трійця і поклоніння приймає од усієї тварі. Малі й великі славлять Бога, за пророцтвом: «І научить кожний ближнього свого, і брат брата свого, кажучи: «Пізнай Господа!» І пізнають Мене всі, од малого до великого» (Іеремія-пророк 31, 34).

І Спас Христос од Отця промовляв: «Визнаю тебе, Отче, Господе неба і землі, що втаїв се еси до премудрих і розумних і одкрив еси немовлятам. Так, Отче, бо таким було Твоє благовоління!» (Матфей 11, 25 — 26).

І стількох милує благий Бог з роду людського людей тілесних хрещенням, скільки з них благими ділами за синів Богові і причасників Христу бувають, як рече євангеліст: «Тим, які прийняли його, дав він владу дітьми Божими бути, тим, які віру прийняли в ім'я Його, що не од крові, не од похоті плотської, не од похоті чоловічої, а од Бога народилися Святим духом у святій купелі» (Іоанн 1, 12 — 13). Усім же тим, хто не славить, хто не хвалить Його, хто не поклоняється величі слави Його, хто не дивується невичерпному людолобству Його, Бог наш на небесі і на землі що схоче, те і зробить. Перед віком од Отця народжений, єдино престольний Отцю, єдиносущний із Ним, як сонячне світло, зійшов на землю, одвідав людей своїх, не одлучившись од Отця, і втілювався од дівиці чистої, безмужньої і без скверної, ввійшовши в неї, як сам відає, і, плоть прийнявши, вийшов, як і ввійшов, єдиним будучи у Трійці, у двох ествах — божество і людськість.

Вповні людина, бо влюдинився, а не привидівся, і вповні Бог по божеству, а не проста людина. Показав на землі він і Боже, і людське.

Бо, як людина, утробу материну розтяв і, як Бог, вийшов, дівства не пошкодивши. Як людина, материне молоко приймав, і, як Бог, приставив ангелів з пастухами співати «Слава в вишніх Богу». Як людина, сновився у пелюшки, і, як Бог, волхвів звіздою вів. Як людина, лежав у яслах, і, як Бог, од волхвів дари і поклоніння приймав. Як людина, тікав у Єгипет, і, як Богу, рукою творіння єгипетські поклонилися Йому. Як людина, прийшов на хрещення, і, як Бога, Йордан устрашився Його і потік назад. Як людина, роздягнувшись, увійшов у воду, і, як Бог, од Отця послух прийняв: «Се син мій улюблений!» (Матфей 3, 17). Як людина, постився сорок днів, голод терплячи, і, як Бог, переміг спокусника.

Як людина, йшов на весілля в Кану Галілейську, і, як Бог, воду у вино перетворив. Як людина, на кораблі спав, і, як Бог, заборонив море вітрам хвилювати, і послухали ті Його. Як людина, по Лазарю просльозився і, як Бог, воскресив його з мертвих. Як людина, на осла сів, і, як Бога, величали Його: «Благословенний той, хто гряде в ім'я Господнє!» Як людина, розп'ятий був і, як Бог, своєю владою разом із Ним розп'ятого впустив у рай. Як людина, оцет п'ючи, випустив дух і, як Бог, сонце мороком закрив і землю потряс.

Як людина, в труну покладений був і, як Бог, пекло зруйнував і душі звільнив. Як людину, запечатали його в труні, і, як Бог, вийшов він із труни, печаті цілими зберігши. Як людське, намагались іудеї втаїти воскресіння Його, платячи стражникам, та, як Бога, побачили Його і пізнали у всіх кінцях землі.

Воістину, чий Бог величчю зрівняється з Богом нашим? Той Богом є, хто, творячи чудеса, вчинив спасіння посеред землі, хрестом і мукою, на місці лобнім, засмакувавши оцту й жовчі, аби злочин і гріх солодкого

смакування Адамового од дерева заказаного смакуванням гіркоти прогнати. Сотворивши се, спіткнувся він об камінь і розбився, як Господь сказав: «Хто упаде на камінь сей, розіб'ється, а на кого той сам упаде, розіб'є того» (Матфей 21, 44). Прийшов бо до них, сповняючи пророцтва, віщовані про нього. Як сказав: «Послано мене тільки до загиблих овець дому Ізраїлевого» (Матфей 15, 24). І ще: «Не порушити прийшов я закон, а сповнити» (Матфей 5, 17). І до ханапаянки-чужинки, яка благала зцілення дочки своєї, сказав: «Не добре одняти хліб у дітей і кинути псам» (Матфей 15, 22 — 26). Ті ж нарекли сього облудником (і од блуду народженим) і чарівником, який силою Вельзевула бісів виганяє (Матфей 12, 24). Христос сліпих їхніх просвітив, прокажених очистив, скорчених виправив, біснуватих зцілив, розслаблених укріпив, мертвих воскресив. Вони ж його, як лиходія, мучачи, до хреста пригвоздили. За що зійшов на них гнів Божий?

Бо ж самі вони спричинили свою погибель. Запитав Спас у притчі про виноград і про робітників: «Що бо сотворив виноградар робітникам тим?» І одповів: «Злих зле погубив, а виноград передав іншим робітникам, які оддадут йому плоди в належний час» (Марк 12, 1 — 9).

І самі своєї погібелі пророками вони були. Прийшов бо Ісус на землю одвідати їх. І не прийняли вони Його. Бо діла їхні темні були. Не возлюбили вони світла, аби не виявилися темні діла їхні. А тому Ісус, прийшовши до Єрусалима і дивлячись на город, заплакав і сказав до нього: «О, якби ти хоч у сей день твій пізнав, що потрібне для миру твогого! Та нині сховано од очей твоїх, що прийдуть лихі дні на тебе, і оточать вороги твої тебе валом і обляжуть тебе і стиснуть тебе звідусюди, і розорять тебе, і переб'ють дітей твоїх в тобі, бо не збагнув ти часу нападу на себе» (Лука 19, 41 — 44). І ще: «Єрусалиме! Єрусалиме! Побиваєш ти пророків. Камінням побиваєш посланих до тебе. Скільки разів скликав я дітей твоїх, як скликає квочка пташенят під крила свої, а ви не збирались! І застається дім ваш пустокою» (Матфей 23, 37 — 38). Як і було. Бо прийшли римляни, полонили Єрусалим, розбили город аж до підвалин його. Іудейство одтоді згибло. І закон по сьому, як вечірня зоря, погас. І розсіялись іудеї по всіх усядах, аби не вкупі зло перебувало.

Прийшов бо Спас і не прийнятий був Ізраїлем. І, за євангельським словом, до своїх Він прийшов, і свої Його не прийняли. Чужими ж народами прийнятий Він був (Іоанн 1, 11 — 12). Як каже Іаков: «І Той надія народам» (Буття 49, 10). Бо на Різдво Його волхви од чужих народів раніше поклонилися Йому. А іудеї, щоб убити, Його шукали. І через нього немовлят вибили (Матфей 2, 1 — 5, 16).

І збулося слово Спасове: «Багато хто зі сходу і заходу прийде і засяде з Авраамом, і Ісааком, і Яковом у царстві небесному, а сини царства вигнані будуть у темряву кромішню» (Матфей 8, 11 — 12).

І ще: «Здійметься од вас царство Боже і дасться народові, який творитиме плоди його» (Матфей 21, 43).

До них же послав Ісус учнів своїх, кажучи: «Ідучи по всьому світу, проповідуйте Євангеліє всьому створінню. І той, хто увірує й охреститься, спасен буде» (Марк 16, 15 — 16).

«А йдучи, научите всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця і Сина і Святого Духа, навчаючи їх берегти все те, що заповідав я вам» (Матфей 28, 19 — 20).

Добре було благодаті й істині між новими людьми возсіяти. Не вливають бо, за словами Господніми, вина нового вчення благодатного в міхи старі, зістаріли в іудействі. А то міхи прорвуться і вино проллється (Матфей 9, 17). Якщо не могли іудеї закону тіні вдержати, раз у раз ідолам поклоняючись, то як же їм істинної благодаті вдержати вчення? Як нове вчення, то й нові міхи — нові народи. Тоді й те, й те ціле буде (Матфей 9, 17).

Як і є. Віра бо благодатна по всій землі поширилась. І до нашого народу руського дійшла. Озеро ж закону пересохло, а євангельське джерело, наводнившись і всю землю покривши, аж до нас розлилося. Се ж бо й ми вже з усіма християнами славимо Святу Трійцю. А Іудея мовчить. Христос прославляється, а іудеї проклинаються. Народи навернені, а іудеї одвергнуті.

Як пророк Малахія каже: «Немає волі моєї між синами Ізраїлевими, і жертви од рук їхніх не прийму я. Бо од сходу до заходу ім'я моє славиться в усіх країнах, і на всякому місці теміан імені моему приноситься, бо ім'я моє величається по всіх усядах» (Малахія-пророк 1, 10).

І Давид: «Уся земля хай поклониться Тобі і співає хвалу імені Твоєму» (Псалом 65, 4). «О Господи, Господь наш! Як величається ім'я Твоє по всій землі!» (Псалом 8, 2).

Уже й ми не ідолослужителями зовемося, а християнами; і не без надії вже живемо, а сподіваючись на життя вічне. І вже не капище сатанинське городимо, а Христові церкви зводимо; вже не заколюємо бісам один одного, а Христос за нас заколюється і приноситься в жертву Богу і Отцю. І вже не жертвенну кров куштуючи, погибаємо, а причащаючись Христовою святою кров'ю, спасаємось. Усі сторони благі Бог наш помилював, і нами не знехтував, і спас нас, і до розуму істинного привів. У пустинній бо й пересохлій землі нашій, висушеній ідольським жаром, знеацька забило джерело євангельське, напуваючи всю землю нашу.

Як каже Ісайя: «Розверзеться вода перед тими, що ходять по безводді, і перетвориться безводдя в болота, і в землі спраглий джерело води буде» (Ісайя 35, 6 — 7).

Хоч були Ми сліпі й істинного світла не бачили, і в облудах ідольських блудили, а до того ще й глухі були до спасенного вчення, помилював нас Бог, і возсіяло й у нас світло розуму, щоб пізнали ми його.

За пророцтвом: «Тоді одверзуться очі сліпих, і вуха глухих почують» (Ісайя 35, 5).

І до нас, що, спотикаючись на путях погибелі, йшли слідом за бісами, путі, яка веде до життя, не бачачи, ще й гугнявили язиками нашими, молячись ідолам, а не Богові своєму і Творцю, прийшло людолобство Боже. І вже не йдемо ми слідом за бісами, а ясно славимо Христа, Бога нашого.

За пророцтвом: «Тоді скочить, наче олень, кривий, і ясним стане язик гугнявих» (Ісайя 35, 6).

І нам, що були раніше наче звірина і скотина, не розуміючи, де праве, а де ліве, до земного прикуті, анітрохи про небесне не дбаючи, послав Господь заповіді, які ведуть у життя вічне.

За пророцтвом Іосіїним: «І буде в день той казати Господь: «Заповідаю їм заповіт із птицями небесними і звірями земляними»; «і кажу людям не моїм: «Люди мої ви!» І ті мені скажуть: «Господь Бог наш еси Ти!» (Іосія 2, 18, 20, 23, 25).

Отак, чужинцями будши, ми людьми Божими нареклися; і ворогами будши, синами Його прозвалися. І не іудейське хулимо, а християнське благословляємо; радимося не про те, як розп'ясти, а про те, як розп'ятому поклонитися; не розпинаємо Спаса, а руки до Нього здіймаємо; не пробиваємо ребра Його, а з них п'ємо, як із джерела нетління; не тридцять срібняків беремо за Нього, а один одного і все життя наше Йому вручаємо; не таїмо воскресіння Його, а в усіх домах своїх проголошуємо: «Христос воскрес із мертвих!» Не кажемо, що вкрадено Його було, а стверджуємо, що вознісся Він туди, де й був.

Ні не віруємо, а, як Петро, до Нього кажемо: «Ти еси Христос, Син Бога живого!» (Матфей 16, 16). З Томою: «Господь наш і Бог Ти еси!» (Іоанн 20, 28). З розбійником: «Пом'яни нас, Господи, в царстві своєму!» (Лука 23, 42).

Отак віруючи в Нього і святих отців семи соборів настанови приймаючи, молимо Бога ще і ще посприяти нам і направити нас на путь заповідей Його.

І збулося на нас, народам проречене: «Одкриє Господь руку свою святу перед всіма народами, і уздрять усі кінці землі спасіння од Бога нашого» (Ісайя 52, 10).

І друге: «Живу я, — каже Господь, — і поклониться мені кожне коліно, і кожний народ визнає Бога» (Послання апостола Павла до римлян 14, 11).

І Ісаїне: «Всяка дебрь наповниться, і всяка гора і всякий горб змиряться, і буде все криве випрямлене, і все гостре на путі вигладжене. І з'явиться слава Господня. І всяка плоть узрить спасіння Бога нашого» (Ісайя 40, 4; Лука 3, 4).

І Даниїлове: «Усі люди, племена і народи тому служитимуть» (Даниїл-пророк 7, 14).

І Давид: «Хай визнають Тебе люди, Боже! Хай визнають Тебе люди всі!» (Псалом 66, 4 — 6). «Хай возвеселяться і возрадуються народи! І всі народи, възплещіть руками і заволайте до Бога голосом радості, що Господь вишній і страшний, що Він — цар великий над усією землею» (Псалом 46, 2). І трохи далі: «Співайте Богу нашому, співайте! Співайте цареві нашому, співайте! Бо ж Бог — цар всієї землі. Співайте розумно! Воцарився Бог над народами!» (Псалом 46, 7 — 9). «І вся земля хай поклониться Тобі і співає Тобі! Хай співає імені Твоєму, о Вишній!» (Псалом 65, 4, 8). «І хвалить Господа, всі народи, і восхвалить Його, всі люди!» (Псалом 116, 1). І ще: «Зі сходу і до заходу хай буде хвалене ім'я Господне! Вознісся над усіма народами Господь. Над небесами слава Його» (Псалом 112, 1; Псалом 148, 11 — 13). «Як ім'я Твоє, Боже, так і хвала Твоя на всіх кінцях землі» (Псалом 47, 11). «Почуй нас, Боже, Спасителю наш, надіє для всіх кінців землі і для тих, хто в морі далеко!» (Псалом 64, 6). «І хай пізнаємо на землі путь Твою і для всіх народів спасіння Твоє!» (Псалом 66, 3). «І царі земні, і всі люди, князі і всі судді земні, юнаки і діви, старі з юними хай хвалять ім'я Господне!» (Псалом 148, 11 — 13).

І Ісаїє: «Послухайте мене, люди мої, — каже Господь. — І царі, до мене прислухайтесь! Закон од Мене вийде. І суд Мій — світло країнам. Наближається скоро правда Моя. І вийде, як світло, спасіння Моє. Мене острови ждуть, і на руку Мою країни надію покладають» (Ісаїя-пророк 51, 4 — 5).

Хвалить же похвальними голосами Римська сторона Петра і Павла, бо од них увірувала в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія, й Ефес, і Патм — Іоанна Богословця, Індія — Тому, Єгипет — Марка. Усі краї, і городи, і народи почитають і славлять кожний свого учителя, того, що навчив їх православній вірі. Похвалімо ж і ми, по силі нашій, хоч малими похвалами, того, хто велике і дивне діло сотворив, нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, а сина славного Святослава, про мужність і хоробрість якого в літа його володарювання слух пройшов по багатьох сторонах, а звитяги його і могутність поминаються й пам'ятаються ще й нині. Не в худорідній бо і невідомій землі володарював той, а в Руській, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі.

Сей каган наш Володимир славним од славних народився, благородним од благородних. І, дійшовши літ і снаги, змужнівши, в моці й силі вдосконалившись, мужністю й умислом дозрівши, єдино держцем став землі своєї, підкоряючи під себе навколишні сторони — ті миром, а непокірні мечем. Отак, коли він у дні свої жив і землю свою пас правдою, мужністю і розумом, навідав його Всевишній, глянуло на нього всемілостиве око благого Бога, і возсіяв розум у серці його. І осяг він суету ідолської облуди і потребу знайти єдиного Бога, який сотворив усю твар, видиму і невидиму.

А що чув він завжди про благовірні землі грецькі, христолюбиві і сильні вірою, як вони єдиного Бога в Трійці почитають і йому поклоняються, як у них діються сили і чудеса і знамення, як церкви людьми повняться, як усі городи благовір'ям кріпляться, як усі люди щиро моляться, перед Богом схиляючись, то, се чуючи, зажадав він серцем, загорівся духом, щоб і собі стати християнином і землю свою до християнства повернути. Що й сталося. І до Бога отак призовившись, людське ество скинув каган наш, а разом із застарілими ризами людськими зняв із себе усе тлінне, струсив із себе порох невір'я, увійшов у святу купіль і одродився од духу і води; в Христа охрестившись, у Христа одягнувся і вийшов із купелі, обілівшись, сином ставши нетління, сином воскресіння, ім'я прийнявши вічно імените з роду в рід Василя, під яким і вписався в книги життя у вишньому граді і нетлінному Єрусалимі.

Та не було сього досить подвигів благовір'я його. Не тим тільки явив суццю в ньому до Бога любов, подвигнувся ще, заповідаючи по всій землі своїй людям хреститися в ім'я Отця і Сина і Святого Духа, і ясно і велегласно в усіх городах славити Святу Трійцю і всім бути християнами, малим і великим, рабам і вільним, юним і старим, боярам і простим, багатим і вбогим.

І не було ані єдиного, який би противився благочестивому його повелінню. А як хто, то й не з любові, а зі страху перед повелителем охрестився, бо ж благовір'я його на владу спиралося. Отож водночас уся земля наша уславила Христа з Отцем і зі Святим Духом.

Тоді почав морок ідолський од нас одходити, і зорі благовір'я з'явилися; тоді пільма бісослугування погубила, і слово євангельське землю нашу осіяло.

Капища рушилися, і церкви ставилися, ідоли крушилися, ікони святих з'являлися, біси розбігалися, хрест городи освячував.

Пастухи словесних овець Христових, єпископи, стали перед святим вівтарем, жертву без скверну возносячи. Попи і диякони і всі клірошани прикрасили і пишнотою наповнили святі церкви. Апостольська труба і євангельський грім над всіма городами пролунали. Теміан Богу воскурявся, повітря освячуючи. Монастирі на горах постали. Чорноризці з'явилися. Мужі й жони, і малі і великі, всі люди наповнили святі церкви, славословлячи: «Єдиний святий, єдиний Господь Ісус Христос! На славу Богу-Отцю амінь! Христос переміг! Христос подолав! Христос воцарився! Христос прославився! Великий еси, Господи, і чудесні діла Твої, Боже наш! Слава Тобі!» Як же тебе не похвалити, о чесний і славний між земних владик премужній Василю? Як твоєї доброти не почудуватися, кріпості і силі? Як тобі дяку не воздати? Адже тобою пізнали ми Господа і облуди ідолської збулися! Адже твоїм повелінням по всій землі твоєї Христос славиться!

Що ж ще додати до сказаного про Тебе, христолюбне?

Друже правді, розмислу вмістилище, милосердя гніздо! Як ти увірував, як розгорнулась у тобі любов до Христа? Як вселився у тебе розум, вищий од розуму земних мудреців, щоб невидимого возлюбити і до небесних подвигнутися?

Як знайшов ти Христа? Як передався йому? Повідай нам, рабам твоїм, повідай нам, учителю наш! Звідки ти пройнявся пахощами Святого Духа? Як випив ти пам'яті майбутнього життя солодку чашу? Як розпізнав ти і побачив, що благий Господь? Не бачив еси Христа, не ходив еси з ним, а став учнем його! Інші, бачивши Його, не увірували, ти ж, не бачивши, увірував. Воістинно, було на тобі благословення Господа Ісуса, проречене до Томи: «Блаженні ті, які не бачили, а увірували!» (Іоанн 20, 29).

Тому-то без вагань і сумнівів зовемо тебе блаженным, бо сам Спас так нарік тебе. Блаженний еси, бо увірував у Нього і не засумнівався в Ньому. За словом Його пеложним: «І блаженний той, хто не засумнівається в Мені» (Матфей 11, 6). Ті, що відали закон і пророків, розп'яли Його. Ти ж, ані закону, ані пророків не почитаючи, розп'ятому поклонився.

Як тобі серце розкрилося? Як увійшов у тебе страх Божий? Як прилучився ти до любові Його? Не бачив ти апостола, який би прийшов у землю твою і вбогістю своєю і голизнаю, голодом і спрагою серце твоє на смирення схиляв. Не бачив ти бісів, яких би було гнано іменем Ісуса Христа; болящих, які б одужували; німих, які б починали говорити; вогню, який би перетворювався на холод; мертвих, які б уставали. Сього всього не бачив ти. Як же ти увірував? Дивне чудо! Інші царі і властителі, бачучи все се, чинине святими мужами, не наvertsалися на віру, а ще на більші муки і страсті оддавали тих чудотворців, ти ж, о блаженниче, без усього сього прибився до Христа, лише благим розмислом і гострим умом зрозумівши, що тільки Бог є творцем невидимих і видимих, небесних і земних, і що послав Він на світ заради нашого спасіння возлюбленого Сина Своїго. Осягнувши се, увійшов ти у святу купіль, яка декому юродством здається, а тебе до сили Божої прилучила. І це. Хто виповість незчисленні Твої нічні милостині і денні щедроти, що їх убогим Ти творив — осиротілим, болящим, боржникам, удовам і всім, хто потребував милості?

Бо чув слова, мовлені Даниїлом Навуходносору: «Рада моя хай буде тобі вгодна, царю Навуходносоре, — гріхи твої милостинями спокутуй і неправди твої щедротами вбогим» (Даниїл-пророк 4, 24).

Що чуючи, ти, чесна голово, не тільки чути оставив мовлене, а й ділом його сповнив, прохачам подаючи, голих одягаючи, спраглих і голодних насищаючи, болящим всіляку потіху посилаючи, боржників викупляючи, рабам свободу даючи.

Твої бо щедроти і милостині і нині між людьми поминаються, а тим паче перед Богом і ангелами Його. Бо ж добродлюбна Богові милостиня. Велику заповзятість маєш до того, як вірний раб Христовий.

Помагає мені словами той, що прорік: «Милосердя хвалиться понад суд» (Послання Іакова 2, 13). І милостивість мужа — як печать його. Ще вірніше самого Господа слово: «Блаженні милостиві, а тому помилувані будуть» (Матфей 5, 7). Інше, ще ясніше і вірніше висловлювання наведемо про тебе із святих писань, проречене Іаковом-апостолом: «Той, хто зверне грішника з путі його хибної, спасе душу свою од смерті і покриє множество своїх гріхів» (Послання Іакова 5, 20). Це ж тому, хто єдину людину наверне, така заплата од благого Бога. І яке ж бо спасіння знайшов ти, о Василю, розсипавши тягар гріховний? Адже не одну людину одвернув ти од облуди ідолської, не десятьох, не город, а весь край сей!

Показує нам і перекоує нас сам Спас Христос, якої тебе слави і честі сподобив на небесах, кажучи: «Кожного, хто визнає мене перед людьми, визнаю і я перед Отцем моїм, який є на небесах» (Матфей 10, 32). Отож того визнає Христос перед Богом-Отцем, хто визнає Його перед людьми. Як же ти похвалений од нього маєш бути, не тільки визнавши, що Сином Божим є Христос, а й визнавши віру в нього й утвердивши її не в одному соборі, а по всій землі сій, і церкви Христові поставивши, і служителів йому ввівши?

Подібний ти до великого Константина, рівний розумом, рівний христоробством, рівний честю служителям його. Той із святими отцями Нікейського собору закон людям поклав — ти ж із новими нашими отцями-єпископами, виходячи на бран, з великим смиренням радився, як між людьми сими, котрі щойно пізнали Господа, закон встановити. Той у еллінів і римлян царство Богу покорив, а ти між руссю: вже бо й у них, і у нас Христос царем зветься. Той із матір'ю своєю Єленою, хрест із Єрусалима принісши, по всьому світу своєму розславивши, віру утвердили. Ти ж із бабою твоєю Ольгою, принісши хрест із нового Єрусалима, Константинограду, по всій землі своїй поставивши, утвердили віру. Тож подібний тому еси, з ним однакової слави і честі достойний.

Спільником своїм зробив тебе Господь на небесах, заради благовір'я твого, яке мав ти у житті своєму.

Добрим свідком благовір'я твого, о блаженниче, є свята церква Святої Богородиці Марії, що її звів ти на правовірній основі, де й мужнс твоє тіло нині лежить, ждучи труби архангельської.

Вельми добрим і вірним свідком його є також син твій Георгій, що його Господь зробив наступником твоєї влади. Він не порушує твоїх уставів, а утверджує їх, не умаляє заслуг твого благовір'я, а ще приумножує їх, не спотворює, а довершує те, що було недокінчене тобою, як Соломон по Давиді.

Він храм великий святій Божій Премудрості воздвиг на святість і освячення городу твоєму і всілякою красою його прикрасив, золотом, і сріблом, і камінням дорогим, і потирами та дискосами дорожочінними, так що церква та стала дивом і славою на всі навколишні країни, бо іншої такої не знайдеться по всій півночі земній од сходу до заходу.

Він славний город твій Київ величчю, як вінцем, обклав і доручив людей твоїх і город святій Всеславиній, скорій до помочі християнам Святій Богородиці, їй він і церкву на великих воротах звів на честь першого Господнього празника — Святого Благовіщення, або благословення, що його архангел дав дівиці, було і городу сьому. До неї ж бо мовилось: «Радуйся, обрадувана, Господь з тобою!» (Лука 1, 28). До города ж: «Радуйся, благовірний городе, Господь з тобою!»

Встань, о чесна голово, з гробу твого, встань! Струси сон! Не вмер бо еси, а спиш до спільного всім устання. Встань! Не вмер еси, бо годі тобі вмерти, увірувавши в Христа, життя всього світу. Струси сон, возведи очі, поглянь, якої тебе честі Господь там сподобив і на землі не безнам'ятного оставив у сина твого. Встань! Поглянь на чадо своє Георгія! Поглянь па утробу свою! Поглянь на милого свого! Поглянь на того, що Господь вивів з лона твого! Поглянь на того, який красить престол землі твоєї! І возрадуйся і возвеселися! Поглянь же ще і на благовірну невістку твою Ярину! Поглянь на онуків твоїх і правнуків, як живуть, як хранить їх Господь, як благовір'я держаться, заповіданого тобою, як у святі церкви учащують, як славлять Христа, як поклоняються імені Його! Поглянь же і на город, як сяє величчю! Поглянь, як церкви квітнуть! Поглянь, як християнство росте! Поглянь, як город іконами святих освітлюється і виблискує, як тиміаном пахне, як хвалами і богослужіннями і співом святим олуноюється!

І се все бачучи, возрадуйся і возвеселися і восхвали благого Бога, всього сього Сотворителя. Хай і не тілом, так духом дає тобі Господь побачити все се. Тим бо радуйся і веселися, що насіння твоєї віри, посіяне тобою, не висушилося спекою невір'я, а дощем Божої помочі зволожилося і рясно розбуялось.

Радуйся, між владиками апостоле! Не мертві тіла ти воскрешав, а нас, душею мертвих, умерлих од хвороби ідолослужіння, воскресив. Тобою ж бо обожилися і життя Христове пізнали, будучи скорчені од бісівської облуди. Тобою ми випрямлені і на путь життя виведені, сліпі будучи од бісівської облуди. І завдяки тобі сердечними очима, осліплені невіданням, прозріли на світло три сонячного Божества. Німі були, а завдяки тобі розговорились, і нині вже, малі й великі, славимо єдиносущну Трійцю. Радуйся, учителю наш і наставниче у благовір'ї! Ти правдою був наділений, міццю припоясаний, істиною взутий, смыслом увінчаний і милостиною, як гривною і шитою золотими, прикрашений.

Ти був, о чесна голово, для голих одежею, ти був для голодних кормителем, ти був для спраглих утроби охолодою, ти був для удовиць помічником, ти був для мандрівників пристановищем, ти був для незахищених захистом, ти був для скривджених заступником, для вбогих збагаченням. Візьми ж за благі діла свої і за все інше заплату на небесах — блага, що їх приготував Бог вам, тим, які любите Його.

На солодке лице Його досхочу надивляючись, помолися за землю свою і за людей тих, над якими благовірно владарював. Хай сохраниць їх Бог у мирі й у благовір'ї, переданім тобою! І хай славиться в них правовір'я! І хай проклинається всіляке еретицтво! І хай убереже їх Господь од всілякого бойовища й полонення, од голоду і всілякої скорботи й туги!

Помолися ще за сина твого, благовірного кагана нашого Георгія, щоб він у мирі й у здоров'ї вир життя сього переплинув і до пристані небесного безвітряного спокою пристав, не ушкоджено корабель душевний і віру зберігши, і з багатством добрих діл, нехибно Богом доручених йому людей управивши, став разом із тобою без сорому перед престолом Вседержителя Бога і за труд випасу людей Його прийняв од Нього вінець слави нетлінної з усіма праведними, які трудилися заради Нього!

Перлини духовності. Твори української світської літератури від часів Київської Русі до XVII століття. — К., 2003. — Книга перша, — С. 13—26.

6.3 «Повісті минулих літ» про з'їзд князів у Любечі у справі взаємин між землями та збереження єдності Руської землі (1097 р.)

З другої половини XI ст. у Київській Русі з новою силою розгортається міжусобна князівська боротьба. Ці війни послаблювали державу, особливо в умовах нової зовнішньої небезпеки зі сходу — половців (кочівників).

У 1068 р. половці напали на Русь. Битва для русичів була невдалою. Вони були змушені відступити на Київщину та Чернігівщину.

В Іпатіївському літописі словами князя Ігоря Святославича Новгород-Сіверського так описані міжусобиці: « Пригадав я про гріхи свої перед Господом Богом, що не мало вбивств і кровопролиття зчинив на землі християнській. Як не пощадив я християн і пограбував місто Глібов у Переяслава. Тоді не мало бід пережили безвинні християни: були розлучені батьки з дітьми своїми, брат з братом, дружини з чоловіками, дочки з матерями, подруга з подругою. І всі були в сум'ятті: тоді були полон і скорбота, живі мертвим заздрили. Стариків штовхали, юні страждали від жорстоких немилостивих побоїв, чоловіків вбивали і розтинали, жінок поганили. І все це зробив я...»

Прагнучи за будь-яку ціну досягти перемоги над суперником, одержати бажаний престол, князі все частіше кликали на допомогу ворогів Русі — кочівників. У літописах часто повідомляється про участь у князівських усобицях половців, яких давньоруські книжники називали поганями (від латинського слова «паганус» — язичник).

Продовження міжусобної боротьби стало небезпечним для Київської держави. З ініціативи великого князя київського Святополка Ізяславича та переяславського князя Володимира Мономаха року 1097 у м. Любечі зібрались руські князі, щоб встановити бажаний мир. На з'їзді князі домовились не вести боротьбу між собою, а здійснити розподіл князівств, визначивши, кому якою землею володіти: було встановлено нове правило переходу земельної власності від батька до сина. Рішення з'їзду закріпили поділ київської держави на удільні князівства. Ще не раз відбувалися такі з'їзди, та єдності у державі відновити вони не могли.

Спільною справою для всіх руських князів залишалась боротьба з половцями; князі присягалися бути єдиними у цій боротьбі. Очолив цю боротьбу переяславський князь Володимир Мономах. Декілька разів водив русичів на половців Володимир. Ці походи принесли князю славу оборонця рідної землі й авторитет у різних кінцях Руської землі.

* * *

У рік 6605 (1097). Прибули Святополк Ізяславич, і Володимир Всеволодович, і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібрались в городі Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережмо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів уділ; Давид, і Олег, і Ярослав — Святославів уділ; іншим хай будуть городи, які їм роздав Всеволод; Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Тербовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний — і вся земля Руська». І, поцілувавшись, пішли вони до себе.

Літопис Руський. — К., 1989. — С. 146.

7. «Повчання дітям» Великого князя Київського Володимира Мономаха (перша чверть XII ст.)

Володимир Всеволодович Мономах (1053—1125 рр.) — князь смоленський (з 1067 р.), чернігівський (з 1078 р.), переяславський (з 1093 р.), Великий князь Київський (з 1113 по 1125 рр.). Син — Великого князя Київського Всеволода Ярославича (син Ярослава Мудрого) та Марії — дочки візантійського імператора Константина IX Мономаха. Організатор та активний учасник перших з'їздів князів (у Любечі 1097 р., у Вятичеві 1100 р., біля Києва 1103

р.). У 1103—1111 рр. організував та провів ряд спільних походів князів проти половецьких ханів і відкинув їх від кордонів Київської Русі. У 1113 р. був запрошений київським вічем на князювання. Відновив централізовану монархію на Русі. Автор «Уставу Володимира Всеволодовича», у якому вміщено норми кримінального, цивільного і судового права та «Повчання дітям», в якому даються настанови нащадкам, як правити й судити.

* * *

Правління Великого князя Київського Володимира Всеволодовича Мономаха (1053—1125 рр.) та його сина Мстислава Володимировича (1076—1132 рр.) — час останнього піднесення могутності Київської Русі. Володимир Мономах зміг об'єднати більшу частину Русі: Київщину, Волинь, Турово-Пінську, Переяславську, Смоленську, Новгородську та Мінську землі. Мстислав у 1130 р. приєднав Полоцьке князівство. За межами його володінь залишались тільки землі Ростиславичів (Галичина) та Святославичів (Чернігівщина).

Київська Русь підтримувала регулярні контакти з Римом, Польщею, Угорщиною Данією, Чехією, Скандинавськими країнами, становиться учасницею великих міжнародних проектів. Як відмічав М. Алпатов «в цей час з дніпровських круч Західна Європа була видна достатньо виразно». Багато монархів Європи прагнули породичатися з могутніми київськими князями.

Сестра Володимира Мономаха Євпраксія — Адельгейда Всеволодівна (бл. 1071—1109 рр.) була дружиною маркграфа північно-саксонського Генріха Довгого фон Штаден (1065—1087 рр.), а після його смерті імператора Священної Римської імперії Генріха IV (1050—1106 рр.). Сам Володимир Мономах був одружений з дочкою останнього англосакського короля (Англії) Гаральда II Годвінсона (1020—1066 рр.), що загинув у битві при Гастінгсі 14.X.1066 р. — Гіти (Гіди) (?—1107 р.). Дочка Євфимія (?—1138 р.) вийшла заміж за угорського короля Коломана (Кальмана) (1074—1116 рр.). Інша дочка Марія — Мариця Володимирівна (?—1147 р.) була дружиною візантійського царевича Леона (Лева) (?—1116) сина імператора Романа IV Діогена (за іншими даними це був самозванець).

Син Володимира — Мстислав був одружений з дочкою шведського короля Інге Стенкільссона (?—1110 рр.) — Христиною (?—1122 рр.).

За деякими даними імператор Візантії Олексій I Комнин (1048—1118 рр.) надіслав Володимирі Мономаху (1053—1125 рр.) дарунки: хрест животворного дерева, сердолікову чашу Августа Кесаря, вінок, золотий ланцюг і барми Костянтина Мономаха, Володимирового діда. Вручивши ці дари, митрополит Ефеський Неофіт увінчав його в київському соборному храмі імператорським вінком і проголосив царем (дані спірні).

З ім'ям князя Володимира Всеволодовича пов'язують «шапку Мономаха», нібито отриману ним від візантійського імператора (нею коронували всіх російських царів, починаючи від онука Івана III Дмитра). Насправді ж ця корона виготовлена середньоазіатськими майстрами і датується кінцем XII — початком XIV століття, а отже, не належала Мономахові.

* * *

Я недостойний, дідом своїм Ярославом Мудрим і батьком своїм і матір'ю своєю з роду Мономахів був наречений руським іменем Володимир. Сидячи на санях, тобто збираючись уже помирати, звертаюся до вас з цим словом. Діти мої або хто інший, слухаючи мою грамотицю, не посмійтесь над нею, а прийміть її до свого серця, і не лінуйтеся, а щиро трудіться. Що таке людина,

як подумаєш про це? Велика розумом людина, та не може досягнути вона всіх чудес землі. Дивіться, як все мудро влаштовано на світі: як небо влаштовано, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма, і світло, і земля як на водах покладена, Господи, завдяки волі твоїй! А звірі, а птиці різні, а риби всілякі! І цьому диву подивуємося, як створено людину і які різні та багатолікі людські обличчя; якби і всіх людей зібрати, то кожен має свій вид і образ обличчя. І тому подивуємося, як птиці небесні із раю-вирію летять, і перш за все до нашого дому, але не поселяються в одній країні, а сильні й слабкі розлітаються по всіх землях, щоб наповнилися щebetом ліси і поля.

Все це дано людям на користь, на їжу і на радість їм. І знов скажемо: великі блага послані нам, грішним людям. Ті ж птиці небесні: коли їм звелено, то заспівають і звеселяють людей, а коли ні — то, маючи і мову свою, оніміють. Прочитавши отсі слова, діти мої, похваліть Творця всього земного й небесного, а все, що далі, — то мого слабого розуму повчання. Перш за все не забувайте убогих, а яко можете, по силі годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину. Хто б то не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте і не веліть убивати його; якщо і завинив хто в смерті, не губіть християнської душі. Якщо ж вам доведеться цілувати хрест перед братами своїми або перед будь-ким, то перше спитайте свого серця, на чому ви зможете стояти твердо, і тільки тоді цілуйте, а поклявшись, не переступайте клятви, бо загубите душу свою.

Ніколи не майте гордоців у своєму серці і в розумі, а скажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми. Старих шануйте, як батька, а молодих, яко братів.

Пам'ятайте, як учив мудрий Василь, зібравши круг себе юнаків: при старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними і молодими мати згоду і бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато. Очі тримати донизу, а душу вгору.

Вдомі своєму не ледачкуйте, а за всім приглядайте самі, не покладайтесь на тиуна або на отрока, щоб не посміялися люди ні над домом вашим, ні над вашим обідом. На війну вирушивши, не лінуйтесь, не сподівайтесь на воевод; ні їжі, ні питтю не віддавайтесь без міри, ні солодкому сну.

Сторожу самі наряджайте і вночі, з усіх боків поставивши охорону, лягайте відпочивати коло своїх воїнів, а вставайте рано. Зброю не скидайте з себе поспіхом, не оглянувшись добре. Адже буває, що через лінь людина зненацька гине. Брехні остерігайтесь, і пияцтва, і облуди, від того душа гине і тіло. Куди б ви не верстали шлях своєю землею, не давайте отрокам своїм чинити зло і шкоду ні селам, ні посівам, щоб люди не проклинали вас. А куди б не прийшли і де б не зупинилися, напійте і нагодуйте нужденного. Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов:

простий, чи знатний, чи посол; якщо не можете пошанувати його дарунком, то пригостіть його їжею і питвом, бо він, мандруючи далі, прославить вас у всіх землях доброю чи злою людиною.

Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні. Не проминіть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте. Жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою.

Якщо забуваєте про це, то частіше заглядайте в мою грамотицю: і мені буде не соромно, і вам буде добре.

Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтесь, — як батько мій, дома сидючи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах.

Лінощі — це мати всьому дурному: хто що й знав, те забуде, а чого не вміє, того не навчиться. Добро своєю рукою сіючи, не лінуйтеся ні на що хороше, і хай не застане вас сонце в постелі. Так робив мій батько покійний і всі добрі мужі. На світанні, побачивши сонце, з радістю прославте день новий і скажіть: Господи, додай мені літа до літа, щоб я чесно й добром виправдав життя своє. Так я кажу, коли сідаю думати з дружиною, або збираюся чинити суд людям, або їхати на полювання, або збирати данину, або лягти спочивати. Спочинок у полудень людям дається за труди: після трудів спочиває і звір, і птиця, і люди.

А тепер повідаю вам, діти, як трудився я в походах і на ловах з тринадцяти років. Спершу я на Волгу пішов, лісами, крізь землю в'ятичів; послав мене батько туди, до Ростова-Суздальського. І знову, вдруге, ходив я до Смоленська, а від Смоленська ходив до Володимира на Волині. Тією ж зимою послали мене брати в Берестя на пожарище» що поляки попалили, і там я правив містом утихомиреним...

Потім послав мене Святослав у Польщу, ходив я до Чеського лісу, і ходив у тих землях чотири місяці. Коли Святослав помер, знов я ходив у Смоленськ, а із Смоленська повернувшись, пройшов крізь половецькі війська з боєм до Переяслава і застав там батька, який повернувся з походу. А потім того ж літа ходили ми з батьком до Чернігова битися з Борисом і Олегом і перемогли їх. Знов ганялися за половцями, і гнали їх за Хорол, і обоз їхній великий взяли. А на весну посадив мене батько в Переяславі вище всіх братів. І билися ми з половцями, і ходили до Дніпра за річку Супій. І на шляху зустріли нас раптово половецькі князі, з вісьмома тисячами воїнів, і ми ходили з ними битися, та наша зброя була відправлена вперед на возах, і ми вступили в місто Прилуки. А наступного дня пішли ми до Білої Вежі: перебили дев'ятсот половців і двох князів їхніх узяли, Осеня і Сакзя, і тільки два воїни їхні втекли. І знову, після смерті батька, на Стугні билися ми з половцями до вечора, бились біля Халепа, села над Дніпром, а потім мир уклали з їхніми князями.

А потім Олег пішов на мене з усією половецькою землею до Чернігова, і билась дружина моя з ними вісім днів за малий вал і не дала їм увійти в місто. Пожалів я християнські душі, села палаючі та монастирі і сказав:

— Хай не похваляються своєю силою погані!

І віддав Олегові стіл його батька в Чернігові, а сам пішов на стіл свого батька в Переяслав. І вийшли ми з Чернігова і їхали крізь полки половецькі, близько ста чоловік нас було, з дітьми та жінками. І облизувалися на нас половці, немовби вовки, стоячи біля перевозу і на горах, та не далися ми їм на поживу, а живі та здорові прибули до Переяслава.

Сидів я в Переяславі три літа і три зими з дружиною своєю, і багато лиха та біди випало нам від війни і голоду. І ще не раз ми ходили на половців, ганялися за Боняком, били їхніх князів, а деяких брали в полон.

З Чернігова ж і до Києва я разів сто їздив до батька на коні, верстаючи всю дорогу за один день до вечірні. А всього походів було вісімдесят три великих, а решту і не згадаю менших. Укладав я мирів з половецькими князями без одного двадцять, при батькові і без батька, і роздаровував багато худоби і своєї одежі. І відпустив із оков сто кращих князів половецьких; серед них братів Шаруканевих, братів Богу барсових і братів Осеневих.

А ось як я трудився на ловах-полюванні, коли сидів у Чернігові: коней диких ловив я своїми руками в пущах і на рівнині і зв'язував їх живими. Два тури кидали мене рогами разом з моїм конем. Один олень колов мене, а з двох лосів один топтав ногами, а другий рогами бив. Дикий кабан у мене на стегні меч одірвав, ведмідь мені при самому коліні пітник прокусив, а лютий звір стрибнув до мене на сідло і коня зі мною повалив, та доля зберегла мене живим і цілим. І з коня я падав багато разів, і голову собі двічі розбивав, і руки та ноги в юності ламав, не дорожив своїм життям і не щадив своєї голови.

Що належало робити молодшому воїнові моєму, отроку, те сам я робив — на війні і на ловах, вночі і вдень, у спеку і в холод, не даючи собі спокою. Не покладався я на посадників, ні на биричів, усе робив сам, що треба було, весь лад удома в себе сам настановлював. Стежив я за роботою ловчих і конюхів. І про соколів та яструбів сам турбувався. І бідного смерда і убогу вдову теж не давав я на поталу сильним.

Не осудіть мене, діти або хто інший, хто прочитає моє слово: не хвалю я ні себе, ні своєї сміливості, а хвалю я силу Творця і прославляю милість його за те, що він мене, грішного і слабого, стільки років охороняв од смертельної небезпеки і не лінював мене створив, а на всякі людські діла достойним. Прочитавши цю грамотицю, постарайтеся робити добрі діла на землі, смерті, діти, не бійтесь ні на війні, ні од звіра, труд виконуйте мужський, як вам те подобає.

Перлини духовності. Твори української світської літератури від часів Київської Русі до XVII століття. — К., 2003. — С. 35—38.

8. «Послання, написане Климом (Смолятичем) митрополитом Руським (Київським) Хомі Пресвітеру, витлумачено Афанасієм монахом» (середина XII ст.)

Клим (Климентій) Смолятич (початок XII ст. — друга половина XII ст.) — давньоруський церковний діяч, письменник та філософ. Народився на Смоленщині, точна дата народження як і смерті невідома. Літописець писав про нього: «І був книжник і філософ, яких у Руській землі не бувало». Свій релігійний шлях починав ченцем Зарубського монастиря, що розташований біля Києва. У 1147—1155 рр. Був Київським митрополитом. Поставлений на цю посаду великим князем київським Ізяславом Мстиславовичем, без згоди на це Константинопольського патріарха, по смерті Ізяслава у 1154 р. змушений був залишити митрополічу кафедру.

До нас дійшов лише один твір митрополита, це — «Послання, написане Климом митрополитом руським Хомі Пресвітеру, витлумачено Афанасієм монахом», яке віддзеркалює ситуацію, що її було створено навколо відставки Кліма. На митрополічу кафедру Візантія посадила грека Костянтина, а Кліма звинуватили у чванливості та марнолюбстві.

«Послання...» Кліма Смолятича — вірець середньовічної філософсько-теологічної літератури. З точки зору політичної філософії у «Посланні...» розвинуто ідею цілковитої незалежності Русі, започатковану митрополитом Іларіоном та іншими ідеологами Київської Русі.

* * *

Господи, благослови, Отче!

Прочитавши писання твоєї любові, хоча і з запізненням, зачудувався і у пам'ять свою вельми заглибившись, здивувався розсудливості твоїй, улюблений мені у Господі брате Хомо. Є у листі твоєму осуд з любов'ю нашого марнославства, і так про це з радістю зачитав я перед багатьма слухачами і перед князем Ізяславом твоє преславне до мене писання. І хоча усвідомив вину, про яку мені ти пишеш, ти, улюблений, не суди суворо грамоту, що написав тобі.

Речеш мені: «Вихваляєшся, коли пишеш, філософом себе виставляючи», та перш за все себе викриваєш. Коли до тебе я так писав? Не писав і не мав писати. Речеш мені: «Філософією пишеш», та це вельми криво пишеш, ніби полишив я поважні писання та писав од Гомера, і од Арістотеля, і од Платона, що серед грецьких стовпів уславлені були. Тож як писав, та не до тебе, а до князя, та й до нього не часто. А те що бідкаєшся ти, що тебе зачепив, Бог свідок, не спокушав твого благого розуму, а лише просто писав про те, що не спроможний був зрозуміти. Тож даремно посилаєшся ти на вчителя твого Григорія, кажучи: «З Григорієм бесідував, про спасіння душі», а хіба гудив коли або докоряв я Григорієві? То ще сповідаю, що не лише праведний, але й преподобний він. А як не буде це зухвалістю, то святий він! Опріч того, як не він учив тебе, то не знаю, звідки ж хочеш душі, що доручені тобі наставляти, адже Григорію і тобі невідомо багато

чого. Та дивно говориш про мене, що «Слави шукаю», тож скажу тобі про марнолюбців, які долучають дім до дому, і село до села, ізгоїв і сябрів, і борти і покоси, і лани, і пустища. Та од усього цього я, окаяний Клим, вільний цілком, та замість домів та сіл і бортів, і покосів, і ланів, і сябрів, і ізгоїв — землі чотири локті у мене, щоби могилу викопати. І у цієї могили самовидців багато. Тож як могилу свою бачу по сім разів кожного дня, нащо ж марнославство мені? Немає шляху іншого до Церкви, окрім могили!

Схотів би слави, то не було б дива у цім, за словами великого Златоуста, багато хто хотів до багатства з презирством ставиться, а до слави — жоден, і передусім шукав би я владу по силі своїй. Та лише Той, хто збагнув серця і утроби, Він один знає, як молився я, щоби позбавитись влади! Знову ж, усе за його велінням, і коли трапиться що, противитися цьому марно є.

Тому, улюблений, не даю тобі відповіді, та на питання твоє благий розум твій спрямовую: чи належить ретельно додивлятися Божественних Писань?

Йдемо за блаженним Соломоном, що сказав притчами: «Як обіпреш око своє на Нього, ні з ким не зрівнятиш тобі». Що й Соломон, слави пошукуючи, так пише? Або: «Премудрість сотворила храм і поставила сім стовпів» (Пр. 9, 1). «Премудрість» є божество, а «храм» — людство, як у храм, вселився у плоть, яку прийняв її от Пречистої Владичиці нашої Богородиці істинний наш Христос Бог. А «поставила сім стовпів» — це сім соборів святих і богоносних наших отців.

Або ж знову, як каже той, хто Соломона породив: «бо полюбили раби твої каміння і порох його жаліють» (Пс. 101, 15). То хіба про камінь чи прах Бог Отець говорить? Ото, коли звелиш, улюблений, вважатиму, що про каміння і прах ідеться. Се Бог Отець про апостолів говорить. Як прочитати книги Буття, боговидця Мойсея: «Рече Господь Бог: «Ось став Адам, як і ми, і як один од нас, і нині най не протягне руки взяти от дерева життя» (Ім. 3, 22), тож чи читаю я марновірства заради?...

Ось бо і в Євангелії наказує Господь наш Ісус Христос, промовляючи: «Чоловік один спускався з Єрусалиму до Єрихону і розбійникам попався, і роздягли його і ран завдали» (Лк. 10, 30), Єрусалим розуміємо як Едем, Єрихон же — світ. Чоловік це — Адам. Розбійники — біси, звабою тих багатотканного одягу лишився. Рани ж, розумій, — гріхи. Що філософією писав, — не відаю.

Христос промовляв до святих учнів і апостолів: «Вам дано відати тайни царства, а іншим в притчах» (Лк. 8, 10). Чи це, улюблений, філософія, що нею слави шукав у людей? Як описали євангелісти дива Христові хочу зрозуміти праведно і духовно. Що вбачати мені у дочці Яіра князя? Питаю правдиво і каже мені: те і те є. Що вбачати мені в дочці хананейки — хочу звідати духовно. Що є кровоточива? Шукаю я значення слова. Що

є «п'ятьма хлібами і двома рибами» — питаю Євангеліста. Що є «всохла смоківниця» — питаю про значення слова ...

Усі ж оці божественні Господа нашого Ісуса Христа знамення і чудо творення, що у Святім Євангелії поминаються, по волі своїй спом'янув я, ті, що святі та божественні Отці наші, наслідуючи слова Господні, додали, щоби пояснити і витлумачити, що те і те є. Вельми корисно і гарно, і похвально, і не так дивно і славно, як істинно, що Господь наш, ділом чудеса і знамення сотворивши, показав, воскресивши дочку Яіра князя, що мертвою і повністю душі позбавленою була. А як хананеянку спом'янемо і кровоточиву, і п'ять хлібів, і дві риби, і усохлу смоківницю. Або ту вдовицю, що вкинула два мідяки у святилище, або ловитву риби, про що у Луки йдеться, і про зцілення хворого на водяницю — усе це дійсно так було, як Євангеліст каже, що Господь наш не притчею, а ділом божественним свої знамення і чудеса показав...

Усе, що сказав я тобі, Соломон прорік: Давай сім частин, або й вісім (Екл. 11, 2), то пошуку усього цього зі старанням називати марновірством звелиш, улюблений? Пригадую знову названого тобою вчителя Григорія, якого я святим наре́к, не соромлячись. Та не засуджуючи його, сказати хочу по істині. Григорій знав альфу, як і ти, і віту, хоча й усю, лисьмо у двадцять чотири літери. А чи знаєш ти, що є мужі, я самовидець, які можуть сказати альфу, щоб правдивим бути, на сто, або двісті, або триста, або чотириста, і віту також. Роздивляйсь, улюблений, вдивляйтесь належить і розуміти, як усе існує і утримується та вдосконалюється силою Божою: жодної немає допомоги, окрім допомоги Божої, ніякої немає сили, окрім сили Божої, бо все, як сказано, все, що схотів, Він сотворив на небесах і на землі, і у морі, і в усіх безоднях, і решта...

Дуже дивуюся, брате, чого сягнув з тобою Григорій, як про все оце не дав тобі подивитись, ото ж дивуюсь!...

Написав я шістнадцять оповідей, що дивні суть і похвали гідні, що не подані у церковнім читанні із-за величі думки і глибини потаємної та дивних слів.

**Никольский Н.К. О литературных трудах митрополита Климента
Смолятича, писателя XII века. — СПб., 1892. — С. 103—136.**

9. «Слово о полку Игоревім» (?1188 р.)

«Слово о полку Игоревім» — твір дrevньоруської літератури, в якому оповідається про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців у квітні — травні 1185 р. Разом з Ігорем у поході брали участь його брат Всеволод — князь трубчевський та

курський, син Володимир з Путивля і племінник — князь Святослав Ольгович із Рильська. Цей похід описано також у Лаврентієвському та Іпатіївському літописах. Вважається, що «Слово...» створене приблизно 1188 р.

Питання про авторство твору все ще залишається невивченим. Проте, ким би автор не був — монахом, воїном, прибічником князя — безперечно, він був освіченою людиною, добре знайомою з літературою свого часу та усною народною творчістю. Він дорожив інтересами Київської Русі та всіх руських князівств. Поразку Ігоря автор вважає грізним попередженням князям. Він закликає їх припинити міжусобні війни і разом постояти за руську землю.

Рукопис «Слова...» (не оригінал, а текст в одному із збірників) придбав у архімандрита Спасо-Ярославського монастиря у 1795 р. колекціонер руських старожитностей граф О. Мусін-Пушкін, який разом з О. Малиновським і М. Бантиш-Каменським надрукував його в 1800 р. в Москві. Єдиний рукопис загинув під час пожежі Москви 1812 р.

* * *

...Боротьба князів проти поганих припинилася, тому що сказав брат братові: «Це моє і те моє ж». І стали князі про мале говорити..., і самі на себе крамолу кувати; а погані з усіх боків приходили з перемогами на землю Руську...

І застогнав, брата, Київ з горя, а Чернігів від напастей; туга розлилася по Руській землі; печаль ясна пішла серед землі Руської. Князі ж самі на себе крамолу кували, а погані самі, роблячи переможні набіги на Руську землю, брали з (кожного) двору данину по білці...

Великий князь Всеволод, (невже) і думкою тобі не можна перелітати здалека, батьків золотий престол посторожити? — Ти ж можеш Волгу розхлюпати веслами, а Дон вичерпати шоломами. Якби ти був, то була б невільниця по ногаті, а раб — по резані. Ти ж можеш посуху метати живими списами завзятими синами Глібовими.

Ти, буйний Рюрику, і Давиде, хіба ж не у вас золочені шоломи в крові плавали? Хіба ж не у вас, хоробра дружина рикає, наче тури, поранені шаблями, загартованими на полі невідомому! Ступіть, володарі, в золоте стремено за образу нинішню, за землю Руську, за рани Ігореві, за буйного Святославича.

Галицький Осмомисле Ярославе, високо сидиш ти на своєму златокваному престолі. Підпер ти гори Угорські своїми залізними полками, загородивши королю путь, замкнувши Дунаю ворота, мечучи тягар через хмари, кораблі готує до Дунаю. Грози твої ринуть по землях; ти відчиняєш Києву ворота; стріляєш з батькового золотого престолу салтанів за краями. Стрільяй же, володарю, Крнчака, поганого раба, за землю Руську, за рани Ігореві, буйного Святославича...

О (привелося) стогнати Руській землі, згадаймо давніші часи і давніших князів! Того стародавнього Володимира не можна було пригвоздити до гір Київських: тепер же його стяги стали Рюрикові, а інші — Давидові, та незгода розвела їхні знамена.

Чутно голос Ярославни, зозулею в безвість рано (вона) кує: «Полечу, — каже, — зозулею по Дунаю, омочу бобровий рукав у Каялі-річці, обітру князеві криваві його рани на міцному його тілі».

Ярославна рано плаче у Путивлі на стіні, промовляючи:

«О вітре, вітрюго! Чого ти, володарю, буряно вієш, чого мчиш половецькі стріли на своїх легких крилах на воїнів мого милого? Хіба мало тобі було у висоті під хмарами віяти, гойдаючи кораблі на синьому морі? Навіщо, володарю, розвіяв ти по ковилі мої веселоці?»

Ярославна рано плаче у Путивлі-городі на стіні, промовляючи:

«О, Дніпре Славутичу! Ти пробив кам'яні гори через землю Половецьку; ти гойдав на собі Святославові човни до полку Кобякового; прилелій, володарю, мого милого до мене, щоб не слала я до нього сліз на море вранці».

Ярославна рано плаче у Путивлі на стіні, промовляючи:

«Світле і пресвітле сонце! Для всіх ти тепле і прекрасне: навіщо, владику, послало ти своє гаряче проміння на воїнів милого? В степу безводному спрагою їм луки зігнуло, горем їм сагайдаки заткнуло?»

Розбризкалося море опівночі; йдуть смерчі туманами. Ігорю-князю бог путь вказує із землі Половецької в землю Руську до батькового золотого престолу. Погасли вечірні зорі. Ігор спить (і) не спить, Ігор в думці міряє поле від великого Дону до малого Дінця. Опівночі Овлур свиснув з коня за рікою, велить князеві розуміти; (проте) князеві Ігорю (зрозуміти) не вдалося; (тоді Овлур) крикнув: загуркотіла земля, зашуміли трави, рушили (кочові) шатра половецькі. А Ігор-князь помчав горностаєм до очерету і білим гоголем (упав) на воду; кинувся на бистрого коня і зіскочив з нього, босим вовком побіг до луку Дінця і полетів соколом під туманами, убиваючи гусей і лебедів на сніданок, обід і вечерю. Коли Ігор соколом полетів, тоді Овлур вовком побіг, струшуючи собою холодну росу: (обидва) аж надірвали своїх прудких коней... Ігор їде (уже) по Боричевому до святої богородиці Пирогощії. Краї раді, міста веселі.

Слово о полку Ігоревім. — К., 2002. — С. 69, 71, 81, 95, 97, 99.

10. Політичне становище південноруських земель в XII — XIII ст.

...На початку 1169 р., скориставшись невдоволенням багатьох князів політикою Мстислава Ізяславича Волинського (давнього свого суперника і недруга ще за часів протистояння їх батьків у 40—50-х рр.), котрий

зайняв Київ 1167 р. після смерті Ростислава Мстиславича Смоленського, Андрій Боголюбський (володимиро-суздальський князь — син київського князя Юрія Долгорукого, онук князя Володимира Мономаха) зібрав проти нього коаліцію з 12 князів, до якої приєдналися «половцы и угры и чехи и ляхи и Литва й многое множество воинства», що не просто вперше в історії Русі взяла старовинну столицю штурмом, а й піддала її розгрому та пограбуванню. «И грабиша за два дня весь градъ, Подолье и Гору, и монастыри, и Софью, и Десятинъную Богородицу и не бысть помилования никому оке и взяша именья множество, и церкви обнажиша иконами, и книгами, и ризами и колоколы изнесоша».

Принизивши таким чином Київ, Андрій Юрійович не забажав зайняти великокнязівський стіл, а посадив на ньому свого брата Гліба, що теж було новим явищем руської історії: вперше претендент на лідерство на Русі заради зміцнення власного авторитету не утверджувався в Києві, а плюндрував його.

Подія ця по-різному оцінюється істориками. Більшість з них схильні були вважати її за своєрідний рубікон, що відмежував Русь Київську від Русі Володимирської, до якої «переноситься» не лише столиця держави, а й переміщується («перетікає») центр усього суспільно-економічного життя Русі. Ця точка зору більш відома як «звичайна» чи «традиційна» схема давньоруської історії, що вже протягом кількох століть активно експлуатується офіційною російською історіографією. Її прибічники таку роль гегемона та правонаступника Києва віддають Володимиро-Суздальській землі, розглядаючи її не лише як майбутню колыску Московського царства, а і як найбільш дійове (якщо не єдине) та потужне державне утворення Східної Європи XII—XIV ст. При цьому з'єднані в одну історичну лінію Київ, Володимир та Москва вважаються лише позначеннями певних періодів загалом безперервного державного розвитку. З-поміж істориків перші цеглини в її фундаменті були закладені ще В. М. Татищевим, який з усіх князів кінця XII ст. — середини XIII ст. найвище оцінював володимиро-суздальських, і особливо — Всеволода Велике Гніздо, який, на його думку, відновив монархічне правління на Русі. Надалі ця теза була підтримана і розвинута в працях інших російських вчених. Так, М. М. Карамзін вважав, що після взяття Києва військами Андрія Боголюбського весною 1169 р. «сей город навсегда утратил право называться столицею Отечества. Андрей ... с этого времени сделался истинным Великим Князем России; и таким образом город Владимир, новый и ещё бедный в сравнении с древнею столицею, заступил её место...». Аналогічні думки висловлювали С. М. Соловйов, В. И. Ключевський, О. Є. Приселков, С. В. Юшков та інші дослідники. Серед новітніх істориків чи не найвідвертіше цю концепцію обґрунтував Б. О. Рибаків, на думку якого «...Северо-Восточной Руси будет суждено служить

связующим звеном между до монгольским периодом русской истории и всей последующей историей Московской Руси...».

Як справедливо відзначали ще на зламі ХІХ—ХХ ст. М. С. Грушевський, П. М. Мілжов та інші дослідники, а в новітній час — Я. Пеленський та О. Толочко, першопочатки зазначених поглядів слід шукати значно глибше: в історіографічних схемах московських книжників ХV—ХVІ ст., що поклали в їх основу генеалогічну ідею — генеалогію московської династії, яка вважалася законною спадкоємицею великих київських князів, що служило московському уряду для обґрунтування претензій на всі землі, що колись належали Рюриковичам.

На противагу їм українські історики, починаючи від М. І. Костомарова, О. Я. Єфименко, Д. Дорошенка, М. С. Грушевського, С. Томашівського до І. П. Крип'якевича, Я. Є. Ісаєвича, О. Б. Головка та ін., підкреслюють провідну роль в історії Східної Європи цього часу Галицько-Волинської землі, в якій вбачають не лише головного правонаступника Київської Русі, а і єдиний осередок української державності, з якого її історія плавно переростає в історію Великого Князівства Литовського. Своєрідним резюме цієї концепції можна вважати рядки, що належать перу О. Субтельного: «Коли якась із старих київських земель і могла кинути виклик зростаючій могутності російського Північного Сходу, тобто Суздаєві, Володимирі й ще не опереній Москві, то ними були Галицьке та Волинське князівства на південному заході».

Розглядувана схема історії Русі, котра швидко стала канонічною для української історіографії, також спирається на концепції, що зародилися майже в ті ж часи: повністю усвідомлена схема «Київ — Галич — Вільно» присутня вже у «Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі» М. Стрийковського, для якого київська і галицька історія були лише інтегрованими частинами історії литовської».

Проте, не важко помітити, що насправді обидві концепції мають ще більш глибоке коріння і фактично витікають ще з літописної традиції. Як відомо, від давньоруської доби до нас дійшли лише три традиції місцевого («земельного») літописання: новгородське, володимиро-суздальське та галицько-волинське, тоді як чернігівські, смоленські, полоцькі та ін. літописи відомі лише за окремими, теоретично реконструйованими зводами чи й окремими уривками, включеними до складу попередніх. Тож не дивно, що кожен з літописів, що велися, як правило, при князівських дворах чи в патримоніальних монастирях, мав за мету звеличення представників «власної» гілки династії Рюриковичів і, відповідно, історії власного князівства, власного стольного граду, подаючи її як безпосереднє продовження історії Києва. Саме Галицько-Волинський літопис, що фактично був апологетичним життєписом Романа Мстиславича та його

спадкоємців, і Володимиро-Суздальське літописання, що постійно всіляко звеличує місцевих Мономашичів-Юрійовичів, і започаткували побудову цих канонічних історіографічних схем, визначивши їх наступну за Києвом ланку: Галич чи Володимир.

Та була й інша, на наш погляд, не менш вагома причина: надалі саме Володимиро-Суздальській гілці Мономашичів-Рюриковичів судилося стати родоначальницею правлячої у Великому князівстві Московському, що постало на основі Володимиро-Суздальської Русі, династії, від якої тією чи іншою мірою намагалися вести свій родовід і наступні можновладці Росії. Галицькі Романовичі належали до іншої гілки династії, але теж були Мономашичами, що якщо, і не зобов'язувало схвалювати їх дії, то у всякому разі, обмежувало обсяги допустимої критики останніх. Відтак, покоління редакторів і переписувачів, стираючи вщент пера, зобов'язані були вихвалити та всіляко виправдовувати засновників династії Ярослава Мудрого, Всеволода Ярославича, Володимира Мономаха та його нащадків, водночас нещадно обливаючи чорнилами їх суперників і, насамперед, головних конкурентів чернігівських Ольговичів, яким у цій схемі автоматично відводилась діаметрально протилежна роль-образ ворога та антигероя.

Цікаво відзначити, що за радянських часів, попри офіційну підтримку саме «традиційної» схеми та, водночас, засудження і відверте цькування школи М. С. Грушевського, оголошеної «буржуазно-націоналістичною», в історіографії виник дещо дивний симбіоз двох зазначених теорій, що поступово набув фактично теж офіційного статусу. Згідно цієї схеми, у другій половині XII ст., після розпаду Київської Русі, в протилежних кінцях давньоруської території швидко формуються два політичних утворення: Володимиро-Суздальське і Галицьке-Волинське князівства, що надалі й стають нащадками і правонаступниками Давньоруської держави, відповідно, на півночі і на півдні (щоправда, перше з них, згідно цієї концепції, переростає в «колиску державності», тоді як інше скоро було «загарбане іноземними феодалами» і остаточно припинило своє існування).

Зазначимо, що упродовж останніх десятиліть ще одна схема розвитку давньоруської історії — киевоцентрична — була сформульована П. П. Толочком та його послідовниками. Спираючись на результати широких археологічних досліджень Києва протягом багатьох років, вчений переконливо показав, що немає жодних реальних підстав говорити про «тотальний розгром Києва» у 1169 чи якомусь іншому році, а відтак — і про його занепад чи повну втрату значення, і тим більше — про якесь там «перенесення» столиці Русі до Володимира чи Галича. На відміну від Б. О. Рибаківа, який залишав Києву другої половини XII — середини

XIII ст. лише роль величної «перемогоносної вдовиці», П. П. Толочко вважає, що місто навіть на початку XIII ст. «... хоч і втратило багато чого зі свого політичного минулого, проте лишалось визнаним центром Русі. Володіння ним автоматично робило князя старійшиною руських князів», що «... переконливо свідчить про збереження Києвом свого незаперечного авторитету центрального осередку Русі».

...І все ж, період 1146—1169 рр. Дійсно можна вважати рубіконом в історії Київської Русі. По-перше, внаслідок цієї чвертьвікової усобиці на зміну епосі монопольного панування Києва прийшла епоха політичного поліцентризму, коли за гегемонію на Русі з перемінним успіхом змагались відразу декілька князівських кланів, кожен з яких спирався на військово-економічну міць однієї з молодих земель-князів. А що потенціал їх був приблизно рівним, то ця боротьба заздалегідь була приречена мати характер безкінечного протиборства, що проходило з перемінним успіхом.

Коваленко В. Політичне становище південноруських земель в XII-XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — Випуск 2, — Київ, 2002. — С. 84—88.

11. «Слово (Моління) Данила Заточника, що написав він князю своєму Ярославу Всеволодовичу» (перша чверть XIII ст.)

Данило Заточник (Заточений) (XII ? — XIII ? ст.) — дослідники не дійшли згоди у питанні особи Данила. Зараховують його і до бояр, і до дружинників, і до холопів, і до ремісників. Висловлено різні припущення з приводу того, ким і коли, де і чому Данила було заточено. Про себе Данило Заточник писав: «Я, княже, ні за море не ходив, ні від філософів не навчався, та був, як бджола — припадав до різних квітів, збираючи мед у щільники. Тож і я по книгах багатьох збирав солодощі словесні й розум. І зібрав їх, наче у міх води морські». Вважається автором «Слова», або «Моління», де обстоює ідею єдиного й справедливого князя, викладених у формі звертання до переяславського князя Ярослава Всеволодовича. Літописець XIV ст. вважав Данила священником дійсно заточеним на озері Лаче. (Під 1387 р. в Симеонівському літописі розповідається про деякого священника, який прийшов з Золотої Орди «з мішком землі» і був засланий на озеро Лаче.)

* * *

«Слово» Данила Заточника — один з найдавніших, найцікавіших і найзагадковіших світових літературно-публіцистичних і суспільно-політичних творів давньоруської писемності. Існує два близьких один до одного за текстом твори: «Слово» Данила Заточника

і «Моління» Данила Заточника. Один з текстів є переробкою іншого або обидва вони походять з якогось третього джерела. Текст дійшов до нас у списках XVI—XVII ст. Твір характерний тим, що в ньому показано деякі особливості розвитку суспільно-політичної думки часів Київської Русі.

* * *

Засурмимо, наче в труби золотокуті, в розум ума свого й почнемо грати на срібних органах, мудрість свою засвідчуючи. Встань, слава моя, встань у псалтирі й у гусях. Встану рано й сповідаюсь тобі. Та розкрию притчами загадки мої і провіщаю в народах славу мою, бо серце розумного укріпляється в тілі його красою й мудрістю.

Був язик мій мов тростина книжника-скорописця (Пс. 44, 2) й привітні уста, як бистрина річкова. Задля цього заміряюсь написати про узи серця мого і розбив їх зі злом, як древні немовлят об камінь.

Але боюся, пане, хули твоєї на мене. Аз бо єсмь, наче та смоківниця проклята — не маю плоду покаяння, бо маю серце мов лице без очей, і розум мій як пугач, що на руїнах не спить, і розсипалось життя моє, мов у царя ханаанського, марновірством, і покрило мене убозтво, як Червоне море фараона.

Це написав був я, втікаючи від лиця лукавства мого, мов Агар рабиня від Сарри, господині своєї.

Проте бачив, пане, твоє добросердя до мене і вдався до повсякчасної твоєї любові. Глаголить бо Писання: хто просить у тебе, дай тому, хто стукає — відчини, тож не будеш позбавлений царства небесного. Писано ж бо є: поклади на Господа печаль свою і Той підтримає довічно (Пс. 54, 23). Бо я, княже-пане, наче трава блякла, що зростає в затінку, на неї ж ні сонце не сяє і дощ не йде. Отак і я всіма скривджений, бо не захищений острахом грози твоєї, наче оплотом твердим.

Та не дивись на мене, наче вовк на ягня, а зри на мене, мов мати на немовля. Поглянь на птахів небесних — тії не орють, не сіють, та уповають на милість Божу (Мт. 6, 26). Ось так і ми, пане, жадаємо милості твоєї.

От тому-то, пане, кому Боголюбове, а мені горе люте, кому Біле озеро, а мені від смоли чорніше, кому Лаче озеро, мені ж, на нім сидючи, плач гіркий, і кому Новгород, у мене ж в оселі й кутки завалились, тому що не процвітає вдача моя.

Друзі ж мої та близькі мої й ті зневажають мене, бо не поставив перед ними трапези зі стравами різноманітними. Багато хто дружить зі мною, тицяючи руку зі мною в миску, а у напасті ворогами себе виявляють і навіть допомагають уразити ноги мої, очима плачуть зі мною, серцем сміються. Тим же не вір друзіві, на брата не сподівайсь.

Не обманював був мене Ростислав князь, промовляючи; «Ліпше би смерть мені, ніж Курське княжіння». Отак і мужі кажуть: «Ліпше смерть, аніж довге життя у злиднях». Так же й Соломон рече: «Ані багатства,

ані убоства, Господи, не дай мені (Пр. 30, 8). Як багатим буду — гордість набуду, а як убогим буду — задумаю крадіж та розбій (Пр. 30,9), а жону на розпусту».

Тим же волаю до тебе, перейнятий злиднями: помилуй мене, сине великого князя Володимира, най не заплачу, ридаючи, як Адам за раєм. Пошли ж хмару на землю убоства мого.

Тому, пане, багатий муж усюди знаний є, і на чужинській стороні друзів має, а вбогий — у своїй зненавиджений ходить (Пр. 19, 4). Багатий промовить — усі змовкнуть та піднесуть слово його до хмар, а вбогий скаже — усі на нього кричатимуть. Чиї ризи багаті, того й мова поважна.

Княже мій, пане! Позбав мене злиднів очих, як сарну від тенет, як пташеня від сильця, як каченя від пазурів яструба, як вівцю від пащі лев'ячої.

Я ж бо, княже, мов дерево при дорозі: багато хто стинає його та у вогонь кидає. Так і я всіма скривджений, бо не огорожений пострахом грози твоєї.

Отак як цина гине, коли часто її топити, так і чоловік, що зазнає многих бід. Ніхто ж бо не може сіллю наїстися, ні у печалі розважливим бути. Всяк бо чоловік хитрує й мудрує про чужу біду, а свою не може розважити. Золото топиться вогнем, а людина напастями, пшениця, коли товкти її сильно, хліб чистий дає, людина в печалі набуває розум довершений.

Міль, княже, ризи їсть, а печаль людину. Печаль людині кістки сушить. Як зглянеться хтось над людиною, що вона в печалі, мов водою студеною напоїть її у день спекотливий. Птах бо весні радіє, а немовля матері, весна прикрашає землю квітами, ти оживлюєш людей усіх милістю своєю, сиріт та вдовиць, вельможами утиснутих.

Княже мій, пане! Яви мені образ лица свого, голос бо твій солодкий і вигляд твій красний, мед виливають уста твої і те, що даєш ти, як плід райський.

Тож як звеселяєшся ти багатьма ласощами, мене спом'яни, що хліб їсть сухий, п'єш солодке питво, то мене спом'яни, що теплу воду п'є, од вітру захищений, коли ж лежиш на м'якій постелі під ковдрами соболіними, мене спом'яни, що під єдиною холстиною лежить та від холоду конає і краплями дощовими мов стрілами до серця пронизаний.

Хай не буде, княже мій, пане, рука твоя скута на подаяння вбогим, бо ані чашею море не вичерпати, ані нашими стягненнями твого дому не виснажити. Як невід не втримає води, а лише рибу, так і ти, княже, ані злата, ані срібла не держи — роздавай людям.

Паволока, багатьма шовковинами гаптована, красу свою виявляє, отак і ти, княже, багатьма людьми своїми чесним і славним у всіх краях виявишся. Було ж, вихвалявся Єзекія цар посланцем царя Вавилонського

та показав був їм багато злата й срібла, вони ж рекли: «Наш цар багатший за тебе, та не кількістю злата, а многістю воїв, бо мужі злато здобудуть, а золотом мужів не здобути». Як казав був Святослав князь, син Ольги, коли на Царград йшов з малою дружиною: «Брати! Нам від граду загинути, чи граду полоненому нами бути?» Як Бог звелить, так і буде.

Пожене один сто, а від ста бігтиме десять тисяч. Хто надію складає на Господа, мов гора Сіон, що не захитається повік (Пс. 124, 1).

Добре поза горбом коней пасти, отак і з мужнім князем вювати. Часто від безладдя полки гинуть. Видів: великий звір, а голови не має; так і многі полки без князя доброго. Гуслі ж бо настроюють перстами, а тіло кріпиться жилами. Дуб міцний корінням численним, отак і град наш — твоїм урядуванням.

Бо князь щедрий — отець слугам своїм численним: багато хто полишає отця й матір та до нього приходять. Хто доброму господарю служить, здобуде свободу, а злому господарю служитиме, здобуде рабство ще гірше. Бо князь щедрий, мов річка без берегів, що плине крізь діброви, та напуває не лише людей, а й звірів, а князь скнарий, як річка в берегах, а береги кам'яні ні пити, ані коня напоїти. Боярин щедрий, мов колодязь солодкий при дорозі — перехожих напуває, а скупий, як колодязь солоний.

Не став собі двір близько двору царського, і не держи села біля села княжого, бо тіун його мов вогонь трепетом розпалений, а рядовичі його наче іскри. Якщо й від вогню встережешся, то від іскор не зможеш уберегтись і одежу спалиш.

Пане мій! Не позбавляй хліба злидаря мудрого, не піднось до хмар багатого нерозумного. Злидар бо мудрий, мов злато в нечистій посудині, а багатий красивий та безтямний, наче з паволоки подушка соломою напхана.

Пане мій! Не зри на зовнішність мою, роздивись внутрішність мою. Бо я, пане, хоч одежею вбогий, та розумом багатий, юний вік маю, та розум старий у мене. Думкою б ширяв, мов орел у повітрі.

Тож постав глек глиняний під струмінь крапель язика мого, хай накапають тобі за мед солодші слова вуст моїх. Як Давид казав: «Солодкі слова твої, ліпше від меду вони устам моїм» (Пс. 18, 11). Ото й Соломон каже: «Слова добрі солодкістю напувають душу, покриває ж печаль (Пр. 12, 25) серце недоумкуватому».

Мужа мудрого посилай і мало йому кажи, а глупого посилай та сам не лінуйсь за ним іти. Бо хоч очі мудрих жадають блага, а глупого учти в оселі. Ліпше слухати суперечку розумних, ніж настанови безглуздох. Дай премудрому настанову, ще мудріший буде (Пр. 1, 5).

Не висівай у рівчак жито, ані мудрість у серця глупих. Безглузді не сіють, не орють і в житницю не збирають, а самі себе народжують. Що в

міх утлий лити, що глупого вчити, бо собакам і свиням без потреби злато й срібло, а глупому слова коштовні. Мерця не розсмішити, глупака не навчити. Як зжере синиця орла, як камінь водою попливе і як свиня на білку гавкатиме, тоді ж і глупий розуму навчиться.

Невже скажеш мені: від глупоти це мовив? То не бачив ти неба повстяного, ні зірок личаних, ані глупого, що глаголить мудро. Невже скажеш мені: збрехав мов пес. Втім, доброго пса князі й бояри люблять. Чи скажеш мені: збрехав як злодій. Аби красти вмів, то до тебе б не скорбів. Дівця ж бо губить красу свою блудством, а муж мужність свою — злодійством.

Пане мій! То не море топить кораблі, а вітри. Не вогонь розпікає залізо, а роздмухування міхами. Ось так і князь не сам у халепу потрапляє, а радники вводять. З добрим дорадником думаючи, князь високого столу здобуде, а з лихим дорадником думаючи, то й меншого позбудеться. Бо говориться у мирських притчах: ні скот у скотах коза, ні звір у звірах їжак, ні риба в рибах рак, ні птиця в птицях нетопир; ні муж у мужах, що їм жона володіє, не жона в жонах, що від мужа свого блудить; не робота в роботах жінкам повіз возити. Від див, коли хто жону візьме потворну прибутку ради.

Бачив жону зло образну, що до дзеркала припадає та мастить себе рум'янами і рік їй: «Не зри в дзеркало — побачиш потворність лица свого та ще більшу печаль матимеш».

Невже скажеш мені: «Женись у багатого тестя честі заради великої — там пий та їж?» Та ліпше б мені вола бурого ввести в дім свій, ніж жону злу взяти. Бо віл не говорить, ні зла не замишляє, а зла жона, коли б'єш, біснується, а лагідно до неї — заноситься, у багатстві гордиться, а в убозстві інших осуджує.

Що є жона зла? Заїзний двір ненадійний, глумливиця бісівська. Що є жона зла? Мирський бунт, засліплення розуму, начальниця всякій злобі, у церкві бісівська митниця, поборниця гріха, завада спасінню.

Коли муж якийсь дивиться на красу жони своєї та на ласкаві й улесливі слова її, а діла її не перевіряє, то дай Бог йому трясецю хворіти та хай проклятий буде!

Тому, браття, розпізнайте злу жону! От, рече мужу своєму: «Пане мій і світло очей моїх! Я на тебе зорити не можу. Коли глаголиш до мене, тоді дивлюсь і обмираю, і тріпотять всі члени тіла мого, і до землі никну».

Прислухайтесь, жони, до слів Павла апостола, глаголющого: «Хрест є глава церкви, а муж — жони своєї» (Єф. 5, 23; I Кор. 11, 3). Жони, у церкві стійте, молитесь Богові і Святій Богородиці, а чому навчитись хочете, то вчіться дома у мужів своїх (I, Тим. 2, 11—12). А ви, мужі, по закону ставтесь до жон своїх (Кол. 18, 19), бо нелегко знайти жону добру».

Добра жона — вінець мужеві своєму і безжурність, а зла жона — люта печаль, зубожіння дому. Черв дерево тлить, а зла жона дім мужа свого

губить. Ліпше в утлій їздити, ніж злій жоні таїни звідати. Утла ладья портки намочить, а зла жона все життя мужа свого погубить. Ліпше камінь добати, ніж злу жону навчати. Залізо розтопиш, а злу жону не навчиш. Бо зла жона ані повчань не слухає, ані священика не чить, ні Бога не боїться, ані людей не стидається, а всім дорікає та всіх осуджує.

Що зліше від лева серед четвероногих і що лютіше за плазуючих по землі? З усього того злостивіша зла жона. Немає на землі нічого лютішого за жіночу злобу. Через жону спершу прадід наш Адам з раю вигнаний був, через жону Йосип Прекрасний у темниці зачинений був, через жону Данила пророка у рів ввергнули, де леви йому ноги лизали.

О зле, гостре оружжя диявола й стріла, що летить з отрутою! В якогось чоловіка жона вмерла, він же по смерті. Її почав дітей продавати. А люди кажуть йому: «Чому дітей продаєш?» Він же рече: «Як у матір вдалися, то виростуть і мене продадуть».

Утім, повернемося до слів попередніх. Я, княже, ні за море не ходив, ні від філософів не навчався, та був як бджола — припадав до різних квітів, збираючи мед у щільники. Тож і я по книгах багатьох збирав солодощі словесні й розум. І зібрав їх, наче у міх води морські.

Та ще малість скажу. Не забороняй глупому глупство чинити, то й не уподібнився йому. Та вже припини багато з ним говорити. То не буду наче міх утлий, що ронить багатство в руки неімущим. Та не уподібнюсь жорнам, бо ті багато людей насичують, а самі себе не можуть наситити житом. Тож не буду тим, кого мир зненавидів за бесіду багатослівну, як птаха, що дріботить пісні свої та скоро зненавиджують його. Бо глаголють у мирських притчах: промова подовжена не добро, добро подовжена паволока.

Господи! Дай же князю нашому Самсонову силу, хоробрість Олександрову, Йосипа розум, мудрість Соломонову, майстерність Давидову і примнож, Господи, всіх людей під ноги його. Богу нашому слава і нині, і присно, і довіку.

Зарубин Н.Н. «Слово Данила Заточника» по редакціям XII и XIII веков и их переделкам. — Л., 1932. — С. 4—35.

12. Літопис про боротьбу між князем Данилом Романовичем і галицькими боярами (квітень 1241 р.)

Данило Романович Галицький (1201—1264 рр.) — князь волинський і галицький, старший син Романа Мстиславича. По смерті батька Романа (1205 р.) разом з матір'ю та братом Васильком біжить до Польщі, рятуючись від повсталих бояр. У 1221 р. зумів об'єднати Волинь, а згодом оволодів Галичем (1238 р.) та Києвом (1239 р.). Зупинив агресію західних

держав на руські землі: розгромив лицарів Лівонського ордену під Дорогочином (1238 р.) та польсько-угорські війська під Ярославом (1245 р.). У 1253 р. прийняв від папи римського Інокентія IV королівську корону, сподіваючись на обіцяний папою хрестовий похід проти монголів. Переконавшись у марності цих надій, розірвав відносини із папою та відрікся від корони. 1252—1258 рр. воював з монголо-татарськими військами ханів Куремси та Бурундая. Сприяв будівництву нових міст (Львів, Холм), розвитку ремесел і торгівлі. Помер у Холмі й похований у кафедральному соборі Богородиці.

* * *

Особливістю державного устрою Галицько-Волинської землі було те, що вона довгий час не ділилася на долі. Як і в інших російських землях, найвищими органами влади були князь, рада бояр і віче. Ступінь політичного впливу і влада кожного їх цих органів були тут різні. Провідну роль у політичному житті виконували бояри. Вони розпоряджались княжим столом, запрошували і зміщували князів. Корпоративним органом Галицького боярства була Боярська Рада (Боярська дума). Князі шукали собі підтримку у віче. Проте віче не стало реальною силою.

Не всі жителі міста мали право брати участь у вічових зборах. Таке право належало вільному чоловічому населенню міста. Жінки, діти, холопи і закупи (тобто люди, що тимчасово втратили свободу) не були членами вічових зборів.

Народ на віче скликався особливими глашатаями або дзвоном.

Покликання князя, складаючи одне з основних прав віча у всіх староруських землях, в Галичині і на Волині, робиться правом Боярської думи. Головною підставою участі в думі служило власне право, що належить «старим» боярам, а пізніше князям і панам, тобто великим землевласникам.

Уся Галицько-Волинська земля ділилася на воєводства, на чолі яких стояли воєводи, що призначаються з числа боярства. Як правителі провінцій бояри, з свого боку, роздають менші адміністративні одиниці — волості — в управління «меншим» боярам.

Бояри (старослов'янською мовою «бой-воїн» — великий, тюркською мовою «бояр» — багатий, знатний) — верхівка панівного класу феодального суспільства в Київській Русі, Росії, Молдавії, Румунії. Термін «боярин» спочатку вживався лише стосовно багатих і знатних служивих людей; з часом став позначати, крім служивої знаті, членів дружини й місцево не служиву знать. Консолідація боярства та зростання його економічної могутності супроводжувалися значними грошовими накопиченнями. Суспільний вплив боярства зумовлювався також існуванням у них дружин, що склалися із воїнів та слуг-отроків

* * *

...Бояри ж галицькі, Данила князем собі називали, а самі всю землю держали. Доброслав же Суддич, попів онук, укняжився був і грабували всю землю, а прийшовши в Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління. Григорій же Васильович замишляв підгірську землю Перемишльську собі захопити. І була смута велика в землі (Галицькій) і грабіж од них.

Отож, коли Данило довідався (про це), він послав Якова (Марковича), стольника свого, з великою жалобою до Доброслава, кажучи до них, (бояр): «Князь ваш я есть, (а) ви повеління могого не сповняєте і землю грабуєте. Чернігівських бояр я не велів тобі, Доброславе, приймати, а дати волості

галицьким. А коломийську сіль залишіть для мене». І він, (Доброслав), сказав: «Нехай буде так».

У той же час, коли Яків сидів у нього, (Доброслава), прийшли Лазар Домажирець та Івор Молибожич, два беззаконники, із роду смердів, і поклонилися йому до землі. Яків тоді здивувався і запитував про причину, чому вони поклонилися. І Доброслав сказав: «Я дав їм обом Коломию». Яків тоді сказав йому: «Як ти можеш без княжого повеління оддати її сим обом, коли великі князі держать сю Коломию, щоб роздавати (сіль) оружникам? Сі ж обидва не достойні навіть Вотнин держати». І він, усміхнувшись, сказав: «То що ж я можу говорити?»

Яків же, приїхавши, усе це розповів князю Данилові. І Данило уболівав і молився богові за отчину свою, що нечестивим сим (вдається) держати її і володіти нею.

Коли ж минуло трохи часу, прислав Доброслав (до Данила посла з доносом) на Григорія (Васильовича), кажучи: «Він тобі невірний є», — бо (Доброслав) виступав проти нього і сам хотів усю землю (Галицьку) захопити. (А потім), пересварившись самі, вони приїхали (до Данила) з великою гординою. Доброслав їхав у одній сорочці, гордовито, навіть на землю не дивлячись, а галичани бігли коло стремена його. І Данило та Василько, бачачи погорду його, сповнилися до нього ще більшою ворожнечею. А коли Доброслав і Григорій стали один одного обмовляти, то Данило, вислухавши речі їх, (побачив), що вони повні є облуди і не хочять під його волею ходити, а волость його (ладні) іншому передати. Тому, порадившись із братом, він ото мимоволі, бачачи беззаконня їх, повелів їх схопити.

Розділ V. РОЗВИТОК ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

1. Із книги Августина Блаженного «Про Град Божий» (перша чверть V ст.)

Августин (Блаженний) Аврелій (354—430 рр.) — церковний діяч, теолог і філософ. Народився у незаможній сім'ї язичника-римлянина і християнки Моніки (пізніше католицька церква канонізувала її). Хрестився в 30-ти річному віці. З 395 р. єпископ Гіппона (північна Африка). Автор праць: «Сповідь», «Про Трійцю», «Про град Божий» та ін.

У своєму вченні запропонував цілісну картину світу та відкрив теорію особистості, у центрі якої — становлення «нової» людини у її відношенні до Бога й до світу. Зміст добра, на думку Августина, задається моральним законом, тобто Божими Заповідями. Гріховне суспільство або ж не знає вищого закону, або ж знає, та не може його здійснити.

Інша теорія Августина стосується християнської держави. Не вірячи в моральність земних держав він вважав, що реальна держава — це різновид необхідного зла. І виправдання її — у служінні церкві, в допомозі «небесному граду» спрямовувати свій світ земний до світу небесного, зберігати й підтримувати єдність людських помислів і устремлень. Не мав він особливих ілюзій і щодо «християнської держави», хоч і вважав її, за недосконалості суспільного впорядкування життя, зразком «граду земного», сутність якого передавав такими словами: «Держава найкраще впорядковується і зберігається, коли вона заснована й пов'язана вірою і тісною злагодою, коли всі люблять спільне благо; вищим же благом є Бог».

* * *

Книга перша

Частина 3.

Розділ XVIII

...Саллюстій признається, що через найменший проміжок часу, після того, як республікою замість царів почали управляти консули, в Римі

почалися утиски з боку сильних, а в результаті цього — розбрати народу «патриціями і всілякі хвилювання. Бо, згадавши, що римський народ у період часу між другою і останньою пунічними війнами відрізнявся чудовими вдачами і найбільшою згодою, і сказавши, що причиною цього була не любов до правди, а страх, який породжувала свідомість ненадійності миру при існуванні Карфагена (чому Сципіон, піклуючись про усунення розбещеності і збереження цих чудових вдач, і не хотів руйнувати Карфаген, щоб пороки приборкувалися страхом), Саллюстій продовжує так: «Але після руйнування Карфагена посилилися розбрати, зросло користолюбство, честолюбство і інші види зла, що з'являються зазвичай серед благополуччя». Цим він дає зрозуміти, що все це мало місце і раніше.

Далі, пояснюючи, чому він так сказав, Саллюстій говорить: «Бо вже із самого початку з'явилися образи з боку сильних і, унаслідок того, розбрати плебеїв з патриціями і інші домашні незгоди; справедливість і безсторонність дотримувалися лише до тих пір, поки, після вигнання царів, боялися Тарквінія, і поки не закінчилася жорстока війна з Етрурією». Відміть, що і за той короткий проміжок часу, коли, після вигнання царів, дотримувалися справедливість і безсторонність, причиною цього, по словах Саллюстія, був страх: тому що римляни боялися війни, яку вигнаний з держави і позбавлений престолу Тарквіній вів проти них у союзі з етрусками. Тепер послухай, що говорить Саллюстій: «Потім патриції почали поневолювати народ, розпоряджатися його життям і добром із справді царською владою, позбавляти його полів і управляли державою одні, з усуненням від участі в тому останніх. Виведений з терпіння цими жорстокими діями і особливо боргами, коли безперервні війни вимагали і податей, і військової служби, озброєний народ віддалився на священний авентинський горб і там вибрав собі народних трибунів і заснував інші права. Кінець цим розбратам і усобицям поклала друга Пунічна війна». Бачиш, коли, пройшло трохи часу після вигнання царів, і якими стали римляни, про яких Саллюстій говорить, що у них «відчуття правди і добра було сильне скоріше від природи, ніж завдяки законам»!

Якщо такими виявляються ті часи, коли римська республіка, як то кажуть, була в чудовому і якнайкращому стані, то що ж повинні ми говорити і думати про подальший час, коли вона, висловлюючись словами того ж історика, «мало-помалу змінюючись, з прекрасної і найкращої стала найрозбещенішою і розпущеною», саме — про час після руйнування Карфагена? У яких словах зображає і описує ці часи Саллюстій, на які види етичного зла, що з'явилися серед благополуччя, указує він, як на причину, що породила навіть міжусобні війни, — про це можна прочитати в його історії. «З того часу, — говорить він, — вдачі предків погіршувалися не поступово, як раніше, а були зруйновані ніби якоюсь лавиною: молодь

розбестилася до такого ступеня розкішшю і користолюбством, що з'явилися люди, які не могли ні самі мати господарства, ні терпіти, щоб його мали інші». Потім Саллюстій вельми багато говорить про пороки Сулли і інші пороки часів республіки; говорять про це і інші письменники, хоча далеко не з таким красномовством.

Тепер, вважаю, ти бачиш (та і всякий, хто зверне на це увагу, зрозуміє вельми легко), в яку глибoku прірву етичного розбещення повергнута була римська держава до пришествя нашого Царя всевишнього. Бо все це відбувалося не тільки до того, як Христос почав учити, з'явившись у плоті, але і перш, ніж Він народився від Діви. Отже, якщо таке велике зло, раніше ще терпиме, а після руйнування Карфагена нестерпне і жахливе, вони не наслідуються приписувати своїм богам, із хитрістю що укорінили в людські розуми вірування, з яких вирости такого роду пороки, то чому ж справжнє зло вони приписують Христу, Який своїм ученням забороняє шанування помилкових і брехливих богів і, засуджуючи з божественною владою шкідливі і мерзенні людські пристрасті, від тліючого і в злі лежачого миру мало-помалу підносить Свою сім'ю і створює з неї вічний і по суду істини, а не по суєтному схваленню, славний град?

Розділ XIX

Отже, римська республіка «мало-помалу змінюючись, з прекрасної і найкращої стала найрозбещенішою і розпущеною» (це не я говорю, а набагато раніше за пришествя Христа говорили автори, які навчили нас тому за гроші). Так, раніше пришествя Христа, незабаром після руйнування Карфагена «вдачі предків погіршувалися не поступово, як раніше, а були зруйновані ніби якоюсь лавиною: молодь розбестилася до такого ступеня розкішшю і користолюбством». Хай прочитають нам розпорядження проти розкоші і користолюбства, дані римському народу його богами. О, якби вони тільки приховували від нього вимоги чистоти і помірності, але ні: вони ще і нав'язували йому розпорядження ганебні і хибні, повідомляючи їм згубний авторитет своєю уявною божественністю! Хай прочитають тепер наші розпорядження проти розкоші і користолюбства, викладені і пророками, і святими Євангеліями, і діяннями апостольськими, і посланнями, — розпорядження, які так дивно і так божественно гримлять і лунають всюди, де тільки збираються для цього читання народи, і чуються вони не як з філософських сперечань, а як би з хмар і оракулів Божих. І, проте ж, того, що їх республіка внаслідок розкоші і користолюбства, унаслідок грубих і мерзотних вдач ще раніше за пришествя Христа стала найрозбещенішою і розпущеною, вони не приписують своїм богам, а всяке неблагополуччя її в даний час, якщо воно зачіпає їх гордість і зніженість, ставлять у провину християнської релігії!

...Але, якби заповідей однаково слухалися і прагнули їх виконувати «усі царі земні і всі народи, князі і всі судді земні, хлопці і дівчата, старі і отроки» (Пс. СХЪУШ, 11,12), кожна стаття і вік і навіть митарі і воїни, про яких згадує Іоанн Хреститель (Лук. III, 12—14), подібна держава і в справжньому житті дарувало б щастя своїм підданам, і в майбутньому блаженнішому царстві вічного життя зайняло б найвище місце. Але оскільки ці заповіді один слухає, а інший зневажає і велика частина людей любить більш пороки з їх спокусами, ніж чесноти з їх корисною суворістю, то слугам Христа, чи царі вони або князі, судді або воїни, чи жителі провінцій, багаті або бідні, вільні або раби, тієї або іншої статі, доводиться терпіти, якщо це необхідно, навіть і найрозбещенішу і розпущену республіку, і цим терпінням приготувлять собі світле місце в світлішому і священному сенаті ангельському і в небесному царстві, де законом служить воля Бога.

Розділ XX

...Але ці шанувальники богів, із задоволенням наслідують їх в лиходійствах і непотребстві, аніскільки не турбуються, що їх республіка — найрозбещеніша і розпущена. «Аби, — говорять вони, — вона процвітала, наповнюючись багатствами і прославляючись перемогами, або, що ще краще, насолоджувалася миром. Чого ще нам бажати? Все, що ми хочемо, — це щоб усі багатіли, щоб завжди вистачало і на життєві потреби, і на поневолення слабких. Хай бідні служать багатим, отримуючи за це на прожиток, а останні хай проводять життя в неробстві і млості. Хай народи аплодують не тим, хто дає їм добрі поради, а тим, хто доставляє їм різного роду задоволення. Хай важке не наказує, нечисте не забороняється. Царі хай піклуються не про те, щоб піддані їх були добрі, а про те, щоб були покірні. Провінції хай служать царям не як охоронцям вдач, а як володарям найбільших утіх, не шанують їх сердечно, а рабськи бояться. Хай закони стежать, щоб не шкодили чужим виноградникам, а не власному життю. До суду хай привертають тільки тих, які шкодять чужому майну або здоров'ю, але якщо на те немає нічної незгоди, хай роблять, що хочуть. Хай множаться лупанарії, щоб нікому з любителів розпусти не було відмови. Хай будуються величезні маєтки, задаються пишні бенкети; хай вдень і вночі влаштовуються ігри до повного пересичення, пияцтва до блювоти. Хай наповнюються театри, хай розігруються в них будь-які, навіть самі скотинячі видовища. І хай того вважають ворогом суспільства, кому не подобається такого роду благополуччя; хай не слухають таких, хай гонять з очей геть, стирають з лиця землі. Хай почитають тих богів, які захочують всі ці задоволення, хай вимагають вони яких завгодно ігор, хай надається їм все, що вони побажають, аби тільки це щасливе життя ніколи і нічим не захмарилося: ні страхом перед ворогом, ні якою-небудь заразою, ні чим би то не було ще».

Яка розсудлива людина не порівняє подібну республіку, не скажу з римською імперією, а з будинком Сарданапала, який, будучи колись царем, був до такого ступеня розбещений, що на своїй гробниці наказав зробити напис, що тепер він, мертвий, має тільки те, що за життя розточило його похитливість? Якби у них був такий поблажливий до всякої розбещеності цар, вони присвятили б йому храм і фламіна більш охоче, ніж стародавні римляни — Ромулу.

Розділ XXI

...Але якщо вони не бажають слухати тих, хто називає римську республіку найрозбещенішою і розпущеною, аніскільки не піклуючись про те, до якої виразки етичної розбещеності вона схильна і якій ганьбі, а лише про те, щоб вона залишалася цілою і могутньою, то хай вони послухають не Саллюстія, а Цицерона, за часів якого вона вже абсолютно загинула. Цицерон вводить у свої міркування Сципіона, того самого, який зруйнував Карфаген, вкладаючи в його вуста думки про республіку, тоді як Цицеронові вже було очевидне, що республіка ось-ось звалиться із-за тієї її порочності, про яку говорив Саллюстій. Бо Цицерон приступив до своєї роботи тоді, коли один з Гракхов, з якого, по Саллюстію, почалися сильні обурення, був вже убитий.

У кінці другої книги Сципіон говорить про те, що як при грі на різних інструментах, так само як і при співі, повинно дотримуватися певне співвідношення між високими, середніми і низькими звуками і інтервалами між ними, з чого утворюється їх гармонійне поєднання і певний лад, так само і з розумного поєднання різних верств населення, їх прав і обов'язків складається цивільне суспільство; і те, що у музикантів називається гармонією, то в державі — згодою, яка суть міцна і якнайкраща у всякій республіці основа для благополуччя і справедливості. Потім Сципіон детально зупиняється на тому, наскільки корисна для держави справедливість і наскільки згубна її відсутність. У цей час в розмову вступає дехто Філ, вимагаючи, щоб була розглянута сама справедливість, бо існує думка, що республікою не можна управляти без деякої дециції неправди. На це Сципіон відповідає, що ні сказане ним про республіку раніше, ні те, що він ще має намір сказати, не має ніякого сенсу, якщо не визнати істинності тієї думки, що добре управляти республікою — означає управляти справедливо. На цьому друга книга закінчується, і продовження диспуту викладене вже в третій книзі.

Філ береться захищати думку прихильників неправди, задалегідь попередивши, що сам ця думка не розділяє. Його опонентом, на прохання присутніх, виступає Лелій. Коли обидві сторони докладно досліджують усі аргументи сторін, Сципіон повертається до своєї перерваної промови,

пропонуючи прийняти те визначення республіки, по якому вона — народна справа. Народом же він називає не якийсь натовп, а сукупність людей, об'єднаних згодою в сенсі визначення прав і взаємної користі. Потім, показавши, яку користь в змаганнях мають визначення, він, на основі своїх визначень, виводить, що республіка, тобто народна справа, існує тоді, коли управляється справедливо, хоча форми управління можуть бути різними, а саме: царською, аристократичною або всенародною. Якщо ж цар несправедливий (такого царя він називає на грецький зразок «тираном»), або несправедливі вельможі (їх він називає «змова»), або, нарешті, несправедливий сам народ (тут він не знаходить належної назви, пропонуючи вважати «тираном» народ), то, як впливає із запропонованих раніше визначень, республіку навіть не можна назвати несправедливою: вона просто зникає. Дійсно, вона вже жодним чином не може вважатися народною справою, якщо влада в ній зловмисно захоплена тираном або змовниками, і якщо навіть тираном виступає сам народ, то і тут він перестає бути співтовариством людей, об'єднаних згодою, тобто він перестає бути народом.

Отже, якщо республіка була такою, якою її описує Саллюстій, то вона була вже не найрозбещенішою і розпущеною зі всіх республік, а просто не була вже республікою. Так стверджує і сам Тулій (Цицерон), причому вже не від імені Сципіона, а від свого власного. На початку п'ятої книги, процитувавши вірш Еннія:

Римлян республіка стародавніми вдачами тримається, доблестю славних мужів, він говорить: «Цей вірш по своїй стислості і істинності нагадає мені вислів оракула. Бо ні мужі, якби не було держави з такими вдачами, ні вдачі, якби не управляли державою такі мужі, не могли б ні заснувати, ні так довго зберігати таку обширну і таку повеліваючу республіку. Отже, як батьківські вдачі народжували славних чоловіків, так і славних мужів підтримували стародавні вдачі і настанови предків. Наше ж століття, успадкувавши прекрасну, але дещо як би полинялу і вицвілу республіку, не постаралося хоч би зберегти те, що отримало. Бо що нині залишилося від тих стародавніх вдач? Їх не тільки не дотримуються, але навіть і зовсім про них забули.

Про мужів же і говорити нічого, бо і вдачі загинули через нестачу мужів. За все це ми не тільки повинні дати строгий звіт, але і з'явитися перед судом, як кримінальні злочинці. Саме внаслідок наших пороків ми зберігаємо нашу республіку лише на словах, на ділі ж давно її втратили».

Так говорить Цицерон, говорить багато пізніше смерті Сципіона, якого виводить таким, що змагається у своїй книзі, але все таки ще до пришествя Христа. Але якби всі вони навіть жили в часи християнські, хто з них надумався б звинувачувати в цьому занепаді християн? Чому ж їх

боги не поклопоталися про збереження республіки, яку так гірко оплакує Цицерон ще задовго до втілення Христового? Той же, хто хвалить її такою, якою вона була в стародавні часи, також може, придивившись, побачити, що була вона і тоді не стільки живою етично, скільки просто прикрашеною і чепурною. Це, всіляко її звеличувало, неусвідомлено відзначив і сам Цицерон. Але ми поговоримо про це у іншому місці. Тоді, на підставі коротких визначень самого Цицерона про те, що таке республіка і що таке народ (чи ним висловлених, або тих, які він вклав у уста своїх героїв), я постараюся показати, що римська республіка ніколи не була республікою, бо там ніколи не було справедливості. За точнішими ж визначеннями вона все ж таки була у своєму роді республікою, управляючись стародавніми куди краще, ніж нинішніми. Але дійсної справедливості немає ніде, окрім тієї республіки, Засновник і Правитель якої — Христос, якщо цю останню загодно називатиме республікою, оскільки не можна заперечувати, що вона — народна справа. Але оскільки в нашому випадку ця назва може здаватися дещо незвичайною, то скажімо так: дійсна справедливість існує тільки в тому граді, про який Писання говорить: «Славне сповіщається про тебе, град Божий» (Пс. ЕХХХУТ, 6).

Августин Блаженный. О Граде Божиим. —
Мн., М., 2000. — С. 78—90.

2. Про дві концепції об'єднання середньовічної Європи (XI — XIII ст.)

...Та Європа, яку ми знаємо сьогодні почала з'являтися у середні віки в результаті боротьби між імператорами «Священної Римської імперії германської нації» та римськими папами. В XI—XIV ст. існувало дві концепції об'єднання Європи. Перша — в рамках католицької церкви. Друга — в рамках імперії. Ідея єдності була близька багатьом європейцям, але стосовно центру і форм такого об'єднання були різні думки. Феодали середньовічної Європи ділились на дві основні партії. Одну партію очолювала церква, яка претендувала на верховенство не тільки в церковних справах, але і в світських. Прибічники цієї партії отримали назву «гвельфи» по імені Вельфів — герцогів Саксонії та Баварії, які боролись проти імператорської династії Гогенштауфенів. Прибічники імператорів називались «гібелліни» і відстоювали тезу влади імператора над владою папи.

Нагадаємо події, які передували об'єднанню Європи.

В середині XI ст. в житті Європи відбулися дві важливі події, які вплинули на цей процес. По-перше: в 1054 р. Римський папа та патріарх Константинопольський прокляли один одного. З цього часу долі Західної і Східної християнських церков остаточно розійшлися. Надія зберегти єдність християнського світу зруйнувалась. У відношення між католиками і православними вкралась недовіра і навіть ворожнеча.

По-друге: початок церковної реформи на Заході. Мета реформи: перетворити Католицьку церкву в централізовану правлячу партію, яка повинна була контролювати всю світську владу, включаючи королів і імператора. Ініціатором церковної реформи в Римі був чернець і папський скарбник Гільдебранд (Гільдербранд) майбутній папа Григорій VII (1073—1085 рр.). Щоб мати владу, треба було мати великі кошти. Для цього треба було взяти все майно церкви під контроль вищого керівництва. Через це першим кроком реформи було введення celibату — безшлюб'я духовенства: всі священники Заходу мали жити, як чернець, а після смерті все їх майно переходило церкві. Наступний крок — реформа папських виборів: тепер у них брали участь тільки вищі церковники (кардинали), а не все духовенство і громадяни Риму, як це було раніше. Третім кроком був «Декрет про інвеститури» (виданий Григорієм VII у 1075 р.), котрий забороняв усім світським владикам без згоди Римського папи давати посади єпископів, абатів, священників своїм людям. Цим були незадоволені імператор, королі, німецькі князі, котрі до цього самі вирішували кого призначати єпископом у своїх володіннях і таким шляхом частково контролювали церкву. Між імператором Священної Римської імперії Генріхом IV та римським папою Григорієм VII почалась боротьба.

...Генріх IV (1050—1106 рр.), з 1056 р. — німецький король, а з 1084 р. — імператор Священної Римської імперії, прагнув зміцнення імператорської влади, вів боротьбу з Римським папою Григорієм VII та його наступниками за владу. Боротьба між ними призвела до того, що в 1076 р. Генріх у місті Вормсі зізвав церковний собор і оголосив Григорія VII скинутим з папського престолу. Папа в тому ж 1076 році відлучив імператора від церкви. Німецькі князі вирішили позбавити Генріха престолу, якщо він не позбавиться відлучення. У 1077 р. Генріх відправився в Каноссу, замок в Північній Італії, де Григорій VII знаходився в гостях у власниці замку графині Матильди Тосканської, яка підтримувала папу у боротьбі з Генріхом. В Каноссі відбулась зустріч відлученого від церкви Генріха з папою Григорієм VII, який вибачив грішника, що розкався. За даними історичних хронік, Генріх три дні простояв в одязі грішника біля стін замку, очікуючи прийому у папи.

Однак, отримавши вибачення, Генріх не припинив боротьбу і навіть своєю владою призначив анти папу Климента.

...У середині XIII ст. протистояння пап і імператорів загострилось і прийняло нові форми, оскільки втрутилися незалежні міста — республіки Північної Італії, перш за все Мілан і Флоренція. У боротьбі імператора Фрідріха I Барбароси (1152—1190 рр.), з Римом міста, так же як і князі Німеччини прийняли сторону папи як більш слабкого і менше владного господаря. Навпаки, більшість князів Італії підтримували імператора, бажаючи вийти з-під влади папи і домогтися повної незалежності. Кінець боротьби з папами став не передбачуваним для імператора: він не зміг повернути на свою сторону міцні міста. Але якби імператор зробив це, він би позбувся підтримки князів, які ненавиділи свавільних городян, адже князі з їх феодалним військом складали армію.

У 1162 р. Фрідріх I зруйнував Мілан. Але скоро місто відновилося і створило спілку взаємодопомоги з 18 містами Північної Італії — Ломбардську лігу. Їх об'єднані війська в 1176 році розбили армію Барбароси біля міста Леньяно.

...У цей час загострилась боротьба між папами і імператором Фрідріхом II Штауфеном (1194—1250 рр.). За імператора виступили: Південна Італія, Сицилія, Північна Франція, частина князів Німеччини, мусульмани Північної Африки і Єгипту. Святий престол підтримували більша частина міст Північної Італії і Рейнська область, половина князів Німеччини.

Два рази в 1227 р. і 1230 р. папа відлучав імператора від церкви. В обвинуваченні проти Фрідріха говорилось, що покірність церкві вимагає відмови від послухання імператору, і що папа з божою допомогою зробить усе, що від нього залежить для заміни Фрідріха на престолі.

В Німеччину були відправлені легати для боротьби з Фрідріхом II і пошуку нового імператора. При цьому багато міст, князі і єпископи були відлучені від церкви за небажання зрадити Фрідріха. Імператорська корона була запропонована папою брату французького короля та іншим претендентам. Заради «спасіння христової віри» папа мав зв'язки не тільки з англійськими та французькими королями, але і з монголо-татарами. Імператор також вів переговори з ханом Батием. Монголи мали кваліфіковану розвідку з числа іноземців. Угорський монах Юліан розповідає про монгольського посла, який знав «угорську, російську, куманську (тюркську), тевтонську (німецьку), сарацинську (арабську) мови». В листі папського легата при армії хрестоносців, яка розбила в 1241 р. при Оломоуце (Ольмюце) монгольський загін, говориться про монголо-татарського предводителя, який виявився англійським тамплієром по імені Пітер (Пайдар). Через це кочівники прекрасно знали про боротьбу гвельфів та гибеллінів. Базауючись на цих даних Батий вимагав від Фрідріха покірності і союзу. Фрідріх у відповідь пошуткував і відповів, що як знавець соколиного полювання, він міг би стати сокольнічим хана.

Але поряд з насмішками між гібеллінами і монголами велись таємні переговори, результатом яких, по записах Л. Гумільова була ізоляція гвельфської Угорщини і її розгром, а також перемога Фрідріха II в Ломбардії, яка привела до втечі папи Інокентія IV в 1243 р. до Ліону. На Ліонському соборі 1245 р. папа надав анафемі й імператора Фрідріха II і хана та оголосив хрестовий похід проти монголо-татар.

...В 1250 р. помер імператор Фрідріх II Штауфен, але папи продовжували воювати з його синами та онуком. В 1268 р. вся «єретична родина» — династія Гогенштауфенів, була знищена. Але ліквідація німецької проблеми не вирішувала питання влади для папства. Виникла нова проблема — французька.

Європейські народи не підтримували безкінечні війни між папами і імператорами. Вони хотіли знаходити спільну мову зі своїми королями, допомагаючи їм стримувати великих і малих феодалів. Швидше цей процес проходив в Англії та Франції, але Англія трималась осторонь конфліктів на континенті, а Франція з XIII ст. все активніше втручалась в загальноєвропейські справи. Якщо на початку XIII ст. король Пилип II Август (1180—1223 рр.) не поступався папі Інокентію в багатьох суперечках (причому французькі церковники підтримували свого короля) то до середини століття король Луї IX Святий (1226—1270 рр.) мав серед європейських правителів більший духовний авторитет, ніж папи, які погрузили в боротьбі з Фрідріхом II. А в кінці XIII ст. король Пилип IV Красивий (1285—1314 рр.) став помітно сильніший папи і коли в 1303 р. Боніфацій VIII хотів відлучити Пилипа IV від церкви він направив в Італію загін, який заарештував папу. Після смерті Боніфація VIII Пилип IV добився від кардиналів виборів папою — француза Климента V, який переніс свою резиденцію з Риму в Авін'йон — місто яке знаходилось на кордоні з Францією, але на імператорській землі.

З цього часу про Західну Європу можна говорити як єдину Європу «співдружність незалежних королівств» папу і імператора європейці почали шанувати нарівні зі своїм королем чи герцогом. Це була не єдина імперія з одним законом і єдиною мовою. Багато князівств, герцогств, королівств говорили різною мовою, ворогували і навіть воювали один з одним. В той же час європейське співтовариство керувалось поняттями, котрі визнавали всі:

1) Єдина церква, у котрої був один голова — Римський папа, мала величезний вплив на суспільство.

2) Мова — латина, яку кожна освічена людина повинна була знати. Тільки на латині писали книги, літописні записи, оформляли документи.

3) Усі члени європейського суспільства мали хоч які права і ніяка влада над ними не могла бути безмежною.

4) Особиста власність і самоврядування міст стали культиваторами ідей особистої свободи, ринкових і правових взаємовідносин.

Уривалкін О. М. Таємничі грані історії. —
К., 2007. — С. 117—119, 123—124, 128—129, 134—136, 146—147.

3. Із трактату Роджера Бекона «Opus Tertium» (XIII ст.)

Бекон Роджер (? 1214—? 1292 рр.) — англійський філософ, релігійний діяч, член французького ордена. Професор Оксфордського університету. Б. Рассел писав, що його вважали «не так філософом у вузькому розумінні цього слова, як людиною енциклопедичних знань, сповненою любові до математики і науки». Не обмежуючись природничими знаннями, він захоплювався алхімією та чорною магією, через що був звинувачений в ересі і 14 років (з 1278 по 1292 рр.) провів у в'язниці. Розробив проект станової республіки, в якій джерелом влади являється народний плебісцит, виступав за викоренення неучтва та поширення світської освіти.

* * *

Розділ XXII.

...Існують чотири загальні причини всіх наших нещасть, що вражають від початку світу всякий стан, і всяку людину, наскільки б він не був мудрий (крім Панове нашого Ісуса Христа і Блаженної Діви Марії), що хоч раз примушують відхилитися від дійсного шляху або від вищої досконалості. Це: приклади хисткого авторитету, довговічність звичаю, думка неосвіченого натовпу, а також упередження людського розуму, в якому всякий відчайдушно прагне знайти утіху своєму неучтву.

...Велике число людей помиляється в божественній мудрості, оскільки більшість перебуває в смертному гріху, і небагато, в порівнянні з цією більшістю, знаходяться в стані порятунку. І якщо цих небагатьох ми розділимо на більшість і останне, то більшість недосконала і досконалих небагато. Очевидно, що і в філософській мудрості помиляється велика частина людського роду, і небагато з філософів володіють істиною.

...Відкриємо своє неучтву у пошуках ліків мудрості, і не нахвалятимемося нічим, але покірливо учати інших, і не відкинемо те, що нам невідоме, і без суперечок, не приводячи нікого в збентеження, залишимо те, про що ми знаємо, що воно помилкове, з вибаченнями за людську слабкість! І відхиливши безліч прикладів, і завжди відносячись з підозрою до звичаю, та будемо ми серед небагатьох, і наскільки зможемо, увійдемо до числа мудреців і святих, і уникнемо думки натовпу. Бо завжди від початку

світу всі мудрі — святі і дійсні філософи — відмежовувалися від думки натовпу, як в науці, так і в житті, тому що той, хто належить до більшості помиляється, і ніколи не досконалий.

...Якби ми захотіли виключити три ці вирази і четверту, найголовнішу, тоді ми змогли б у всьому бачити істину, і позбавити себе від брехні, як в житті, так і в мудрості. І якщо ми начальникуємо над іншими, ми змогли б відвести від них усяку можливість неuczтва і гріха. Тому даний роздум найбільш важливий для князів і прелатів, оскільки вони повинні піклуватися не тільки про себе самих, але і про увірений ним плебс, якого завжди направляє влада начальницька, адже те, що завгодно першому (серед народу), має для нього силу закону. І більшість, прийнявши істину, змінить думку про просте, як говорить Ієронім в коментарі до Ісаї. Тому хоча і не можна привести (народ) до досконалості, оскільки воно суперечить природі натовпу, але цілком можна повернути до пізнання істини, якщо той, хто є на чолі, виявляє її словом і справою (адже причина того, що невіруючі не звертаються до віри, полягає в тому, що їх князі і прелати утримують їх у помилці, і так же у всьому іншому). Але незчисленні недоліки тих, хто є на чолі у наш час і в (наукових) заняттях, і в житті. Звідси зрозуміло, що підпорядкована ним більшість безкінечно помиляється.

Розділ XXIV.

...Безумовно, і не Соломон, і не старозавітний Адам, і не яка-небудь інша людина, а сам Бог відкрив закон своїм святим, і філософію, заради збагнення, розповсюдження, обґрунтування, сповіщення, і захисту закону. І ці святі написали всі книги по філософії. І вони вели мову про істину віри не тільки в св. Писанні, але і у своїх філософських книгах, і провістили всяке (знання) перш, ніж з'явилися філософи. І потім від них філософи отримали всяку мудрість, як визнає головний з філософів, Арістотель, в «Книзі таємниць». І за допомогою цього я роблю висновок, що досконалість філософії не така, як вона постає згідно шляхам невіруючих філософів, але зобов'язано сходити до положення (status) християнського закону. І воно (необхідно) в теології, і для церкви, і в управлінні держави віруючих, і для звернення невірних, і для спростування тих, кого обернути неможливо. І я додаю для підтвердження мудрості філософів пророцтво Сивіли про Христа, і про церкву, і про життя прийдешнє. Бо якщо одна нікчемна жінка могла отримати це від Бога, то куди правдоподібнішим і розумнішим є те, що такі гідні і такі мудрі мужі, як Піфагор, Сократ, Платон, Арістотель, і інші ревнителі вищої мудрості отримали від Бога особливі ілюмінації, завдяки яким вони пізнали багато що про Бога, порятунок душі, і, можливо, (це було дано ним) швидше заради нас, християн, ніж заради їх власного порятунку.

І так закінчується друга частина, в якій моїм найпершим наміром було показати, що вся мудрість міститься в св. Писанні, хоча і повинна

роз'яснюватися за допомогою права і філософії; і як у кулаку збирається те, що ширше розгорнене в долоні, так і вся мудрість, корисна людині поміщена в св. Писанні, але не повністю роз'яснена, і її роз'яснення є канонічне право і філософія.

...Уся сила канонічного права лежить у буквальному і духовному сенсах Писання і від них виникає. Адже все те, що святі і високі понтифіки встановили в канонічному праві, вони підтвердили авторитетом св. Писання, і висловами святих, що виявляється зі всього корпусу канонічного права; звідси витікає, що наука абсолютно одна і та ж, оскільки і тут і там виявляється ніщо інше, як закон Божий, за допомогою якого управляється церква. Дійсно, як церква стародавніх управлялася за допомогою букви (*litteraliter*) Старого Завіту, так нині церква управляється духом Старого Завіту і Новим Заповітом. Але ніхто не зможе заперечувати, що вона управляється за допомогою канонічного права. Отже, це право міститься в мудрості божественного закону, і вони, стикаючись між собою різними способами, будуть єдиною мудрістю.

...Хочу я сказати, що як у євреїв здавна управління церквою здійснювалося за допомогою закону Божого, так повинно бути і нині у християн. І як за допомогою цього (закону) здійснювалося управління початковою церквою, так само повинно бути тепер. І якщо вся мудрість спочатку міститься в нім, і там її джерело, тоді (церква) аж до дрібниць повинна управлятися переважно по цьому (закону). Але нині не так; адже в церкві Божій частіше хвалять знавця цивільного права, ніж магістра теології, і швидше обирають на церковні посади, хоча він знає тільки цивільне право і не знайомий з канонічним правом і теологією. І, як нам здається, управління церквою здійснюється переважно юристами, за допомогою юридичних софізмів і крутіства, і проти прав, оскільки мають місце незліченні правопорушення у відправленні правосуддя, і правосуддя затримується повсюдно настільки, що бідні залишають свої справи, а багаті починають відчувати огиду і вельми обтяжуються (судочинством), і більш ніж часто відмовляються від свого права, і (так) завдяки юристам руйнується спокій і виникають незліченні розбрати в церкві Божій. І (тому) не тільки розповсюджуються сварки, але і війни, що трапляються у всякій державі, беруть початок у юридичних зловживаннях, як зможе побачити всякий, хто побажає задуматися (над цим). Адже оскільки імуці не можуть знайти правосуддя за допомогою церкви, держави воюють один з одним і приводять один одного в збентеження. І дивно, що хоча канонічне право знаходить витoki в св. Писанні і творах святих, до них не звертаються в першу чергу як в навчанні (*in lectione*), так і в церковній практиці. Насправді, (усе) повинно пояснюватися, узгоджуватися, зміцнюватися і підтверджуватися відповідно до них, як відповідно до них складено

священне право. Але нині все трактується, пояснюється і узгоджується переважно за допомогою цивільного права, і повністю зводиться до нього — і в навчанні і на практиці, чого бути не повинно, і як би (цивільне право) не було важливо, воно прислужуватиме, як служниця своїй пані...

<http://antology.rchgi.spb.ru>

4. Вчення про державу Фоми (Томи) Аквінського та політичне вчення Марсилія Падуанського (XIII — XIV ст.)

Фома (Тома) Аквінський (Тома Аквінат, Тома з Аквіно) (? 1225—1274 рр.) — італійський філософ, творець «єдино істинної» філософії католицизму. Походив з італійського графського роду. Освіту отримував у Неаполітанському та Паризькому університетах. Член ордену домініканців. Учень Альберта Больштедського. Переробив учення Арістотеля для його використання у християнсько-католицьких догмах. У XIV ст. канонізований католицькою церквою. У 1567 р. був проголошений одним з «учителів церкви», а з 1879 р. його вчення офіційно вважається Ватиканом обов'язковим для всієї католицької церкви та «єдино істинною філософією католицизму».

Теорія Фоми Аквінського про державу впливає із загального тлумачення світобудови як універсального ієрархічного порядку буття з чотирьох сходинок (нежива природа, світ рослин і тварин, світ людей, Бог), порядку, встановленого Богом, який розташував усе «по своїх місцях», порядку природного, вкладеного Богом у серця людей, якого повинні дотримуватись усі і в особистому, і в суспільному житті. Влада церкви у філософа завжди є вищою стосовно держави, а влада папи римського підминає під себе владу земних державців.

* * *

Марсилій Падуанський (? 1270—1342 рр.) — філософ, теолог, ректор Паризького університету. Рішуче виступав проти теократичних теорій, покладав на церкву відповідальність за всі біди і нещастя в світі. На його думку, церква має бути відокремленою від держави, бо в них різні цілі і сфери діяльності. Розмежовуючи закони людські й закони божественні стверджував, що до компетенції церкви належать тільки божественні закони. Тому духовенство має право лише навчати, проповідувати християнське віровчення, але не примушувати. Карати порушників божественних законів може лише Бог, який їх установив.

* * *

Вершини своєї могутності і впливу римо-католицька церква, папство досягли у XIII ст. Тоді ж завершилось створення системи схоластики — релігійної філософії католицизму, спрямованої на виправдання постулатів віри раціональними, формально-логічними засобами. У створенні цієї філософії велику роль відіграв домініканський монах, учений-богослов Фома Аквінський (Аквінат) (1225—1274), який намагався пристосувати вчення Арістотеля для обґрунтування католицьких догматів. Його

політичні погляди викладені головним чином у працях «Про панування владик» (1265—1266) і «Сумма теології» (1266—1274).

Наслідуючи Арістотеля, Фома Аквінський вважав, що людина за своєю природою є політичною істотою. Поодинокі люди не можуть задовольнити свої потреби, в них від природи закладене, прагнення об'єднатися і жити в державі. З цієї природної причини й виникає держава як політична спільність людей. Метою державності є спільне благо, забезпечення умов для гідного життя, (здійснення цієї мети, на думку мислителя, передбачає збереження феодально-станової ієрархії, привілейованого становища можновладців і багатіїв, дотримання всіма встановленого Богом обов'язку підкорятися правителям, які уособлюють собою державу.

Питання походження, сутності і форми держави Фома Аквінський розглядає з позицій і в інтересах католицької церкви. За його тлумаченням, сутністю влади є такий порядок відносин панування і підкорення, за якого воля осіб з верхівки суспільної ієрархії керує нижчими верствами суспільства. Оскільки такий порядок заведений Богом, то влада має божественний характер. Саме в цьому сенсі теолог тлумачить вислів апостола Павла про те, що «всяка влада від Бога».

Вважаючи владу за її природою благом, Фома Аквінський, однак, застерігає, що конкретні форми і способи її походження і здійснення можуть виявитися й недосконалими, несправедливими. Правитель може бути узурпатором влади, тираном, дбати лише про себе. Наскільки дії правителя відхиляються від волі Божої, суперечать вимогам моралі та інтересам церкви, настільки, на його думку, піддані мають право чинити цим діям опір. Оскільки тиран опікується лише власною, а не спільною користю, нехтує закони і справедливість, народ може повстати проти нього. Проте остаточне судження про законність походження й використання влади і припустимість боротьби з нею належить церкві. Цим самим обґрунтовується право церкви на втручання у світські, державні справи.

Серед форм державного правління Фома Аквінський розрізняє монархію, аристократію і тиранію, різновидом якої є демократія. Перевагу він віддає монархії, бо її влаштування нагадує як влаштування світу взагалі, створеного і керованого одним Богом, так і людський організм, різні частини якого об'єднуються і спрямовуються одним розумом. Крім того, на його думку, історичний досвід свідчить про стабільність та успіхи саме тих держав, де владарювали не багато людей, а одна особа. Теолог розрізняв два різновиди монархії: абсолютну і політичну. Симпатії його були на боці другої, в якій влада правителів залежить від закону і не виходить за його межі.

Римо-католицька церква високо оцінила вчення Фоми Аквінського, яке дістало назву «томізм» (від лат. Thomas — Фома), проголосивши його автора святим і присвоївши йому титул «доктора ангельського».

Розвиток торгівлі й ремесла в країнах Західної Європи сприяв у XII—XIV ст. зростанню міст, формуванню в них прошарку торговців, ремісників, банкірів тощо, які прагнули до незалежності від феодалів, подолання феодалної роздрібненості та зміцнення центральної королівської влади, заперечували втручання церкви в державні справи. Найяскравіше інтереси бюргерства, яке підтримувало королівську владу, відобразив у своїй праці «Захисник миру» (1324—1326) ректор Паризького університету Марсилій Падуанський (бл. 1270—1342). Рішуче виступаючи проти теократичних теорій, він покладав на церкву відповідальність за всі біди і нещастя в світі, доводив, що втручання церкви у справи світської влади сіє розбрат і позбавляє європейські держави, особливо Італію, миру.

На думку вченого, церква має бути відокремленою від держави, бо в них різні цілі і сфери діяльності. Розмежовуючи закони людські й закони божественні, він стверджував, що до компетенції церкви належать тільки божественні закони. Тому духовенство має право лише навчати, проповідувати християнське віровчення, але не примушувати. Карати порушників божественних законів може лише Бог, який їх установив.

Марсилій Падуанський вважав, що держава виникла в процесі поступового ускладнення форм людського співжиття. Спочатку сім'ї об'єднуються в роди, потім роди — у племена, на базі яких виникають міста і в кінцевому підсумку — держава, що ґрунтується на спільній згоді всіх її громадян і має за мету їхнє спільне благо. Джерелом будь-якої влади в суспільстві виступає народ, саме від нього виходить влада як світська, так і духовна, він один є носієм суверенітету і верховної законності. Щоправда, під народом учений розумів не всіх громадян держави, а лише представників впливових і заможних суспільних станів — військових, священиків, чиновників, торговців, землевласників і ремісників.

Державна влада здійснюється за допомогою законів, право видавати які має народ, а від його імені — обрані ним представники. Закони є обов'язковими для всіх. Марсилій Падуанський одним із перших в історії політичної думки висунув та обґрунтував ідею розмежування законодавчої і виконавчої влади держави. На його думку, законодавча влада визначає компетенцію та організацію виконавчої влади. У здійсненні влади він важливе місце відводив виборності як засобу утворення установ і підбору посадових осіб держави всіх рівнів. Віддаючи перевагу монархії, найкращою формою державного правління він вважав виборну монархію, в якій правитель обирається народом.

Політичне вчення Марсилія Падуанського відіграло значну роль у формуванні уявлень про демократичний політичний устрій суспільства.

Розділ VI. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ XIV—XVI СТ.

1. Політичний устрій Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського

Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське — держава, яка виникла завдяки об'єднаним діяльності литовського князя (kunigasa) Міндовга (Міндаугаса) (1230—1263 рр.) в 40-х роках XIII ст. у верхньому та середньому Поніманні з центром в м. Новогрудок. У XIV ст. за князювання Гедиміна (1316—1341 рр.) та Ольгерда (1345—1377 рр.) значно розширило свою територію шляхом інкорпорації практично всіх білоруських і більшості українських земель (Волинь, Київщина, Поділля, частина Лівобережної України). Столиця Тракай, згодом — Вільнюс. Велике князівство Литовське являло собою федерацію земель, у якій навколо початкового ядра (власне Литви) об'єдналися обласні автономії. Вперше Литовське князівство згадується в Кведлінбурзьких анналах, з 1253 р. воно стала королівством. У процесі боротьби проти наступу німецьких рицарів відбулося зближення Литви з Польщею, яке завершилося Кревською унією (1385 р.), за якою великий князь литовський Ягайло (Владислав) одружився з польською королевою Ядвігою. Спроба польських панів і Ягайла, що діяв під їхнім впливом, ліквідувати незалежність Литви викликали опір, який очолив князь Вітовт. 1392 р. він став великим князем литовським. Боротьба проти хрестоносців завершилася розгромом Тевтонського ордену в Грюнвальдській битві 1410 р. У ході Лівонської війни 1558—1583 рр. Велике князівство Литовське 1569 р. об'єдналося з Польщею в єдину державу — Річ Посполиту.

* * *

В умовах боротьби з агресією хрестоносців і під загрозою монгольського нашествия у середині XIII ст. у верхньому та середньому Поніманні виникла литовська держава з центром у м. Новогрудок, яка і стала в майбутньому ядром могутньої європейської держави — Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського. Термін «Литва» відносився тоді до території верхнього і середнього Понімання, а під Руссю розуміли Подзвіння і Подніпров'я. Сучасні західні етнічні землі Литви (Жемайтія) остаточно

увійшли до складу держави у першій половині XV ст. З II половини XIV і до кінця XVI ст. до складу Великого князівства Литовського входили й українські землі (Волинь, Київщина, Поділля, частина Лівобережної України). Згадана держава була федерацією земель, у якій навколо власне Литви об'єдналися обласні автономії.

...Прагнення литовських князів розширити свої володіння об'єктивно відповідало прагненню східнослов'янських народів до об'єднання. Тому в цьому регіоні литовські князі взяли на себе функцію, яку в інших частинах Русі виконували тамтешні Рюриковичі.

Здійснення цієї об'єднаної програми пов'язано з іменем великого князя Гедиміна (?—1341 р.).

...Встановлення влади литовських князів у тих чи інших землях далеко не завжди проходило гладко. У Гедиміна були суперники: і відсторонені представники місцевих династій, і частина боярства, і прості мешканці, які боялися змін і хотіли жити по-старому. Але в цілому розширення Великого князівства Литовського проходило порівняно спокійно, бо приєднання земель до цієї держави задовольняло найбільш впливові кола місцевого населення: боярство, городян, церкву.

Держава Гедиміна за своєю адмінструктурою нагадувала свою попередницю — Київську Русь часів перших Рюриковичів. Її правитель не ставив за мету жорстоку централізацію. Більш тісний контроль великий князь здійснював над своїм доменом — землями корінної Литви, а також Чорної Русі і Завілейської Литви.

Багато земель, які визнали владу Гедиміна, зберегли свій порядок правління. Фактично змінилися лише правителі: місця більшості тамтешніх Рюриковичів зайняли, як правило, родичі Гедиміна. Деякі, як і дружинники-литовці, що прийшли з ними, прийняли православ'я. Це сприяло зближенню з місцевим населенням і швидкій культурній асиміляції.

Князі-намісники сплачували данину великому князеві. Певно, це компенсувалося місцевим жителям захистом від іноземних набігів, забезпеченням стабільності на всій території держави і створювало сприятливі умови для розвитку власного ринку та торговельних зв'язків.

За Гедиміна столицею Великого князівства стало Вільно (сучасний Вільнюс). Важливу роль у житті цього міста, яке виникло на землях корінної Литви, відіграло так зване «руське місто» — квартали, заселені православними ремісниками і торговцями. Але вже за Гедиміна з'являються в місті і два перші католицькі монастирі. Притік населення із заходу, у тому числі і з Прибалтики, Польщі, Німеччини, дуже швидко видозмінює литовську столицю в місто багатьох культур і традицій. Однак довгий час саме східнослов'янська культура визначала обличчя Вільно (ще

в XVI ст. імперський посол Сигізмунд Герберштейн відзначив, що «храмів руських там значно більше, ніж римського сповідання»).

Головним сподвижником Гедиміна був руський воевода Давид. За литовськими джерелами, він займав перше місце в країні після великого князя. Крім того, йому була доручена охорона фортеці — Гродно — і командування армією в тих походах, у яких Гедимін особисто не брав участі. В одному з них Давида вбив мазовецький князь Андрій. Сам же великий князь Гедимін загинув 1341 р. у битві з хрестоносцями при Велюоні, де лицарі вперше застосували порох.

Гедимін залишив семеро синів, між якими і поділили литовські землі.

...Велике князівство Литовське склалося як федерація окремих земель і князівств. Ступінь їх залежності від центральної влади була різною, але забезпечувала місцевому боярству, а іноді й представникам старих княжих династій, значну внутрішню автономію і, як правило, недоторканість соціально-економічних і політичних інституцій, створених у попередній період.

Але за великого князя Ольгерда (1269—1377 рр.) продовжується витіснення з престолів Русі нащадків минулих династій (у тому числі і далеких родичів великих литовських князів). Під час правління Ольгерда в більшості підвладних йому східнослов'янських князівств сидять православні Гедиміновичі. Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське князівство, Переяславщину і чотири уділи на Поділлі, Ольгерд роздав своїм синам і племінникам. Представники старих княжих династій отримали уділи на місцях. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого князя литовського і зобов'язувалися «служити вірно», виплачувати щорічно данину і в разі потреби виставляти своє військо. Разом з тим вони складали великокнязівську раду і брали участь у вирішенні державних питань. Удільні князі мали необмежену владу на місцях — розпоряджались землями і прибутками, привласнювали мито, на свій розсуд карали й милували. Кожен удільний князь мав своїх васалів з місцевих князів і бояр.

Протягом 70-х років XIV ст. особливо швидко відновлювалося життя у Київському князівстві, чому сприяла діяльність князя Володимира Ольгердовича. Розширювались територіальні межі князівства. За короткий час воно приєднало до себе Переяславщину, частину Чернігово-Сіверщини й простяглося від Південного Бугу, Тетерева і Случі на заході до притоки Сіверського Дінця річки Тихої Сосни на сході. Діючи в інтересах місцевої знаті, Володимир не поспішав виконувати розпорядження великого литовського князя, а то й протидіяв йому. Князь організував карбування власної монети і почав титулуватися як самостійний володар — «з Божої ласки князь Київський».

Бурхливо розвивалася Подільська земля, до складу якої увійшло Пониззя Південного Бугу і Дністра. Розбудовувались такі міста, як Кам'янець, Смотрич, Бакота, Червоноград, Скала, Брацлав, Меджибіж, Вінниця ті ін. Ці успіхи стали можливими лише за активної підтримки місцевого населення. Як свідчить літопис, «князі увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали». Першим великим удільним князем Подільської землі був Юрій Коріатович, протягом 1388—1390 рр. його брат Федір Коріатович уже правив князівством самостійно, фактично незалежно від великого литовського князя.

На Волині князь Любарт Гедимінович вживав заходів для її оборони від зазіхань Польщі, сприяв розвитку господарства і торгівлі, будував міста, замки, церкви. Таку ж політику проводив його син Федір.

Збереження князівств, яке дозволяло знайти місце в політичній структурі держави для численних представників династій Гедиміновичів, не зачіпало інтереси місцевих феодалів і гарантувало їм недоторканість «старовини». Угода, яку уклали з найвпливовішою частиною населення, визначала відносини з верховною владою протягом кількох віків. У XV і на початку XVI ст. ці відносини князі оформляють спеціальними грамотами, привілеями, пожалуваними Полоцькій, Вітебській, Смоленській, Київській, Волинській землям. Бояри, вище духовенство, городяни цих земель зберегли значний вплив на місцях, тому встановлення влади великого князя литовського проходило, як правило, без особливих потрясінь.

Різка перевага слов'янського населення у складі Великого князівства Литовського сильно вплинула на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток самого литовського народу. Литовці прийняли християнство грецького обряду, шанували давньоруські закони — «Руську Правду», мову. Литовські князі спершу декларували збереження в незмінному вигляді місцевих владних структур та звичаїв, керівної ролі нелитовської аристократії. Удільні князі мали всю повноту влади на місцях, але на найвищих щаблях державних структур перебували майже виключно представники литовської еліти. Зате слов'янські елементи переважали в економічній та культурній сферах. Отже, Велике князівство Литовське було економічно, політично, культурно і етнічно неоднорідним державним утворенням. Східнослов'янські землі, які перебували в його складі, з вищим рівнем економічно-соціальних відносин і культури складали близько 90% державної території. Приблизно таке ж співвідношення існувало і між населенням. Особливості структури литовської держави знайшли відображення у титулах великих князів литовських. Так, ще в I половині XIV ст. Гедимін іменував себе «князем литвинів і руських» або ж «литвинів і багатьох руських». Його нащадки також підкреслювали свої верховні

права на землі Русі, називаючи себе князями «литовським і руськими». Добу князя Ольгерда характеризує вірш 1588 р.:

«Польска квітнет лациною
Литва квітнет русчиною:
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш...»

...Після смерті Ольгерда у 1377 р. великим князем литовським став його син Ягайло. У цей час між Ягайлом та князем Дмитром Московським було укладено угоду, за якою останній мав одружитися з донькою Дмитра. Але план Дмитра не здійснився. Литовців приваблювали не тільки можливості, що відкрилися перед ними в Московській державі, але і Польща, яка могла запропонувати своїм сусідам західноєвропейську культуру.

У той час, як великий князь литовський стояв на роздоріжжі, вибираючи між Руссю і православ'ям та Польщею і католицизмом, у Польщі виникла нова ситуація, яка змусила поляків докласти дипломатичних зусиль, щоб повернути Ягайла на свій бік. Зростаюча небезпека з боку Тевтонського ордену, відняла в Польщі Помор'я з Гданськом.

...У 1381 р. Кейстут, брат Ольгерда захопив Вільно й усунув Ягайла від влади. Однак, за допомогою Тевтонського ордену Ягайло вже в липні 1382 р. відновив свою владу і полонив Кейстута та його сина Вітовта. За кілька днів Кейстут був задушений у підземеллі Кревського замку, Вітовту вдалося втекти до Пруссії, звідки він розпочав боротьбу за великокнязівську владу.

Вцей час у Польщі після смерті в 1370 р. Казимира III королівська гілка Пястів припинила своє існування. Казимир III не залишив спадкоємців чоловічої статі. Його перша дружина, литовка, померла, а другий шлюб з Аделаїдою Гессенською, що була безплідною, був розірваний. Третій шлюб з сілезькою княгинею теж не приніс спадкоємця. Від першого і третього шлюбів Казимир III мав тільки дочок, тому лагодив у спадкоємці свого племінника Людовіка Анжуйського. Згідно з династичним договором, укладеним Казимиром, польський престол посів угорський король Людовік (Лайош, 1370—1382 рр.).

Але й тут існувала проблема з успадкуванням. Людовік Угорський мав тільки дочок, а згідно польських законів жінки не мали права на успадкування престолу. Після довгих три етапних переговорів між королем і шляхтою у вересні 1374 р. було досягнуто порозуміння і прийнято особливу угоду (Кошицький привілей). Шляхта обіцяла прийняти у якості королеви будь-яку з дочок Людовіка. За це королю довелося звільнити польську знать від усіх податків крім кількох символічних. Але ця угода була виконана не одразу. По смерті у 1382 р. Людовіка, становище в Польщі загострилося. Почався період без королівства, який супроводжувався боротьбою за владу

між різними угрупованнями феодалів Великої і Малої Польщі. Нарешті в жовтні 1384 р. в Кракові за підтримки феодалів Малої Польщі на престол була зведена молодша донька Людовіка, одинадцятирічна Ядвіга. Однак виникла нова проблема. У п'ятирічному віці вона була повінчана з Вільгельмом Габсбургом (племінником герцога австрійського). А поляки не бажали миритися з думкою, що їх правителем стане німецький принц. Ця антипатія призвела до того, що польська шляхта звернула свій погляд у бік Литви. Пошук виходу з кризи призвів обидві країни до союзу. 14 (15) серпня 1385 р. в містечку Крево (Крявас) князь Ягайло та польська королева Ядвіга уклали династичну унію, яка поклала початок військово-політичному блоку двох країн. У лютому 1386 р Ягайло прибув до Кракова, хрестився, прийняв ім'я Владислава і одружився з дванадцятирічною Ядвігою і в березні був коронований як «король і володар королівства польського». За умовами унії князь Ягайло мусив: 1) перейти в латинство сам і перевести в нього всіх братів, бояр і народ; 2) вжити всіх можливих заходів для повернення втрачених Польщею і Литвою земель; 4) «на вічні часи» приєднати литовські і руські землі до корони Польської; 5) передати Польщі свою казну; 6) виплатити 200 тисяч флоринів Вільгельму Габсбургу за відмову від Ядвіги.

Реалізація умов унії почалася у 1386 р. і зразу ж спричинила невдоволення частини литовських та українських феодалів, бо тягла за собою ліквідацію державного суверенітету Литви та загарбання українських земель.

...Князівська влада впродовж XIV — першої половини XVI ст. у Великому князівстві Литовському пройшла певну еволюцію. В XIV — на початку XV ст. Литовські князі мали більше влади навіть від князів Київської Русі. Великий князь Литовський був необмеженим правителем, який зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу і судову владу, керував військами, здійснював зовнішню політику. Крім того, він вважався власником усього надбання держави. Державна казна називалася «господарським скарбом», тобто князівським майном.

Привілеї 1413, 1434 і 1447 рр. встановили межі великокняжої влади щодо особистого майна, державних повинностей, а також влади над князями, панами, боярами, духовенством та міщанами.

...1440 р. за клопотанням Ради панів (Пани — Рада) Київську землю було надано Олександрю (Олельку) Володимировичу (синові Володимира Ольгердовича), і тим відновилося Київське удільне князівство. Частина істориків вважають, що за правління Олельковичів Київське князівство користувалося автономією, яка межувала з екстериторіальністю. Інші мають протилежну позицію, яку поділяв і М. Грушевський. Він писав: «Погляд на київських князів Володимировичів як на вповні самостійних

володарів — хибний: самостійними володарями вони не були, у внутрішніх справах своєї землі вони підлягали великому князеві, і його влада обмежувала дуже значно їх владу».

Політичний вплив Київського князівства на той час був великий. Семен Олелькович (син Олександра) називав себе «князем великого князівства свого... Київського», а молдавський воевода Стефан III, котрий у 1464р. одружився з сестрою Семена Євдокією, навіть називав його «київським царем». Семен Олелькович, одружившись з донькою Яна Гаштольда, увійшов у близькі відносини із литовською аристократією і двічі (1456 р., 1461 р.) номінувався на великокнязівський престол.

Влада київського князя поширилась на територію, яка простягалась від Мозиря на півночі до Чорноморського узбережжя на півдні. До складу князівства поряд з Київщиною входили: Переяславщина, Брацлавщина, Чернігівське Посейм'я, Путивльський повіт та Задніпров'я.

Одночасно з Київським князівством було відновлене Волинське удільне князівство, де сидів Свидригайло з довічним титулом великого князя. До його волинського володіння були прилучені Гомель і Туров. Все це викликало занепокоєння польських правлячих кіл. Тому, скориставшись смертю Свидригайла, Волинське удільне князівство у 1452 р. було ліквідоване. Наприкінці 1470 р. помер Семен Олелькович. Його брат Михайло Олелькович на звістку про це залишив своє намісництво у Новгороді і поспішив до Києва з тим, щоб обійняти київський стіл. Проте, його чекало гірке розчарування. Польський хроніст Я. Длугош зазначає, що «литовські пани дуже хотіли, щоб це князівство (Київське) знову було повернуте на звичайну провінцію великого князівства Литовського, як і інші руські князівства, і вимагали від короля, щоб він туди призначив намісником Мартина Гаштольда». Незважаючи на опір киян, у 1471 р. Гаштольд здобув Київ і силою зброї примусив визнати свою владу.

На початку XVI ст. в українських землях було запроваджено такий самий, як у Литві, адміністративно-територіальний устрій. Основною територіальною одиницею стало воєводство, яке поділялось на повіти і волості. У Великому князівстві Литовському було 11 воєводств: Віленське, Троцьке, Київське, Волинське, Підляшське, Брацлавське, Полоцьке, Вітебське, Берестейське, Мстиславське, Жемайтське. Воєвода очолював місцеву адміністрацію, стежив за своєчасним стягненням державних та великокняжих податків, відав питаннями організації військового ополчення, вирішував судові справи. Він призначався великим князем на необмежений строк. На чолі повіту стояв староста, який теж призначався великим князем і був наділений широкими адміністративними і судовими повноваженнями. Центральний повіт воєводства (де був розташований адміністративний центр — замок) очолював каштелян, що виступав

як помічник воєводи. Намісниками в менших містах були державці. В кожному повітовому місті були три судові установи (для шляхетського стану): земський суд для вирішення різних маєткових справ, підкоморський суд — для вирішення справ про межі шляхетських маєтків, гродський суд (замковий) — для справ карних, на чолі якого стояв староста.

Уривалкін О. Історія України (середина XIII — середина XVII ст.).
— К., 2005. — С. 48—50, 52—55, 58—59, 69—70.

2. Городельська унія між Великим князівством Литовським і Польським королівством (1413 р.)

Городельська унія 1413 р. — угода великого князя литовського Вітовта та польського короля Владислава II (Ягайла), підписана 2 жовтня 1413 р. в м. Городля (на західному Бузі). Виявилася актом відновлення Кревської унії 1385 р. між Великим князівством Литовським і Польським королівством. Передбачала об'єднання Польщі і Литви в одну державу, постійну автономію Литви у складі цієї держави, надання Вітовтові прав довічного володаря Великого князівства Литовського під верховною владою короля, перехід права на єдиновладдя одному із співправителів у разі смерті іншого, уніфікацію адміністративно-територіального устрою, запровадження в Литві сейму та посадових осіб, подібних до польських, зрівняння у правах і привілеях польської та литовської католицької шляхти. Литовська католицька шляхта діставала такі ж самі права, як і польська шляхта в коронних землях. Городельський акт підтвердив привілейоване становище католиків у Литві. Найвищі посади у державі — воєвод, каштелянів — мали обіймати лише католики; лише вони мали право входити і до складу великокнязівської ради. Ці пункти унії викликали антагонізм між католиками і православними та стали причиною боротьби православної знаті за відновлення свого політичного впливу (адміністративних посад як джерел основного збагачення). Вони спровокували незадоволення відсунутої на другорядні позиції білоруської і української шляхти.

* * *

1. Насамперед, у той час, коли з допомогою животворного духу, сприйнявши світло католицької віри, поклали ми корону королівства Польського, то для зміцнення християнської віри, доброго становища і користі земель наших Литви, їх самих із землями і володіннями, їм підпорядкованими і з ними зв'язаними, названому королівству нашому Польському присвоїли, інкорпорували, сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою одностайною нашою і інших братів наших і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї ж землі Литовської волі і згоди.

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні, віленські й інші у тих (землях)

споруджені і які будуть споруджені, засновані і які будуть засновані, в усіх їх свободах, іmunітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно з звичаєм королівства Польського.

3. Пани (і) також бояри-шляхта земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і Римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, насолоджуються, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами (батьківськими маєтками) на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно (як прийнято) володіють і пожалування наші, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено.

5. Також після смерті батька діти не повинні бути позбавлені спадкових маєтків (вотчин), але повинні ними з спадкоємцями (передаючи в спадщину) володіти, як пани і шляхтичі королівства Польського своїми (вотчинами) володіють і в сприятливе користування повертають.

6. Однаковим чином дружинам своїм привенки у маєтках і дворах, які в спадщину від батька або згідно з пожалуванням нашим у вічність мали, або будуть мати, можуть визначати (призначати), як у королівстві Польському визначаються (призначаються). Дочок або сестер, родичок і своячок своїх названі вище пани і шляхтичі земель Литовських можуть одружувати тільки з католиками і віддавати заміж, за благодогодженням їх волі і за звичаєм королівства Польського, від старих часів додержуваним.

7. Не в суперечність цим дарованим свободам, пани зобов'язуються будувати і лагодити фортеці і військові дороги і платити податки, за старовинним звичаєм.

8. Особливо виражається те, що всі пани і шляхтичі земель Литовських вірність і належну християнській вірі постійність нам, Владиславу, королю Польському, і Олександрові Вітовту, великому князю Литовському, і наступникам нашим зобов'язані будуть держати і зберігати, як пани і шляхтичі королівства Польського своїм королем звикли держати і служити, про що пани, бояри і знать земель Литовських, вище названі, присягою (клятвою) уже нам поручилися, як ясніше в грамотах їх, у яких вони з панами королівства Польського взаємно погодилися, міститься. Однаковим чином, під клятвою вірності і під (страхом) позбавлення своїх маєтків, ніяким князем або панам або

іншим, якого б не було стану людям, бажаючим протистояти землям королівства Польського, ні порадою, ні благосприянням, ні допомогою не будуть служити і допомагати...

10. Також усі ті, яким такого роду свободи і привілеї пожалувані, хай ніколи нас, Владислава і Олександра Вітовта, великого князя Литовського, поки ми живі, і наших наступників, великих князів Литовських, не залишають і ні від нас і ні від наших наступників не відступають, але вірно і чесно підкоряються і силою присяги (клятви) вірно й міцно до нас і наших наступників великих князів Литовських, будуть прив'язані милостями, порадами і допомогою завжди і навіки.

11. До цього ще додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем і господарем Литви, як тільки кого король Польський і його наступники, порадившись з прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король Польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот.

12. Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, Римській церкві підвладні, не схизматики, або інші невірющі.

13. Також усі грамоти, які королівству Польському і землям Литви і раніше, сім або вісім років, і після або під час коронації нашої пожалували і дарували, силою даного підтверджуємо, ратифікуємо, апробуємо і постійної сили надаємо їм.

14. Особливо ж додається і висловлюється, що названі вище пани і шляхтичі королівства Польського і земель Литви в сейми для нарад, коли необхідність буде, в Любліні або в Парчові і в інших придатних місцях, за згодою волі нашої, будуть збиратися для кращої вигоди і користі королівства Польського і названих вище земель Литви.

Вчинено в місті Городлі на річці Бугу, на загальному сеймі, в другий день місяця жовтня в рік господній 1413.

3. Із твору Станіслава Оріховського «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу» про владу короля (1543 р.)

Оріховський-Русин Станіслав (Orzechowski Rusin, Orichovius Roxolanus) (1513—1566 рр.) — філософ, письменник і публіцист, теоретик гуманістичної політики та свободи. Українець за походженням, він не відділяв себе від Королівства Польського, політичний і державний устрій якого вважав ідеальним. Про себе він писав: «Я русин. Польський шляхтич». Народився в селі Оріховці Перемишлянської округи Руського воєводства у сім'ї окатоличеного українського шляхтича та дочки православного священика. Початкову освіту здобув у Перемишлі. Далі навчався в університетах: Краківському (1526 р.), Віденському (1527 р.), Вітенберзькому (1529 р.), Падуанському (1532 р.), Болонському (1540 р.), а також вдосконалював свої знання у Венеції, Римі, Лейпцигу. 1543 р. після 17-річного перебування за кордоном повертається додому. З 1543 р. — ксьондз (священик) у Перемишлі, у 1551 р. склав з себе обов'язки священика і почав проводити активну гуманістичну діяльність.

Оріховський був однією з найвизначніших постатей у східнослов'янській культурі доби Відродження. В Західній Європі його називали «українським (рутенським) Демосфеном» та «сучасним Цицероном». Ось як про це писав, зокрема, сучасник Оріховського, відомий польський історик Мартин Кромер: «Не думай, мій Оріховський, що твоє ім'я невідоме за кордоном. В Італії, Іспанії, Франції і Німеччині мені довелося чувати схвальні відгуки про твої твори, які становлять гордість і захист вітчизни. Я не зустрічав там ученого, який не читав би їх і не підносив до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості, і я був гордий твоєю славою, оскільки вбачаю в тобі свого співвітчизника й друга, і тому промінці твоєї слави падають і на мене».

Відстоював концепцію природних прав людини, а також позицію про доцільність розмежування різних гілок влади через унормування їхньої діяльності. Основною умовою реалізації політичних свобод вважав закон, законслухняність та правопорядок. «Закон вищий за державу і вищий за короля». Керівництво державою повинно здійснюватися методами переконання з використанням традицій і досвіду народу. У ранніх творах робив спроби відокремити політичну науку від теології. Пізніше зайняв компромісну позицію, поставивши на вершині трикутника владу Бога, а в інших кутах — церковну і світську влади.

Автор праць: «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу», «Відступництво Риму», «Діалог, або Розмова навколо екзекуції Польської держави», «(Quincunx...) Квінкункс, тобто взірєць устрою Польської держави», «Хроніка польська від смерті Сигізмунда I (Старого)» та ін.

* * *

У працях Станіслава Оріховського висловлюються думки щодо походження держави, форм державного правління, суті держави й ідеалу, обґрунтування ідеї просвіченої, обмеженої законом монархії, осмислюються проблеми війни і миру. Український гуманіст одним із перших у європейській філософській думці став заперечувати божественне походження влади і держави; виступав проти підпорядкування світської влади церковній та за невтручання церкви у державні справи. Таким чином він підійшов до проблеми держави зі світських, а не теологічних позицій, що було значним кроком до звільнення політичної науки від теології. Всупереч вченню католицької церкви, що Папа Римський є намісником Бога на землі (а звідси

і претензія на вищість церковної влади над світською), Оріховський вимагав покласти край втручання папи у світські справи, називав цього намісника Петра на землі ненависником освіти, науки і мистецтва, «винуватцем зла і неладу в житті». У боротьбі з церковниками він опирався на допомогу «лицарського стану» — шляхти, передусім української, а також деяких польських можновладців прореформаційного спрямування, наприклад, Яна Тарновського, якому присвятив трактат «Життя і смерть Яна Тарновського». Як і реформатори, Оріховський відстоював ідею незалежності світської влади від церковної.

Полемізуючи з ученням Фоми (Томи) Аквінського, Оріховський наголошує на виборності короля, який повинен «дбати про тіло держави, щоб воно було здоровим, бо в цьому похвала королю, як і лікарю». Він говорить не лише про виборність короля, а і його залежність від волі громадян держави. Обов'язок можновладців, королів він вбачав у тому, щоб захищати своїх підданців від внутрішніх і зовнішніх ворогів, дбати про мир і злагоду між громадянами. Цими думками перейняті його твори «Напучення польському королю», «Про турецьку загрозу» (2 промови), де він говорить про короля як про охоронця держави.

Король, каже Оріховський, повинен дбати про повагу громадян, щоб вони слухалися його не з примусу, а добровільно. А цього можна досягнути, якщо король буде дотримуватись двох умов. По-перше, під час правління ні про що інше так не дбатиме, як про суспільний гаразд. По-друге, коли народ буде цілком переконаний, що король — мудріший, справедливіший, сильніший і кращий за кожного з них. Перша умова вчить прихильності, а друга — довір'я. Того ж короля, який не дослухається голосу громадян, не має сенату або має його у вигляді «нікчемного гурту людей», короля, який використовує державу задля своїх потреб, Оріховський називає тираном, що дбає про спільників, які вміють тримати язика за зубами.

Полемізуючи зі святим Фомаю та Августином (за якими держава є знаряддя для реалізації моральних і релігійних цілей індивіда), Оріховський писав, що метою держави є гарантія права і користі кожного індивіда, перед яким держава має цілий ряд обов'язків. Але громадянин, на думку мислителя, має ще більше обов'язків перед державою: його діяльність повинна бути спрямована — передусім на інтереси держави і суспільства. Саме в цьому виявилася особливість, відмінність його погляду на ідею індивідуальної свободи порівняно з думками філософів Західної Європи, де інтереси спільного блага меншою мірою обтяжували особисту свободу громадян.

Погляди Оріховського на принципи служіння спільному благу особливо яскраво виявилися у «Напученні», де він подібно до Еразма Роттердамського заявляє, що король повинен дбати передусім про благо народу, яке він вважає найвищим законом держави. Король призначений для держави, а не держава для короля, — говорить Оріховський. «Якщо хочеш цій державі мудро, справедливо і благочестиво служити, дбай про її безпеку від зовнішніх нападів. І трудися так, щоб ми мали в твоїй особі захист. Коли нас вороги оточать звідусіль і треба буде оборонятися, ти, як сторож і вождь, станеш нашим захистом. І доки будеш за всіх пильнувати, ми будемо спокійні за здоров'я дітей, дружин і за власну долю».

Багато уваги приділяє Оріховський при повчанні короля принципу і добору радників і слуг, через яких король править державою. Подібно до Макіавеллі він вважає, що це повинні бути не просто люди, віддані правителю, а такі, що піклуються передусім про гаразд народу і держави: «Хай сенатори стануть отцями держави, далекими од чварів, дружніми, лагідними. Хай душу мають не затуманену ворожістю, не облутану ненавистю, не сліпу від заздрощів. Хай щиро й чистосердо бачать, що шкодить, а що корисне державі». Проте, на відміну від Макіавеллі, який радить королю бути жорстоким і підступним при досягненні своєї мети, Оріховський радить королю здобувати ласку і прихильність у підлеглих, дбати про їхню повагу і любов, бо без цього неміцною і непевною буває влада королів.

* * *

Про короля

Передусім знай, що не кожна людина здатна бути при владі, а лише така, що за природою своєю прагне до правди і справедливості. Але й цього недостатньо. Треба іще, щоб прагнула вона до науки, яка саму людину зробить і правдивою, і справедливою. Так і природні здібності хоч би які були високі, але людина, яка знехтує наукою, нічого не зробить гідного похвали. Але чому не треба слухати тих, хто відраджує вивчати мистецтва, без яких життя є варварським і нікчемним? (Це стосується всякого правління, а найбільше світської влади). А тому, що ніхто не зробить нічого корисного навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде вчитися.

Найважче у світі правити державою. Але що корисне і гідне короля зробиш ти людям, коли не будеш вчитися? Яким чином стануть твої громадяни справедливими, чесними, сумирними, якщо ніколи не спізнають принципів справедливості, чесності і миру? А вони ж, повір, не приходять туди, де лише сміх та жарти, їх знаходять деінде. Там, де твій найсвятобливіший батько черпав, коли ще хлопцем був, — у вченого і святого лицаря Длугоша. І не покинув учитися, поки не навчився стримувати свої бажання, — немов коня вуздечкою.

Від свого учителя батько навчився шанувати Бога, любити рідних, правити державою, гуртувати громадян, — під час війни і в мирний час захищати кордони. Завдяки наукам, праці, а то й остраху, міцно вкорінилася на батьківському й дідівському троні чеснота найвищого мужа.

Це домашній приклад, цуратись якого було б для тебе вельми ганебно. А ось не менш давній, ніж згадувано, чужинський приклад, гідності твоєї достойний. Александр Великий у такому, як ти, віці вже Фіви здобув, бо вчився наукам у школі Арістотеля. І якщо велике з малим можна порівнювати, (скажу, що) подібний спосіб життя радили всім тим, вічна пам'ять про яких ніколи не згасне. Так, у Гомера призначений Ахіллові наставник Фенікс заявив, що його послав батько Пелей, аби навчив юнака спочатку мудрості, а потім військового мистецтва. А хто від цього способу відступив, став згубним королем у своїй державі. Бо яка ще інша сила, якщо не розум, позбавлений добрих настанов, породила сіцилійського тирана Діонісія, Болеслава у Польщі, Клавдія і Нерона в Римі, — одне слово, всіх тиранів, як грецьких, так і латинських, та й варварських. А також ті, хто одержував задоволення від жорстокості (як Сарданапал асирійський, Геліогабал римський, Алквіад грецький), були навчені ганебними вчителями ганебних наук. Вони жили з юрбами брудних паразитів і нашіптувачів, які ще за дня починали готуватися до бенкету, потайки приводили з собою розпусниць, вміли співати, грати на цитрі,

реготати казна чого, теревенити, підлещуватись, брехати, вихваляти нікчем і зводити наклеп на добрих людей.

Такі королі чесноту вважали ганджем, сором'язливість — дивацтвом, цнотливість — глупотою, ощадливість — жадобою. Усю різноманітність якостей у душах людей я порівнюю ніби з далекими, але вірними сторожами нашої душі — розумом і знаннями. Любощі, розкіш, гуляння, а також занепадисті посіли місце чеснот і від цього їхнє шаленство ще посилилось. Отож, Сарданапал злягався зі служницями, Геліогабал мав військо із розпусниць, Алквіад прилюдно виставляв напоказ свої сороміцькі члени.

Отак ось незвичайно живучи, вони подобалися підлабузникам, котрі завзято їм аплодували, вбачаючи в пихатості своїх хлібодавців — ученість, у сваволі — розкутість, у непомірності — щедрість і, нарешті, у бездіяльності — саму відвагу.

Ти вже бачив, королю найкращий (до тебе, нарешті, до тебе повертаюсь!), що держави мали і жорстоких, розбещених правителів, і що такими їх зробило виховання. Зрештою, тобі відомо також (закарбуй це в пам'яті), що без добрих настанов і чесних порад не може бути путящого мужа, тим більше — короля. Крім того, чую ще (і то від твого почту), що ти маєш бути королем, а не ченцем, а тому, мовляв, повинен щонайменше вдаватися до наук. Гай-гай! Святий Юпітере, то виходить, що чернець має бути мудрішим за короля! Невже у твоєму королівстві якийсь нероба, що сидить разом з іншими ченцями в якомусь закутні й вигадує та без кінця переказує силогізми, мудріший, ніж ти, якому стільки і таких важливих справ вирішувати доводиться? Кажуть, досить того, щоб сенат був розсудливий. Але ж це так само, якби хтось сказав, що стерничий на судні може шаліти, якщо має розумних матросів. Але так, королю, не буває, так не буває! Не слухай таких, стережися їх і знай: це спів сирен. Кажуть іще, що коли хоч одна з ватаги кіз вхопить трави синеголовника, то передусім сама ціпеніє, а далі і решта ватаги нерухоміє і не зрушиться з місця, доки козопас траву з рота в тої кози на забере. З цього випливає, що і правитель повинен мати право остаточного рішення на сеймах.

Ти скажеш: але ж де це в нас, у Польщі, Арістотель? Де Фенікси? Маєш, о королю, у своїй державі мужів (чи не кожного другого), гідних для твоїх потреб! От не знаю тільки, чому їм більше до вподоби неробство, ніж діло. Якщо ти з ними познайомишся, заприятливишся та їхніх порад дослухатимешся, не буде тобі чого заздрити ні Александрові через Арістотеля, ні Діонові через Платона. Дотримуючись тих самих настанов, ти теж з допомогою своїх громадян легко і швидко у будь-якій науці піднесешся. А щоб доповнити це не тільки настановами, а ще й приписами, додаю і від себе децицю — згодиться у житті й вихованні...

Що в державі вище: закон чи король

У твоїй державі все підпорядковано потребам миру або війни, і держава обмежена цими обов'язками. Тому здається недоречним ставити запитання: чому в твоєму королівстві є ще й такі дві гідності, як «закон» і «король»; або хто з них вищий? Подолавши всякий сумнів, скажу: «Буде справедливіше, коли ти перебуватимеш у межах свого обов'язку». Бо якби ми зважали на римських законників, тобто тиранових нахлібників, усю зверхність у державі без сумніву віддали б королю, а отже підпорядкували б йому саму юстицію, а його власні закони вихваляли б. Ніколи не ставили б королеві запитання «чому?». Ніколи не нагадували б йому про присягання. Показували б лише, що він сам є господарем нашого життя і смерті. А ті дармоїди тим певніше нашіптували б з усіх боків королю про «злочинців», які начебто непоштиво ставляться до короля.

З другого боку, ми виростили не в королівстві Нерона, а в славіній батьківщині Сигізмунда. І наші предки виховували нас так, щоб ми знали, що короля обирають задля держави, а не держава існує задля короля. Отож гадаємо, що держава набагато шляхетніша і гідніша за короля. А закон, коли він є душею і розумом держави, далеко кращий за непевну державу і вищий за короля. Отже, закон рівний з королем і навіть кращий і набагато вищий за короля.

А тепер поясню тобі, що таке закон. Він, як я вже казав, сам є правителем вільної держави, але мовчазним, сліпим і глухим. Згідно з ним обирають одну людину, яку ми звемо королем. Він — уста, очі і вуха закону. Якби закон міг сам вислуховувати, провадити бесіду, ніхто не обирав би короля; бо закон сам навчас, що треба, а чого не треба робити. А оскільки всього цього закон сам робити не може, то вибирає собі посередника — короля. Коли ж якийсь Требоніан або один з римських рабів, наприклад, Ульпіан, підлещуючись до тебе, скаже, що ти наймогутніший у своїй державі, не вір йому. Скажи, що у твоїй батьківщині править не людина, а закон. Отже, коли тебе запитають: хто ти? — відповідай побожно і правдиво так: я король — уста, очі й вуха закону, а точніше, інтерпретатор закону, який присягнувся віру в королівстві зміцнювати й нічого іншого не робити, як тільки те, що закон велить. Така відповідь буде не лише правдива й преславна, — велична і гідна спадкоємця Казимира Великого. Бо він перший нам дав найсвятіші і найсправедливіші закони, які ти так само мусиш шанувати і не відступати від них навіть на кінчик нігтя. Бо коли закон є даром Божим, то помщається Бог на порушниках його подарунка вбивством, чварами, вигнанням, ворогуванням, руйнуванням, рабством, приведе, зрештою, державу з покоління в покоління до ганебних законів. Багато міг би прикладів тобі навести, як нових, так і давніх, які достеменно свідчать, що тирани завжди нещасливо закінчували життя. Про це ось і дистих засвідчує:

Дві є фортеці міцні в короля: справедливість і віра.

Влада тиранів ніде довгою ще не була.

Та оскільки я поспішаю до іншого і не хочу набридати, додам ще трохи насамкінець: якщо ти визнаєш, що закон у державі є немов другим королем, хай зробить тоді Бог тебе і королівство твоє щасливим, бо ти добровільно віддаси всього себе його волі. Та якщо зміниш цей порядок і скажеш, що ти господар над законом, змінить тоді Господь королівство твоє і віддасть його або ворогові, або рабу твому. Коли ж побачиш, що перевага законів і держави є така незначна, що ти повсякчас стаєш попереду них і вище обох, згадай тоді: добре і належним чином правити державою — праця не для одної людини (а ти її один підняти збираєшся!). Важчий тягар і зусиль вимагає більших, ніж ті, яких ти докласти сам можеш. Для цієї справи потрібні вірні однодумці, які певною мірою візьмуть на себе разом із тобою нелегкий тягар і підтримають тебе працею і порадами спільними...

Оріховський С. Твори. — К., 2004. — С. 35—37, 41—43.

4. Із трактату Станіслава Оріховського «Квінкункс, тобто взірець устрою Польської держави» (1564 р.)

У трактаті «Квінкункс (Quincunx), тобто взірець устрою Польської держави» (1564 р.) Станіслав Оріховський звертаючись до «невільних» литовців, він наголошує на перевагах суспільно-політичного устрою Польського королівства, який робить кожного шляхтича вільним і «благословенним». «О невольні литвини! — пише Оріховський, — слухай мене, вільного поляка. Тебе пан породив; а мене не породив; маєш того пана, якого мусиш мати, я, поляк, маю того короля, якого хотів мати; не маєш ти жодного захисту від зверхності свого князя, а я маю захист від свого короля... у ярмі ти, литвин природженому, як віл ходиш, або ніби зневолена батою шкапа носиш на спині свого природженого пана; а я, поляк, як орел без пут на своїй природженій, під королем своїм ширяю свободі». Далі автор «Квінкункса» доводить, що внаслідок унії представники панівного класу інкорпорованих земель поміняють неволю на свободу, ганьбу на честь, дурість на мудрість, грубість на витончену натуру. Якщо ж цього не станеться, то навіть найзнатніший і найперший литовський магнат буде, за словами письменника, нерівня найбільш дрібному польському шляхтичу.

Усі помисли Оріховського обертаються навколо думки, що шляхта призначена втілювати найвищі ідеали суспільства, тим самим підносячись над усіма іншими станами. Тому, навіть коли він говорить про свободу, рівність і справедливість у Польській державі взагалі, то дбає, проте, передусім про шляхту. Цьому значною мірою сприяла ідеологія сарматизму, ідеологія національної виключності й месіанської ролі шляхти, як польської, так і української та білоруської.

Найвиразніше це виступає у зверненому до польської шляхти «Слові 1-му» та у «Квінкунксі», де говориться, що поляк завжди веселий у своїй державі, співає, танцює вільно, не маючи великого обов'язку ні перед державою, ні перед королем, хіба що: «бути завжди напоготові, два гроша з лану і посполиту війну». Виступаючи за «рівну нерівність» з іншими станами, Оріховський, подібно до білоруських гуманістів Скорини, Будного, Волана, вважає, що неодмінною умовою всякого ідеального історичного життя є мир і злагода між станами. Це він обгрунтовує навіть космічними прикладами. «Люди Польської держави, — писав він, — є ніби зірками на небі. В кожній зірці є природа небесна, і завдяки тій природі небесній зірки між собою рівні. Проте не всі зірки однакові за ясністю».

* * *

Шляхта, шляхетство (польською мовою «szlachta» — людина відомого, благородного походження, походить від німецького «Geschlecht», що означає рід, породу, походження) — дворянський стан у Польщі, Литві, Україні в XIV—XVIII ст., головний обов'язок якого — відбуття військової повинності в обмін на різноманітні привілеї. Юридичним документом, що оформив польську шляхту як стан був Кошицький привілей Людовіка I Анжуйського від 17 вересня 1374 р. На неї розповсюдилися права, якими досі володіли лише вищі феодала. В числі інших — право не сплачувати майже ніяких податків, крім зобов'язання служити королю і посідати різні посади. У 1454 р. Казимир IV дав шляхті Нешавські статuti, підтвердивши її привілеї, і розширивши права в управлінні державою (вплив земських сеймиків на державні справи й одночасне обмеження впливу магнатів і великих міст). Крім того, шляхта отримала невідчужність королівським чиновникам, хіба що окрім найтяжчих злочинів. У 1505 р. Шляхетський сейм у Радомі видав постанову, що увійшла в історію як Радомська конституція (Nihil Novi). За нею король не мав права видавати будь-які закони без згоди сенату і шляхетської посольської ізби. Закон про «загальну згоду» (Liberum veto) означав, що будь-який закон міг бути прийнятий лише тоді, коли вся шляхта Польщі не заперечуватиме. Навіть один голос проти означав, що закон не пройшов. У 1573 р., коли помер останній представник династії Ягеллонів, шляхта отримала право обирати собі короля і визначити свої взаємовідносини шляхом угоди — Pacta conventa. Шляхтич мав право на конфедерацію, тобто на створення коаліції, спрямованої проти короля, і право на «рокош», тобто на офіційне повстання проти короля. Будь-який шляхтич в ті роки мав право самостійно відправляти посольство до іноземних держав (хоча, цим привілеєм не користувалися, бо розуміли, що при іноземних дворах таких вибриків не зрозуміли б). В жодній з європейських чи азійських країн привілейований стан таких прав не мав. При цьому в Польщі шляхти було від 8 до 10 % населення, а в Мазовії — навіть до 20 % (середній показник для Європи приблизно дорівнював 2%). У різних областях Великої князівства Литовського — від 3 до 6 % (за даними Н. Яковенко — 2,5%).

У XVІІІ ст., після входження України, Литви, частини Польщі до складу Російської імперії, шляхта була зрівняна в правах з російським дворянством.

* * *

...Оріховський: А тепер я вам розповім щось інше. Отож знайте, що ми, поляки, так само, як інші слов'янської мови люди, свою мову взяли з грецької. В тім можете переконатися, запитавши будь-якого поляка, тільки того, котрий грецьку мову розуміє. Мають греки у своїй мові одне славне

слово — κοίρλος (Володар (давньогрецька), яке личить тому зверхнику, який у своєму правлінні не про свій, а про підлеглих своїх добробут дбає. Це грецька етимологія явно доводить.

Саме від того грецького слова походять в угорців «кірал», у русів «король», а в нас, ляхів, — «круль». Ця назва, або слово, не може жодною мірою стосуватися тих панів зверхників, котрих греки δεσπότης, або δυνάστης, тобто «господарями» або «можновладцями», називають і котрі над невільниками панують, а не над вільними людьми; бо δεσπότης καὶ δούλος (господар і раб (давньогрецька) apud Graecos ita relative opponuntur, ut servus et dominus apud Latinos (у греків так відповідно протиставляється, як «раб» і «господар» у латинців (латинська). Візьміть будь-яку державу, яка від королівства відрізняється, — чи то деспотію, чи то династію, тобто господарства і князівства, — і порівняйте їх з королівством. Це порівняння покаже вам, що не може, власне, називатися жоден господар чи можновладець, тобто князь, королем, бо кожне господарство і князівство є справжньою неволею: у князівствах підлеглі не мають жодного захисту проти кривди зверхника-пана, бо він володіє ними як хоче: коли хоче, на горло підлеглого карає, продає його, віддає в заставу кому хоче, як хоче і коли хоче. Говорю про великі князівства, у яких князі ha-bent merum et mixtum dominium (мають повне і часткове правління (латинська). Це — Туреччина, Москва, Литва, Ракузи й інші їм подібні князівства. А що то так, доведу на прикладі привілею, за яким король Ягайло подарував Литву полякам, немов власних і спадкових підданців, — так само, якби я дарував тобі Журовиці, своє спадкове село. А той привілей так говорить: «Землі Литви, на які, згідно з повним і частковим правлінням, ми досі завжди мали повне право власності і маємо постійно навіть від родоначальників наших і від родового стану, ніби законні пани, і волею Польського королівства ми втілюємо (його), надихаємо, наближаємось (до нього)» та ін. Звідки довідуємося, що, згідно зі словами привілею, литовських, як і московських князів можна називати деспотами, або царствующими монархами. Але «кіраном», як я уже казав, тобто королем, їх аж ніяк називати не можна. Бо король, зокрема польський, ніяким чином не може так говорити про свою державу, як Ягайло про свою Литву говорить. Не має наш король у державі повного і часткового правління, не має родового права, немов законний пан; не втілює, не надихає, не наближає королівство, якщо навіть хоче, то не може, бо інакше Польське королівство не було б вільним.

Звідси стає очевидним, що між Москвою, Волохами, Литвою і Польською державою така відмінність, як між неволею і свободою. А якщо Литва (прошу, нехай вони правду ту на добро своє з ласкою від мене приймуть) з тої природної неволі хоче вийти, нехай пильно домагається унії з Польським королівством у великого князя, пана свого спадкового,

і у короля польського, для всіх нас поляків милостивого, вільно обраного нами пана. Бо Литва не може прийти до тієї унії раніше, ніж великий князь литовський відмовиться від свого, спадкового у Литві, права князівського. Князь має там таке саме право на підлеглих, яке я маю на свої Журовиці, які можу дати кому захочу, віддавши своє спадкове право коли захочу. Так само великий князь литовський має право дати Литву Польському королівству і передати Польщі все своє спадкове право, яке має як спадковий пан-власник у Литві, аби Литва, вільною ставши, могла з вільною Польщею з'єднатися, так, немов об'єднавшись із нею єдиним тілом, одне серце, одну душу з Польщею в одному тілі має. *Quia in habentibus symbolum facilis est transitus.* Тому що для тих перехід легкий, хто має спільний символ. Легко добути з води вітер, бо вологі обоє. Важко вогонь з води добути, бо вони спільності жодної між собою не мають: вода волога й мокра, а вогонь сухий і теплий, отож об'єднатися не можуть. Так само й невільна Литва з вільною Польщею ніяк не може бути з'єднана, аж доки великий князь литовський, її природний і спадковий пан, не зробить її вільною, *manu mittendo Lithuanum per verbum iuris esto liber* (Визволяючи литовця словом права: будь вільним!), аби Литва таким чином визволена була зі своєї природної неволі і, як вільна, могла об'єднатися з вільним королівством Польським.

...Ориховський: Нехай же тоді сусіди наші, Литва, жахаються тієї ганебної і занепалої посади всякого великого князівства. Нехай гидують нею, як річчю, бридкою для людської природи. А крім того, нехай вони пізнають, що сутність кожного великого князівства є така, як між королівством і князівством, тобто між паном і невільником; що цілої віри у них жодною мірою не може бути. Нехай Литва чимдуж із природної, кожному князівству властивої ганьби тікає, доки Польща кличе її до Польського королівства свободи. Нехай вона буде для тієї мовби острогою, чи, як казали грецькі філософи, певною ознакою, на кожне велике князівство накладеною: *ἀντὶ τὸ δούλον τὸ δεσπότην πολεμεῖ* (усяке рабство бореться проти володаря (давньогрецький)). Кожне рабство, інакше кажучи, князівство, проти деспота, тобто проти свого князя, споконвічну війну веде. Адже за природним правом невільник ненавидить свого пана. А де вроджена ненависть, там немає віри: *quia quern quisque obit, perisse expetit* (Бо коли хто кого ненавидить, то хоче його знищити). Інакше не може бути: невіра завжди ходить за неволею, так само, як із свободою ходить віра, яка виходить із люб'язної любові доброго серця. Тієї свободи, якої у жодному в світі великому князівстві за природою своєю немає і бути аж ніяк не може. Так само не може там бути ані любові до зверхнього пана, ані жодної віри.

...Нехай той хтось давніх філософів і ораторів за те лає (а не мене), які називали людей варварами лише за те, що ті люди у невільничих

державах проживають. Якщо того докору хочуть уникнути наші сусіди, Литва (чого я їм сердечно зичу), то нехай звернуться до ясновидної свободи Польського королівства і нехай пристрасно полюблять права, вольності й нашу польську поштивість. Хай Литва візьме собі на карб, що вроджений поляк має чотири власні речі, завдяки яким є гордою і визначною людиною серед найзначніших людей у світі: передусім матір'ю, яку поляк обгородив строгим статутом de turpiloquio («Варвари шанують віру через страх перед покаранням, греки шанують віру з любові до чеснот»), пильнуючи свого освяченого народження. Потім — давнім шляхетством, яке поляк з Чехом і з Лехом до Польщі приніс із хорватів. Знає поляк, що шляхетство може і яких звичаїв і дотримання потребує. Третя річ у поляка, завдяки якій він славиться у світі, це: цілковита довіра своєму королю, яку поляк так уподобав, що того зроду-віку ніхто не знайде, щоби Польща виявилася зрадницею проти свого короля. Говорю те, що стосується королівської особи. Польща ніколи не породила Мусілли, який у Гродно намагався короля Казимира звабити; ані Глинського, який зрадив Сигізмунда; ані Вуйцика, ані жодного Вікторина, які за зраду свого пана скарані недавно у Вільні на горло. Нарешті, поляк усі інші королівства переважив рівністю. Немає у Польщі жодних князів, графів, ані князьків. Одним словом «шляхта» весь народ і гурт польського лицарства окреслюється. Тому, якщо Литва хоче тими чотирма, а саме: матір'ю, шляхетством, вірою, рівністю — дорівнятися до Польщі, нехай вона чимдуж своє князівство — на королівство, а князя литовського — на польського короля, а неволю — на свободу, ганьбу — на честь, глупоту — на мудрість, а неотесаність свою на освічену натуру польську хутко змінює. Доки ще час мають, а Польське королівство їх під плац вольності своєї до свого товариства добровільно закликає. Доки їм того король наш польський і великий їхній князь милостиво зичить, те дозволяє і до того їх веде. А якщо ту щедрість свого короля Литва відкине геть од себе, нехай знає, що вона Короні Польській нічим рівною бути не може.

Так само й кожен литвин, якби навіть був найясніший і найперший, не зрівняється з найнижчим поляком. Як королівство всілякою славою перевищує кожне князівство, так само кожна людина в королівстві всілякою славою перевищує кожную людину в князівстві. А якщо жодне велике князівство ні в чому не є рівним королівству, то так само жодна людина з князівства ні в чому не рівна людині з королівства і рівною бути не може, як про те вже мовилося. Я тут не відбираю і нікому нічого не додаю, тільки про речі говорю так, як від Бога все заведено. Завдяки цьому установленню поляк безпечно до свого сусіда литвина, закликаючи його до вольності й до слави своєї польської, з любов'ю так говорить, зичачи йому тієї ж вольності, завдяки якій він сам у своєму благословенному королівстві Польському вищий за кожную людину у князівстві. О, невільнику литвине, слухай мене,

вільного поляка! Закликаю тебе до себе, вольності та благословення свого щедро й вірно тобі надам. Не задля себе, а задля тебе самого беру до свого гурту. Вольністю своєю зроблю тебе, невільника, вільним, так само як невільного колись русина зробив вільним, свободним і рівним собі в усьому. З ним тепер у краю його проживаю й одним ґрунтом із ним користуюся. Все, що є на полі, маю з ним не як з сусідом, а як зі своїм рідним братом. Ґрунт і все князівство руське я, поляк, добувши у руських панів, у суворих тиранів, в одне тіло королівства Польського під одним королем і під одним правом об'єднав. Таке саме добродійство я, вільний поляк, добровільно тобі, невільний литвине, дарую. А щоб ти це добродійство якнайвдячніше від мене прийняв, поглянь на свої нестатки і мої великі достатки. Для тебе пан народився, а для мене — ні. Ти маєш того пана, якого мусиш мати, а я, поляк, того короля маю, якого хотів мати. Ти не маєш жодного захисту проти зверхності свого князя, а я маю захист проти свого короля — присягу тобто, ним учинену, — під зверхністю священницького стану. Ти, литвине, від народження у ярмі, як віл, ходиш або, як зневолена ярмом шкапа, природного пана носиш на своєму хребті, а я, поляк, ніби орел, без пут буваю на своїй природній свободі під своїм королем. Тому польський народ може сміливо говорити так до Литви. Що говорю тут про Литву, те саме розумій і про Москву, про Волохів, про Турків і про інші держави. Скільки бачиш у князівстві людей, стільки бачиш і невільників. А скільки бачиш поляків, стільки бачиш вільних панів, яким кожен інший у князівстві невільник мусить завжди на герцю так поступатись, як левові поступаються сарни, кози або дикі олені. Тому годилося б полякам і вільним королям на тих невільників не з шабляками, а з батогами їхати на герць. У неволі заяче серце. Вона втікає, перш ніж свобода її налякає. Нехай неволя у шовках або і в багрянці, на румаках татарських або і на скакунах гордо їздить; нехай собі титулів здобуває і ними оздоблюється; нарешті, нехай та сова яструбом себе уявляє, як хоче, — однак сова зостанеться совою, ніколи з орлом не зрівняється. Вона мусить стерегтися світла денного, тобто поляка, і ночі своєї виглядати. З тим орлом на сонці сова ніколи не буде однаково бачити поля (бою) і гордому вольністю і своїм королем полякові завжди поступитися мусить, хоча б навіть вільний поляк у сіряку виступив на герць проти тої неволі.

...Оріховський: Запам'ятай добре, що у людей *Rex fit, dux nascitur* (королями стають, а князями народжуються (латинська), тобто королі для людей стають, а князі для них народжуються. Візьмімо, наприклад, короля, пана нашого милостивого. Якщо князь, будучи ще в лоні благочестивої матері своєї, був уже литовським князем, то наш король, навіть народившись, проте для нас, поляків, королем іще не був. Він був у Польщі так само підлеглий польського короля, як і будь-хто з нас. А оскільки князі

в Литві народжуються, то й підданці для своїх князів народжуються. А якщо в Литві пан для своїх підданців є вродженим, то так само там кожний підданець є вродженим невільником свого пана.

Тому невільник від народження переконаний, що його панові вільно з ним чинити все, що йому заманеться. І це переконання всяку добру думку так псує в людині зсередини, як той хробак, котрий псує дерево, зсередини його підточуючи. Отож маєте першу причину, чому в князівствах люди невільні, а в королівстві — вільні. Тому, скажу ще раз, — що в князівствах так само, як князі для своїх підданців народжуються, так і підданці для своїх князів. А то неволя від народження, яка до диявольської неволі подібна: «В рабстві в якому ми всі від народження були синами гніву Божого». І так само, як королі не народжуються для королівства, так само підданці не народжуються там для королів. Отож у королівствах, оскільки королі з ласки Божої королюють, то так само й люди з Божої ласки народжуються. А в князівствах князі не інакше, як з гніву Божого, панують. І так само люди в князівствах від гніву Божого народжуються.

Оріховський С. Твори. — К., 2004. —
С. 436—439, 443—446, 451—452.

5. Проект Люблінської унії 1569 року, складений представниками Польського королівства з зауваженнями представників Великого князівства Литовського

Сейм, на якому мало вирішитися питання унії Литви і Польщі, почався у Любліні 10 січня 1569 р. і тривав з перервами до 11 серпня. З перших днів його роботи зіштовхнулися дві точки зору: литовські послі добивалися створення федерації двох незалежних держав, а польські — інкорпорації Великого князівства Литовського. (Останніх підтримав польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август). Жодна зі сторін не бажала приймати пропозицію другої. Безрезультатні переговори завершилися тим, що 1 березня представники Литви покинули Люблін.

Зрозумівши, що на даному етапі переговори ні до чого не призводять, польська шляхта вирішила діяти по-іншому. З 13 березня 1569 р. Сигізмунд II Август підписав універсал про приєднання Волині і Підляшшя до Польщі, за яким волинська і підляська шляхта урівнювалася в правах з польською. Одначасно король зажадав, щоб вона прибула до Любліна і присягнула. Коли шляхта дозволила собі затриматися, їй пригрозили відібрати помістя. Дрібна і більшість середньої шляхти Волині і Підляшшя стала на бік Польщі, а після ультиматуму короля 23 травня прибувши до Любліна, присягнули і магнати.

6 червня король підписав універсал про приєднання до Польщі Київського і Брацлавського воєводств. Протесту з боку місцевої шляхти це не викликало, тим більше, що їй були гарантовані такі ж права, як і польській. Мотивуючи на сеймі доцільність приєднання

Київського воєводства польські послы оперували двома аргументами: 1) Польща здавна має право на Київ як місто, нібито тричі завойоване королями польськими («ex antiquis annalibus illam urbem a regibus Poloniae ter captam ac direptam fuisse constat»), 2) Київ — це «сторожова вежа й укріплена брама» Волині та Поділля як теренів, до нього прилеглих («Kiiovia feresit porta omnium illarum ditionum, sibi adiacentum — Volhiniae et Podoliae, que et hostilem omnem incursum vetat et illis ditionibus pro specula atque munita porta sit»). На основі цього виникла теорія, за якою Русь здавна належала Польщі. «Вся руська земля в давні часи була завойована, частково добровільно підкорилася або була успадкована від різних ленних княжат».

З березня по червень 1569 р. Велике князівство Литовське без боротьби втратило половину своєї території (українські землі потрапили до складу королівства Польського). Протистояння завершилося 1 липня, коли литовські послы підписали акт про злиття двох держав у федеративну державу «двох народів» — Річ Посполиту (Rzecz Pospolita Obojga Narodow, від лат. — Res Publica — спільна справа). 11 серпня акт підписав король Сигізмунд II Август.

Зміст Люблінської унії був таким: Польща і Литва зливались в одну державу — Річ Посполиту; виборний король при цьому ставав і великим князем литовським; створювалися і об'єднаний сейм, загальна грошова система; спільна зовнішня політика; шляхта дістала право володіти земельними володіннями на всій території країни. Водночас Литва зберегла державний герб і печатку; законодавство, армію, фінанси і адміністрацію.

Річ Посполита закріпила юрисдикцію над усією Лівобережною та Правобережною Україною за винятком Бікулина (перебувала у складі Молдавії), Закарпаття (Угорщина), Чернігово-Сіверщина (Росія.)

Люблінська унія по-різному оцінювалася істориками і політичними діячами. М. Грушевський писав, що «прославлений пізнішими як акт любові, братерства, пожертвування, в дійсності сей сейм був ланцюгом насильства на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених працею державної влади й тяжких політичних обставин». І.Огієнко (митрополит Іларіон) вважав 1569 р. «найтрагічнішим роком нашої історії». На думку частини польських дослідників першої половини ХХ ст., у Любліні відбулося «возз'єднання частини зі своїм цілим, члена зі своїм тілом та головою». М. Сівіцький у книзі «Історія польсько-українських конфліктів» (1992 р.) вважає, що за включення України до складу Польщі відбувалося парламентським, тобто правовим шляхом. Але політика інкорпорації визнається автором помилковою. Серед наслідків Люблінської унії він називає колонізацію українського населення, зокрема, шляхти.

У радянській історіографії Люблінська унія трактувалась як «захоплення» чи «загарбання» України Польщею, як окупація нею з повним підпорядкуванням усіх сфер українського життя.

Діаметрально протилежної позиції дотримуються деякі сучасні українські вчені, зокрема Н. Яковенко вважає, що Люблінська унія з правової точки зору була актом цілком парламентарним, тому визначення її як «захоплення» не має ні юридичної, ні логічної підстави. Ніякої колонізації українського народу, на думку вченої, «насправді не було».

До сьогодні історики сперечаються про те, як вплинула Люблінська унія на подальший розвиток земель, що складали Річ Посполиту. Історики часто називають цю державу «шляхетською республікою» (вказуючи на слабкість, обмеженість королівської влади) і «шляхетською демократією», маючи на увазі той факт, що шляхта добилася в Польщі такого обсягу прав і пільг, аналогів яким у Європі не було. Крім недоторканості особистості та майна,

звільнення від податків, монополії на державні посади, шляхта мала право обирати короля. Між шляхтою і новообраним королем укладалася угода «Pacta conventa», в якій вимагалось від останнього дотримання відповідних зобов'язань (без чого вибори не могли відбутися). Застосовувалося це правило з 1573 р.

В Речі Посполитій королю належала виконавча влада. Без затвердження королем не діяв жоден закон. Кандидатами на польський престол могли бути особи, що належали до родової польської знаті, католики, знайомі з вітчизняним правом. Маєтності короля проголошувалися недоторканими. За конституцією 1641 р. король не мав права виїжджати за кордон без згоди коронного сейму. Йому дозволялося мати особисту охорону (до 800 осіб), але утримувати її він повинен був із власної скарбниці. Особисте життя короля також чітко регламентувалося. Він міг брати шлюб і розлучатися лише з дозволу сенату. Наречена мала бути католицького віросповідання, в іншому випадку — не могла стати королевою, поки не охреститься за римо-католицьким обрядом. Діти короля не користувалися спадковим правом на зайняття трону, хоча могли обіймати посади в уряді та в сеймі.

Членами сенату Речі Посполитої ставали в результаті королівського призначення довічно. Відтак, сенатори були незалежними від новообраних королів. До сенату входили римо-католицькі єпископи, архієпископи, воеводи, каштеляни, державні чиновники вищого рангу. Після Люблінської унії кількість сенаторів стабілізувалася і досягла 140 осіб. Першим сенатором вважався глава польської католицької церкви, зі світських осіб незначну перевагу мав королівський каштелян. Сенат скликався королем одночасно з «Посольською Зборнею», але засідання проводилися окремо. До компетенції сенату належали: розгляд проектів нормативних актів, ухвалених посольською зборнею; обговорення питань зовнішньої політики; участь в розгляді справ у сеймових судах під головуванням короля.

До нижньої палати Сейму («Посольської Зборні») входили 170 депутатів — послів від земської шляхти. Зборня обговорювала внесені королем проекти законів, ухвалювала рішення в окремих справах. Кожен депутат мав право законодавчої ініціативи. Після закінчення роботи сейму послі звітували на повітових сеймиках, які їх обрали до коронного сейму. Усі питання в нижній палаті вального сейму ухвалювалися одностайно. Достатньо було одному делегату проголосувати проти, щоб зірвати ухвалення будь-якого рішення. Це правило дістало назву *liberum veto* («вільна заборона»). Зловживання правом вето інколи призводило до того, що сейми не могли розпочати свою роботу. Так, у середині XVIII ст. за короля Августа III шляхтичі настільки часто застосовували вето, що зірвали роботу 13 із 14 коронних сеймів. З метою ухвалення узгоджених рішень перед засіданням вального сему всі три стани підписували спільне зобов'язання, яке називалося конфедерацією. Зазначимо, що в сенаті принцип одностайності не діяв, тому що король мав вирішальний голос.

Закон усіх шляхтичів проголошував рівними. Але насправді сила скрізь брала верх над правом. Вона була в руках найбагатших магнатів, які одержували величезні доходи зі своїх латифундій, володіли численними селами і містами, мали можливість тримати величезний двір і власне військо. Вони займали місця в сенаті, вищі державні і церковні посади. В армії це були посади великого гетьмана (коронного або литовського), польного гетьмана, великого хорунжого, обозного і. т. д.; при дворі — посади маршалка, надвірного маршалка; в адміністрації — канцлера, підканцлера, підскарбія та ін. Магнати займали вищі пости і в місцевому самоврядуванні: були воеводами і каштелянами (правитель області з містом — фортецею в центрі), старостами, тобто правителями земель і провінцій, начальниками фортець і міст, керуючими великих королівських маєтностей.

Іншими були можливості участі в політичному житті в решті шляхетського стану. Але вони були. Шляхті середнього достатку були доступні багато посади місцевому самоврядуванню (т. зв. «міські чини»). Магнатам потрібні були голоси на сеймиках і шаблі для війська. Багато шляхтичів, не маючи на що жити або бажаючи збільшити свої достатки, шукали службу і милість (приворної посади, надання села в оренду) у магнатів.

Політичних прав було позбавлене населення міст (буржуазія і ремісники). Обмежені були у своїх правах шляхтичі не польської національності і не католицького віросповідання.

* * *

Ми, Сигізмунд Август, всім узагалі і кожному зокрема, кому відати належить, людям теперішнього часу і майбутніх часів оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сигізмунду, королю Польському, і просили його на сеймах і в інших випадках, щоб завершено було те з'єднання або унія Великого князівства Литовського з королівством Польським, які, за згодою всіх чинів литовських, встановлені славної пам'яті прадідами нашими — Владиславом Ягайлом і Олександром Вітовтом (Кревська унія 1385 р.), які не тільки викладені були в грамотах і привілеях, а й здійснені були на ділі, і які потім при дядьку нашому Олександрі, спочатку великому князі Литовському, а потім королі Польському, по взаємних договорах польського народу з литовським, за згодою чинів королівства, в силу братерської любові були пояснені в докладніших словах і виразах та затверджені і закріплені клятвою і рицарським словом. І нас самих, під час нашого правління, вони просили і сильно представляли нам, щоб ми, згідно з нашим званням і нашим обов'язком, цю ось унію так привели до кінця, щоб вона була тверда на вічні часи і щоб таким чином здійснені були—думка і бажання наших предків, наші власні думки і наш обов'язок: а тому, знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думку і волю, призначили без дальшого загаяння тут спільний сейм, щоб вирішити і здійснити це діло, щоб уже обов'язково на цьому сеймі було постановлено і закінчено справедливе і ґрунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а щоб приносила такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед можливо більший і твердий мир і збереження в цілості, а потім славу і прикрасу.

На скликаному таким чином цьому сеймі явилися особисто всі пани сенатори духовні і світські і всі інші чини польського і литовського народу і, за нашим допущенням і згодою, після взаємних між ними нарад, додержуючи цілком усіх привілеїв, закінчили всю цю справу унії між ними, в братерській любові, і ця унія викладена нами, за згодою всіх тих чинів обох народів, в таких пунктах.

Обрання короля

Насамперед: Польське королівство і велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одне, нерозрізняване, неподільне тіло, одне зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання, з'єднання, неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізняваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один—король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами Поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці. Цьому обранню не може перешкоджати відсутність яких-небудь осіб як з сенату, так і з інших чинів польських і литовських, особливо, якщо всі, хто має право брати участь в обранні короля, будуть оповіщені сенаторами королівства і в узаконений час. Місце для цього обрання буде... (місце не зазначене тут тому, що цей запис ще не ухвалений, а тільки запропонований).

Обраний таким чином на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові. Що ж до обрання, введення його на стіл великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби.

Сейми

Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи нероздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того або того народу. Сенат повинен бути при нас, крім того часу, коли буде сейм в Литві і в Польщі; він завжди повинен бути запрошуваний до всіх справ, про все знати і радити, згідно з своїм обов'язком. А якби трапилися важливі справи, коли при нас не було б сенаторів, то в силу давнього звичаю буде дано звістку про все як у Польщу, так і в Литву і ніщо ніколи не буде постановлено і вирішено без відома сенаторів обох народів. Ці головні сейми мають бути... (місце для сейму не написано, бо запис цей ще не схвалений), а в разі будь-якої важливої потреби, сейм може бути і в іншому місці, за згодою всіх сенаторів. На цих сеймах литовські сенатори будуть зобов'язані засідати між польськими сенаторами, на місцях, призначених нами, а земські їх послы між польськими послами. На цих сеймах, — віднині єдиних сеймах королівства, — все, що буде потрібно, буде обговорюватися, робитися і вирішуватися загальною нарадою і за спільною згодою всіх чинів, які мають право бути на сеймі.

Монета

Монета повинна бути одноманітна і однакова по вазі, пробі, поділу і напису, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити.

Зовнішня політика

Що стосується договорів і союзів, то зроблено таку постанову:

віднині всі угоди, укладання миру, посилення послів у далекі і суміжні країни мають бути здійснювані не інакше, як з відома і за спільною радою обох цих народів; мир же і постанови, вчинені перед тим з яким завгодно народом і з яким завгодно государем, коли вони шкідливі якійсь стороні (Польщі або Литві), повинні бути оголошені неповночинними і не належними до виконання.

Коли тільки треба буде приносити присягу сенаторам, сановникам, чиновникам, старостам і членам найзнатніших домів, що досягли повноліття (як вимагається привілеєм), завжди вони повинні приносити таку присягу коронованому королю і королівству.

При коронації нового короля, після принесення ним належної, узаконеної присяги на збереження прав обох народів, відразу має бути дане ним утвердження всіх цих прав і привілеїв обох народів—королівства, спільної речі посполитої, в одному тексті і на одній грамоті, під печаттю королівства.

Привілеї і вільності Литви

Обдумано і вжито заходів до того, щоб це єднання і унія Великого князівства Литовського з Польщею ні в чому не підривали, не ображали і не зменшували тих прав, привілеїв, вільностей і звичаїв великого князівства Литовського, які не суперечні польському народові; навпаки, такі права, привілеї, вільності і звичаї обидві сторони, за взаємною радою, будуть посилювати і примножувати. Те саме треба розуміти і про почесні та чини великого князівства Литовського, які існують в силу привілею: вони назавжди залишаться у своїй давній честі, бо це аж ніяк не суперечить спільній речі посполитій і не може бути визнане за яке-небудь роздвоєння.

Торгові мита

Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, — наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

Права поляків і литовців

Усі закони і постанови, які б то не було і з якої б то не було причини видані в Литві проти польського народу, відносно заняття вищих і яких завгодно посад, що передаються і доручаються нами, також відносно

маєтків і земель, відносно придбання земель і володіння ними у великому князівстві Литовському, одержуваних за дружиною або по вислуді, купівлею, у спадщину або в подарунок і яким-небудь іншим способом, відповідно до закону і звичаю, — усі такі закони, за згодою всіх чинів, руйнуємо і обертаємо в ніщо. Віднині вони не повинні мати ніякої сили і значення, як закони, суперечні справедливості і взаємній любові та унії. Віднині як поляк у Литві, так литовець у Польщі може купувати маєток і оселитися всяким законним способом і може по закону займати посаду в тій землі, в якій матиме осілість. Що ж до духовних посад, то вільно нам буде роздавати їх на наш розсуд, як було і досі, не звертаючи уваги на осілість особи в тій країні.

Екзекуція маєтків

Обдумано також і взято до особливої уваги і те, щоб та екзекуція, яка почалася в Польщі з часів короля Олександра, за узаконенням, зробленим на сеймі в Петрокові 1504 р. Відносно наших маєтків і земель у королівстві, не поширювалася на велике князівство Литовське; бо даним привілеєм залишаються великому князівству Литовському у повній силі всі права, узаконення, вільності, постанови, звичаї; тому залишаються у своїй силі всі їх пожалування, лени, застави, продажі, пожиттєві володіння, дані справедливо і законно під яким завгодно найменуванням, і ми їх залишаємо в цій силі: на вічні часи литовці не можуть підлягати і не підлягають екзекуції, якої вимагає зазначене вище узаконення Олександра.

Всі викладені вище справи, обмірковані, вирішені і постановлені обома народами, з точним виконанням усіх привілеїв, договорів, записів, які відносно цієї унії зроблені королями польськими і князями литовськими, — спільними государями обох цих народів, і предками цих народів і затверджені нами, ми, визначаючи ці справи чесними, потрібними й обов'язковими для обох сторін, за добровільним рішенням і бажанням цих сторін, верховною нашою королівською владою схвалюємо, зміцнюємо, затверджуємо, визнаємо на вічні часи міцними, важливими, законними, справедливими, ґрунтовними з усіма привілеями, що належать до них, і обіцяємо нашим королівським словом, нашою честю і в силу нашої королівської присяги, що все це зобов'язані будемо завжди твердо тримати і додержувати ми і потомки наші, королі польські, і обидві сторони — поляки і литовці — і їхні потомки зобов'язані будуть тримати і додержувати ці діла на вічні часи в цілому і в частинах, і ми не допустимо похитнути їх будь-коли або розривати будь-яким способом, замислом або ділом.

Зауваження представників Великого князівства Литовського

Ласкаві панове сенатори та інші чини Польського королівства! На промову, яку, панове, від вашого імені сказав нам єпископ Краківський

у минулу суботу, ми, внаслідок багатьох причин, повинні були дати вам відповідь писану. Незабаром після того, у той же день, ви нам дали ще рукопис, в якому говориться, що його величність король, наш спільний государ, з нашої спільної згоди, рішення й бажання уже затверджує цей акт унії, тоді як на ділі ми цього між собою ще не ухвалили, і у нас не в звичай просити государя затверджувати те, що ще не приведено до кінця.

...Князівство Литовське завжди перебувало і перебуває досі в усій цілості, при всіх атрибутах влади, при всіх посадах і в певному обсязі кордонів. Нам не вистачало лише того, щоб ми могли бути у вас упевнені, щоб між нами і вами збереглася непорушна унія союзу і дружби, і щоб і в Польщі і в Литві був государем тільки той, хто бажаний обом народам і обраний ними обома. Траплялося ж, що в Литві бували князі, які не були в той же час королями польськими, що, між іншим, не порушувало братерської любові, бо ваші предки, панове, не прагнули збільшувати своє королівство Литвою, а разом з нашими предками зберігали в цілості обидві держави, взаємно одні одних любили і тим були страшні всім ворогам.

...Справді ж, братерська любов повинна допускати рівність, повинна бути такою, щоб приносити рівну користь обом народам, а якщо злити Литовське князівство з королівством, то не буде ніякої любові, бо в такому разі Литовське князівство повинно поникнути перед Польщею, литовський народ повинен був би перетворитися в інший народ, так що не могло б бути ніякого братерства. Тоді б не стало одного з братів, тобто литовського народу, що видно з самої записки вашої, панове, даної нам. Там в одному пункті говориться і про знищення обряду введення на князівський стіл великого князя Литовського і про затвердження наших прав печаттю королівства і про сейми теж тільки Польського королівства. Ми приїхали до вас, панове, за братерством, за братерською любов'ю, а не за тим, щоб втратити нашу річ посполиту і нашого государя, великого князя, позбавивши його титулу — великий князь Литовський. Якби ми це зробили, то вчинили б проти нашої присяги, проти нашої совісті. А якби ми обдурили в цій справі бога, обдурили б нашого государя, нашу річ посполиту, то перед чиїми очима ми достойні були б віри надалі?

Про нас судили б за прислів'ям: хто не вірний собі, чи може він бути вірний іншим? «Не менше приниження для нас і те, що в цій записці ви, панове хочете від нас речей, противних нашим законам і вільностям, — ви хочете, щоб почесні і посади великого князівства Литовського давалися однаково вам і литовцям, коли у вас буде яка-небудь осілість у Литві, а деякі посади хочете одержувати навіть незалежно від осілості.

Яка, панове, нам користь від таких посад, яких би литовець не міг займати? Знаємо, що в королівстві є маршалок, є печатники, є воеводи, є гетьман, підскарбій; все це ми маємо у себе здавна і розпоряджатися цим.

Крім нашого государя і крім нашого народу, ми не бажаємо дозволити нікому, — так само, як не бажаємо зовсім давати раду вам у ваших ділах, бо і вам здалася б нестерпною чужа влада.

...Якби ми вам зробили поступку в цьому пункті, то литовський народ невдовзі був би затертий великою кількістю мудрих, достойних людей з народу польського; тим часом ми маємо право одержувати самі вигоди цієї унії. Ми, природні, справжні, давні жителі цієї держави, тобто великого князівства Литовського, маємо це право за заслуги наші і наших предків, бо ми служили в цій державі нашим государям нашими грудьми і кров'ю; вмирили за свободу нашої батьківщини, і, наскільки могли, уберегли її досі від дуже могутніх і різнорідних ворогів. Ви, панове, звичайно, хочете, щоб ваше славне королівство знало, як воно розмножилося і розширилося мудрими вашими порадами і щоб літописи свідчили потомству про кожного з вас. Так само і нам треба старатися, щоб залишити нашій матері речі-посполитій Литовській і нашому потомству пам'ять про те, як вірно і дбайливо служили ми їм не тільки ділами, а й мудрими порадами, відповідно до нашого обов'язку і щоб таким чином передати в потомство добре наше імя...

Дневник Люблинського Сейма. — СПб., 1869. — С. 17—21, 68—78.

6. Із твору Івана Вишенського «Послання до єпископів, що втекли від православної віри» (1598 р.)

Вишенський, в чернецтві Іван (Йоан) (?1545—?1620 рр.) — український письменник-полеміст. Народився в містечку Судова Вишня (сучасна Львівська обл.). За припущенням дослідників навчався в єзуїтському колегіумі і був близький до протестантів (соцініан). За деякими даними чернечий постриг прийняв у Дубенському монастирі на Волині, як послушник бував у Спаському монастирі біля Перемишля та в Унівському і Жидичинському монастирях. Певний час був викладачем Острозької школи. Приблизно у 70-х рр. XVI ст. став послушником, а згодом ченцем Свято-Афонського монастиря у Греції (Афон — острів у Егейському морі, де віддавна розташовувався авторитетний православний монастирський центр). З Афону надсилав на Україну послання, написані на зразок послань Апостола Павла. Протягом 1604—1606 рр. відвідав Україну, однак повернувся знову на Афон, де й помер схимником-пустельником. Відіграв значну роль у розвитку української суспільно-політичної думки, був, за словами І. Франка, «одним із батьків і творців народної південно-руської літератури».

У рукописних копіях до нас дійшло 16 творів І. Вишенського, головні: «Викриття диявола — миродержца», «Послання до єпископів, що втекли від православної віри», «Загадка філософам латинським». Його спадщина хронологічно поділяється на два періоди: твори, написані до Брестської унії 1596 р. та після неї. Висунув концепцію соборності правління

християнською церквою, що ґрунтується на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Усі церкви рівні між собою, будують свої відносини й управляються соборно, а верховним владикою над ними є лише Христос. Ідеал Вишенського — громадянська колективність, яку він бачив у діяльності українських братств. Гостро засуджував зрадництво, ренегатство верхівки українського духовенства після Берестейської унії 1596 р. і з симпатіями ставився до народу. Надіявся, що саме простолюд зможе відстояти цінності предків і відродити українську державу.

* * *

Причинами Брестської церковної унії 1596 р. дослідники називають: утворення Речі Посполитої, необхідність зміцнити внутрішню єдність держави, відвернути православне населення від єдиновірної Росії (Московського патріархату), криза у православній церкві, боротьба ієрархії з братствами в українських землях, засобом виходу з якої єпископи вважали церковну унію з Римом.

Ідея об'єднання конфесій по-різному трактувалась у тогочасному суспільстві. У першій половині 90-х років XVI ст. визначилося три програми проведення унії: римо-католицька передбачала не об'єднання церков, а приєднання православ'я в Україні та Білорусії до католицької церкви. Друга, витворена К. Острозьким, пропонувала канонічно рівноправне об'єднання обох церков, реформування православної Церкви, гарантії збереження православного обряду, порозуміння в справі унії зі східними патріархами, московським царем та молдавським господарем. Третя програма, яку напруцювали білоруські й українські єпископи, спрямовувалася лише на досягнення регіонального об'єднання церков у межах Речі Посполитої без участі патріархів та без реформування церковного життя України і Білорусії.

Брестський собор тривав з 6 по 10 жовтня 1596 року. Прибічники унії сподівалися, що після її формального ствердження Ватиканом та підтримки королем Речі Посполитої проголошення злуки церков не викличе значного опору. Проте на самому початку собору сформувалися два непримиренні табори, які провели фактично два собори.

Уніатський собор проходив у церкві Святого Миколая у складі: митрополита, 5 єпископів, 3 архімандритів, 3 католицьких біскупів, 4 єзуїтів і 3 королівських представників. Собор публічно проголосив унію — перехід православної церкви під владу папи римського.

Було визнано основні догмати католицької церкви, водночас церковні обряди залишилися православними, а церковнослов'янська мова — мовою богослужіння. Уніатське духовенство звільнилось від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою мала претендувати на державні посади. Крім того, уніатським єпископам було обіцяно місце в сенаті (але уніатський митрополит отримав місце в сенаті лише 1790 р. — усього за п'ять років до ліквідації польської державності).

Православний собор проходив у палаці, де зупинився князь К. Острозький. На собор прибули: протосинкели (намісники) константинопольського патріарха Никифор Парасхес та Олександрійського Кирило Лукаріс; митрополит Белградський Лука; єпископи: львівський Гедєон Балабан, перемишльський Михайло Копистенський; одинадцять архімандритів; один ігумен; шістнадцять протопопів та понад 200 інших духовних осіб. Зі світських представників були три сенатори, численні шляхетські депутати, посланці братств та інші особи. Православний собор засудив проголошення митрополитом і єпископом унії з Римом і звернувся до короля з проханням затвердити їхні рішення. Але Сигізмунд III став на бік уніатів, схвалив декларацію унії і скасував постанову православного собору. Сейм 1597 р. Також підтвердив унійні рішення Брестського собору. Православна Церква була поставлена поза законом.

Так українське суспільство розкололося навпіл: з одного боку православні магнати, більшість духовенства та народні маси, в той час як з іншого — колишні ієрархи (митрополит, 5 єпископів і 3 архімандрити), підтримувані королем та купкою прибічників (в XVII ст. унія поширилась лише на Володимирівщину, Белзщині та частково Волині). Унаслідок цього виникла ситуація, коли існувала церковна ієрархія без віруючих і віруючі без своїх ієрархів. Те, що почалося як спроба об'єднати християнські церкви, закінчилося їхнім подальшим роздробленням, тепер замість двох існувало три церкви: католицька, православна та уніатська, або греко-католицька, як її називали.

Розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю». Конфесійна приналежність дедалі більше ототожнювалася з національною.

За висновком Н.Яковенко, «відтепер кожна з них (церков) видавалась опонентові не спільнотою інакшого (звичайно ж, «неправильного») християнського обряду, а втіленням етнічної приналежності смертельного ворога — ляха-католика чи русина-православного». А заміна конфесійної приналежності (у даному випадку — на католицтво чи уніатство) ототожнювалася у свідомості православної спільноти із втратою національної ідентичності.

На захист православної церкви стало козацтво. В 1610 р. воно не дозволило Іпатію Потію підпорядкувати собі Київські церкви і схилити місцеве духовенство до унії. Маючи офіційно титул «митрополита Київського» Потій весь час перебував у Вільні, до Києва його так і не випустили. В 1612 році під козацькою опікою грецький митрополит Неофіт прибуває до Києва і «сповнює владні функції: святить держави, поставляє священників». У 1614 р. козаки допомогли архімандриту Києво-Печерського монастиря Єлисею Плетенецькому відстояти монастирські землі від зазіхань уніатів. В 1620 р. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний разом з військом Запорозьким вступив до Київського Богоявленського братства, яке протистояло поширенню католицизму й уніатства.

* * *

Вельможним їх милостям, панам арці-біскупу Михайлу і біскупам Потею, Кирилу, Леонтію, Діонісію та Григорку пам'ятати про покаяння, страх гієни та майбутнього суду що буде посланий від усевидющого ока триєдиного бога: отця, сина і святого духа, Іоан з Вишні від святої Афонської гори вам зичить.

...Зде приспели есмо до чуда берестийского, и для того предваряю вас, нижли приидет до присмотрованя тое правды, лож ли то была в Берестю тому чуду или истинна, только, молю, пилне присмотретеса от овдешнего чуда и берестейского. Узрите в овдешней згоде и берестийскую згоду, узрите з овдешней любви туую любов поганскую, которую бискупи залецают, в начале згодное книжки мовячи, иж бы ее не потреба залецати, боронити и оправдати, кгдаж ест любов; притягаючи и Христа на сведителство, иж от той учеников своих познавати знак певный дав. Але спытал бых вас, бискупи, знаете ли не толко силу, але и самое имя тое божественное любви, што то ест «любов». О такой ли то любви спас рекл, котрая веру тратит или котрая веру цело заховует? Скажете ми, о такой ли любви спас рекл, котрая гонение и мучителство на ближних своих еднает или котрая душу друг за

друга положити узаконяет. Ознаймете ми, о такой ли то любви спас рекл, котрая в трапезах многополмисных и питиях розмаитых со музиками ся еднает или котрая правды и спасения людского алчет и жаждет, открьйте ми. Але вижу, не можете ми о ней певную справу дати, бо есте ее и не слыхали, не толко же бы есте з нею коли знаходитися мали. Но оставивше вас о том турбовати зас до речи вернемся, ведущей к присмотреню того чуда овдешнего; против чуду берестийскому будет ли ся согласовати, розсужайте. Узрите, мовлю, увес поступок берестийский з овдешного поступку, в той мененой згоде, соединении и любви узрите триумфы, тедеумлявдамусы и тое по руку вожение и по паре хожение, которое ксендзове бискупы, на кермаш с церкви йдучи, залацают; узрите подобных и миролюбних ксендзов бискупов, тогда бывших мнихов того монастыря, в котром ся тое чудо на обличение нечестия их стало.

Тогда приходят жертвовавшие в мордырстве святых блаженных отец бискупы и капланы латинские до Ксеропотамское обители. Иноци же того монастыря сретают их со вайем и ветвми глаголюще: «Добре приидосте и мир Христов с вами». Они же реша: «Ест и будет». И абие купно во обители виидоша, и дары великие от плененаго богатства монастыреви даруют, и ктители себе тое обители нарекоша, — оле прелщению и ухищрению диаволу! — купно соединение с ними сотворяют. И по оглашениих, егда воспомянуша о архиепископе нашем, иже в Риме, и о цари, — о страшному чудеси! — Бог со небеси призирает со яростию своею на преступники и потрясает землю и место, идеже недостойнии стояху, абие стены градские со прочиими, иже в них, распадошася, яко же древле Ерихон при Иусе, сыне Наввина. Зде же оставшия едина часть стены, и сия приклонена во знамение в род и род.

Приидите ж овде во Святую гору, панове бискупы, и узрите тую стену, тогдашнее мши латинское розодранную, от прочиих падших стоящую и ныне, на обличение еретическое мерзости и сквернения престола церкви Божия.

Тогда бо быст жертва умерщвленна во истинну. Сие убо богознаменное чудо видевши латина, мнозии от них разделшеся, во Святой горе пребыша и искуснии иноци быша, прочий же во, корабли отидоша, исполнены стыдения и страха. А еже убо от обители богопосрамлении иноци в себе приидоша и свое беззаконно преступление познаша, рыдание неутолимо имеаху, скитающеся по горам, яко птица, не имуще где главы подклоннти, — вся бо раздрушишася преступления их ради во оном монастыри.

Благодатные чудодейства и оное само, которое ся показовало во честь и славу святым чотыредесят мучеником, и то тогда прессче и исчезе, егда со латиною принесоша соединение. Чудо же то сиче баше. Егда убо создася храм святой, от приснопоминаемых и блаженных царей, глаголю

Романа и прочих, достолепно же украшение достиже, абие призывается святитель со причтом и храм освящается по подобю. Егда же изречеся от архиерея во имя 40 мучеников, тогда — о, чудеси! — от воподножия святыя трапезы прозябает манитар, и стебло и гранеси, и с повершим манитар во образ яблук видением, иже во число 40, воздвигит же ся горе над святою трапезою и все святилище осени, и о таковом преславном чудеси вси славу Богу дааху и того 40 мучеником. Елици же тогда недужнии во обители обретошася, вси исцеление получиша от вокушения святого манитара. Пронесе же ся сие чудо по всей вселенной, и прихождаху елици во недузех и здравие почернаху, и елици паки во недузех недвижимы и прийти не могуще сами, посылаху во обител со дары и приношаху благодарованного манитара, и по вкушении исцеления получаху, и убо от многого народа вес до крупыц взимаешся, и паки во честь и во славу святых великомученик 40 прозябоваше по 9 месяца марта, егда и память их сотворяет божия церкви; и не единого бо исцеляше, яко в древних Силоам, во всех, елици вкушаху от сего манитара, и каждо и где же обретаешся, тамо исцеление восприимаше. Сице бо чудодейств венно бяше всем и сицеву силу имаше. Иже исперва доброненавистник диавол и супостат христианскому православному роду пренемагаше о сицевом чудеси борит, дондеже и дело сотвори, понеже преткну окаянныя иноки и со духоборци соединишася на святуя трапезу. Тогда убо и в подножии чудо пресече, яко святая псом дадоша и чудотворное деяние нозобаша духоборнии вепрове. Сие же Бог любит сие беззаконный духоборци и опреснеци, яко да знамения святая от сих богомерзких пресекнутся, ухитриша.

Всякая бо, рече, жертва нечестивых мерзка ест пред Богом, аще и себе во благою част чтут, но яже Бог сопротивляется им, яко да не возношаются беззаконии, но да посрамятся и ныне, яко и на судищи Христове. Православнии же убо аще и страждут во нынешнем веце, но уповают и дерзают уготованная благая восприяти от мздовоздателя Христа Бога нашего. И еще о сем. А еже убо пребезаконный и мерзкий цар Матеолог, аще и потщася на Святыя горы и иже на православие низложити, ничто же бо возможе, ни успе, но паче сам низпадаше и дом его преходяще, яко же древле Саулов. Афонская же гора, яко дом Давидов, растяше и прехождаше, и о сем последи явим.

Зде же во совершение повести случшихся тогда возвратимся. Иноци же, яко же прежде рехом, сокрсвенные от духоборец, исхождаху от вертеп и от чащей, и всяк во своя прихождаше и своя кровы зряху ижжежены и порушены и единожители избиены, и кто о сицевем не восплака. Другая Рахиль, Афонская пустыня, рыдая отцев, не хотяше утешитися, яко не сугуб плач и вопль возношаху и воияху: «Боже, приидоша языци во жребий твоя матере, оскверниша церковь твою, положиша

Афона, яко овощное хранилище, положиша трупия раб твоих — брашно птицам небесным и плоти преподобных твоих — зверем земным, пролияша кров их, яко воду, окрест жилища (Афона), не бе же погребаяй. Пролей гнев твой на языки, хулящая тя и на царствия, яже первенца твоего (иже от православия) преступиша! Скоро да предварят ны щедроты твоя, Господи, яко обнищавом зело, помози нам, Боже, спасителю наш, славы ради имени твоего, Господи, избави нас. Мы же, людие твои и овца пажити твоя, исповемся тебе, Боже, во веки, во род и род возвестим преславная отец наших исповедания и предания». И тако убо представивши рыдание и вопль, плач утолиша, и погребают святых телеса повсюды Святыя горы, идеже коегождо обретоша, и убо гора Афонская во благочестии отголе и донныне паки, яко же древо при водах, цвистет и плод жизни вечныя многим ходотайствует. Нечестивый же цар со своими согласники, яко же сосхлое и бесплодное листвие, купно с памятию шумом ветра антихристова во век погибе и до конца исчезе.

Присмотрете ж ся, ксендзове бискупи, тому чуду овдешнему, што ся стало за ради осквернения мши лживое латинское, на благочестивех престоле служеной, и, присмотрившися тому достаточне, веруйте ж, што и в Берестю истинною тое чудо ся стало, иж з вина вода ся показала на обличение нечестия вашего, и не махлюйте выкрутами прокурацкими у веры истинного мниманя православных, яко омылкою тое ся стало, а не чудо. Истинною чудо и велие чудо! Але вижу, толико антихрист вас веком тым ослепил и омрачил, яко ни тым самым чудом, от Христа явственно показанным, уцеломудритися и в чувство и в страх прийти не хотите и еще сопротивно на истинну лож махлярскую улепили есте, мовячи, яко омылкою ся так стало. Но убо вы лжете, як хотите! Ваш век, ваше лживо царство, ваша суетная слава, ваша безецная роскош, ваше идолокляемое могутство, ваша поганская владност и началство, ваше все, еже век сей внутр себе крыет, сей вам служит и вами владеет и навеки владети будет. Але нехай толко от сея жизни изгнани будете, тогда будете видети, што будете мети; тогда будете видети, яко на истинну лжею бороти, оную тлумити и попирати; тогда будете видети ректора и учителя вашего, от которого есте ся тым розумом отрули; тогда будете видети коронодавца жизни сея, от которого есте ся во веце сем венчали; тогда будете видети царство властеля века сего, от которого есте ся прославили; тогда будете видети, егда покрывало душевное, дебелством плотским приваленеє, на смерти ся вам открыет, — а ныне творете, як хотите.

А што посылаете православных до скаржиных книг, а правилца руские уничижаете и поруговаете, мовячи, иж в них ничего антихристова вымыслу не знайдет, а в скаржиных и презобилно, то правду есте рекли, иж так ест. Але то чуднейшая, иж тые маленкие правилца руские до великого

вас пекла угнали, ато еще чуднейшая, иж для тых маленьких правилец русских вы утечи от Христа до антихриста мусели, и то теж чуднейшая, иж тые маленькие правилца руские соромоту вечную и ныне и в будущем веце вам зеднали. Ато чему? Для того, иж не по их повелению, але злодейски и волчеобразно в церков Христову есте влезли и, чим несте были, зватися есте смели — пастыри, священники, епископы, которые правилца, не терпячи тое кривды и того голоса вашего имени, дотоля ж вас кликали, крычали и волали, аж вас с того месца, с тое чести и достоинства изогнали. И для того ли их зовете маленькими, што лживое священство показали, обявили, обличили, осудили и до конца обелжили? Видите ли, яко потвар на них, маленькими быти розумеючи, змышляете. Видите ли, яко болших, от всея вселенныя наполненных зобравши писм, над тые маленьки (которые великую лож до грунту потлумляют и на свет фалш оное выставуют и всем, яко да ся стерегут неправды, знати дают) показати не можете. Видите ли, як их от зависти, гнева и вражды, яко маленьки сут, потваряете, а они сут высоки, а они сут толсти, а они сут велики, а они красни. Ато чему? Для того, иж истинна в них седит, для того, иж бранты: золото, сребро, камня дорогое, то ест щирост, суд и правда, в них царствует. Але вы, пред ся оных зацност и достоинство занедбавши, православных до Скарги заганяете. Позволю вам и того, нехай пойдут! Скажете ж ми тое, найдут ли там у Скарги правду, найдут ли там суд и справедливост. Или утаило ся вам тое, яко православные многократ и без личбы прибежище до Скарги творят, а послухаючого их правды знайти не могут? Или не ведаете того, яко православные всегда наследуют, а справедливости своему утиску, беде и кривде никако же отнести не могут? Или не слыхали есте того, яко православные Скаргу всегда пилнуют, а от Скарги о правде николи слыхати не могут? Ато чему? Для того, иж тые великие книги сумнения своего перед ними затворил, оглох, онемел, суду праведного в них показати не хочет, свое вере прелести догажаючи. Чого ж далее православных до Скарги бегати нудите, которые всегда Скарзе служат и век свой, служачи, изгубили сут, а справедливост выслужити никако же не могут? Чого ж далее у православных хочете? Уже и вашу волю исполняют, во след Скарги всегда трудятся, а вытрудити, выпросити, выжебрати и виплакати себе у Скарги справедливости никако же не могут. Оставьте ж теды православным дорогу до великих книг скаржиных показовати, коли в них и найменше правды немаш. Нехай православные у маленьких правилец при правде дома седят, нехай дома у маленьких правилец истинны пилнуют, нехай дома маленькими правилцами ся спасают, которыми без вонтпеня всякого спастися чают и запевне спасут. А вы юж там з великими скаржиными, яко хочете, так себе поступайте, а вы юж там як хочете, так мудрствуйте, а вы юж там як хочете, так ся дмете, напинайте, кокошете, в гору вознесете и

вылетайте. Будите себе кроме нас, мы же со Христом Богом нашим и ныне и в будущем веце, даст Бог, запевне быти ся сподобимо, которому чест, и хвалу, и благодарение, и поклонение возсылаем со Отцем и Святым Духом ныне и присно и во веки веком. Аминь.

А если бы зас хто, не вместивши Духа Святого разума, котрий лож без всякого гласкания и лицемерства обличати звыкл, и на мене от зависти потвар вложить хотел, мовячи, яко доразливе и ущипливе в том писаню мовит, — на тое вам так отповем. Научилемся от Христа истинны без похлебства, лож лжею, волка волком, злодея злодеем, разбойника разбойником, диавола диаволом звати. Сам бо преблагий Бог, егда сопровтивно истинно боручих рода еврейскаго видел, рекл им: «Вы отца вашего диавола есте и похоти отца вашего творите». Ато як? Для того, иж во истинне не стоите и убийства прагнете, которому кореню диявол отец, яко во истинно не стоит и человекоубийца ест. Научилемся зас от Иоана Богослова сопровтивно науце евангелской мудрующего — антихристом и его предидучим — лжепророками звати. Научилемся прелщенными от вне благочестивой веры мудрующих от Петра, Иуды и Павла апостолов звати. Научилемся и псом безстудным наскакающего на благочестие хулою безрозысьне от Павла звати; он бо тот глас изнесе, мовячи: «Блюдетеса от псов и злых делателей, то ест от лжеименных пастырей, которые у винограде Христове робитися подняли, а онога сами ж запустошили и тернием беззаконного жития заростили». Нехай же теды дух святой тые уста затворит и онемети даст, которые бы тое писане мое завистию хулити хотели, которые от источника истинного начерпавши тот поточок малый от мене в ваши предела пущен ест; але хоч же ся видит малый, однак чаю на Бога, яко алчущих и жаждущих правду видети достаточно напоит, насытит и удовлит. О сем до zde.

Будет зас и тая похвалка у противных: «Волно ти, мовячи там заочне и в далеком куте, хоч же и правдою, о нас так беспечне ширмовати, але коли бы еси тут был и тебе бы есмо тот язык, яко и Никифору, затворили и прописнути не дали». На тое вам так одповем. Не для далекости от вас будучи, я правду смеле мовлю и правдою вас постигаю, але за правду и умрети изваляю, аще Бог дарует, да знаете, и помолетеса Богу, да вас сподобит иж зраковидне от мене реченное слышати. Аз бо желаю, но еще воле божей на се нест, а о себе наскаковати, безстудне, песски, яко же вы на поповство, без воле Божей не хоцу; научих бо ся благоговети ко благоговейному и от онога повеления ожидати. Аще и братская любов православных христиан с пределов естественных мя вытягает, яко и анафема, молюся за них быти, по Павлу, аще бы в чесом на православии пострадати мели, желая с ними всегда ся знаходити, и если бо аще и не плотию, но верою, любовию и духом всегда есм с ними. Обаче и телесным

совокуплением желаю усердно, но не у воля Божия быти сему приспе, будет же и скоро, даст Бог, точно да очистят и изметут церков Христову по реченному им от мене. Але то чуднейшая, иж ся вы послуханям правды не хвалите, але кривдою и звитязством правду хелпите; хвалитесь затворами темничными, битьем и забитям хвалитесь, обелжениям мирским, яко иудее, мнимаючи обелжити Христа, але Христос Христом и Богом ся зовет пред ся, и ест, а иудее погибелными сынами ся зовут, сут и будут. Так же и вы, следа их держачися, рабом божим творите. Добре, творете и жидом последуйте, и мы нехай Христа подражаемо и от вашего мучителства страждемо. Таковый бо вам и ключ ко отверзению царства небесного Христос оставил, яко да от погибелных сынов в вещь сем страждемо, мовячи: «Аще мене изгнаша и вас изженут, аще мене обесчестиша и вас обесче стят, аще мене убиша и вас убьют, яко нест ученик над учителя, ниже раб над владыку, довлеет бо вам тое ж страдати, што и я страдал», — рече. Присмотрете ж ся, не тое ж ли апостоли, мученици и вси благочесно живущии страдали сут, страдают и страдати хочут, а волхвы, чародее и мудреци света сего превознесена сут, по Павлу, успевающе на горшее. Не страште ж теда и мене, панове бискупы, антихристом и его мукою, бо ся его з ласки божее не бою и, ради вашего антихристового страха, Святое Троицы, Отца и Сына и Святого Духа, отступите не хочу и, даст Бог, тою же силою укрепляем совышше, не отступлю. Албо мнимаете и Никифоров язык, которого затворили есте и не слышите его, вашу неправду обличающий, яко ныне молчит и безгласен ест? Так ведайте, иж болшей тепер на вас крычит и обличает, нижли перво, коли в затворе не был. Затворили есте его в Малборку, да не видит Кракова, Львова и Варшавы и прочих мест, але от презацнейшого града, горняго Иерусалима, затворите есте его не могли. Тамо ему ходити и палацы небесные оглядовати чистою молитвою всегда волно. Затворили есте его от лица кролевского, воеводского и вас всех, роскошников света сего, яко да вас не видит, але от лица Отца и Сына и Святого Духа и тмы тмам предстоящим позору ангелского затворите есте его не могли, тамо ему смотрити светлост славы неприступнаго божества и премирных сил небесных всегда волно. Не затворен ли был и Иоан в Патме острове, але в том затворе сына в недрах отчих узрел и оттоль болшей благословити и обличати лож начал? Тако же и вы мнимали есте затвором утолити язык Никифоров, а того не ведаете, иж тым вязеням ваших панов, бесов воздушных поднебесных, болшей мучит, сечет, уморяет и вас, им служащих, так явно и голосно обличает, иж аж тот крык, аерные воздуха прелетевши, все небесные круги приникнувши, у престола Святыя Троицы ся опирает и ваше мучителство и неправду до конца обнажает, — голу, безобразну, безветыдну, як едину машкару и курву вшетечную, всему свету, на земли и на небеси ясну чинит, обличает вас пред Отцем и Сыном и Духом Святым и всеми небесными силами, яко

за благочестие, веру, закон, правду и суд на вас, богопротивных, учиненый, и предела учтивости своей згвалтивших, в темницу затвора утвержен ест. Обличает вас на земли, яко вы правде сопротивници, гонители и мучители есте ся стали; лжи же антихристовы поборници, верные слуги и таинники, секретари и заступники быти ся показали; оного правды слышати не претерпевши, у вязене поганством тиранским есте угнали. А коли ся християни зовете, чем же не терпите и на себе всякия досады, которые бы ся случили, с благодарением не преносите, але сопротивно отмщаете, взаем стосегубне и злым восплачете, мучите, томите и убиваете, а пред ся християны именоватися смеете? Не яв ная ли то лож, прел ест и хула на христианское имя! Видите ли, як християны несте. Не холпите ж ся тым, латинници, антихристово племя и наследие, як вы православных мучити, катовати, беду творити и безчестити силу, власт и началство, от антихриста вам дарованное, имате, кгдаж вы тым тиранством победити терпения нашего не можете, веры нашее православное от нас выстрашити и нас в свое поганство уволочи всеу и прожне мыслите, — мы бовем не прелюбодейчищами есмо антихристова ложа, але власные сынове Божий, крещенные в имя Отца и Сына и Святаго Духа правдивым крещением — Запевно ведайте!

Нехай вас тое гордое дмухане, и пышное фукане, и широкословное блекотаня, грозное росказанье, и толстое отрыгане того вашого выкрыканя (яко мы прелюбодейчищами быти бы мели от своей веры) не упевняет! Нехай вам надеи и оттухи (яко не дочекаете того николи по Руси) не чинит! Хиба кто, по Павлу, смертнюю мудрость века сего возлюбивши и вшетеченством паче честнаго ложкабока житие века сего приходит изволивши, к вам отбежит и согласится схочет. О такомом не мовимо. Волно ест и самовластие человеку, кой хочет спастися или погібнути, умрети или живь быти, Сыном Божиим или сыном диаволским быти — сие на произволении человеком лежит. А от православных убо и в жизнь вечную нареченных, восточное церкве послушных сынов — не надейтеся, папы римские, кардиналы, арцибискупи, бискупи и всякое лживое священство латинского почту! Не надейтеся, власт мирская, короле, и всякое преложенство, и всяк послушник папы римского, як з вами ни в чом ся соглашати православные не хочут и папе поклонитися не изволят. Не надейте ж ся ныне, не надейтеся завтра, не надейтеся по завтраю, в приидушее время и в веки веков. Аминь.

Перлини духовності. Твори української світської літератури від Київської Русі до XVII століття. — Київ, 2003. — Книга перша, — С. 483—491.

Розділ VII. ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ У ПЕРІОД ВІДРОДЖЕННЯ ТА ПРОСВІТНИЦТВА (XVI — XVIII СТ.)

1. Із книги Нікколо Макіавеллі «Володар» про державу та владу (1513 р.)

Макіавеллі (Мак'явеллі) Нікколо ді Бернардо (1469—1527 рр.) — італійський державний діяч та філософ, фундатор сучасної політичної теорії; започаткував виділення науки про політику в окрему галузь. Основні твори «Володар», «Історія Флоренції», «Міркування з приводу першої декади Тита Лівія». У центр світобачення ставив людину, яка у своїй діяльності керується власними інтересами. У вченні про людину виходив з погляду, що її природа, втілює в собі злобу, агресивність, владолюбство, жадібність, брехливість, боягузливість, легководухість, невдячність, зрадництво, лицемірство, ненависть, нестриманість у потребах і бажаннях тощо. Такі негативні природні якості людини і необхідність їх насильницького приборкування і викликали до життя державу. Обстоюючи пріоритет світської влади гостро критикував духовництво, а дворянство закликав знищити зовсім. За Макіавеллі ідеал державного устрою — сильна, жорстко централізована республіка, де владарюють представники народу, буржуазії та виборний глава держави, який, враховуючи негативні якості людини від природи, повинен бути «лісом, щоб бачити гадів, і левом, щоб нищити вовків». Для об'єднання суспільства правитель може використовувати будь-які засоби («мета виправдовує засоби»), у т. ч. аморальність, нечесність, жорстокість, залякування, демагогію, наклепи, підступність, хитрість, віроломство і т. ін. Лише тоді республіка стане справді могутньою, виправдає своє покликання, коли правитель відкине закони і принципи моралі й встановить правову авторитарну диктатуру.

Державу Макіавеллі розглядав як політичний стан суспільства (state), що характеризується певними відносинами між владою і підданими. Цей стан постійно змінюється і залежить від співвідношення сил, що борються за владу. Схарактеризував тенденції зміни форм влади: монархія вироджується у тиранію, аристократія — в олігархію, демократія — в анархію, анархія — в монархію. Найкраща форма влади — змішана, де різні суспільні сили врівноважують одна одну. Розумів політику як боротьбу за досягнення та здійснення влади. Влада повинна належати тому, хто зумів перемогти в процесі вільного змагання. Вважав, що держава — вищий виявив людського духу, а служіння їй — мета і зміст щастя людини.

Мрія Макіавеллі — сильна республіка, яка гарантує своїм громадянам розквіт свободи та рівність. На його думку, тільки свобода і рівність можуть розвивати здібності особи, втілювати у ній любов до загального блага і необхідні громадянам чесноти.

У XVI ст. твори Макіавеллі викликали обурення, у 1559 р. католицька церква занесла їх до «Індексу заборонених книг». Упродовж століть слово «макіавеллізм» було образливим, бо вважалося синонімом дволикості і бруталності у веденні політичних справ.

* * *

Розділ I. Скількох видів бувають держави і як вони створюються.

Усі держави, що володіли або володіють владою над людьми, були і є або республіки, або держави, керовані єдиновладно. Останні можуть бути або успадкованими — якщо рід государя правив довгий час, або новими. Новою може бути або держава в цілому — такий Мілан для Франческо Сфорца; або її частина, приєднана до успадкованої держави внаслідок завоювання, — таке Неаполітанське королівство для короля Іспанії. Нові держави розділяються на тих, де піддані звикли покорятися государям, і ті, де вони здавна жили вільно; держави завойовуються або своєю, або чужою зброєю, або милістю долі, або доблестю.

Розділ II. Про спадкову єдиновладність.

Я не почну торкатися республік, бо детально говорю про них у іншому розділі. Тут я перейду прямо до єдиновладного правління і, дотримуючись наміченого вище порядку, розберу, якими способами государі можуть управляти державами і утримувати над ними владу.

Почну з того, що наслідному государеві, чий піддані встигли зжитися з правлячим будинком, набагато легше утримати владу, ніж новому, бо для цього йому досить не переступати звичаю предків і надалі без поспішності пристосовуватися до нових обставин. При такому перебігу подій навіть посередній правитель не втратить влади, якщо тільки не буде повалений особливо могутньою і грізною силою, але і в цьому випадку він відвоює владу при першій же невдачі завойовника.

У нас в Італії прикладом тому може служити герцог Феррарський, який утримався при владі після поразки, нанесеної йому венеціанцями в 1484 році і Римським Папою Юлієм у 1510-му, тільки тому, що рід його здавна правив у Ферраре. Бо у государя, що успадкував владу, менше причин і менше необхідності гнобити підданих, тому вони і платять йому більшою любов'ю, і якщо він не виявляє надмірних пороків, що викликають ненависть, то закономірно користується прихильністю громадян. Давні і спадкове правління примушує забути про минулі перевороти і причини, що викликали їх, тоді як усяка зміна прокладає шлях іншим змінам.

Розділ III. Про змішані держави.

Важко утримати владу новому государеві. І навіть наслідному государеві, що приєднав нове володіння, — так що держава стає як би змішаною, — важко утримати над нею владу перш за все внаслідок тієї ж природної причини, яка викликає перевороти у всіх нових державах. А саме: люди, вірячи, що новий правитель виявиться кращим, охоче повстають проти старого, але незабаром вони на досвіді переконуються, що помилились, бо новий правитель завжди виявляється гіршим старого. Що знову-таки природно і закономірно, оскільки завойовник гнобить нових підданих, накладає на них різного роду повинності і обтяжує їх постійми військами, як це неминуче буває при завоюванні. І таким чином наживає ворогів з тих, кого гнобив, і втрачає дружбу тих, хто сприяв завоюванню, бо не може винагородити їх у тій мірі, в якій вони чекали, але не може і застосувати до них круті заходи, будучи їм зобов'язаний — адже без їх допомоги він не міг би увійти до країни, яке б сильне військо в нього не було. Саме з цих причин Людовик XII, король Франції, швидко зайняв Мілан і так само швидко його позбувся. І герцогові Людовику вдалося в той раз відбити Мілан власними силами. Бо народ, який сам відчинив перед королем браму, скоро зрозумів, що помилився у своїх надіях і розрахунках, і відмовився терпіти гніт нового государя.

Правда, якщо бунтівна країна завойована повторно, то государеві легко утвердити в ній свою владу, оскільки заколот дає йому привід з меншою оглядкою карати винних, викривати підозрюваних, приймати захисні заходи в найбільш вразливих місцях. Так вперше Франція здала Мілан, ледве герцог Лодовіко пошумів на його кордонах, але вдруге Франція утримувала Мілан до тих пір, поки на неї не озброїлися всі італійські держави і не розсіяли і не вигнали її війська з кордонів Італії, що відбулося з причин, названих вище. Проте Франція обидва рази втратила Мілан. Причину першої невдачі короля, загальну для всіх подібних випадків, я назвав; залишається з'ясувати причину другої і розібратися в тому, які засоби були у Людовика — і у всякого на його місці, — щоб зміцнити завоювання вірніше, ніж те зробила Франція.

Почну з того, що завойовані і успадковані володіння можуть належати або до однієї країни і мати одну мову, або до різних країн і мати різні мови. У першому випадку утримати завойовану територію неважко, особливо якщо нові піддані і раніше не знали свободи. Щоб зміцнити над ними владу, досить викоренити рід колишнього государя, бо при спільності звичаїв і збереженні старих порядків ні від чого іншого не може бути неспокою. Так, ми знаємо, йшла справа в Бретані, Бургундії, Нормандії і Гасконі, які давно увійшли до складу Франції; правда, мови їх декілька розрізняються, але завдяки схожості звичаїв вони мирно уживаються

один з одним. У подібних випадках завойовникові слід прийняти лише два запобіжні засоби: по-перше, простежити за тим, щоб рід колишнього государя був викоренений, по-друге, зберегти колишні закони і податки — тоді завойовані землі в найкоротший час зіллються в одне ціле з одвічною державою завойовника.

Але якщо завойована країна відрізняється від успадкованої по мові, звичаях і порядках, то тут утримати владу справді важко, тут потрібен і великий успіх, і велике мистецтво. І один з найвірніших і прямих засобів для цього — переселитися туди на проживання. Така міра зміцнить і забезпечить завоювання — саме так поступив із Грецією турецький султан, який, як би не старався, не утримав би Грецію у своїй владі, якби не переніс туди свою столицю. Бо тільки живучи в країні, можна помітити смуту, що починається, і своєчасно її присікти, інакше дізнаєшся про неї тоді, коли вона зайде так далеко, що пізно буде приймати якісь заходи. Влаштувавшись у завойованій країні, государ, крім того, позбавить її від грабежу чиновників, бо піддані дістануть можливість прямо звертатись до суду государя — що дасть слухняним більше приводів любити його, а неслухняним — боятися. І якби хто-небудь з сусідів замишляв напад, то тепер він проявить велику обережність, так що государ навряд чи позбудеться завойованої країни, якщо переселиться туди на проживання.

Інший відмінний засіб — заснувати в одному-двох місцях колонії, що пов'язують нові землі з державою завойовника. Окрім цієї є лише одна можливість — розмістити в країні значну кількість кавалерії і піхоти. Колонії не вимагають великих витрат, влаштування і утримання їх майже нічого не коштують государеві, і розоряють вони лише тих жителів, чії поля і житла відходять новим поселенцям, тобто жменьку людей, які, збіднівши і розсіявшись по країні, ніяк не зможуть пошкодити государеві; все ж таки інші залишаються осторонь і тому скоро заспокояться, так, крім того, побоятися, не послухавшись, розділити долю розорених сусідів. Отже колонії дешево обходяться государеві, вірно йому служать і розоряють небагато жителів, які, опинившись у бідності і розсіянні, не зможуть пошкодити государеві. З цього приводу доречно відмітити, що людей слід або пестити, або знищувати, бо за мале зло чоловік може помститися, а за велике — не може; з цього виходить, що наносячи людині образу треба розрахувати на те, що, вона може помститися. Якщо ж замість колоній поставити в країні військо, то утримання його обійдеться набагато дорожче і поглинатиме всі доходи від нової держави, унаслідок чого придбане обернеться збитком; до того ж від цього постраждає значно більше людей, оскільки постої війська обтяжують усе населення, від чого кожен пригнічений стає ворогом государеві, а такі вороги можуть йому пошкодити, бо хоча вони і переможені, але залишаються у себе вдома. Отже, з якого

боку не поглянь, утримання подібного гарнізону шкідливе, тоді як установа колоній корисна.

У чужій по звичаях і мові країні завойовникові слід також зробитися головою і захисником слабкіших сусідів і постаратися послабити сильних, а крім того, стежити за тим, щоб у країну абияк не проник чужоземний правитель, не поступаючи йому силою. Таких завжди закликають незадоволені всередині країни по надлишку честолюбства або із страху, — так колись римлян до Греції призвали італійці, та і у всі інші країни їх теж закликали місцеві жителі. Порядок же речей такий, що, коли могутній государ входить у країну, менш сильні держави відразу примикають до нього — зазвичай із заздрості до тих, хто переверщує їх силою — так що йому немає потреби схилити їх на свою сторону, бо вони самі охоче приєднуються до створеної ним держави. Треба тільки не допускати, щоб вони розширювалися і міцніли, і тоді, своїми силами і при їх підтримці, неважко буде приборкати величніших правителів і стати повновладним господарем у даній країні. Якщо ж государ про все це не поклопочеться, він скоро позбудеться завойованого, але до того зазнає безліч труднощів і перешкод.

Римляни, завойовуючи країну, дотримувались усіх названих правил: створювали колонії, допомагали слабким, не даючи їм, проте, зміцнитись; приборкували сильних і приймали заходи до того, щоб у країну не проник вплив могутніх чужоземців. Обмежуся прикладом Греції. Римляни привернули на свою сторону ахейців і італійців; принизили македонське царство; вигнали звідти Антіоха. Але, незважаючи ні на які заслуги, не дозволили ахейцям і італійцям розширити свої володіння, не піддалися на лестоці Пилипа і не уклали з ним союзу, поки не зломили його могутності, і не поступилися натиску Антіоха, що домагався володінь у Греції. Римляни чинили так, як належить чинити всім мудрим правителям, тобто думали не тільки про сьогоднішній день, але і про завтрашній і прагнули всіма силами запобігти можливим бідам, що неважко зробити, якщо вчасно прийняти необхідні заходи, але якщо чекати, поки біда пролунає, то ніякі заходи не допоможуть, бо недуга стане невиліковною.

Тут відбувається те ж саме, що з сухотами: лікарі говорять, що на початку цю хворобу важко розпізнати, але легко вилікувати; якщо ж вона запущена, то її легко розпізнати, але вилікувати важко. Так само і в справах державних: якщо своєчасно виявити недугу, що зароджується, що дане лише мудрим правителям, то позбавитися від неї неважко, але якщо вона запущена так, що всякому видно, то ніяке зілля вже не допоможе.

Римляни, передбачаючи біду заздалегідь, негайно приймали заходи, а не діяли з побоювання викликати війну, бо знали, що війни не можна уникнути, можна лише відтягнути її — до вигоди супротивника. Тому вони

зважилися на війну з Пилипом і Антіохом на території Греції — щоб потім не довелося воювати з ними в Італії. У той час ще була можливість уникнути війни як з тим, так і з іншим, але вони цього не побажали. Римлянам не до душі була приказка, яка не сходить з вуст теперішніх мудреців: покладайтеся на добродійний час, — вони вважали добродійними лише власну доблесть і далекоглядність. Зволікання ж може обернутися чим завгодно, бо час приносить з собою як зло, так і добро, як добро, так і зло.

Але повернемося до Франції і подивимося, чи виконала вона хоч одну з названих мною умов. Я говоритиму не про Карла, а про Людовика — він довше утримувався в Італії, — і ви переконаєтеся, що він вчиняв прямо протилежно тому, як повинен чинити государ, щоб утримати владу над чужою за звичаями і мовою країною.

Король Людовик увійшов до Італії завдяки венеціанцям, які, бажаючи розширити свої володіння, зажадали за допомогу половину Ломбардії. Я не виню короля за цю операцію: бажаючи ступити до Італії хоч однією ногою і не маючи в ній союзників, особливо після того, як по милості Карла перед Францією закрилися всі двері, він вимушений був укласти союзи, не вибираючи. І він міг би розраховувати на успіх, якби не допустив помилок згодом. Завоювавши Ломбардію, він відразу повернув Франції престиж, втрачений нею при Карлі: Генуя підкорилася, флорентійці запропонували союз; маркіз Мантуанський, герцог Феррарський, будинок Бентівольї, графиня Форлі, володарі Фаенци, Пезаро, Ріміні, Камеріно, Пьомбіно; Лукка, Піза, Сиена — усі спрямувалися до Людовика з виявленнями дружби. Тут-то венеціанцям і довелося переконатися в необачності свого кроку: заради двох міст в Ломбардії вони віддали під владу короля дві третини Італії.

Розсудіть тепер, як легко було королеві закріпити свою перевагу: для цього треба було лише слідувати названим правилам і забезпечити безпеку союзникам: численні, але слабкі, в страху хто перед Церквою, хто перед венеціанцями, вони вимушені були шукати його заступництва; він же міг би через них забезпечити себе від тих, хто ще залишався в силі. І, проте, не встиг він увійти до Мілана, як зробив зворотне: допоміг Папі Олександру захопити Романью. І не помітив, що цим самим підриває свою могутність, відштовхує союзників і тих, хто ввірився його заступництву, і до того ж значно укріплює світську владу папства, яке і без того міцне владою духовною. Зробивши першу помилку, він вимушений був далі йти тим же шляхом, так що йому довелося самому з'явитися до Італії, щоб приборкати честолюбство Олександра і не дати йому оволодіти Тосканною. Але Людовикові неначе мало було того, що він підсилив Церкву і відштовхнув союзників: домагаючись Неаполітанського королівства, він розділив його з королем Іспанії, тобто призвав до Італії, де сам був володарем, рівного по

силі суперника, — як видно, потім, щоб незадоволеним і честолюбцям було в кого шукати притулку. Вигнавши короля, який міг стати його данником, він призвав у королівство государя, який міг вигнати його самого.

Справді пристрасть до завоювань — справа природна і звичайна; і тих, хто враховує при цьому свої можливості, всі схваллять або ж ніхто не засудить; негідну засудження помилку здійснює той, хто не враховує своїх можливостей і прагне до завоювань якою завгодно ціною. Франції варто було б спробувати оволодіти Неаполем, якби вона могла зробити це своїми силами, але вона не повинна була добиватися його ціною розділу. Якщо розділ Ломбардії з венеціанцями ще можна виправдати тим, що він дозволив королю утвердиться в Італії, то цей другий розділ гідний лише засудження, бо не може бути виправданий подібною необхідністю.

Отже, Людовик зробив загалом п'ять помилок: вигнав дрібних правителів, допоміг посиленню сильного государя усередині Італії, призвав у неї чужоземця, рівного собі могутністю, не переселився до Італії, не заснував там колоній.

Ці п'ять помилок могли б виявитися не такими вже згубними при його житті, якби він не зробив шостої: не зробив замах на венеціанські володіння. Венеції слід було дати острашку до того, як він допоміг посиленню Церкви і призвав іспанців, але, зробивши обидві ці помилки, не можна було допускати розгрому Венеції. Залишаючись могутньою, вона утримувала б інших від захоплення Ломбардії як тому, що сама мала на неї види, так і тому, що ніхто не захотів би вступати у війну з Францією за те, щоб Ломбардія дісталася Венеції, а воювати з Францією і Венецією одночасно ні у кого не вистачило б духу. Якщо ж мені заперечать, що Людовик поступився Романью Олександрю, а Неаполем — іспанському королю, щоб уникнути війни, я відповім колишніми доказами, а саме: що не можна потурати безладу заради того, щоб уникнути війни, бо війни не уникнеш, а перевагу у війні втратиш. Якщо ж мені відмітять, що король був зв'язаний обіцянкою папі: у обмін на розірвання королівського шлюбу і кардинальську шапку архієпископу Руанському допомогти захопити Романью, — то я відповім на це в тому розділі, де мова піде про обіцянки государів і про те, яким чином слід їх виконувати.

Отже, король Людовик втратив Ломбардію тільки тому, що відступив від тих правил, яких повинні дотримуватися государі, що бажали утримати завойовану країну. І в цьому немає нічого дивного, навпаки, все вельми звичайне й закономірне. Я говорив про це в Нанте з кардиналом Руанським, коли Валентіно — так в просторіччі звали Чезаре Борджа, сина папи Олександра — покоряв Романью: кардинал відмітив мені, що італійці мало розуміють у військовій справі, я відповідав йому, що французи мало розуміють у політиці, інакше вони не допустили б такого посилення

Церкви. Як показав досвід, Церква і Іспанія завдяки Франції розширили свої володіння в Італії, а Франція завдяки ним втратила там усе. Звідси можна зробити висновок, що багато разів підтверджувався: горе тому, хто умножає чужу могутність, бо вона здобувається умінням або силою, а обидва ці достоїнства не викликають довіри у того, кому могутність дістається...

Розділ IX. Про цивільну єдиновладність.

Перейду тепер до тих випадків, коли людина стає государем своєї вітчизни не шляхом лиходійств і беззаконня, а через благовоління співгромадян — для чого потрібне не власне доблесть або успіх, але швидше удачлива хитрість. Потрібно сказати, що такого роду єдино владність — її можна назвати цивільною — фундувалася на вимогу або знаті, або народу. Бо немає міста, де не відокремилися б два цих начала: знать бажає підпорядковувати і пригноблювати народ, народ не бажає знаходитися в підпорядкуванні і пригнобленні; зіткнення ж цих начал вирішується трояко: або єдино владністю, або безвладдям, або свободою.

Єдино владність фундувалася або знаттю, або народом, залежно від того, кому першому представиться слухна нагода. Знать, побачивши, що вона не може протистояти народу, прославляє кого-небудь зі своїх і проголошує його государем, щоб за його спиною утамувати свої жадання. Так само і народ, що не може чинити опір знаті, прославляє кого-небудь одного, щоб в його владі знайти для себе захист. Тому, хто приходить до влади за допомогою знаті, важче утримати владу, ніж тому, кого привів до влади народ, оскільки якщо государ оточений знаттю, яка вважала себе йому рівною, він не може ні наказувати, ні мати незалежний образ дій. Тоді як той, кого привів до влади народ, править один і навколо нього немає нікого або майже нікого, хто не бажав би йому покорятися. Крім того, не можна чесно, не обмежуючи інших, задовольнити домагання знаті, але можна — вимоги народу, оскільки у народу чесніша мета, ніж у знаті: знать бажає пригноблювати народ, а народ не бажає бути пригноблюваним. Понад те, з ворожим народом нічого не можна зробити, бо він багаточисельний, а із знаттю — можна, бо вона нечисленна. Народ, у найгіршому разі, відвернеться від государя, тоді як від ворожої знаті можна чекати не тільки того, що вона відвернеться від государя, але навіть і піде проти нього, бо вона далекоглядніша, хитріша, заздалегідь шукає шляхів до порятунку і підлещується до сильнішого. І ще додам, що государ не вольний вибирати народ, але вільний вибирати знать, бо його право карати і милувати, наближати або піддавати опалі.

Цю останню частину роз'ясню докладніше. З людьми знатними належить поступати так, як поступають вони. З їх же боку можливі два варіанти поведінки: або вони показують, що готові розділити долю государя,

або ні. Перших, якщо вони не корисні, треба шанувати і пестити, що до других, то тут слід розрізняти два роди спонук. Якщо ці люди поведуться таким чином по легкодухості і природній відсутності рішучості, ними слід скористатися, особливо тими, хто досвідчений в якій-небудь справі. Якщо ж вони поведуться так умисне, з честолюбства, то це означає, що вони думають про себе більше, ніж про государя. І тоді їх треба остерігатися і боятися не менше, ніж явних супротивників, бо у важкий час вони завжди допоможуть погубити государя.

Отже якщо государ прийшов до влади за допомогою народу, він повинен прагнути утримати його дружбу, що зовсім не важко, бо народ вимагає тільки, щоб його не пригноблювали. Але якщо государя привела до влади знать наперекір народу, то перший його борг — заручитися дружбою народу, що знову-таки неважко зробити, якщо узяти народ під свій захист. Люди ж такі, що, бачачи добро з боку тих, від кого чекали зла, особливо прив'язуються до добродійників, тому народ ще більше прихилиться до государя, ніж якби він сам привів його до влади. Заручитися ж підтримкою народу можна різними способами, яких я обговорювати не стану, оскільки вони міняються від випадку до випадку і не можуть бути підведені під яке-небудь певне правило.

Скажу лише на закінчення, що государеві належить дружити з народом, інакше у важкий час він буде повалений. Набід, правитель Спарти, витримав облогу з боку всієї Греції, звитяжного римського війська і відстояв владу і вітчизну; тим часом з наближенням небезпеки йому довелося усунути всього декількох осіб, тоді як якби він ворогував з усім народом, він не міг би обмежитися таким малим. І хай мені не заперечують на це розхожою приказкою, що, мовляв, на народ сподіватися — що на піску будувати. Приказка вірна, коли мова йде про простого громадянина, який, спираючись на народ, тішить себе надією, що народ його визволить, якщо він потрапить до рук ворогів або магістрату. Тут і справді можна ошукатися, як ошукалися Гракхи в Римі або мессер Джорджо Шкір у Флоренції. Але якщо в народі шукає опори государ, який не просить, а наказує, до того ж безстрашний, не падає духом в нещасті, не упускає потрібних приготувань для оборони і вміє розпорядженнями своїми і мужністю вселити бадьорість у тих, хто його оточує, він ніколи не помилиться в народі і переконається в міцності подібної опори.

Зазвичай у таких випадках влада государя виявляється під загрозою при переході від цивільного ладу до абсолютного — оскільки государі правлять або за допомогою магістрату, або єдиновладно. У першому випадку положення государя слабкіше й уразливіше, бо він повністю залежить від волі громадян, з яких складається магістрат, вони ж можуть позбавити його влади в будь-який, а тим більше у важкий, час, тобто можуть або виступити

проти нього, або відхилитися від виконання його розпоряджень. І тут, перед лицем небезпеки, пізно привласнювати собі абсолютну владу, оскільки громадяни і піддані, звикнувши виконувати розпорядження магістрату, не почнуть у важких обставинах підкорятися наказам государя. Тому-то у важкий час у государя завжди буде недолік у надійних людях, бо не можна вірити тому, що бачиш у спокійний час, коли громадяни потребують держави: тут кожен поспішає з обіцянками, кожен, благо смерть далеко, виявляє готовність пожертвувати життям за государя, але коли держава у важкий час потребує своїх громадян, їх зголошується небагато. І подібна перевірка тим небезпечніше, що вона буває всього одного разу. Тому мудрому государеві належить прийняти заходи до того, щоб громадяни завжди і за будь-яких обставин мали потребу в государі і в державі, — тільки тоді він зможе покластися на їх вірність.

Макиавелли Никколо. Избранные сочинения. — Москва, 1982. — С. 303—311, 328—331.

2. Із книги Томаса Мора «Золота книга, так же корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новій острів Утопія» про ідеальний державний лад на фантастичному острові Утопія (1516 р.)

Мор Томас (1478—1535 рр.) — англійський гуманіст, державний діяч, письменник; один із засновників утопічного соціалізму. Друг Еразма Роттердамського. Канцлер Англії в 1529—1532 рр. Будучи католиком, відмовився дати присягу королеві як «верховному голові» англійської церкви, після чого був звинувачений у державній зраді і страчений. Канонізований католицькою церквою у 1935 р.

У творі «Золота книга, так же корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія» (1516 р.), що містить опис ідеального ладу фантастичного острова Утопія (грецькою мовою *υτοπία* — не і *τοπος* — місце, букв. місце, якого немає), Мор зобразив суспільство, де немає приватної власності, праця є обов'язком для всіх і кожного, а розподіл продуктів відбувається за принципом цілковитої рівності.

* * *

Утопізм — термін для позначення будь-якої системи політичних ідей, що змальовує або захищає ідеал суспільства, в якому будуть досягнуті загальні мир і щастя, а його члени житимуть у довершених умовах. Вперше слово «утопія» вигадав і назвав ним свою книгу у 1516 р. Т. Мор але утопічні ідеї з'явилися задовго до появи його праці і сягають корінням у Біблію. Після книги Т. Мора з'явилося ще чимало утопій: «Нова Атлантида» Ф. Бекона (до 1617 р.) зображала ідеальне суспільство, де щастя досягається регулюванням життя наукою;

«Місто Сонця» Т. Кампанелли (1623 р.) характеризувало соціалістичну державу, громадяни якої спільно мешкали у громадських будинках, працювали кілька годин на день і засуджували неробство. Крім зазначених, можна ще назвати «Мандрівку до Ікарії» Е. Кабе (1840 р.), «Вісті з Нідеї, або Епоху щастя» У. Морріса (1891 р.), «Нову Утопію» Г. Уеллса (1905 р.) та ін.

Існує певний зв'язок між «багатівіковою мрією людства», що втілена у класичних утопіях, і соціалістичною реальністю СРСР, КНР, деяких країн «соціалістичного табору», де було здійснено грандіозну спробу втілити утопічні задуми в життя.

У сучасному розумінні «утопія» — ідеальне суспільство з досконалими умовами життя людей. Це слово може бути використано також для позначення надуманого соціального плану, який ігнорує реальні положення стосовно людської природи, насправді існуючих умов та обставин і таким чином залишається тільки у уяві, хоч би яким бажаним і привабливим здавався.

* * *

...На острові п'ятдесят чотири міста, усі обширні і прекрасні; мова, установи і закони у них абсолютно однакові. Розташування їх усіх також однакове; однакова всюди і зовнішність, наскільки це допускає місцевість. Найближчі з них стоять один від одного на двадцять чотири милі.

З іншого боку, жодне місто не є настільки відокремленим, щоб з нього не можна було б дістатися до іншого пішки за один день...

Ні у одного міста немає бажання розсунути свої межі, оскільки жителі його вважають себе швидше землеробами, ніж панами цих володінь...

У будинках цих живуть громадяни, що переселяються туди по черзі з міста... Хоча цей спосіб оновлення землеробів є загальноприйнятим, щоб нікому не доводилося проти волі дуже довго вести суворе життя, проте багато людей, що мають природну схильність до сільського життя випрошують собі більше число років. Землероби обробляють землю, годують худобу, заготовляють дрова і відвозять їх у місто зручним шляхом, по суші або по морю...

Про посадових осіб

Кожні тридцять сімейств обирають собі щорічно посадову особу, що іменується на їхній колишній мові сифогрантом... Усі сифогранти, числом двісті... таємним голосуванням намічають князя...

З сифогрантів постійно допускаються в сенат двоє, і всякий день різні. Є постанова, щоб зі справ, що стосуються республіки, жодна не виконувалася, якщо вона не підлягала обговоренню в сенаті за три дні до ухвалення рішення. Кримінальним злочиним вважається приймати рішення із суспільних справ крім сенату або народного зібрання...

Про заняття ремеслами

У всіх чоловіків і жінок є одне загальне заняття — землеробство, від якого ніхто не позбавлений. Йому вчать всі з дитинства, частково в школі шляхом засвоєння теорії, частково ж на найближчих до міста полях, куди

дітей виводять як би для гри, тоді як там вони не тільки дивляться, але під приводом фізичних вправ також і працюють.

Окрім землеробства (яким, як я сказав, займаються всі), кожен вивчає яке-небудь одне ремесло, як спеціальне. Це звичайно або прядіння шерсті, або виробництво льону, або ремесло каменярів, або робота по металу і по дереву...

У цілому місті з прилеглим до нього округом зі всіх чоловіків і жінок, придатних для роботи по своєму віку і силах, звільнення від неї дається ледве п'ятистам особам. У числі їх сифогранти, які хоча мають згідно із законом право не працювати, проте не позбавляють себе від праці, бажаючи своїм прикладом спонукати останніх більш охоче братися до праці. Тими ж пільгами насолоджуються ті, кому народ... дарує назавжди це звільнення для ґрунтового проходження наук. Якщо хто з цих осіб не виправдає покладену на нього надію, то його відправляють назад до ремісників. І навпаки, нерідко буває, що який-небудь робітник так старанно займається науками... і відрізняється такою великою старанністю, що звільняється від свого ремесла і просувається в розряд учених.

З цього стану учених вибирають послів, духівництво... і, нарешті, самого главу держави...

Про взаємне спілкування

(Тепер я розповім), як спілкуються окремі громадяни один з одним, які взаємини у всього народу і як розподіляються у них усі предмети...

На чолі сімейства стоїть старійшина. Дружини прислужують чоловікам, діти — батькам і взагалі молодші — старшим. Кожне місто розділене на чотири рівні частини. Посередині кожної частини є ринок з усякими предметами. Туди, в певні будинки, завозяться предмети виробництва кожного сімейства і окремі види їх розподіляються у роздріб по складах. У них кожен отець сімейства просить того, що потрібне йому і його близьким, і без грошей, абсолютно без усякої плати, отримує все, що не попросить. Та і навщо йому відмовляти в чому-небудь? Адже, по-перше, все є в достатній кількості, а по-друге, не може бути ніякого побоювання, що хто-небудь побажає більше, ніж потрібно. Навщо припускати, що зайвого попросить той, хто впевнений, що у нього ніколи ні в чому не буде нестачі?..

До згаданих мною ринків приєднані ринки для їстівних запасів, куди завозяться не тільки овочі, плоди і хліб, але також риба і всі їстівні частини чотириногих і птахів, для чого за містом влаштовані особливі місця, де річкова вода змиває гнилизну і грязь...

Крім того, на всякій вулиці є місткі палаци, віддалені один від одного на рівній відстані... До кожного з цих палаців приписано тридцять сімейств... Тут ці сім'ї повинні обідати. Завідувачки кухнею кожного палацу в певну

годину збираються на ринок і отримують їжу згідно вказаному ними числу своїх їдців.

Але в першу чергу беруться до уваги хворі, які лікуються в суспільних госпіталях. В утопійців є чотири лікарні, за стінами міста, на невеликій від них відстані.

Гусев Г.М. Странствия Великой Мечты. — М., 1987. — С. 172—175.

3. Із твору Мішеля Монтеня «Досліди» про суспільне життя (1580—1588 рр.)

Монтень Мішель де (1533—1592 рр.) — французький філософ епохи Відродження. Народився в сім'ї буржуа, що отримали дворянство. Закінчив коледж де вивчав право. У 1580—1588 рр. надрукував свій головний твір «Досліди». Виступав проти християнської етики, критикував етичні погляди істориків. Проводив ідею рівності людей і ідеалізував «природний стан» людства, вважаючи всі переваги щасливого життя втраченими з розвитком цивілізації. Вимагав відмови від думок, прийнятих на віру, призивав представити всі запитання на суд розуму.

* * *

...Отже, ми можемо, звичайно, назвати жителів Нового Світу варварами, якщо судити з погляду вимог розуму, але не на підставі порівняння з нами самими, бо у всякого роду варварстві ми залишили їх далеко позаду себе. Їх спосіб ведення війни чесний і благородний, і навіть вибачний і красивий — настільки, наскільки може бути вибачна і красива ця недуга людства: підставою для їх воєн є виключно потяг до доблесті. Вони починають війну не заради завоювання нових земель, бо все ще насолоджуються родючістю невинної природи, що забезпечує їх, без жодного зусилля з їхнього боку, всім необхідним для життя в такому достатку, що їм немає чого розширювати власні межі. Вони все ще перебувають в тому благословенному стані духу, коли в людині ще немає бажань понад ті, що викликаються його природними потребами; все те, що перевершує ці потреби, їм ні до чого. Усіх своїх однодумців, які приблизно однакового з ними віку, вони називають братами, молодших — своїми дітьми, людей похилого віку ж — батьками. Ці останні залишають своє майно у спадок всій общині, без розділу і без усякого іншого права на володіння ним, крім того, яке дарує їм природа. Якщо сусіди їх, перейшовши через гори, здійснюють на них напад і одержують перемогу, то вся здобич переможця — тільки в славі та ще у свідомості своєї переваги в силі і доблесті; їм немає справи до майна переможених, вони

повертаються у свою область, де у них немає недоліку ні в чому, а головне — у тому найбільшому благу, яке полягає в умінні насолоджуватися своєю часткою і задовольнятися нею. Так само поступають, у свою чергу, і вони самі, коли їм трапляється бути переможцями. Вони не вимагають від своїх полонених іншого викупу, окрім голосно зробленої заяви, що ті визнали себе переможеними; але протягом цілого сторіччя не знайшлося серед них такого, який не вважав за краще померти, ніж хоч скільки-небудь поступитися у своїх промовах або діях величчю своєї непохитної мужності; і не зустрінеш серед них такого, який із страху бути убитим і з'їденим зволив би попросити про те, щоб з ним не зробили цього. Вони надають полоненим повну свободу для того, щоб життя становило для них більшу ціну, і постійно тлумачать їм про загрозову їм близьку смерть, про муки, які їм належить витерпіти, про приготування, які ведуться з цією метою, про те, як вони розрубують їх на шматочки і ласуватимуть ними на своєму бенкеті. Усе це робиться виключно для того, щоб вирвати у них хоч би декілька малодушних і принижених слів або збудити в них бажання бігти і таким чином, налякавши їх і зломивши їх стійкість, відчути свою перевагу над ними.

Монтень М. Об искусстве жить достойно. — М., 1973. — С. 99—111.

4. Із книги Томмазо Кампанелли «Місто Сонця» про ідеальну (утопічну) державу (1602 р.)

Кампанелла Томмазо (Доменіко Джованні) (1568—1639 рр.) — італійський поет та філософ, один з перших теоретиків утопічного соціалізму. Народився у бідній сім'ї шевця, займався самоосвітою. У 1582 р. прийняв постриг у ченці. Переслідувався інквізицією за єретичні погляди. За участь у підготовці повстання, у 1599 р. був засуджений до довічного ув'язнення, провів у в'язниці 27 років, там же написав книгу «Місто Сонця». 1626 р., на прохання папи Римського Урбана VIII, звільнений. Щоб уникнути нового арешту, 1634 р. втік до Франції. Автор багатьох праць з філософії, теології, політики, астрономії, астрології, медицини. Найвідоміший твір «Місто Сонця» (1602 р., надрукований у 1623 р.). Ідеї утопічного соціалізму Кампанелла виклав під виглядом опису порядків на уявному острові Тапробана. У Місті Сонця не існує приватної власності, а також сім'ї та шлюбу; немає рабства. У виробництві, яке має ремісничий характер і здійснюється групами (5—10 осіб), обов'язковий робочий день триває 4 години. Усі громадяни займаються науками та сільськогосподарськими роботами. Потреби громадян прості і задовольняються шляхом розподілу продукції. Державний устрій у Місті Сонця поєднує авторитарні (керує державою одноособово правитель, якого іменують Сонцем, з трьома помічниками — Силою, Мудрістю, Любов'ю) і демократичні (Велика рада всіх громадян, Мала рада як представницький орган тощо) риси.

* * *

Єзуїти намагалися втілити в життя мрію Томмазо Кампанелли. З цією метою вони заснували в Південній Америці у XVII ст. навіть державу єзуїтів, у якій займалися місіонерською діяльністю серед індіців — гуарані.

Святенник Васко де Кірога (1470—1565 рр.) побудував на свій кошт два притулки, у яких жили і працювали разом іспанці й індіці на принципах Святої віри. Тому притулки й отримали назву Санта Фе. Поселення-притулки самі себе забезпечували, мали внутрішнє самоуправління, тут не було приватної власності, всі блага ділилися між усіма порівну. Шість годин на добу поселенці займалися землеробством, тваринництвом, ремеслом. У школах діти навчалися іспанській мові, грамоті, музиці, основам християнського віровчення, прилучалися до спорту. У притулках були лікарні, в яких надавали допомогу всім, хто її потребував.

* * *

...По велінню Мудрості у всьому місті стіни, внутрішні і зовнішні, нижні і верхні, розписані чудовим живописом, в дивно стрункій послідовності, що відображає всі науки. На зовнішніх стінах храму і на завісах, спадаючих, коли священник вимовляє слово, щоб не втрачався його голос, минувши слухачів, зображені всі зірки, з позначенням при кожній з них в трьох віршах її сил і рухів.

На внутрішній стороні стіни першого кола зображені всі математичні фігури, яких значно більше, ніж відкрито їх Архімедом і Евклідом. Величина їх знаходиться відповідно до розмірів стін, і кожна з них забезпечена відповідним пояснювальним написом в одному вірші: є там і визначення, і теореми, і тому подібне. На зовнішньому вигині стіни знаходиться велике зображення всієї землі в цілому; за ним слідує особливі картини всіляких областей, при яких поміщені короткі описи в прозі звичаїв, законів, походження і сил їх мешканців; також і алфавіти, що вживаються у всіх цих областях, накреслені тут над алфавітом Міста Сонця.

На внутрішній стороні стіни другого кола, або другого ряду будов, можна бачити як зображення, так і справжні шматки коштовних і простих каменів, мінералів і металів, з поясненнями при кожному в двох віршах. На зовнішній стороні зображені моря, річки, озера і джерела, що існують на світі; так само як і про вина, масла і всі рідини; вказано їх походження, якості і властивості; а на виступах стіни стоять сосуди, наповнені рідинами, витриманими від сотні до трьохсот років, для лікування різних хвороб. Там же, з відповідними віршами, знаходяться і справжні зображення граду, снігу, грози і всіх повітряних явищ...

...У Місті Сонця, де обов'язки, праця і робота розподіляються між усіма, кожному доводиться працювати не більше чотирьох годин у день; вільний час проводиться в приємних заняттях науками, бесіді, читанні, розповідях, письмі, прогулянках, розвитку розумових і тілесних здібностей, і все це робиться радісно. Не дозволяється лише грати в кості, камінчики, шахи і інші сидячі ігри, а грають там у м'яч, у лапу, в обруч, борються, стріляють

в ціль з лука, аркебузів, метають списи і так далі. Вони стверджують, що крайня убогість робить людей негідниками, хитрими, лукавими, злодіями, підступними, знедоленими людьми, брехунами, лжесвідками і т. д., а багатство — гордовитими, гордими, неуками, зрадниками, що міркують про те, чого вони не знають, обманщиками, хвальками, черствими, кривдниками і так далі. Тоді як община робить усіх одночасно і багатими, і разом з тим бідними: багатими — тому що у них є все, бідними — тому що у них немає ніякої власності, і тому не вони служать речам, а речі служать їм...

...Землеробству приділяється виняткова увага: немає жодної п'яді землі, що не приносить плоду. Вони погодяться з вітрами і сприятливими зірками і, залишивши в місті тільки небагатьох, виходять усі озброєними на поля: орати, сіяти, полоти, жати, збирати хліб і збирати виноград; йдуть з трубами, прапорами і виконують належним чином усі роботи в найкоротший час. Вони користуються возами, оснащеними вітрилами, які можуть рухатися і проти вітру, а коли немає вітру, то завдяки дивно майстерно влаштованій колісній передачі віз тягне всього одна тварина. Прекрасне видовище! Тим часом озброєна польова варта робить обходи, постійно змінюючи один одного. Землю вони не удобрюють ні гноєм, ні мулом, вважаючи що від цього загниває насіння і при живанні їх в їжу розслабляють тіло і скорочують життя, подібно до того як жінки прикрашені, а не прекрасні завдяки своїй діяльності, породжують кволе потомство. Тому і землю вони не прикрашають, а ретельно її обробляють, користуючись при цьому таємними засобами, які прискорюють сходи, умножають урожай і оберігають насіння. На цей предмет вони мають книгу під назвою «Георгіка». Потрібна частина землі зорюється, а остання йде під пасовище худобі.

...Закони їх нечисленні, короткі і ясні. Вони вирізані всі на мідній дошці біля дверей храму, тобто під колонадою; і на окремих колонах можна бачити визначення речей у метафізичному, надзвичайно стислому стилі; саме: що таке бог, що таке ангел, мир, зірка, людина, доля, доблесть і так далі, усе це визначено дуже тонко. Там же написані визначення всіх чеснот, і біля кожної колони, на якій написано відповідне визначення, знаходяться крісла або судилища суддів усіх цих чеснот. Під час судочинства судді сидять там і говорять обвинуваченому: «Син мій, ти прогрішив проти цього священного визначення (добродійності, великодушності і т. д.). Читай!». І після обговорення справи засуджують обвинуваченого до покарання за провину, ним скоєного (тобто за лиходійство, легкодухість, гордість, недбайливість і т. д.). А звинувачувальні вирoki є дійсними і вірними ліками і сприймаються швидше як щось приємне, а не покарання.

5. Із твору Томаса Гоббса «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та світської» про походження держави (1651 р.)

Гоббс Томас (1588—1679 рр.) — англійський філософ. Народився в сім'ї приходського священника. У 1608 р. закінчив Оксфордський університет. Політичні погляди викладені у працях «Філософські основи вчення про громадянина» (1642 р.), «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та світської» (1651 р.) та ін..

Державу Т. Гоббс називав «Левіафаном» — штучним утворенням, сконструйованим людьми. Угоди, за допомогою яких створений Левіафан, виконують роль Божого веління. На його думку, держава створюється людьми для того, щоб з її допомогою покінчити з «війною всіх проти всіх», позбутися страху незахищеності й постійної загрози насильницької смерті. Уклавши одного разу суспільний договір і перейшовши до громадянського стану, люди втрачають можливість змінити обрану форму правління, звільнитися з-під дії верховної влади і не можуть вести боротьбу проти неї за винятком тих випадків, коли існує загроза самому їхньому існуванню. Захист власного життя спирається на закон самозбереження, який є найвищим законом усієї природи й не може порушуватися навіть державою. Держава гарантує підданам свободу, яка дозволяє робити все, що не заборонене правом.

Повноваження верховної влади щодо підданих необмежені, причому її носій — суверен — ніяким договором з народом не зв'язаний і тому не несе перед ним відповідальності. Але коли суверен не забезпечує підданим безпеки, вони використовують «право самозахисту». Суверен сам видає й відміняє закони, оголошує війну та укладає мир, призначає всіх посадових осіб тощо. Його прерогативи неподільні й нікому не передаються. Гоббс вважав, що поділ влади веде до руйнування держави, оскільки розділені влади взаємно знищують одна одну. Він розумів, що обґрунтовує і можливість тиранічного використання такої необмеженої і безконтрольної влади держави, але віддавав їй перевагу перед зіткненням приватних інтересів і суспільними конфліктами.

Обґрунтовуючи необмежену владу держави, Гоббс вважав можливими лише три форми її здійснення: монархію, демократію та аристократію. Відрізняються вони не за сутністю верховної влади, а за ступенем придатності для здійснення тієї мети, задля якої були встановлені. Монархія, на його думку, краще від інших форм правління відображає і реалізує абсолютний характер влади держави.

* * *

...Така загальна влада, яка була б здатна захищати людей від вторгнення чужоземців і від несправедливостей, що заподіюють один одному, і, таким чином, доставити їм ту безпеку, при якій вони могли б годуватися від праці рук своїх і від плодів землі і жити в достатку, може бути споруджена тільки одним шляхом, а саме шляхом зосередження всієї влади і сили в одній людині або в зборах людей, які більшістю голосів могли б звести всю волю громадян в єдину волю. Інакше кажучи, для встановлення загальної влади необхідно, щоб люди призначили одну людину або збори людей, які являлися б їх представниками; щоб кожна людина вважала себе довірительом відносно

всього, що носій загальної особи робитиме сам, або змусить робити інших в цілях збереження загального миру і безпеки, і визнав себе відповідальним за це; щоб кожен підпорядкував свою волю і думку волі і думці носія загальної особи. Це більше, ніж згода або одностайність. Це реальна єдність, втілена в одній особі за допомогою угоди, укладеної кожною людиною з кожним іншим, таким чином, неначебто кожна людина сказала кожному іншому: я уповноважую цю людину або ці збори осіб і передаю їм моє право управляти собою за тієї умови, якщо вони таким же чином передадуть йому своє право і санкціонують всі його дії. Якщо це здійснилося, то безліч людей, об'єднані таким чином в одній особі, називається державою, по-латині — *civitas*. Таке народження того великого Левіафана або, вірніше (виражаючись шанобливіше), того смертного бога, якому ми під владцтвом безсмертного бога зобов'язані своїм миром і своїм захистом. Бо завдяки повноваженням, даним йому кожною окремою людиною в державі, вказана людина, або збори осіб, користується такою величезною зосередженою в нім силою і владою, що не обираються цією силою і владою. Страх робить цю людину, або ці збори осіб, здатними направляти волю всіх людей до внутрішнього світу і до взаємної допомоги проти зовнішніх ворогів. У цій людині або зборах осіб полягає суть держави, яка потребує наступного визначення: держава є єдина особа, відповідальна за державні дії, які з'єднали себе шляхом взаємного договору між собою величезної кількості людей, з тим щоб ця особа могла використовувати силу і засоби всіх їх так, як визнає необхідним для їх світу і загального захисту.

Гоббс Т. Левіафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. // Избранные произведения. — М., 1964, — Т. 2. — С. 196—197.

6. Із твору Джерарда Уїнстенлі «Закон свободи, викладений у вигляді програми, або відновлення істинної системи правління» (1651—1652 рр.)

Уїнстенлі Джерард (1609—?1660 рр.) — англійський філософ, ідеолог «істинних левеллерів» — радикальної демократичної партії в період Англійської буржуазної революції XVII ст. (Левеллери виступали за ліквідацію монархії, палати лордів, станових привілеїв, за встановлення в Англії республіки з однопалатним парламентом, за загальне виборче право, рівність усіх перед законом, за корінну реформу суду і права.) Народився Уїнстенлі в сім'ї купця. У 30-х рр. XVII ст. займався в Лондоні торговельною справою, але розорився й у 1643 р. переїхав у графство Суррей, де працював наймитом. Згодом став сектантським проповідником серед створеної ним громади «істинних левеллерів» (зрівнювачів), яких називали ще й

«дигерами» (копачами). У квітні 1649 р. створив зі своїх прихильників у містечку Кобем того ж графства колонію, яка стала першим у Західній Європі комуністичним експериментом. Навесні 1650 р. рух «копачів» та їхню колонію було розгромлено лендлордами і найманцями. Останні роки життя присвятив творчій праці. Його перу належать памфлети «Новий закон справедливості» (1649 р.), «Новорічний дарунок парламенту та армії» (1649—1650 рр.), «Декларація бідного пригнобленого люду Англії» (1650), «Звернення до всіх англійців» (1650 р.), «Закон свободи, викладений у вигляді програми, або відновлення істинної системи правління» (1651—1652 рр.) та ін.

* * *

Політико-правові ідеї Уїнстенлі мали своєю платформою вчення Платона, раннього християнства, Томаса Мора, Томмазо Кампанелли. Такі погляди виходили з необхідності досягнення повної соціальної справедливості і заснування «Вільної Республіки» трудівників шляхом здійснення аграрного перевороту, знищення класів, експлуатації людини людиною, скасування приватної й установлення суспільної власності на землю, ліквідації грошей, купівлі-продажу, роботи за наймом, майнової нерівності, запровадження зрівняльного розподілу через громадські магазини, обов'язкових праці і навчання, натурального домашнього промислового виробництва тощо. На думку Уїнстенлі існує два види державного правління — королівське (це «влада розбійників з великої дороги») та республіканське, засноване на природному законі загального самозбереження, на законах істинної свободи, тобто на праві справедливості, а не сили. Державне правління складається з трьох головних елементів: а) ухвалення справедливих законів; б) правильний підбір «належних посадових осіб»; в) сумлінне виконання законів. Останні повинні прийматись виключно парламентом, бути святинею для чиновників і для народу, «головним суддею всіх їх вчинків». Хто застосовуватиме закон за гроші чи іншу винагороду, підлягає смертній карі як зрадник республіки. Але будь-який закон, що посягатиме на основи суспільного землекористування, повинен бути рішуче відкинутий. Усі посадові особи республіки переобираються щороку для того, щоб «запобігти виникненню честолюбства і зажерливості», «виродженню в них чесності».

* * *

...Кожна сім'я житиме окремо, як і тепер. Кожен чоловік матиме свою дружину, і кожна жінка — свого чоловіка, як і тепер. Усяка справа буде доведена до більшої досконалості, ніж тепер. Усі діти будуть освічені і виховані в більшому підпорядкуванні батькам і старшим, ніж тепер. Земля буде оброблена, і зібрані плоди доставлятимуться на склади загальними зусиллями кожної сім'ї: багатства складів будуть загальними запасами для кожної сім'ї. У країні не буде ні дармоїдів, ні жебраків.

А оскільки можуть виникнути порушення від безрозсудного нецтва, то для цієї мети буде доданий закон.

Бо якщо хто-небудь образить свого сусіда зухвалими словами, або нанесенням йому ударів, або завданням образи дружині сусіда або його дітям, або якого-небудь збитку його будинку або обстановці, що знаходиться в нім, або якщо хто надумається жити в неробстві за рахунок праці інших людей, то будуть закони для його строгого покарання і посадові особи,

які стежитимуть за виконанням цих законів згідно належному порядку республіканського правління заради спокою кожної сім'ї в країні.

...Деякі люди, почувши про загальну свободу, вважають, що повинна бути спільність усіх плодів землі, незалежно від того, чи будуть вони працювати чи ні, і тому вони розраховують жити в неробстві за рахунок праці інших людей.

Інші, унаслідок того ж самого безрозсудного скотинячого неуцтва, вважають, що буде спільність усіх мужів і дружин, і тому мають намір вести скотинячий спосіб життя.

Інші думають, що не буде закону, але що все прийде в повне сум'яття через відсутність уряду, але справжня програма доводить зворотне.

Саме тому, що повинні і можуть відбуватися порушення від неуцтва і раптових фантазій, доданий закон.

Те, що дійсна справедливість, з моєї точки зору, іменує спільністю, полягає в звільненні землі від усякого роду королівської кабали, лордів, майорів, від тих, що пригноблюють-лендлордів, що явилися результатом завоювання, подібно до грабіжника, що віднімає гаманець у чесної людини на великій дорозі, тому що він сильніший.

І в тому, що ні земля, ні плоди її не будуть продаватися, ні купуватимуться населенням один у одного, оскільки це є рабством, принесеним королями-завойовниками, які ставили своє клеймо на сріблі, щоб кожен купував і продавав від його імені.

І хоча тепер це буває, але люди не житимуть в неробстві, бо земля буде оброблена і урожай зібраний, а плоди будуть звезені в комори і складські приміщення силами кожної сім'ї, відповідно до того, як це по порядку буде показано нижче.

Кожна людина виховуватиметься, вивчаючи ремесла і види сільськогосподарської праці, і всі ремесла підтримуватимуться і поліпшуватимуться ради збагачення республіки в набагато більшому ступені, ніж тепер, при королівській владі.

Кожен ремісник отримуватиме матеріали — шкіру, шерсть, льон, злаки і тому подібне — з суспільних складів для обробки їх, не продаючи і не купуючи нічого. І коли різні роботи будуть проведені, то одяг, взуття, шапки і тому подібне буде доставлено ремісниками в спеціальні магазини, як це практикується і тепер, без купівлі і продажу. І кожна сім'я, оскільки вона потребує таких речей, яких вона не може виготовити сама, піде в ці магазини і отримає без грошей абсолютно так само, як тепер отримує за гроші; нижче все це буде пояснено по порядку.

Якщо хто-небудь скаже, що це породжуватиме неробство, я відповім, що дана програма доводить зворотне, оскільки ті, що дармоїдствують і жебракують будуть примушені працювати.

...Як хлопчики виховуватимуться в навчанні і праці, так і дівчатка навчатимуться читанню, шиттю, в'язанню, прядінню льону і шерсті, музиці і іншим легким і витонченим роботам для того, щоб поповнювати склади льняними і шерстяними тканинами, так і для прикраси приватних будинків рукоділлям.

Якщо ця програма буде прийнята, у країні не буде ні нероб, ні жебраків, і багато робіт буде виконано для збагачення загальної казни тими, хто нині нічого не робить.

При керівництві яким-небудь ремеслом не допускайте, щоб молодий розум зустрічав перешкоди у своїх винаходах, і якщо хто-небудь побажає по-новому прикласти свої знання в ремеслі або в науці, спостерігачі повинні не заважати йому, а заохочувати його в цьому, так щоб дух пізнання отримав повний розвиток у людині для вивчення всіх таємниць у всякому мистецтві.

...Склади будуть всюди, як у селах, так і в містах, куди завозитимуться всі плоди землі і всі вироби ремісників, звідти вони видаватимуться окремим сім'ям і кожному по потребі, для його користування, або ж вони доставлятимуться на кораблях в інші країни для обміну на такі речі, яких наша країна не виготовлятиме.

Бо всі плоди праць господарів і ремісників усередині країни і доставлені кораблями з інших країн будуть призначені для загальних запасів. Оскільки кожен працює для поповнення загальних запасів, то кожен вільно користуватиметься будь-яким предметом зі складу для свого задоволення і забезпеченого життя, без купівлі і продажу і без жодного обмеження.

Маючи ж їжу, одяг і житло і приємне спілкування з подібними до себе, чого може ще бажати собі людина в дні перебування його на землі? Насправді, жадібна, зарозуміла і скотоподібна людина побажає більшого, або для того, щоб лежати поряд і споглядати їх, або для того, щоб розтратити і зіпсувати їх, тоді як інші брати житимуть у нужді, унаслідок неоліку їх для вживання.

Але закони і вірні посадові особи вільної республіки регулюватимуть безрозсудні дії подібних осіб.

...Якщо хто-небудь відмовиться вчитися ремеслу, або робити під час сівби або жнив, або відмовиться бути хранителем у складах, проте захоче харчуватися і одягатися, як і трудящі люди, то охоронець спочатку перестерігатиме його наодинці; якщо він перебуватиме в неробстві, охоронці зроблять йому догану, після чого йому буде даний місячний термін у присутності народу; при подальшому неробстві він буде покараний батою і знову залишений на волі на один місяць; при подальшій непокорі він буде переданий до рук доглядача за примусовою працею і призначений на роботу на дванадцять місяців або на термін, поки не підкорятиметься

правильному порядку. Причиною, по якій кожен хлопець повинен бути навчений тій або іншій роботі, є запобігання зарозумілості і незадоволеності; це робиться заради їх фізичного здоров'я, для насолоди розуму, щоб вони мали можливість вільно трудитися спільно з іншими. І це забезпечить республіку достатком їжі і всього необхідного.

Уинстенли Дж. Избранные памфлеты. —
М., 1950, — С. 31, 34, 38, 41, 45.

7.3 «Теологічно-політичного трактату» Бенедикта Спінози «Про основи держави, про природне й цивільне право кожного і про право верховної влади» (1670 р.)

Спіноза Барух (Бенедикт) (1632—1677 рр.) — нідерландський філософ. Народився в сім'ї єврейського купця. Після смерті батька в 1654 р. очолив його справу і одночасно почав займатися науковою діяльністю. Виступив проти іудаїзму і у 1656 р. був «відлучений» від єврейської общини. Прихильник республіканської форми правління. Основні твори: «Короткий трактат про Бога, людину та її щастя» (1660 р.), «Теологічно-політичний трактат» (1670 р.), «Етика» (1677 р.).

Як і багато інших мислителів XVII ст., Спіноза ототожнював суспільство і державу. Остання виникає, на його думку, не внаслідок певних соціально-економічних процесів, а на основі суспільного договору, з необхідності влади і законів як норм, «що гамують і стримують пристрасті і непогамовані пориви людей». Звідси випливає, що призначення держави — полегшити кожній людині можливість дотримуватися розуму і таким чином набути собі свободу.

Зразок устрою держави Спіноза відшукав в історії єврейського народу. Коли євреї вийшли з Єгипту і, звільнившись від єгипетських законів, повернулися до природного стану, вони, за порадою Мойсея, вирішили передати свої природні права Богові, зобов'язавшись дослухатися його законів. Це сталося шляхом вільного договору після того, як євреї переконалися в могутні Бога. На підставі цього договору всі євреї залишалися рівними перед Богом і в безпосередньому спілкуванні з ним. У той же час філософ вважав, що для релігії як і для держави, шкідливо коли служителі церкви керують справами держави, прагнуть підкорити божественним законам думки, які можуть бути предметом обговорення між людьми.

Досягнення свободи, вважав Спіноза, можливе лише для вельми обмеженого кола людей, «мудреців», здатних піднятися до вершин інтелектуального пізнання. Саме для них у першу чергу Спіноза й призначав своє філософське вчення. Що ж стосується переважної маси народу, то, писав він, «позбавити натовп забобонів так само неможливо, як і страху». Тому, вважав він, народ повинен триматися тих релігійних забобонів, які сам Спіноза так рішуче розкритикував. Спіноза навіть переконаний, що забобони необхідні для формування етичної поведінки «натовпу», оскільки він не здатний поводитись належно, користуючись розумом.

* * *

...Суспільство може бути створене без усякої суперечності з природним правом, а всякий договір завжди може бути укладений з найбільшою певністю, якщо, звичайно, кожний перенесе на суспільство всю могутність, яку він має. Вона, відтак, одна буде мати найвище природне право на все, тобто найвище домінування, якого кожний буде зобов'язаний слухатися чи добровільно, чи під страхом найвищої кари. Але право такого суспільства називається демократією, яка тому визначається як загальне зібрання людей, котрі спільно мають верховне право на все, що вони можуть. Із цього випливає, що верховна влада не пов'язується ніяким законом, але всі повинні їй в усьому слухатися. Адже всі повинні були мовчазно чи відверто погодитись на це, коли переносили на неї всю свою силу самозахисту, тобто все своє право. Звичайно, якщо вони хотіли зберегти собі якесь право, то повинні були в той же час подбати і про те, чим би можна було безкарно його захищати. Але оскільки вони цього не зробили і не могли зробити без розчленування, а отже, й без руйнування держави, то тим самим вони безумовно підкорилися волі верховної влади. А оскільки вони це зробили безумовно, і до того ж як з необхідності, так і за порадою самого розуму (як ми вже показали), то звідси випливає, що, якщо ми не бажаємо бути ворогами держави і діяти всупереч розуму, який радить захищати державу всіма силами, ми зобов'язані безумовно виконати всі накази верховної влади, хоча б вона звеліла вчинити найбільшу дурницю. Адже розум наказує виконати й таку, щоб із двох лих обрати менше.

Додайте, що цей ризик, а саме: абсолютно підкоритися домінуванню і сваволі іншого, кожний легко міг взяти на себе, бо, як ми показали, верховній владі належить це право — (право) наказувати все, що вона хоче, тільки доти, доки вона справді має верховну владу. Якщо ж вона втратить її, то водночас втрачає і право наказувати, і воно дістається тому чи тим, хто його придбав і може утверджувати. Тому дуже рідко може трапитись так, щоб верховна влада наказувала чинити найбільше безглуздя. Адже для неї надзвичайно важливо дбати про спільне благо і все спрямовувати за вказівкою розуму, щоб забезпечити себе й утримати домінування: «Адже насильницького панування, — як говорить Сенека, — ніхто довго не витримував». До того ж у демократичній державі менше слід боятися дурниць, бо майже неможливо, щоб більшість зборів, якщо вони великі, зійшлося на одному безглузді. Далі, адже його основа й мета, як ми також показали, полягає не в чому іншому, як в уникненні безглуздя бажань і в утриманні людей, наскільки можливо це зробити, в межах розуму, аби вони жили у згоді й мирно. Бо якщо знищити цю основу, тоді й уся будівля легко рушиться.

Отже, піклуватися про це належить тільки верхній владі, підданцям же, як ми сказали, належить виконувати її накази і не визнавати іншого права, крім того, яке верховна влада оголошує за право. Але, можливо, хтось подумає, що ми таким чином перетворюємо підданців на рабів, тому що думають, ніби рабом є той, хто діє за наказом, а вільний той, хто виявляє свою волю. Це, звичайно, абсолютно неправильно, бо насправді хто таким чином збурюється згідно зі своєю примхою і не може ні бачити, ні зробити нічого, що йому корисно, той є рабом найвищою мірою, і тільки той вільний, хто, не кривлячи душею, живе, керуючись самим розумом. Звичайно, дія за наказом, тобто послух, певним чином знищує свободу, але робить рабом не це, а основа дії. Якщо метою дії є користь не самого діяча, але повелителя, тоді діяч є рабом і самому собі не потрібним. Але в державі й імперії, де найвищий закон є благом для всього народу, а не лише для повелителя, той, хто в усьому слухається верхньої влади, повинен бути названий не собі ж не потрібним рабом, а підданцем, а тому та держава найбільш вільна, закони якої ґрунтуються на здоровому глузді. Там-бо кожний, коли захоче, може бути вільним, тобто, не кривлячи душею, жити за вказівкою розуму.

Так само й діти, хоч вони зобов'язані слухатися всіх наказів батьків, не є, однак, рабами, бо накази батьків найбільше спрямовані на користь дітей. Отже, ми визнаємо велику різницю між рабом, сином і підлеглим. Вони визначаються так: рабом є той, хто зобов'язаний підкорятися волі пана, яка має на увазі користь тільки для повелителя; сином же — той, хто робить за наказом батька те, що йому корисне. Нарешті, підлеглий — той, хто робить за наказом верхньої влади те, що корисне суспільству, а отже, і йому. І я думаю, що я переконливо показав підвалини демократичної держави. Я вважав за потрібне говорити про це більше, ніж про всіх інших, тому що, здавалося, воно найбільш природне і найбільш наближається до свободи, яку природа дає кожному, бо в цьому кожний переносить своє природне право не на іншого, позбавивши себе на майбутнє права голосу, а на більшу частину всього суспільства, одиницею якого він є. І на цій підставі всі є рівними, як раніше — в природному стані.

Потім, коли я вирішив говорити про користь свободи в державі, я захотів говорити спеціально тільки про цю форму правління, тому що вона найбільше сприяє моєму наміру. А відтак підвалини решти форм влади я розбирати не буду. І, щоб спізнати їхнє право, нам уже не потрібно знати, звідки вони його одержали і чи часто одержують: адже це з показаного нині достатньо добре видно. Бо відомо, що верховне право наказувати все, що хочеться, належить тому, хто має найвищу могутність, хай буде це одна особа, чи декілька, чи, нарешті, всі, і, крім того, відомо, що всякий, хто добровільно чи з примусу переніс на іншого владу самозахисту, той цілком поступився своїм природним правом і, отже, вирішив слухатися

його безумовно у всьому. Тому він зобов'язаний все виконувати, доки цар, чи аристократи, чи народ зберігають набуту найвищу могутність, яка була підставою перенесення на них права. Більшого додавати до цього немає потреби...

...Якби керувати розумами було так само легко, як і мовами, то кожен царював би спокійно і не було б ніякого насильницького правління, бо кожен жив би, погодившись з вдачею правлячих, і лише на підставі їх рішення судив би про те, що істинно або помилково, добре або погано, справедливо або несправедливо. Але, як ми відмітили на початку розділу XVII, це, тобто щоб розум необмежено знаходився у владі іншого, не може трапитися, оскільки ніхто не може перенести на іншого своє природне право, або свою здатність вільно міркувати і судити про які б то не було речі, і ніхто не може бути примушений до цього. Отже з цього, виходить, що те правління вважається насильницьким, яке робить замах на розуми, і що верховна величність, мабуть, робить несправедливості підданам і узурпує їх право, коли хоче наказати, що кожен повинен приймати як істину і відкидати як брехню і якими думками, далі, розум кожного повинен спонукати до благоговіння перед богом: адже це є право кожного, яким ніхто, хоч би він і бажав цього, не може поступитися. Я визнаю, що думка може бути упереджена багатьма і майже неймовірними способами, і притому так, що вона хоча прямо і не знаходиться у владі іншого, проте до такого ступеня залежить від іншого, що справедливо можна вважати його не вільним. Але, як би не ухитрялося в цьому відношенні мистецтво, ніколи справа не доходила до того, щоб люди коли-небудь не усвідомлювали, що кожен володіє достатньою мірою своїм розумінням і що в поглядах існує стільки ж відмінностей, як і в смаках. Мойсей, який не за допомогою хитрості, але завдяки божественній чесноті впливав на думку свого народу, тому що вважався людиною божественною, таким, що говорив і робив все по божественному натхненню, і той, проте, не міг уникнути народного гомону і мінливих тлумачень, а тим менш решта монархів; і якщо це можна було б мислити яким-небудь чином, то воно було б в усякому разі мислимо лише для монархічної держави, але зовсім не для демократичної, якою колегіально управляють усі або велика частина народу; думаю, що причина цього для всіх ясна.

Таким чином, скільки б не думали, що верховні власті розпоряджаються всім і що вони суть тлумачення права і благочестя, вони, проте, ніколи не будуть у змозі змусити людей не висловлювати думки про які-небудь речі згідно з їх власним чином думок і відповідно не відчувати, або іншого ефекту. Вірно, звичайно, що власті по праву можуть вважати ворогами всіх, хто з ними не згоден безумовно у всьому, але ми міркуємо тепер не про право їх, але про те, що корисно. Адже я допускаю, що по праву вони можуть царювати з найбільшим насильством і прирікати громадян на

смерть з найнікчемніших приводів; але ніхто не скаже, що це можна робити, не пошкодитись у здоровому глузді. Більш того, оскільки вони можуть це робити тільки з великим ризиком для всієї держави, то ми можемо також заперечувати, що у них є необмежена сила для цього і подібних речей, а отже, у них немає і необмеженого права для цього, адже ми показали, що право верховних властей визначається їх силою.

Отже, якщо ніхто не може поступитися своєю свободою судити і мислити про те, про що він хоче, але кожен за найвищим правом природи є пан своїх думок, то звідси випливає, що в державі ніколи не можна, не побоюючись дуже нещасних наслідків, домагатися того, щоб люди, хоч би у них були різні і протилежні думки, нічого, проте, не говорили інакше, як з розпорядження верховних властей, бо і найдосвідченіші, не говорячи вже про натовп, не уміють мовчати. Це загальний недолік людей — довіряти іншим свої плани, хоча і потрібно мовчати; отже, той уряд самий насильницький, при якому заперечується свобода за кожним говорити і учити тому, що він думає, і, навпаки, той уряд помірний, при якому ця сама свобода дається кожному. Але справді ми жодним чином не можемо заперечувати, що величність може бути ображена стільки ж словом, скільки і ділом; і, отже, якщо неможливо абсолютно позбавити підданих цієї свободи, то і назад, вельми згубно буде допустити її необмежено. Тому нам належить тут досліджувати, до якої межі ця свобода може і повинна даватися кожному без збитку для спокою в державі і без порушення права верховних властей; це, як я на початку розділу XVI нагадав, було головною моєю метою.

З вище пояснених заснувань держави вельми ясно виходить, що кінцева його мета полягає не в тому, щоб панувати і тримати людей у страху, підпорядковуючи їх владі іншого, але, навпаки, у тому, щоб кожного звільнити від страху, щоб він жив у безпеці, наскільки це можливо, тобто щоб він найкращим чином утримував своє природне право на існування і діяльність без шкоди собі й іншому. Мета держави, говорю, не в тому, щоб перетворювати людей з розумних істот у тварин або автомати, але, навпаки, у тому, щоб їх душа і тіло відправляли свої функції, не наражаючись на небезпеку, а самі вони користувалися вільним розумом і щоб вони не змагалися один з одним у ненависті, гніві або хитрості і не відносилися вороже один до одного. Отже, мета держави насправді є свобода. Далі, ми бачили, що для утворення держави необхідне було тільки одне, саме: щоб уся законодавча влада знаходилася у всіх або декількох, або в одного. Бо оскільки вільна думка людей вельми різноманітна і кожен окремо думає, що він все знає, і так як неможливо, щоб усі думали однаково і говорили єдиними вустами, то вони не могли б жити мирно, якби кожен не поступився правом діяти згідно з вирішенням тільки своєї душі.

Таким чином, кожен поступився тільки правом діяти за власним рішенням, а не правом міркувати і судити про що-небудь; отже, і ніхто без порушення права верховних властей не може діяти проти їх рішення, але цілком може думати і судити, а отже, і говорити, аби просто тільки говорив або учив і захищав свою думку тільки розумом, а не хитрістю, гнівом, ненавистю і без наміру ввести що-небудь у державі завдяки авторитету свого рішення. Наприклад, якщо хто показує, що який-небудь закон суперечить здоровому глузду, і тому думає, що він повинен бути скасований, якщо в той же час він свою думку повергає на обговорення верховної влади (якій тільки і личить ухвалювати і відмінити закони) і нічого тим часом не робить всупереч розпорядженню того закону, то він, звичайно, надає послугу державі, як кожен доблесний громадянин, але якщо, навпаки, він робить це з метою звинуватити в неправосудді начальство і зробити його ненависним для натовпу або бунтівливо прагне всупереч волі начальства відмінити той закон, то він підбурник і бунтівник.

Отже, ми бачимо, яким чином кожен, не порушуючи права і авторитету верховних властей, не порушуючи миру в державі, може говорити і учити тому, що він думає, саме: якщо він рішення про все, що повинне зробити, надає їм же і нічого проти їх рішення не робить, хоча і повинен часто вчиняти проти того, що він вважає хорошим і що він відкрито висловлює. Це, звичайно, він може робити, не порушуючи справедливості і благочестя, навіть повинен робити, якщо хоче показати себе справедливим і благочестивим, бо, як ми вже показали, справедливість залежить тільки від вирішення верховних властей і, отже, ніхто не може звідси бути справедливим, якщо він не живе по загальноприйнятих рішеннях. Вище ж благочестя (по тому, що ми в попередньому розділі показали) є те, яке виявляється в турботах про світ і спокій держави, але воно не може зберегтися, якщо кожен почав би жити по велінню свого серця; отже, і не благочестиво робити по своєму бажанню що-небудь проти вирішення верховної влади, підданим якої є, оскільки від цього, якби це кожному було дозволене, неодмінно прослідувало б падіння держави. Навіть більше: він нічого не може робити проти рішення і розпорядження власного розуму, поки він діє згідно вирішенням верховної влади; адже він за порадою самого розуму цілком вирішив перенести на неї своє право жити за своєю власною думкою.

Втім, це ми можемо підтвердити і самою практикою, бо в зборах як вищих, так і нижчих властей рідко що-небудь робиться за одностайним голосуванням усіх членів, і, проте, все робиться за загальним рішенням усіх, саме: як тих, хто подавав голос проти, так і тих, хто подавав його за.

8. Із твору Жана Мельє «Заповіт» про соціальну несправедливість (перша чверть XVIII ст.)

Мельє Жан (1664—1729 рр.) — французький філософ, представник утопічного соціалізму. Народився в сім'ї ткача. У 1689 р. став сільським священиком. Свій єдиний твір «Заповіт» завершив незадовго до смерті.

«Заповіт» представляє собою перший у часі зразок учіння про суспільство і його долю. Критику соціальної несправедливості Мельє поєднував із закликком побудувати суспільство, засноване на колективній власності. Об'єднання трудящих, їх повстання проти гнобителів проголошував справою, самого народу й головною передумовою переходу до нового суспільства, у якому не буде ні багатих ні бідних, ні гнобителів ні гноблених. Вважав справедливим те суспільство, де всі рівні й спільно володіють майном. Коріння зла вбачав у неграмотності народу.

* * *

...Ах, дорогі друзі, якби ви знали всю безглуздість і нісенітність тих казок, якими вас годують під приводом релігії, якби ви знали, як несправедливо і обурливо зловживають владою, захопленою над вами під приводом управління вами, ви, поза сумнівом, лише зневажали б все те, перед чим вас примушують приклонитися, і всі палали б ненавистю і обуренням до всіх тих, хто експлуатує вас, так погано управляє вами, так мерзотно поводить з вами. З цієї нагоди мені згадується побажання однієї людини; він не відрізнявся освітою і ученістю, але, мабуть, був не позбавлений здорового глузду, щоб тверезо судити про всі ті обурливі зловживання і обряди, які я тут засуджую. Судячи з його манери висловлювання, він, мабуть, був достатньо прозорливий і достатньо проник у ту таємницю несправедливості, про яку я вам говорив, оскільки він добре зрозумів, хто її створив і надихнув. Він висловив побажання, щоб «усі сильні миру і знатні пани були перевішані і задушені петлями з кишок священиків». Ця думка не може не справити грубого і різкого враження, але йому не можна відмовити в наївній прямоті. Вона коротка, але красномовна, оскільки в декількох словах висловлює все, чого заслуговують подібні люди. Що стосується мене, дорогі друзі, то якби мені довелося висловити своє побажання із цього приводу (а я не забув би висловити його, якби воно мало свою дію), то я бажав би мати м'язи і силу Геркулеса, щоб очистити світ від усіх пороків і несправедливості, і із задоволенням убив би всіх цих гідр помилок і несправедливості, що заподіюють стільки страждань усім народам світу. Не подумайте, дорогі друзі, що я спираюсь тут на які-небудь відчуття особистої помсти і ворожнечі, які-небудь особисті інтереси; ні, друзі, я пишу і говорю це зовсім не під впливом пристрасті, не вона вселяє мені ці відчуття, мною керує тільки прагнення до справедливості

й істини, які я бачу так обурливо пригнобленими, і відразу до пороку і несправедливості, які зухвало панують всюди. Ніяка ненависть, ніяка відраза не буде надмірна по відношенню до людей, які є винуватцями стількох злочинів і експлуатації інших.

...Сказано, що Ісус Христос почав проповідувати закликом: покайтеся, бо царство небесне близько. Якби це уявне царство було (тоді) дійсне близько, як він говорив, воно вже давно повинне було б з'явитися і наступити. Бо воно було обіцяне вже майже 2000 років тому і передбачено було, що воно скоро наступить; якби ця обіцянка і прогноз були вірні, їх вже давно бачили б такими, що здійснилися. А тим часом і понині не має ніяких ознак цього, — наочний доказ помилковості цієї обіцянки або прогнозу, і треба бути бовдуром, обдуреним, сліпим і легковірним, щоб вірити в прийдешнє пришествя цього царства.

...Справді, у вас немає сильніших і зліших супротивників і ворогів, ніж сильні і знатні миру цього і багаті, тому що саме вони зневажають вас, мучать вас і роблять вас такими нещасними. О ні, наші художники помиляються і спокушаються, коли зображають на своїх картинах дияволів у вигляді жакливіх і страшних чудовиськ, вони спокушаються, говорю я, і спокушають вас так само, як і ваші проповідники, коли одні у своїх картинах, а інші в проповідях зображають вам дияволів такими потворними. Художники і проповідники повинні були б краще зображати їх вам у вигляді всіх цих прекрасних панів, усіх цих владу їмущих і знатних, усіх цих прекрасних пані і дівчат, яких ви бачите такими розрядженими, завитими, кучерявими, напудреними, сяючими золотом, сріблом і коштовними каменями. Бо вони, ці пані та панове, як я вже сказав, — справжні дияволи і дияволи, тому що саме вони — ваші злі вороги і більше всіх шкодять вам.

...Ще одне зло, прийняте і узаконене майже у всьому світі, полягає в тому, що люди привласнюють собі в приватну власність блага і багатства землі, тоді як усі повинні були б володіти ними спільно на рівних правах і користуватися ними так само на однаковому положенні і спільно. Я розумію що всі, хто живе в одній місцевості або на одній і тій же території; всі чоловіки і жінки з одного і того ж міста або з одного містечка, одного села, одного приходу повинні складати одну сім'ю, бачити один в одному братів і сестер, дітей одних і батьків інших, вони повинні любити один одного, як брати і сестри і, отже, жити один з одним у мирі і спільно користуватися однією і тією ж, або схожою їжею, мати однаково хороший одяг, однаково хороше житло і однаково хороше взуття; з іншого боку, всі повинні однаково займатися справою, тобто працею або яким-небудь іншим чесним і корисним заняттям, кожен по своїй професії або згідно тому, що є необхіднішим або бажанішим, згідно обставинам або порам року

і відповідно потребі в тих або інших предметах. Все це повинно відбуватися не під керівництвом осіб, що прагнуть до влади, тиранії, керувати іншими, а виключно під керівництвом наймудріших і добромисних осіб, прагнучих до розвитку і підтримки народного добробуту. Всі міста і інші общини, що межують один з одним, повинні прагнути укласти між собою союз і зберігати непорушний мир і згоду між собою, щоб допомагати один одному в нужді; бо без такої взаємності не може бути суспільного добробуту і більшість людей неминуче опиняються в нещасному і жалюгідному положенні.

Подивимося, що відбувається від цього розподілу благ і багатств землі в приватну власність для використання їх порізно, окремо від інших, як кожному заманеться? Виходить те, що кожен прагне отримати їх як можна більше, всякого роду шляхами як хорошими, так і поганими; бо жадібність ненаситна і, як відомо, в ній корінь всього зла. Маючи повний простір для задоволення своїх бажань, вона не упускає випадку і примушує людей йти на все, щоб мати велику кількість благ і багатств як для забезпечення своїх потреб, так і для задоволення всляких своїх бажань. Тому і виходить, що найбільш сильні, найбільш хитрі і спритні, часто вони ж і найзліші і негідні, більше за всіх інших наділені земними угіддями і всякими зручностями життя.

Тому виходить також, що одні мають більше, інші менше, а часто одні привласнюють собі навіть все, а останні не мають нічого; одні багаті, а інші бідні; одні добре харчуються, добре одягаються, мають хороший дім, прекрасну обстановку, спокійний нічліг і хороше взуття, а інші погано харчуються, погано одягнені, живуть у поганих будинках, мають поганий нічліг і погано взуті; багато хто не має навіть кута, де преклонити голову, і повинні знемагати з голоду і мерзнути від пронизливого холоду...

...Ви дивуетесь, бідняки, що в нашому житті так багато зла і тягот? Це тому, що ви одні несете всю тяжкість полуденної спеки, як виноградарі в євангельській притчі: це відбувається тому, що ви і вам подібні несете на своїх плечах увесь тягар держави. У тому, що обтяжило не тільки всім тягарем, що покладається на вас вашими королями, государями, які є вашими головними тиранами; ви утримуєте ще додатково все дворянство, все духівництво, все чернецтво, весь судовий стан, усіх військових, усіх відкупників, усіх чиновників соляної і тютюнової монополії; одним словом, усіх трутнів і нероб на світі. Бо тільки плодами ваших тяжких праць живуть всі ці люди зі своїми слугами. Ви своєю працею доставляєте все необхідне для їх існування і понад те все, що може служити для їх розваги і задоволення. Що трапилося б, наприклад, з найбільшими государями і з найбільшими володарями землі, якби народ не утримував їх? Адже тільки від народу, з яким вони, проте, так погано поводяться, тільки від народу, повторюю, походить уся їх велич, все багатство і могутність. Одним словом,

вони були б такими ж слабкими і малими людьми, як і ви, якби ви не підтримували їх величі, у них не було б більше багатств; нарешті, вони не мали б більше майна і влади, ніж ви, якби ви відмовилися підкорятися їх законам. Якби всі ці люди, про яких я тільки що говорив, розділяли з вами тягар вашої праці, якби вони залишали вам, як і собі, належну частку тих благ, які ви заробляєте і виробляєте у поті чола свого, то ви були б набагато менш обтяжені і стомлені і мали б значно більше спокою і насолоди в житті, чим маєте тепер.

...Всі діти були б однаково добре виховані, однаково добре харчувалися б, були б забезпечені всім необхідним, тому що всі вони виховувалися б і утримувалися б спільно, на суспільний рахунок.

Вони всі однаково отримували б повчання в добрих ділах і в правилах чесного життя, в науках і мистецтвах, наскільки це необхідно і доцільно для кожного з них, оскільки знання цих наук корисне і необхідне. Всі діти отримували б однаково виховання в правилах моралі, доброчесності і чесності. Тому легко було б зробити їх всіх мудрими і чесними, змусити їх прагнути до одного і того ж блага, зробити їх всіх здатними служити своїй вітчизні; це, без сумніву, було б дуже благотворно для суспільства.

Мелье Ж. Завещание. — М., 2004. — С. 55, 88, 100—100, 136.

9. Із твору Шарля—Луї Монтеस्क'є «Про дух законів» про принципи монархії (1748 р.)

Монтеस्क'є Шарль—Луї де Секонда, барон де Ла Бред (1689—1755 рр.) — французький філософ-просвітитель, історик, правознавець і письменник, одним із засновників теорії правової держави. Навчався в католицькому колегіумі та університетах у Бордо та Парижі. У 1714 р. радник, а з 1716 р. один з віце-президентів парламенту міста Бордо. У 1726 р. переїхав до Парижу. У 1728—1731 рр. мандрував Італією, Пруссією, Нідерландами, Великою Британією. Повернувшись до Франції приймав активу участь у політичному житті. Виступав проти абсолютизму. Прагнув розкрити причини виникнення того чи іншого державного устрою, проаналізував різні форми державного правління. Засобом забезпечення законності вважав принцип розподілу влади. Основні твори: «Персидські листи» (1721 р.), «Про дух законів» (1748 р.).

* * *

У праці «Про дух законів» (1748 р.) Монтеस्क'є доводить, що виникнення держави і права, багатоманітність законів та установ є результатом дії об'єктивних чинників і закономірностей, які складають «дух законів». До таких чинників належать насамперед географічні: клімат, величина території, рельєф місцевості, ґрунт тощо. Так, спекотний клімат сприяє встановленню деспотичного правління, холодний — породжує прагнення людей до свободи; у гірській

місцевості живуть волелюбні народи, на великих рівнинах — схильні до підкорення чужій волі тощо.

Він вважав, що до утворення суспільства й держави люди жили за природними законами, до яких належать рівність, прагнення до миру, добування їжі, бажання жити спільно та ін. Людина за своєю природою не агресивна і властолюбна, а слабка й боязка істота, що прагне до рівності й миру з іншими. Слабкість людей штовхає їх до об'єднання в суспільство, в якому вони набувають сили, але втрачають рівність і мир. Війни спонукають людей до встановлення позитивних законів. До таких законів належать міжнародне право (визначає відносини між народами), політичне право (визначає відносини між правителями і підданими) і цивільне право (регулює відносини між громадянами). Потреба людей, які живуть у суспільстві, у спільних законах зумовлює необхідність утворення держави.

Вирішальний вплив на закони, на його думку, справляють природа і форма державного правління (республіка, монархія і деспотія). За республіканського правління верховна влада перебуває в руках усього народу (демократія) або його частини (аристократія). Монархія — це правління однієї особи, здійснюване на основі законів. У деспотії все визначається волею та свавіллям однієї особи поза всілякими законами і правилами. Для характеристики кожної форми правління Монтеск'є вводить поняття «принцип правління», під яким розуміє те, що примушує державу діяти, ті пристрасті, які рухають нею. У республіці, особливо в демократії, таким принципом є доброчесність, у монархії — честь, у деспотії — страх. Ідеальною формою правління вважав — аристократичну монархію, оскільки демократія характеризується деспотизмом більшої.

Особливу увагу Монтеск'є приділяє проблемі співвідношення закону і свободи. Суть політичної свободи, на його думку, полягає в тому, щоб робити не те, що хочеш, а те, що дозволяють закони. Звідси його знаменитий вислів: «Свобода є право робити все, що дозволено законами». Вважав, що забезпечення політичних та громадянських свобод можливе тоді, коли в державі існують незалежні одна від одної гілки влади — законодавча, виконавча, судова. У той же час, на його думку, загроза свободам є й тоді, коли різні гілки влади очолюють представники одного стану, тобто однієї партії.

* * *

...Таким чином, в добре керованих монархіях майже всяка людина є гарним громадянином, і ми рідко знайдемо в них людину, що володіє політичною чеснотою, бо, щоб бути людиною, що володіє політичною чеснотою, треба мати намір стати таким і любити державу більше заради нього самого, ніж заради власної користі.

Монархічне правління, як ми сказали, припускає існування чинів, переваг і навіть родового дворянства. Природа честі вимагає переваг і відмінностей. Таким чином, честь по самій своїй природі знаходить собі місце в цьому виді правління.

Честолюбство, шкідливе в республіці, може бути благодотворне в монархії; воно надихає цей вид правління і притому має ту перевагу, що не небезпечно для нього, тому що може бути постійно приборкане.

Все це нагадує систему світу, де є сила, що постійно віддаляє тіла від центру, і сила тяжіння, що притягує їх до нього. Честь приводить у рух усі

частини політичного організму; самою своєю дією вона зв'язує їх, і кожен, думаючи переслідувати свої особисті інтереси, по суті справи, прагне до загального блага.

Правда, з філософської точки зору ця честь, що приводить у рух усі сили держави, є помилкова честь, але ця помилкова честь так само корисна для суспільства, як була б корисна дійсна честь для окремої особи.

І хіба цього мало — зобов'язувати людей виконувати всі важкі і такі, що вимагають великих зусиль справи, не маючи при цьому на увазі іншої винагороди, окрім вироблюваного цими справами резонансу?...

Монтескьє Ш. О духе законів. // Избранные произведения. — М., 1955. — С. 183—184.

10. Із твору Жан-Жака Руссо «Міркування про походження і основи нерівності між людьми» (1755 р.)

Руссо Жан-Жак (1712—1778 рр.) — французький філософ і письменник. Освіту здобув самостійно. З 1744 р. — жив у Парижі, де зійшовся з енциклопедистами і почав писати статті для відділу музики знаменитої «Енциклопедії». Уникаючи переслідувань за новаторські ідеї з боку влади, католицької і кальвіністської церков, 1762 р. втік із Парижа, а потім і з Женеви до німецьких князівств, згодом — до Англії. З 1770 р. знову оселився у Парижі, де заробляв переписуванням нот і займався науковою творчістю. Засуджував офіційну церкву і релігійну нетерпимість. У творах «Міркування про походження і основи нерівності між людьми» (1755 р.), «Про суспільний договір, або Принципи державного (публічного) права» (1762 р.), «Проект конституції для Корсики» (1765 р.), «Роздуми про управління Польщею» (1767 р.) виступав проти соціальної нерівності, деспотизму королівської влади. Ідеалізував природний стан загальної рівності і свободи людей, зруйнований введенням приватної власності. Вважав, що принципи рівності, свободи та народного суверенітету сповна можуть бути реалізовані лише в умовах республіканського ладу; що політична рівність громадян неможлива, поки існує майнова і соціальна нерівність; що суспільство має будуватися на принципі народоладдя: народ, (тобто всі громадяни), встановлює закони, обов'язкові для всіх. У той же час на думку Руссо, не повинно бути жодної особистої свободи. Все мусить підпорядковуватися загальним правилам, обов'язковим для всіх. Народ не лише видає закони, а навіть встановлює норми моралі і ухвалює релігійні переконання. Народ-володар отримує необмежені права над особистістю людини. Руссо вважав, що народ не може нашкодити окремим громадянам подібно до того, як тіло не може нашкодити рукам та ногам. Усіх, хто не визнає такий порядок, потрібно вигнати з країни. Ті, хто залишився, беруть участь в управлінні державою на принципах рівності і братерства.

За Руссо держава може виникнути тільки внаслідок договору вільних людей. Мета договору — «не повернення до лісу і ведмедів», а відновлення природної свободи шляхом створення колективного і морального тіла, суспільного Я, тобто Республіки, що досягається самовідчуження кожного з усіма природними правами індивіда на користь суспільства за

умов повної рівності у такому відчуженні для всіх. Об'єктивним результатом суспільного договору стає легітимна держава, а суб'єктами — верховна влада, носієм якої виявляється загальна воля народу як суверена. Якщо у Республіці 10 тис. громадян, то кожен з них володіє «однією десятитисячною верховної влади». Ця влада (*souverain*), за умовами договору, найсправедливіша, найкорисніша, найнепорочніша, єдина, неподільна, невідчужувана, необмежена, священна і недоторкана.

Руссо відкидав принцип поділу влади і представницького правління. Непогрішність і непорочність єдиної верховної влади народу-суверена визначається, за Руссо, тим, що вона завжди спрямована виключно на досягнення всезагального блага і рівності як «рівної долі у загальній владі», що отримується кожним індивідом у вигляді «компенсації» за добровільне самовідчуження на користь суспільства власних природних свобод.

* * *

...Дика людина, яка, блукаючи в лісах, не володіла працьовитістю, не знала мови, не мала житла, не вела ні з ким війни і ні з ким не спілкувалася, не потребувала собі подібних, як і не відчувала ніякого бажання їм шкодити, навіть, можливо, не знала нікого з них окремо, була схильна лише до небагатьох пристрастей і, задовольняючись самою собою, володіла лише тими відчуттями і пізнаннями, які відповідали такому її стану; відчувала тільки дійсні свої потреби, дивилася лише на те, що, як вона думала, представляло для неї інтерес, і її інтелект робив не великі успіхи, ніж її пихатість. Якщо вона випадково робила яке-небудь відкриття, то навряд чи вона могла комусь повідомити, бо не знала навіть власних дітей. Мистецтво гинуло з тим, що зображає. Не було ні освіти, ні прогресу, марно множилися покоління; і, оскільки кожне з них відправлялося від тієї ж крапки, то цілі сторіччя протікали в тій же первісній грубості; рід був уже старий, а людина все ще залишалася дитиною...

...Перший, хто, обгордивши ділянку землі, заявив: «Це моє!» і знайшов людей досить простодушних, щоб йому повірити, був справжнім засновником цивільного суспільства. Від скількох злочинів, воєн, убивств, нещастя і жахів уберіг би рід людський той, хто, висмикнувши кілки з землі або засипавши рів, крикнув би собі подібним: «Стережіться слухати цього обманщика; ви загинете, якщо забудете, що плоди землі — для всіх, а сама вона — нічия!» Але дуже схоже на те, що справи прийшли вже тоді в такий стан, що не могли більше залишатися в тому ж положенні. Бо це поняття — «власність», залежне від багатьох понять, що йому передували, які могли виникати лише поступово, не відразу склалося в людській думці. Потрібно було досягти чималих успіхів, придбати безліч навиків і пізнань, передавати і збільшувати їх з покоління в покоління, перш ніж була досягнута ця остання межа природного стану...

...У цьому новому стані, коли життя було простим і відокремленим, а потреби дуже помірними, і люди вже винайшли знаряддя, щоб ці потреби задовольняти, у них залишалася вельми багато часу, і вони використовували

цей час для того, щоб доставляти собі різноманітні життєві зручності, які батькам їх були невідомі; це і було перше ярмо, яке вони наділи на себе, самі того не підозрюючи, і перше джерело тих лих, які вони підготували своїм нащадкам. Бо, крім того, що люди продовжували таким чином зніжуватися і тілом і духом, зручності ці втратили, завдяки звичці до них, майже всю свою красу і перетворилися в справжні потреби; не так приємно було володіти цими зручностями, наскільки болісно — їх позбутися; і люди відчували себе нещасними, втративши їх, хоча вони і не відчували себе щасливими, володіючи ними.

...До тих пір, поки люди задовольнялися своїми убогими хатинами, поки вони обмежувалися тим, що шили собі одяг із звіриних шкур за допомогою дерев'яних голок або риб'ячих кісток, прикрашали себе пір'ям і раковинами, розписували своє тіло в різні кольори, удосконалювали або прикрашали свої луки і стріли, видовбували за допомогою гострих каменів які-небудь рибальські човни або грубі музичні інструменти, словом, поки вони були зайняті лише такою працею, яка під силу одній людині, і лише такими промислами, які не вимагали участі багатьох рук, вони жили, вільні, здорові, добрі і щасливі, наскільки вони могли бути такими за своєю природою, і продовжували у відносинах між собою насолоджуватися всіма радощами спілкування, що не порушували їх незалежність. Але з тієї хвилини, як одна людина почала потребувати допомоги іншої, як тільки люди відмітили, що одному корисно мати запас їжі на двох, — зникла рівність, з'явилася власність, праця стала необхідністю; і обширні ліси перетворилися на ниви, що радують око, які треба було зрошувати людським потом і на яких незабаром були посіяні і вирости разом з урожаєм рабство і убогість.

...При такому стані речей рівність могла б зберегтися, якби люди володіли однаковими потребами і якби, наприклад, використання заліза і споживання продуктів харчування постійно знаходилися в точній рівновазі. Але відповідність, нічим не підтримувана, була незабаром порушена; найсильніший виробляв своєю працею більше, ніж інші; наймайстерніший мав більші вигоди зі своєї роботи; найвинахідливіший знаходив способи скоротити витрати праці; землероб міг більше потребувати заліза, або коваль — хліба; і при однаковій витраті праці один заробляв багато, а інший ледве існував. Так, непомітно виявляє своє зростаюче значення природна нерівність разом з нерівністю, що складається, і відмінності між людьми, заглиблюючись через відмінність зовнішніх обставин, стають відчутнішими, більш постійними у своїх проявах і починають у тій же мірі впливати на долі окремих осіб.

...Як дикий скакун, що не знав узди, здійсмає гриву, б'є копитами об землю і люто відбивається, як тільки до нього наближаються з вудилами,

тоді як виїжджений кінь терпляче зносить і хлист і шпори, так і дикун не може схилити голову під ярмо, яке людина цивілізована несе покірливо, і віддає перевагу свободі повній тривоги, спокою поневолення. Не по глибокому падінню поневолених народів, потрібно судити про природну схильність людини до рабства або проти рабства, але по тих чудесах, які здійснювали всі вільні народи, щоб захистити себе від пригноблення. Я знаю, що перші не втомлюються звеличити мир і спокій, якими вони насолоджуються у своїх окопах...

Але коли я бачу, що другі жертвують задоволеннями, спокоєм, багатством, владою і навіть самим життям, щоб зберегти тільки це надбання, до якого з такою зневагою відносяться ті, хто його втратив; коли я бачу, як тварини, які народжені вільними і ненавидять неволю, розбивають голову об стіни своєї в'язниці; коли я бачу, як натовп абсолютно голих дикунів зневажає насолоду європейців і не звертає увагу на голод, вогонь, залізо і смерть, щоб зберегти свою незалежність, я розумію, що не рабам пристало міркувати про свободу.

Руссо Ж.-Ж. Трактаты. — М., 1999. — С. 75—117.

11. Іммануїл Кант про створення громадянського суспільства

Кант Іммануїл (1724—1804 рр.) — німецький філософ та політолог, теоретик агностицизму та апіоризму. Професор філософії Кенігсберзького університету, іноземний почесний член Петербурзької Академії наук. Основні політико-правові погляди викладені у працях: «Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору» (1784 р.), «Критика практичного розуму» (1788 р.), «Метафізичні засади вчення про право» (1797 р.) тощо. У творчій спадщині важливе місце посідають проблеми природних прав людини, правової держави, громадянського суспільства, свободи особи, поділу влади, мистецтва політичного управління народом та ін.

За Кантом мета людства — розвиток і здійснення свободи, громадянської рівності й справедливості, створення квітучого громадянського суспільства, тобто досягнення всезагального правового громадянського стану; мета громадянського суспільства — щастя громадян, втілення принципу самоцінності кожної особистості; мета держави — торжество ідеї права. Вважав, що держава повинна стати суто правовою організацією, де влада належить суверенному народові, у той же час політичних прав будуть позбавлені слуги, наймані робітники, підмайстри, матроси тощо. Право не залежить від суспільних відносин і має своєю основою загальний природний закон свободи, що виступає як моральний закон, який повинні поважати всі люди, підпорядковуючись внутрішньому регуляторові — моральному обов'язку, і тоді їхні дії відповідатимуть моральній поведінці. Якщо ж особа керується у своїх вчинках іншими мотивами або нормами, то такі дії вже будуть не моральними, а легальними, тобто підпорядкованими праву, яке поділяється на природне і позитивне, публічне і приватне.

Найхарактерніша відмінність права від моралі — примус, який застосовується державою для відновлення порушеної справедливості.

Форми політичного правління Кант поділяє на деспотичні, автократичні, аристократичні, демократичні й республіканські, віддаючи перевагу автократії у вигляді абсолютної монархії за умов наявності «короля з великим злетом душі, котрий вміє загнuzдати себе справедливістю». Перехід від абсолютної до конституційної монархії бажаний, але виключно за умов мирного реформування і дарування народу Конституції самим монархом.

Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову повинен здійснюватися за принципами взаємо-підтримки і координації владних гілок, а не за принципами стримувань і противаг. Мирне реформування державної влади проводить не законодавча, а виконавча влада. Однак ні та, ні інша в жодній формі не може бути власником, бо захопить усе майно, найголовніший обов'язок державної влади — охороняти приватну власність громадян.

У сфері міжнародної політики Кант обґрунтував принципи недоторканності кордонів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи інших держав, правомірності виключно оборонних війн, недопустимості застосування жорстоких засобів ведення бойових дій, жорстокого поводження з військовополоненими, шпигунства, таємних убивств, пограбування мирного населення тощо. Крім того він висунув ідеї нейтралітету, обґрунтував право коаліцій, право гарантії у міжнародних відносинах. У наш час жваво обговорюються думки Канта про всесвітнє громадянство, всесвітню федерацію незалежних і вільних держав на підґрунті спочатку преліминарного договору між ними, а потім кінцевої міжнародної згоди щодо федерації, кожен член якої повинен мати вже не монархічний, а республіканський устрій.

* * *

...Проблема створення досконалого громадянського суспільства залежить від проблеми встановлення законодавчих зовнішніх відносин між державами і без рішення цього не може бути вирішена. Що толку добиватися законодавчого громадянського суспільства для окремих людей, тобто створення суспільного організму? Та ж нетовариськість, яка примушує людей об'єднуватися, знову-таки служить причиною того, що кожен суспільний організм у зовнішніх відносинах, тобто як держава по відношенню до інших держав, користується повною свободою. Отже, держави повинні чекати один від одного таких же несправедливостей, як ті, які гнобили окремих людей і примушували їх вступати в законодавчий громадянський стан. Природа, таким чином, знову використовувала незлагідність людей, навіть великих суспільств і державних організмів цього роду істот як засіб для того, щоб у неминучому антагонізмі між ними знайти стан спокою і безпеки; іншими словами, вона за допомогою воєн... за допомогою лих... спонукає спочатку до недосконалих спроб, але врешті-решт після багатьох спустошень, руйнувань і навіть повного внутрішнього виснаження сил до того, що розум міг би підказати їм і без такого сумного досвіду, а саме вийти із скрутного становища... і вступити в союз народів, де кожна, навіть найменша, держава могла б чекати своєї безпеки і прав не від своїх власних сил або власної справедливої думки, а виключно від такого великого союзу народів (*foedus Amphictyonum*), від об'єднаної

потужності і від вирішення відповідно до законів об'єднаної волі. Якою б фантастичною не здавалася ця ідея і як би не висміювалися ті, що ратували за неї абат Сент-П'єр і Руссо (можливо, тому, що вони вірили в дуже близьке її здійснення), це, проте, неминучий вихід з тяжкого положення, у яке люди приводять один одного і яке примушує держави ухвалити саме те рішення (з якими б труднощами це не було зв'язано), до якого дика людина була також вимушена вдаватися, а саме пожертвувати своєю тваринною свободою і шукати спокою і безпеки в законодоцільному (державному) суспільстві. З цієї точки зору всі війни є численними спробами (правда, не як мета людини, а як мета природи) створити нові відносини між державами і за допомогою руйнування або хоч би роздроблення всіх утворити нові об'єднання, які, проте, знову-таки або через внутрішній розлад, або внаслідок зовнішніх розбратів не можуть зберегтися і тому повинні зазнавати нові, аналогічні революції, поки нарешті частково завдяки якнайкращій внутрішній системі громадянського суспільства, частково ж завдяки загальній угоді між державами і міжнародного законодавства не буде досягнутий стан, який подібно до громадянського суспільства зможе, як автомат, існувати самостійно.

Якої б думки ми не дотримувалися, чи чекаємо ми цього як результату епікурейського збігу причин, що діють, завдяки яким держави, — подібно до найдрібніших частинок матерії із-за їх випадкового зіткнення — випробують усілякі утворення, які внаслідок нових зіткнень знов будуть зруйновані, поки нарешті одне з подібних утворень випадково не вийде і йому вдасться зберегти свою форму (щасливий випадок, який навряд чи відбудеться коли-небудь!); чи допускаємо ми, що природа йде своїм закономірним порядком, приводячи наш рід поступово від нижчого ступеня тваринності до вищого ступеня — людяності, і притому за допомогою власного, хоча і вимушеного, мистецтва людини, і розвиваючи в цьому безладі, що здається диким, цілком закономірно первинні задатки; або ми вважаємо за краще визнати, що у результаті всіх цих дій і протидій людей взагалі нічого не вийде, принаймні нічого розумного, що все залишиться, як було раніше, і що тому не можна заздалегідь сказати, чи не підготує нам врешті-решт незгоду, таку природну для нашого роду, пекло непроглядне, повне страждань, на якому б високому ступені цивілізації ми не знаходилися, саме тим, що людство, мабуть, знов знищить варварськими спустошеннями саме цей ступінь і всі досягнуті успіхи культури (доля, проти якої за панування сліпого випадку не можна встояти, адже таке панування, якщо йому не приписати таємно пов'язаної з мудрістю дороговказної нитки природи, на ділі тотожно анархічній свободі!), — питання тут зводиться приблизно до наступного: чи розумно визнавати устрій природи доцільним у частинах і безцілним у цілому? Отже, те, що здійснює позбавлене всякої мети стан дикого, такого, що затримує розвиток

усіх природних зачатків нашого роду, але врешті-решт через лиха, які воно йому заподіює, що примушує його вийти з цього стану і вступити в громадянське суспільство, де всі ці (природні) зачатки можуть розвиватися, — те ж робить і варварська свобода держав, що вже утворилися, а саме хоча використання один проти одного всіх сил суспільства для озброєння, спустошення, що викликається війною, а ще в більшій мірі необхідність бути завжди до неї готовим і затримують розвиток природних завдатків, але біди з цього витікають, примушують наш рід знайти закон рівноваги для самого по собі благодірного зіткнення між сусідніми державами, що викликається їх свободою, і створити об'єднану владу для додання цьому закону сили, отже, створити усесвітньо-цивільний стан публічної державної безпеки. Цей стан таїть у собі деяку небезпеку: досягнувши його, сили людства можуть бути ослаблені, проте в нім також діє принцип рівності їх дії і протидії, що не дозволяє їм зруйнувати один одного... І Руссо зовсім не так вже не має рацію, віддаючи перевагу стану диких, якщо випускає з уваги останній ступінь, на який нашому роду ще належить піднятися. Завдяки мистецтву і науці ми досягли високого рівня культури. Ми занадто цивілізовані в сенсі всякої чемності і ввічливості в спілкуванні один з одним. Але нам ще багато що бракує, щоб вважати нас етично здійсненими. Насправді, ідея моральності відноситься до культури; проте застосування цієї ідеї, як зводиться тільки до подібності етичного в любові до честі і в зовнішній пристойності, складає лише цивілізацію. Але поки держави витрачають усі свої сили на досягнення своїх пихатих і насильницьких завойовних цілей і тому постійно утрудняють повільну роботу над внутрішнім вдосконаленням напрямку думок своїх громадян, позбавляючи їх навіть усякого сприяння в цьому напрямі, — не можна чекати якого-небудь поліпшення у сфері моралі. Бо для цього необхідне довге внутрішнє вдосконалення кожного суспільства заради виховання своїх громадян. А все добре, не прищеплене на морально доброму напрямку думок, є не більш як видимість і позолочена убогість. У цьому стані рід людський залишиться до тих пір, поки він не вийде вказаним нам шляхом з хаотичного стану відносин між державами.

Кант І. Ідея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане.
Сочинения в 6 томах. — М., 1966. — Т. 6. — С. 17—19.

12. Декларація незалежності США (4 липня 1776 року)

Джефферсон Томас (1743—1826 рр.) — американський юрист, філософ, державний діяч, один з авторів Декларації незалежності США у 1776 р. З 1767 р. займався адвокатською практикою. У 1769—1774, 1776—1779 рр. — депутат законодавчих зборів, а в 1779—1781 рр. — губернатор штату Вірджинія. Політичний лідер лівого демократичного крила руху за

незалежність у Північній Америці, один з ідеологів війни за незалежність 1775—1783 рр., делегат 2-го Континентального конгресу (1775 р.), який приймав рішення про відокремлення північноамериканських колоній від Англії. У 1789—1793 рр. державний секретар США. З 1797 р. — віце-президент, у 1801—1809 рр. — третій президент США.

Відстоював ідеї народного суверенітету, республіканізму, демократії, свободи і рівності. На думку Джефферсона всі люди створені рівними і наділені Богом природними, невідчужуваними правами — на життя, свободу і щастя. Критикував несправедливий розподіл багатств. Вважав, що саме вільні люди укладають суспільний договір про створення держави для задоволення своїх природних прав і потреб, а тому всі без винятку можуть брати участь у формуванні органів державної влади та контролі над нею. Ратував за виборче право і за право народу на скинення тирана. Його політичним ідеалом була демократична республіка, заснована на принципах народовладдя, урівноваження і розмежування влади, вільного розвитку дрібновласного трудового фермерського господарства. Був переконаний, що всі чесноти йдуть від землі, що землероби — це «богообраний народ», а тому вважав головним для США розвиток сільського господарства, а не промисловості.

Політичне кредо Джефферсона вибите золотом на його меморіалі у Вашингтоні: «Я дав клятву на Божому віварі бути вічним ворогом будь-якої тиранії над розумом людини».

* * *

Декларація представників Сполучених Штатів Америки, які зібралися на Загальному конгресі.

Коли в перебігу історії людства одному народу доводиться розірвати зв'язки, що поєднували його з іншим, і посісти серед держав світу окреме і рівне становище, право на яке йому належить за законами природи і законами Бога природи, належна пошана до поглядів людства вимагає з'ясувати причини, що спонукали його відокремитися.

Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя; що уряди встановлюються між людьми на те, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів походить із згоди тих, ким вони керують; що в кожному випадку, коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організуючи його владу в такі способи, які здаються народу найдоцільнішими для досягнення своєї безпеки і щастя. Розважність, звичайно, підказує не змінювати здавна встановлені уряди з дрібних і минутих причин; згідно з цим цілий досвід свідчить, що людство воліє радше терпіти, поки лихо стерпне, ніж виправляти лихо скасуванням звичних форм. Проте, коли довга низка правопорушень і зловживань владою, незмінно спрямована на досягнення тієї мети, виявляє намір підпорядкувати народ абсолютному деспотизму, тоді народ має право та обов'язок повалити такий уряд і встановити нову форму убезпечення народу в майбутньому. Таке було довготривале страждання наших колоній, і така тепер є konieczність, що

примушує їх змінити усталені форми правління. Вся історія правління теперішнього короля Великої Британії — це історія постійних зловживань і правопорушень влади, прямою метою яких було створення абсолютної тиранії над нашими Штатами. На доказ цього наводимо факти, щоб про них знав безсторонній світ.

Король відмовляється затверджувати найкорисніші і конечні для загального добра закони.

Він забороняє своїм губернаторам ухвалювати найнагальніші закони, що їх потребує для свого життя людність просторих теренів, якщо вона не зречеться свого права на представництво у законодавчих органах, права неоціненного для людності і грізного тільки для тиранів.

Він скликає законодавчі органи в місцях незвичайних, невідгідних і віддалених від сховищ публічних документів тільки через те, щоб змусити цим законодавців дати згоду на свої заходи.

Він неодноразово розпускав Палати представників за те, що вони мужньо опиралися його зазіханням на права народу.

Він довго відмовлявся після таких розпусків дати дозвіл на вибори інших; унаслідок цього законодавча влада як незнищенна поверталася до народу в цілому, але штат, втім, залишався беззахисним як від нападу ззовні, так і від внутрішніх заворушень.

Він намагається запобігти заселенню цих штатів, перешкоджаючи з цією метою дії законів про натуралізацію іноземців, відмовляючись запровадити інші закони, щоб заохотити переселення сюди, та ускладнюючи умови нових наділень землею.

Він перешкоджає судовим органам, відмовляючись санкціонувати закони про встановлення судової влади.

Він цілковито підпорядкував суддів своїй волі, самостійно визначаючи терміни урядування, а також розмір і виплату їм винагороди.

Він заснував безліч нових установ і наслав сюди хмари урядовців, щоб непокоїти наш народ і висмоктувати з нього останні соки.

Він утримує серед нас у мирні часи постійне військо без згоди на це наших законодавчих органів.

Він намагається поставити військових у стан незалежності і вищості щодо цивільної влади.

Він підтримував охочих підпорядкувати нас режимові, чужому нашій конституції і не визнаному нашими законами, схвалюючи їхні акти позірно законодавчого характеру: на розквартирування серед нас великої кількості озброєного війська; на убезпечення цих вояків від кари за вбивства, яких вони припускаються проти мешканців цих штатів, завдяки впровадженню судочинства, яке є глузуванням з правосуддя; на припинення наших торговельних зв'язків з рештою частин світу; на оподаткування нас без нашої

на те згоди; на позбавлення нас у багатьох випадках права на суд присяжних; на перевезення нас за океан для суду за вигадані злочини; на скасування вільної системи англійського права у судовій царині, встановлюючи у ній свавільне правління і поширюючи межі цієї царини так, щоб перетворити її на приклад і водночас зручне знаряддя для запровадження такого самого абсолютного правління в наших колоніях; на відібрання наших хартій, на скасування наших найцінніших законів і на істотну зміну форми нашого правління; на зупинення діяльності наших законодавчих органів і проголошення себе правомочним видавати для нас закони в усіх випадках.

Король зрікся своєї влади тут, проголосивши нас поза своєю охороною і започаткувавши проти нас війну.

Він плондрує наші моря, грабує наші узбережжя, спалює наші міста, відбирає життя у наших людей.

Він переправляє тепер великі армії чужоземних найманців, щоб довершити справу смерті, спустошення і тиранії, вже розпочату за умов такої жорстокості і віроломства, подібні до яких навряд чи були навіть у найбільш варварські часи і які цілковито не гідні глави цивілізованої держави.

Він примушує наших краян, бранців у відкритому морі, здіймати зброю проти своєї країни і ставати вбивцями своїх братів і друзів або самим гинути від їхньої руки.

Він підбурює внутрішні чвари поміж нами і намагається нацькувати на мешканців нашого порубіжжя немилосердних індіанських дикунів, що їхнє відоме правило війни полягає у нищенні до ноги людей будь-якого віку, статі чи стану.

На всіх шаблях цих утисків ми зверталися з проханнями про відновлення справедливості, складеними у найсумірніших виразах. Відповіддю на наші постійні прохання були тільки дальші кривди. Державець, якого кожний з цих учинків викриває як тирана, не може бути правителем вільних людей.

Не бракувало нам і уваги до наших британських братів. Ми час від часу попереджали їх про спроби їхніх законодавчих органів безпідставно поширити на нас свою юрисдикцію. Ми нагадували їм про обставини нашої еміграції і нашого тут оселення. Ми зверталися до їхньої природної справедливості й великодушності і закликали їх, посилаючись на нашу покровність, припинити ці зловживання владою, що неминуче мали призвести до розриву наших зв'язків і листування. Але вони також були глухими до голосу справедливості й покровності. Через те ми мусимо скористатися з конечності проголосити наше відокремлення і ставитися до них так, як ми ставимося до решти людства — як до ворогів у війні, як до приятелів у мирі.

Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, які зібралися на Загальний конгрес, звертаючись до Всевишнього судді світу із запевненням у справедливості наших змагань, ім'ям і за дорученням усіх добрих людей наших колоній, урочисто заявляємо і проголошуємо, що наші Сполучені Колонії є і згідно з правом повинні бути вільними і незалежними штатами; що вони звільнилися від будь-якої вірності британській короні; що будь-який політичний зв'язок між ними і Великою Британією є і повинен бути цілковито розірваний; і що як вільні і незалежні Сполучені Штати, вони мають повне право оголошувати війну, укладати мир, вступати у союз, заходити у торговельні відносини і вчиняти будь-які інші дії і справи, право на які належить незалежним державам. У міцній вірі в ласку Божого провидіння ми присягаємося один перед одним на підтримку цієї Декларації віддати своє життя, добро і святу честь.

<http://worldoflaw.ageyev.org/humanrights/usaindependence.htm>

13. Конституція Сполучених Штатів Америки (17 вересня 1787 року)

Улітку 1787 р. у Філадельфії (штат Пенсільванія) зібралися 55 делегатів (з них 27 юристів) від 12 американських штатів для розв'язання питання про державний устрій. У тому, що законодавча влада має належати народному представництву, не було жодних сумнівів. Дійшли одностайної думки про те, що Конгрес мусить мати не одну, а дві палати: Сенат і Палату депутатів. Чому? Річ у тому, що між депутатами великих і малих штатів виникали розбіжності в питанні представництва в Конгресі: перші хотіли, представляти залежно від кількості населення, другі говорили про рівне представництво від кожного штату. В однаковій кількості голосів дрібні штати вбачали для себе гарантію проти утиску їх великими штатами. Компроміс було знайдено: в одній палаті представництво було рівне, у другій — пропорційне населенню. Тоді постала інша проблема — чи брати до уваги рабів під час підрахунків населення штату, чи рахувати лише вільних. Ясно, що перше було вигідне рабовласницьким штатам, а друге — вільним від рабства. І тут було знайдено компроміс: вирішили рабів рахувати, але лише 3/5 від їх загалу. За компромісом зав'язалася нова суперечка: тепер уже рабовласники не бажали віддавати Конгресу право введення мита, боячись, що у такий спосіб Конгрес може розпочати боротьбу з работоргівлю. І знову дійшли компромісу: у Конституції записали, що Конгрес регулює торгівлю, але до 1808 р. работоргівля не буде скасована і збір на одного раба не перевищуватиме 10 доларів.

Конгрес був наділений законодавчою владою, а президентові вручалась виконавча влада. Як і англійський король, президент не має належати до жодної партії, бо він представляє народ загалом. Однак, щоб влада президента не була монархічною, було встановлено чотирирічний термін його правління. Окрім того, діяльність президента була поставлена під постійний контроль Сенату. Лише із його згоди президент може роздавати посади, укладати договори і т. д. Однак у воєнний час влада президента ставала практично необмеженою, бо він стояв на чолі всіх військових сил. Позбавити президента влади раніше визначеного терміну могли лише за державну зраду або за кримінальний злочин.

Штати відмовилися від права укладати торговельні договори та вести зовнішню політику, змінювати кордони між штатами та видавати закони, що суперечать союзній Конституції. В усьому іншому вони зберігали повну самостійність і свободу. Так, штати зберегли за собою повноту влади в питаннях місцевого самоврядування, саме вони віддали питаннями щоденного життя громадян. Школи, місцеві суди, поліція, турбота про мости, дороги та канали — все це й багато іншого було у віданні штатів. Вони несли головну відповідальність у справі охорони громадянських свобод.

Як бачимо, знайдені компроміси між штатами та центром, між виконавчою та законодавчою владами стримували від перегинів у бік диктату тієї чи іншої влади.

Важливу роль Конституція відводила судовій владі. Вона надала їй право розглядати всі закони країни лише у відповідності з союзною Конституцією та конституціями штатів. Суд мав право відмінити союзний закон, якщо він суперечить Конституції штату. Щоб уникнути таких випадків, треба було провести дуже складну роботу з узгодження місцевих і центральної Конституцій. Судді були незмінні, призначалися Президентом по праву народного обранця. Депутатами було враховано й те, що саме життя змушуватиме вносити поправки до Конституції. Тому вирішили, що пропозиції щодо поправок прийматимуться, якщо їх внесуть 2/3 депутатів Конгресу. Поправки міг вносити і Спеціальний Конвент, якщо він скликався на прохання законодавчих зборів населення штатів. Таким чином, пропозиції про поправки могли виходити як від Конгресу, так і від штатів.

У червні 1787 року Конституція була прийнята 9 штатами і затверджена. Через рік приєдналися інші 4 штати. Та не треба думати, що Конституція відразу всіх задовольнила. Її критикували з усіх боків. Одні вважали її надто демократичною, інші, навпаки, стверджували, що штати недостатньо самостійні.

До союзної Конституції пропонувалися поправки, що стосуються прав і свобод людини. Уже на кінець 1791 р. до неї було внесено 10 поправок, прийнятих 3/4 штатів, у Конституціях яких ці поправки вже були записані. Суть їх полягала в проголошенні головних громадянських свобод: свободи совісті, друку, союзів, зборів, недоторканності приватного житла, право носіння зброї. Але при цьому в одній з поправок зазначалося, що перелік у Конституції прав народу не означає заперечення інших його прав, не записаних у ній. Іншими словами, дозволялося все те, що не заборонялося законом. Десять поправок увійшли в історію під назвою «Біль про права». За останні двісті двадцять років було внесено лише 16 поправок. Конституція США — найстаріша і найкоротша у світі.

* * *

Преамбула

Ми, народ Сполучених Штатів, щоб створити досконаліший союз, установити правосуддя, забезпечити внутрішній спокій, запровадити спільну оборону, сприяти загальному добробуту та убезпечити нам самим і нашим нащадкам блага свободи — видаємо і встановлюємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки.

Стаття I.

Розділ I.

Вся законодавча влада, що надається цим, належить Конгресу Сполучених Штатів, який має складатися із Сенату і Палати представників.

Розділ 2.

1. Палата представників має складатися із членів, котрих кожні два роки обиратиме людність окремих штатів; виборці в кожному штаті повинні задовольняти вимогам, встановленим для виборців найчисленнішого представництва законодавчих органів штату.

2. Представником не може обиратися той, хто не досягнув віку двадцяти п'яти років і не був сім років громадянином Сполучених Штатів, а також той, хто не мешкає у тому штаті, де його обиратимуть.

3. Кількість представників і прями податки мають розподілятися поміж штатами, що увійдуть у цей союз, відповідно до їхньої людності, яка має визначатися додаванням до загальної кількості наявних вільних людей включно з тими, хто відбуває певні терміни служби, за винятком індіанців, які не оподатковуються, трьох п'ятих решти осіб. Фактичний підрахунок має проводитися протягом трьох років після першої сесії Конгресу Сполучених Штатів, а потім кожних наступних десяти років у спосіб, установлений законом. Кількість представників не має перевищувати одного представника на тридцять тисяч мешканців, але кожен штат повинен мати принаймні одного представника. Доки не буде підраховано людність, штат Нью-Гемпшир має право обирати трьох представників, Масачусетс — вісьмох, Род-Айленд і Планації Провіденс — одного, Конектикут — п'ятьох, Нью-Йорк — шістьох, Нью-Джерсі — чотирьох, Пенсильванія — вісьмох, Делавер — одного, Меріленд — шістьох, Віргінія — десятьох, Північна Кароліна — п'ятьох, Південна Кароліна — п'ятьох, Джорджія — трьох.

4. Якщо у представництві якогось штату виявиться вакансія, то органи виконавчої влади цього штату мають видати наказ про вибори на заступництво цієї вакантної посади.

5. Палата представників обирає свого спікера та інших урядовців, і тільки їй належить право переслідувати вищих державних урядовців у суді за процедурою імпичменту.

Розділ 3.

1. Сенат Сполучених Штатів має складатися з двох senatorів від кожного штату, обраних законодавчими органами штату на термін у шість років; кожному senatorові належить один голос.

2. Коли senatorи зберуться після перших виборів, вони мають негайно поділитися на три якомога рівні групи. Senatorи першої групи залишаються на своїх місцях протягом двох років, senatorи другої групи — протягом чотирьох років, і senatorи третьої групи — протягом шести років; таким чином, одна третина senatorів переобиратиметься кожні два роки; якщо у Сенаті заїде вакансія внаслідок смерті котрогось senatorа або

з будь-яких інших причин під час перерви у роботі законодавчих органів відповідного штату, то виконавчі органи цього штату можуть призначити когось тимчасово на цю посаду до наступної сесії законодавчих органів, які вже подбають про заступництво такої вакантної посади.

3. Сенатором не може обиратися той, хто не досягнув віку тридцяти років і не був дев'ять років громадянином Сполучених Штатів, а також той, хто на час обрання не мешкає у тому штаті, де його обиратимуть.

4. Віце-президент Сполучених Штатів має бути головою Сенату, але право голосу він має тільки у тому випадку, коли голоси присутніх поділяються навпіл.

5. Сенат обирає решту своїх урядовців, а також свого тимчасового голову на час відсутності Віце-президента, або коли Віце-президент виконує обов'язки Президента Сполучених Штатів.

6. Тільки Сенатові належить право імпичменту вищих державних урядовців. Коли Сенат засідає з цією метою, сенатори повинні скласти присягу або відповідне запевнення. Коли розглядається справа Президента Сполучених Штатів, то головувати має голова Верховного Суду. Ніхто не може бути засудженим, якщо за це не подадуть голоси дві третини присутніх сенаторів.

7. У випадках імпичменту вищих державних урядовців присуд не може перевищувати такого покарання, як усунення з посади і позбавлення права обіймати будь-яку почесну, громадську чи платну посаду в Сполучених Штатах, але піддану імпичменту особу не звільняють від обвинувачення, судового розгляду, присуду і кари згідно з законом.

Розділ 4.

1. Час, місце і спосіб виборів сенаторів і представників у кожному штаті визначаються його законодавчими органами, але Конгрес може спеціальним законом повсякчас видавати або змінювати такі приписи, окрім тих, що стосуються місця виборів сенаторів.

2. Сесії Конгресу мають відбуватися принаймні раз на рік; такі сесії мають відбуватися у перший понеділок грудня, якщо Конгрес спеціальним законом не призначить для цього іншої дати.

Розділ 5.

1. Кожна палата має самостійно розв'язувати питання щодо виборів, призначень і вимог до своїх членів; більшість у кожній палаті творить кворум для ведення справ, але і менша кількість має право переносити засідання на інший день і домагатися, щоб відсутні члени відвідували засідання у такий спосіб і під загрозою таких покарань, які визначить кожна палата.

2. Кожна палата самостійно встановлює правила своїх засідань і має право карати своїх членів за порушення встановлених правил, а також ухвалою більшості в дві третини голосів — виключати члена.

3. Кожна палата має вести журнал своїх засідань і періодично оприлюднювати його, за винятком тих частин, які, на думку цієї палати, повинні залишатися таємними. Голос кожного члена палати «за» чи «проти» з будь-якого питання повинен записуватися до журналу на вимогу однієї п'ятої присутніх членів.

4. Під час сесії Конгресу жодна палата без згоди іншої палати не має права відкладати свої засідання довше, ніж на три доби, чи переносити місце своїх засідань звідти, де відбуваються засідання обох палат.

Розділ 6.

1. Сенатори і представники за свою службу мають одержувати винагороду, встановлену законом і сплачувану скарбницею Сполучених Штатів. В усіх випадках, окрім державної зради, скоєння тяжкого кримінального злочину і порушення громадського спокою, сенатори і представники мають право недоторканості особи під час перебування на сесіях, а також по дорозі туди і назад; за все сказане ними у промовах чи в дебатах у своїх палатах, ніхто не має права допитувати їх деінде.

2. Жоден сенатор чи представник протягом часу, на який його обрано, не має права обіймати в державному апараті Сполучених Штатів будь-якої іншої посади, що буде створено або винагороду за яку буде збільшено протягом цього часу; той, хто обіймає будь-яку посаду в державному апараті Сполучених Штатів, не може бути членом жодної палати, доки він обіймає цю посаду.

Розділ 7.

1. Усі законопроекти щодо податків має подавати Палата представників; проте Сенат може пропонувати зміни в податкових законопроектах, як і в інших, або погоджуватися на них у тому вигляді, в якому їх подала Палата представників.

2. Кожен законопроект, ухвалений Палатою представників і Сенатом, доки стане законом, має бути переданий Президентові Сполучених Штатів; коли Президент схвалює такий закон, він має його підписати, а коли ні, він має повернути його разом із своїми запереченнями до тієї палати, яка подала цей законопроект; ця палата повинна записати до свого журналу заперечення Президента і знов переглянути законопроект. Якщо цей законопроект буде ухвалено і вдруге двома третинами голосів цієї палати, то його разом із запереченнями Президента мають надіслати до другої палати; коли його буде ухвалено двома третинами голосів другої палати,

то він набирає чинності закону. Але в усіх таких випадках голоси в обох палатах мають подаватися заявою «так» чи «ні», і прізвища осіб, які голосують за чи проти законопроекту, повинні належно записуватися до журналів обох палат.

Якщо Президент не поверне законопроекту протягом десяти днів (за винятком неділя), відколи йому той вручено, то такий законопроект набирає чинності так само, якби він був підписаний Президентом, окрім тих випадків, коли законопроект не можна повернути через закриття сесії Конгресу; в цих випадках він не стає законом.

3. Розпорядження, резолюції та ухвали, що потребують згоди Сенату і Палати представників (за винятком питання про закриття сесії), мають подаватися Президентові Сполучених Штатів і мають бути схвалені ним перед набранням цими актами чинності; коли Президент не схвалить котрийсь з них, то він має бути повторно прийнятий двома третинами голосів Сенату і Палати представників відповідно до правил та обмежень, установлених для ухвалення законопроектів.

Розділ 8.

Конгресові належить право:

1. Установлювати й стягувати податки, мита, збори та акцизні збори; сплачувати борги й дбати про спільну оборону і добробут Сполучених Штатів; проте всі мита, збори та акцизні збори мають бути однаковими на всій території Сполучених Штатів.

2. Брати позики ім'ям Сполучених Штатів.

3. Регулювати торгівлю з іншими державами, між окремими штатами, а також з індіанськими племенами.

4. Установлювати єдині правила натуралізації та єдині закони про банкрутство на всій території Сполучених Штатів.

5. Карбувати монету, регулювати її вартість і вартість чужоземної валюти, а також установлювати стандарти ваги і мір.

6. Установлювати покарання за фальшування державних цінних паперів і грошей, які наразі перебувають в обігу в Сполучених Штатах.

7. Створювати поштові відомства й установлювати поштові сполучення.

8. Сприяти розвитку науки і корисних мистецтв, забезпечуючи на певний час авторам і винахідникам виняткове право на їхні твори і винаходи.

9. Створювати суди, підпорядковані Верховному Суду.

10. Визначати покарання і карати за піратство і злочини, скоєні у відкритому морі, а також за порушення норм міжнародного права.

11. Оголошувати війну, видавати каперські свідоцтва й установлювати правила щодо військової здобичі на суходолі і на морі.

12. Набирати та утримувати військо; проте призначення коштів на це не повинно провадитися на строк понад два роки.

13. Споряджати та утримувати флот.

14. Установлювати правила командування наземним і морським військом.

15. Дбати про скликання народної міліції, яка має забезпечувати виконання законів Союзу, поборювати повстання і відбивати напади.

16. Дбати про створення, озброєння і вишкіл народної міліції, а також керувати тими її частинами, що можуть використовуватися на службі Сполученим Штатам, зберігаючи за відповідними штатами право призначати офіцерів і керівників для вишколу міліції згідно з правилами дисципліни, що їх установлено Конгресом.

17. Неподільно виконувати законодавство в усіх випадках в окрузі (площею не більше за десять квадратних миль), що відступлять окремі штати і прийме Конгрес як осідок уряду Сполучених Штатів, і мати таку саме владу в усіх місцях, викуплених за згодою законодавчої влади штату, у якому їх розташовано, для створення фортець, складів, арсеналів, доків та інших потрібних споруд.

18. Видавати усі закони, потрібні і належні для здійснення згаданих вище повноважень і решти повноважень, наданих цією Конституцією урядові Сполучених Штатів чи будь-якому з його міністерств чи урядовців.

Розділ 9.

1. Конгрес не повинен забороняти аж до 1808 року переселення і привезення осіб, яких кожен із наявних штатів уважатиме за належне допустити, але на такий довіз може накладатися податок чи збір, не вищий за десять доларів на особу.

2. Нікого не можна позбавляти привілею, що надається законом Habeas corpus, крім тих випадків, коли цього вимагає громадська безпека під час повстання або нападу.

3. Не можна ухвалювати законопроектів про покарання без суду й видавати законів зі зворотною чинністю.

4. Подушний чи інший податок має накладатися лише пропорційно до даних перепису чи підрахунку людності, який проведено у зазначений вище спосіб.

5. Жодного податку чи мита не можна накладати на речі, що вивозяться з якогось штату.

6. Не можна надавати жодної переваги комерційними чи фіскальними приписами портам одного штату перед портами іншого штату; так само

жодне судно, що прямує до будь-якого штату або з цього штату не повинне перевірятися чи сплачувати мито в іншому штаті.

7. Виплата грошей зі скарбниці має відбуватися лише на підставі законних асигнувань, а звіт про надходження і витрачання усіх державних коштів має періодично оприлюднюватися.

8. Сполучені Штати не надаватимуть жодних аристократичних титулів, і жодна особа, яка обіймає платну чи громадську посаду в державному апараті Сполучених Штатів, не має права без дозволу Конгресу приймати жодного дарунку, винагороди або титулу від будь-якого короля, правителя або чужоземної держави.

Розділ 10.

1. Жоден штат не має права вступати в будь-яку угоду, союз чи конфедерацію, видавати каперські свідоцтва, карбувати монету, випускати кредитні папери, дозволяти сплачувати борги будь-чим, окрім срібних і золотих монет, ухвалювати законопроекти про покарання без суду, видавати закони із зворотною чинністю або закони, що порушують зобов'язання за контрактами, або ж надавати будь-які аристократичні титули.

2. Жоден штат не має права без дозволу Конгресу накладати збори чи мита на довіз і вивіз, за винятком тих, що конче потрібні для виконання його інспекційних законів; зиск з усіх мит і зборів, накладених будь-яким штатом на довіз і вивіз, має передаватися скарбниці Сполучених Штатів, і всі відповідні закони підлягають перегляду і контролю Конгресом.

3. Жоден штат не має права без згоди Конгресу накладати мита на тоннаж, утримувати військо чи військові судна у мирні часи, вступати у будь-які угоди чи договори з іншим штатом або з чужоземними державами, вступати у війну, крім тих випадків, коли на нього вчинено напад, або випадків такої очевидної загрози, що не терпить зволікання.

Стаття II.

Розділ 1.

1. Виконавча влада належить Президентові Сполучених Штатів Америки. Президент перебуває на своїй посаді протягом чотирьох років. Президента, а так само й Віце-президента, якого обирають на той самий термін, обирають так.

2. Кожен штат у спосіб, установлений законодавчим органом штату, визначає кількість вибірників, що дорівнює кількості сенаторів і представників, яку цей штат має право посилати в Конгрес. Але ні сенатори, ні представники, ні будь-хто інший, хто обіймає платну чи громадську посаду в державному апараті США, не можуть призначатися вибірниками.

Вибірники збираються у своїх штатах та обирають голосуванням двох осіб, поміж якими принаймні одна не повинна мешкати в одному з вибірниками штаті. Вони складають список усіх кандидатів, зазначаючи, скільки голосів подано за кожного; цей список вони підписують, засвідчують і відсилають запечатаним до осідку уряду Сполучених Штатів Голові Сенату. Голова Сенату відкриває усі документи за присутності Сенату і Палати представників, після чого голоси підраховують. Президентом стає особа, яка здобула найбільше голосів, якщо кількість голосів становить більшість загальної кількості призначених вибірників; якщо більшість дістане кілька осіб, і кількість голосів за кожен буде однакова, то Палата представників негайно обирає одного з них на Президента; а якщо ніхто не дістав більшості голосів, тоді Палата представників обирає Президента таким порядком з-поміж п'ятих перших у списку осіб. На виборах Президента голоси подають штати, тобто представництво кожного штату має один голос. Кворум такого голосування складається із члена або членів принаймні двох третин усіх штатів, а для обрання потрібна абсолютна більшість усіх штатів. У кожному випадку після обрання Президента особа, яка дістала найбільше голосів виборців, стає Віце-президентом. Проте якщо залишаться дві особи або більше з однаковою кількістю голосів, то Віце-президента обирає з-поміж них Сенат.

3. Конгрес може визначити час для обрання вибірників і день, коли вони мають подати свої голоси. Цей день повинен бути єдиним на всій території Сполучених Штатів.

4. Президентом може бути тільки громадянин Сполучених Штатів за народженням або особа, яка була громадянином Сполучених Штатів на час ухвалення цієї Конституції. Президентом не може обиратися той, хто не досягнув віку тридцяти п'яти років і не мешкав протягом чотирнадцяти років у Сполучених Штатах.

5. У випадку усунення Президента з посади або його смерті, зречення чи неспроможності чинити владу і виконувати обов'язки, пов'язані із цією посадою, обов'язки Президента перебирає Віце-президент. У випадку усунення, смерті, зречення чи неспроможності виконувати обов'язки обох, і Президента і Віце-президента, Конгрес може окремим законом призначити одного з вищих державних урядовців заступити Президента, і ця особа має виконувати відповідні обов'язки, доки неспроможність не буде усунуто або буде обрано нового Президента.

6. Президент має у певний термін одержувати за свою службу винагороду, що не повинна ні зменшуватися, ні збільшуватися протягом терміну, на який його обрано. Президент не повинен протягом цього часу одержувати жодної іншої винагороди від Сполучених Штатів чи окремого штату.

7. Перед початком виконання своїх обов'язків Президент має скласти таку присягу чи запевнення: «Я урочисто присягаю (запевняю), що буду віддано виконувати обов'язки Президента Сполучених Штатів і буду щосили зберігати, захищати та обороняти Конституцію Сполучених Штатів».

Розділ 2.

1. Президент є головнокомандувачем збройних сил і флоту Сполучених Штатів, а також народної міліції окремих штатів під час її дійсної служби Сполученим Штатам. Він може вимагати від керівників кожного виконавчого відомства їхньої думки на письмі з будь-якого питання стосовно їхніх службових обов'язків; він має право відкладати виконання вироків і звільняти від покарання за злочини проти Сполучених Штатів, крім випадків імпичменту.

2. Президент має право, за порадою і згодою Сенату, укласти міждержавні договори за умови, що на це погодиться дві третини присутніх сенаторів; він має обирати й за згодою Сенату призначати послів, інших повноважних представників, консулів, суддів Верховного Суду та інших вищих державних урядовців Сполучених Штатів, якщо про призначення нема інших постанов у цій Конституції, а їхні посади встановлює закон. Проте Конгрес може видати закон, за яким право призначати на нижчі посади, які він вважає за потрібне, матиме сам Президент або суди, або керівники відомств.

3. Президент має право призначати на вакантні посади, що постали в перерві між сесіями Сенату, але повноваження, надані ним у таких випадках, чинні лише до закінчення наступної сесії Сенату.

Розділ 3.

Президент має періодично повідомляти Конгрес про стан Союзу й подавати на розгляд Конгресу заходи, які він вважає за потрібні і доцільні. У надзвичайних випадках він може скликати обидві палати або котрусь палату, а у випадку незгоди між ними щодо часу закінчення сесії він може сам відкласти сесію на час, який уважатиме за слушний. Президент приймає послів та інших повноважних представників; він стежить за сумлінним виконанням законів і визначає обов'язки всіх членів уряду Сполучених Штатів.

Розділ 4.

Президент, Віце-президент та всі вищі державні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади, коли їх буде засуджено за процедурою імпичменту за державну зраду, хабарництво та інші тяжкі злочини і провини.

Стаття III

Розділ 1.

Судова влада Сполучених Штатів належить єдиному Верховному Суду і тим нижчим судам, що згодом установить або створить Конгрес.

Судді Верховного Суду, а також нижчих судів, залишаються на своїх посадах, доки поведуться бездоганно, і мають у визначені терміни одержувати за свою службу винагороду, що не повинна зменшуватися протягом цілого часу їх урядування.

Розділ 2.

1. Судова влада охоплює за принципом законності і рівності усі справи, що постануть при застосуванні цієї Конституції, законів Сполучених Штатів і міждержавних договорів, як укладених раніше, так і тих, які Сполучені Штати укладуть в майбутньому, усі справи стосовно послів, інших повноважних представників і консулів, всі справи адміралтейства і морської юрисдикції, всі суперечки, однією зі сторін яких є уряд Сполучених Штатів, усі суперечки між двома чи кількома штатами, між штатом і громадянами іншого штату, між громадянами різних штатів і громадянами одного штату у випадках, коли вони заявляють вимоги на землю, надану іншими штатами, а також між штатом та його громадянами і чужоземними державами, громадянами чи підданими.

2. В усіх справах стосовно послів, інших повноважних представників і консулів, а також тих, де стороною є котрийсь штат, Верховний Суд є судом першої інстанції. У решті випадків, перелічених вище, Верховний Суд має бути апеляційною інстанцією як у питаннях права, так і за суттю, з додержанням винятків і правил, установлених Конгресом.

3. Процеси у випадках усіх злочинів, за винятком імпичменту, провадяться судом присяжних у тому штаті, де цей злочин скоєно. Коли злочин скоєно поза межами цього штату, розгляд справи має відбуватися в місці чи місцях, визначених Конгресом у спеціальному законі.

Розділ 3.

1. Державна зрада проти Сполучених Штатів полягає тільки в спричиненні війни проти них, приєднанні до ворога, поданні ворогові допомоги і підтримки. Нікого не можна засудити за зраду, доки такий вчинок не засвідчать два свідки або сам обвинувачений не визнає вину на відкритому засіданні суду.

2. Конгрес має право визначати покарання за зраду, але засуд за зраду і конфіскація майна можливі тільки за життя винуватця і не повинні поширюватися на його родину.

Стаття IV.

Розділ 1.

Кожен штат має виказувати довіру і визнавати цивільні акти, записи і документи судочинства іншого штату. Конгрес може на підставі загальних законів встановлювати спосіб посвідчення таких актів, записів і документів судочинства та їхню правову чинність.

Розділ 2.

1. Громадяни кожного окремого штату мають право на всі ті привілеї та імунітети, що й громадяни інших штатів.

2. Особа, обвинувачена у державній зраді, скоєнні тяжкого чи іншого кримінального злочину в котромусь штаті, якщо вона втече від правосуддя і буде знайдена в іншому штаті, повинна на вимогу органів виконавчої влади штату, з якого вона втекла, передаватися штату, юрисдикції якого вона підлягає за скоєний злочин.

3. Особу, яку утримують на службі чи примусовій праці в якомусь штаті згідно з законами цього штату, коли вона втече до іншого штату, не можна на підставі законів чи правил цього останнього штату звільняти від цієї служби чи примусової праці, а на вимогу треба передавати стороні, якій вона зобов'язана відбуванням служби чи примусової праці.

Розділ 3.

1. Конгрес може приймати в Союз нові штати, але не може утворювати чи засновувати нового штату в межах юрисдикції іншого штату; також не можна створювати нового штату через злиття двох чи кількох штатів або частин окремих штатів без згоди на це законодавчих органів відповідних штатів, а також без згоди на це Конгресу.

2. Конгрес має право рядити територією чи іншою власністю Сполучених Штатів і видавати конечні правила і приписи щодо цього, і ніщо сказане в цій Конституції не повинно тлумачитися так, щоб заподіяти шкоду домаганням Сполучених Штатів чи окремих штатів.

Розділ 4.

Сполучені Штати гарантують кожному штатові цього Союзу республіканську форму правління і мають обороняти кожен штат від нападу, а на прохання законодавчих чи виконавчих органів (коли законодавчі органи не можна скликати) також і від внутрішніх заворушень.

Стаття V.

Конгрес може ухвалювати поправки до цієї Конституції, коли це вважатимуть за потрібне дві третини обох палат. Також за бажанням

законодавчих органів двох третин усіх штатів він повинен скликати Конвент для ухвалення поправок, які завжди набирають чинності і вважаються частиною цієї Конституції після ратифікації законодавчими органами трьох четвертин усіх штатів або конвентами у трьох четвертинах усіх штатів. Конгрес має визначити певний спосіб ратифікації, і жодна поправка, що буде подана перед роком 1808, не повинна порушувати перший і четвертий параграфи дев'ятого розділу Статті I, і жоден штат без згоди Конгресу не можна позбавити рівного з іншими штатами права голосу в Сенаті.

Стаття VI.

1. Всіборги і зобов'язання, що виникли до ухвалення цієї Конституції, так само чинні для Сполучених Штатів, якими вони були для Конфедерації.

2. Ця Конституція і закони Сполучених Штатів, що будуть ухвалені на її підставі, а також усі міждержавні договори, як укладені раніше, так і ті, що будуть укладені Сполученими Штатами після цього, є найвищим законом краю, і судді всіх штатів мають йому підлягати, не зважаючи на будь-які статті в конституції чи в законах окремих штатів, які суперечитимуть цьому.

3. Згадані вище сенатори і представники, а також члени законодавчих органів окремих штатів, всі урядовці органів виконавчої і судової влади як Сполучених Штатів, так і окремих штатів, зобов'язані присягою підтримувати цю Конституцію; проте, щоб обіймати певну посаду або виконувати громадські обов'язки у Сполучених Штатах не можна вимагати жодного доказу релігійної належності.

Стаття VII.

Для набрання чинності цієї Конституції в штатах, які її затверджують, достатньо ратифікації цієї Конституції конвентами дев'ятьох штатів.

Вчинено на конвенті за одностайної згоди присутніх штатів, сімнадцятого вересня року Божого 1787 і з часу проголошення незалежності Сполучених Штатів Америки дванадцятого.

(Цю Конституцію було ухвалено 17 вересня 1787 року Установчим конвентом та оголошено ратифікованою 2 липня 1788 року).

http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/catalog/law/usa_const.htm

Розділ VIII. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА В XVII—XVIII СТ. (КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДОБА)

1. Із книги Гійома Левассера де Боплана «Опис України...» про обрання козаками гетьмана (кошового отамана) Запорозької Січі

Гійом Левассер де Боплан (Guillante Le Vasseur de Beauplan) (1600—1673 pp.) — народився у Нормандії в шляхетсько-гугенотській родині. Вступивши на військову службу (у 16-річному віці став лейтенантом), спеціалізувався на військовому будівництві, набув досвіду в галузі артилерії та картографії. Наприкінці 1630 р. прибув у Річ Посполиту, де в чині старшого капітана артилерії і королівського інженера став служити у польському коронному війську, що дислокувалось на Україні. Багато подорожував займаючись військовим будівництвом і збираючи матеріали для великої карти України і спеціальних карт окремих регіонів українських земель. Після звільнення зі служби в 1647 р. коронним гетьманом М. Потоцьким, повернувся до Франції, в 1650—1651 pp. жив у Дьєппі, а з 1652 р. у Руані. Звідти він вийшов на військову службу до Вест — Індії. Згодом служив у Франції як військовий інженер під командуванням основоположника військової фортифікації маршала де Вобана. Помер Боплан в 1673 р.

Головними працями Боплана були карти України, які справедливо вважаються одним із найважливіших досягнень картографії XVII ст., та його «Опис України». Останній був задуманий, як пояснення до карт, але фактично став самостійним твором, який вперше познайомив Європу з Україною. Перше видання книги, надруковане на замовлення автора сотнею примірників, які він подарував друзям, було опубліковане в Руані, в друкарні Жака Кайде 1651 р. У заголовку першого видання слова «Україна» не було. Друге видання 1660 р. вийшло значно більшим тиражем, з доповненнями під назвою «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границі Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн.» Згодом вона була перекладена на ряд мов.

* * *

Запорозька Січ з самого початку свого утворення була військово-політичною організацією республіканського типу з виборністю керівників, з рівним правом участі усіх козаків у виборах. Формально найвища влада на Січі належала Військовій (Генеральній) або повній загально козачій раді — «коло» (Перша згадка про таку раду датована 1581 р.). Ради відбувалися два-три рази на рік: на початку січня (зазвичай, першого), другого або третього дня після

Великодня, в жовтні на свято Покрови. Не козаки права голосу не мали. У XVI ст. на Січі існував звичай неохочих до ради зганяти силою. За відмову прийти на поважне зібрання могли скарати й на смерть. Посеред Січі був майдан, де і відбувалися військові ради, а навколо майдану півколом стояли різні будівлі — військова канцелярія, пушкарня, майстерні, курені.

Раду проводив кошовий отаман, а допомагала йому старшина. Осавули обходили козаків, з'ясовуючи справу, й запитували, як ті до неї ставляться. Деколи старшина добирала собі значніших козаків і спільно з ними обговорювала спірні питання. Формального голосування не було. Козаки виявляли своє ставлення гучними окликами, «гуком», підкидаючи при цьому шапки догори. Перемагала сторона, що мала безсумнівну більшість. Не згодна з рішенням ради меншість примушувалась до покори більшості не лише погрозами, але інколи й биттям, навіть вбивствами.

Рада мала широкі права. Тут вирішувалися найважливіші питання Запорозької Січі: про мир і «розмир», про походи на неприятеля, про покарання важливих злочинців. На раді раз на рік обиралася старшина: кошовий отаман, якому належала найвища влада в Січі, писар (завідував канцелярією), один або четверо осавулів (порядкували військом), обозний (командував артилерією та обозом), суддя (займався судочинством та звичаєвим правом) та підстаршина, шафар (скарбник січового скарбу), кантаржей (кантарлей) наглядав за вагою і мірами, довбиш (окрім обов'язків оповісника забезпечував збір хліба й підвід з паланок на потребу війська), хорунжий, бунчужний та інші. Всього у владних структурах Січі налічувалося близько 20 різних посад із загальною чисельністю адміністративного персоналу від 49 до 150 осіб (у різні часи).

На раді кожен курінь, а їх було 38, обирав собі курінного отаман (у запорозьких козаків слово «курінь» вживалося в подвійному значенні: у значенні житла і в значенні сотні, полку, самостійної частини війська, очолюваної курінним отаманом).

На раді вирішувалися також і основні господарські справи. Уся земля Запорозької Січі, чи, як то звалось, запорозькі вольності поділялися на паланки — повіти, що були джерелом постачання необхідного господарського добра для утримання війська. (Паланка в запорозьців означала центральне управління певної частини запорозьких територій). У паланці перебувала запорозька старшина: полковник, осавул і писар, які жили без сімей. Прості ж козаки в паланці жили з жінками, тому і називалися «гніздуками», «пічкурами», «баболюбами». Вони займалися господарюванням і постачанням харчів січовикам. Козацька земля між паланками розподілялась щороку в січні жеребкуванням. Ніяких суперечок при цьому не виникало. На раді всі вольності розписувалися на 38 папірцях так, щоб кожній паланці дісталось більш-менш однаково земельного і водного добра. На очах всього товариства писар скручував ті жеребки і клав до своєї шапки, а потім, добре потрусивши, давав курінним отаманам витягати жеребок. Якому куреню що припаде, тим він і мав користуватися весь рік.

Крім загальних рад у запорозьких козаків були ще і ради до «куренів», які вони звичайно називали «сходками». Курінні сходи відбувалися тоді, коли старшина й отаман не бажали скликати загальну раду.

На Січ приходили добровольці, добровільно й брали обов'язок виконувати закони товариства. Але у Січі, як зрештою, і в будь-якій середньовічній державі, не було писаної конституції у сучасному розумінні цього слова.

Запорозькі неписані закони, звичаєве право, маючи коріння у звичаях, йшли від самого життя, досвіду, оформляючи по суті вже існуючі суспільні відносини. Тому, якими б дивними не здавалися такі закони, в них була одна вирішальна перевага — вони діяли впродовж декількох віків.

Козацькі звичаї були надзвичайно сувороми, особливо щодо кримінальних злочинців. Смертю в Січі каралися: вбивство козака суворим, злодійство між ними, зазіхання на загальною

січове і курінне майно, розбійництво в межах вольностей, а також за зраду, боягузтво та програв у бою з вини старшин. Крім того, тяжкими злочинами вважалися: блуд (скакання в гречку, або «чужолозтво»), мужолозтво й скотолозтво, порушення дисципліни і субординації, особливо в поході. Головною метою покарання було завдати жаху іншим козакам. Широко практикувалось публічне виставлення на згнєблення. Привертає увагу така особливість запорозького судочинства: тілесно карали переважно за майнові, економічні провини, а на смерть — за злочини проти особистості. Тюрем на Запоріжжі не було. Тільки в окремих випадках, коли побоювалися, що злочинець втече, його приковували до гармати і залишали без охорони. Ті, хто своєчасно не виплатив борг, теж приковувались до гармати, і перебували в такому положенні до виплати боргів і помилування. Злочинця, який раніше користувався загальною повагою, за вимогою козаків мали звільнити від покарання або замінити більш легким. Засудженого до смертної кари могла врятувати дівчина, яка б висловила бажання вийти за нього заміж, але подібне мало статись на базарі або в паланці, в Січ жінок не допускали.

На Січі були передбачені жорстокі покарання: шибениця, кіл, побиття палицями. Причому за запорозькими звичаями виконання смертних вироків доручалося самим злочинцям, тобто злочинець мав карати злочинця. А якщо засуджений був один, то вирок відкладали, доки не буде другого злочинця.

Помітний негативний вплив на криміногенну ситуацію справляло вживання алкоголю. У літературі немало згадок про пияцтво, яке нібито в Січі вважалось нормою. «Запорожців зображали як живі посудини, переповнені горілкою, а в мороз напували горілкою і коня». Г. Л. Боплану здавалось, що на світі нема народу, здатного зрівнятись з запорожцями у пияцтві. М. Максимович згадує козака Карпа Півторакожуха, якого, нібито, поховали у горілчаній бочці.

Без сумніву, горілка була на Запоріжжі предметом не другорядним. Надто ж у мирний час. Перед походом бенкетували цілий день, а на ранок товариство випивало прощальну чарку. А в бойовій обстановці запорозький закон вимагав тверезості. В поході за пияцтво могли скарати на смерть, на морі п'яного викидали за борт.

За виразом М. Гоголя, на Січі збирались і ті, у кого «уже лежала около шеи веревка». І якби в Січі не вживали відповідних заходів виховного, дисциплінуючого і карного характеру, злочинність могла б розвинутись до нестерпних масштабів.

На Запоріжжі діяла влада козаків і для козаків, без розвинутих бюрократичних форм управління, але з досить жорстокою регламентацією побуту в інтересах товариства як цілого. Але ж наївно вважати козаків лише непорочними героями. Запорожці належали своєму часу. Досить згадати про події у тогочасній, здавалось б, освіченій, Європі — Варфоломійську ніч, тортури інквізиції, страхітливу тридцятирічну війну 1618 — 1648 рр., жахи колонізації Америки, щоб розуміти звичай епохи. У війнах того часу вороги змагалися в лютому немилосерді. І запорожці не були винятком. У походах молодецтво і відвага супроводжувались взяттям здобичі. Худоба, зброя, цінне майно ворогів привласнювалось, а що не можна було забрати з собою — спалювалось. Врешті-решт, зло це діялось на взаємній основі. Матеріальні репресії заради вигоди і наживи були звичайним явищем у тогочасних війнах. Не варто забувати про економічні засади такої поведінки. Для козака воєнна справа — це ремесло, матеріальна умова його існування. Традиція ця довго і міцно трималась у козацькій свідомості.

В той же час запорожці, ризикуючи життям, ходили в Крим і Стамбул, визволяючи полонених — християн без усякої вигоди для себе. Прикладом може служити похід на Кафу П. Сагайдачного, під час якого було звільнено тисячі невільників, похід на Крим кошового отамана Івана Сірка, який урятував з неволі 7 тисяч християн і з боями вивів їх на козацьку територію.

Козаки не знали самі і не просили пощади. Пристрасті, мотиви козацької поведінки мають історичний вимір. У цьому і варто шукати пояснення неоднозначної оцінки козацтва його сучасниками і пізнішими дослідниками. Справжні запорожці були істинними синами свого часу, носіями і його високих поривань, і його трагічних реалій.

Порядки на Запоріжжі уособлювали свободу особи і терор агресивної більшості, аскетизм і розгул, благородство і надмірну жорстокість, активність свавільного натовпу і розніжені лінощі, безтурботність і обережність. Таким чином, у козацтва виробилася суперечлива система влади й підлеглості. Демократизм у Січі межував з охлократією (владою натовпу). Будучи вічною опозицією існуючій державності, козацтво ігнорувало важливість міцної ієрархічної структури, їхні вожді з цієї причини нерідко перетворювались на заручників, яких видавали переможцям, або знищували за помилкові рішення. Г. Л. Боплан відзначав, що за 17 років його спостережень жодного кошового отамана не минула така трагічна доля.

«Кігтіста низова республіка» — називав Запорізьку Січ Г. Сенкевич. «Християнською козацькою республікою» назвав її М. Костомаров. І справді, січі були притаманні риси демократичної республіки. Тут не існувало ні феодалної власності на землю, ні кріпацтва, панувала формальна рівність між усіма козаками; була виборна система органів управління; функціонувало власне козацьке право, існувала своя територія, яка називалася «землею Війська Запорозького».

При цьому, Запорізька Січ, маючи низку головних ознак державності, все ж була лише своєрідною, перехідною моделлю між повноцінною державою і ізольованою в малозаселеному місці общиною, що виникла на ґрунті духовної і професійної спільноти. Але це був досить життєздатний політичний організм, який мав державотворчий потенціал.

* * *

...Ось як вони (козаки) вибирають свого старшого: коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посади, відмовляючись невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає. Відповідають лишень, що він дійсно не заслужив такої честі і тут же, не гаючись, одразу ж убивають його, як якогось зрадника. Хоча самі при цьому чинять по-зрадницьки, та ви і пригадуєте, напевно, що я оповідав раніше, говорячи про їхні звичаї і звичні зради. Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!» і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання. Ось так вони вибирають свого старшого, що часто відбувається серед Дикого Поля. Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани

дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою. Немилість, якої може зазнати старший, змушує його бути дуже обачним у своїх діях, зокрема, щоб не трапилось жодної невдачі, коли веде їх у похід, і щоб він проявив себе хитрим і відважним під час непередбачених зіткнень з ворогом, оскільки за виявлену малодушність його вбивають як зрадника. Негайно обирається новий отаман так само, як я розповідав вище. Керувати ними і вести їх у похід — нелегка справа, і нещасний той, кому це випадає. За сімнадцять літ, доки я служив у цьому краї, усі, хто обіймав цей уряд, скінчили погано.

Боплан Г. Л., де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн.
— К., 1990. — С. 69—70.

2. Зборівський договір, укладений між королем Яном II Казимиром та Військом Запорозьким (серпень 1649 року)

У 1649 р. війна розгортається з новою силою. Польська армія, яку очолював король Ян II Казимир вторглася на Поділля. Козацькі війська виступили назустріч польській армії і оточили частину польських військ біля м. Збаража (армія магнатів). А 5—6 серпня 1649 р. відбулася битва козаків з головними частинами польської армії на чолі з королем Яном II Казимиром. Коли, здавалось, перемога вже була на боці козаків, їх зрадили татари. Кримський хан, заручившись вигідним відкупом, та не бажаючи повного розгрому Польщі і зміцнення на її руїнах України, вивів татар з бою і настояв, щоб гетьман почав переговори з поляками. 8 серпня було укладено Зборівський договір.

Згідно з його умовами, козацький реєстр повинен був скласти 40 тис. козаків, гетьмансько-старшинська адміністрація одержувала владу у Брацлавському, Київському й Чернігівському воєводствах. На цій території без дозволу гетьмана не мали права знаходитись польські війська, єзуїти, євреї (крім власників шинків і тих, що вихрестилися на православних). Київському митрополиту обіцяли надати місце в сенаті, а питання про долю уніатської церкви передавалося на розсуд Сейму. Але селяни, які не потрапили до реєстрових списків, мали повернутися до своїх панів. Польська шляхта одержала право повернутися у свої маєтки. Україна залишалася у складі Речі Посполитої.

На території Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств почалось формування Української держави. Вся вона у військово-адміністративному відношенні ділилася на полки, яких за реєстром 1649 р. було 16, а в 1650 р. — 20. З них — 3 власне військових і 17 адміністративно-територіальних і військових. Центром кожного було найбільш економічно розвинуте місто. Керували полками полковники при допомозі старшини: писаря, осавула, хорунжого, судді та ін. Старшина або обиралася козаками, або ж призначалася полковниками. Кожний полк ділився на сотні. Кількість їх в різних полках була неоднаковою від 7 до 20.

Полковники і сотники на керованій ними території зосереджували у своїх руках військову і громадянську владу. На утримання військових, судових і адміністративних органів з селян і міщан стягувалися податки. У казну надходила також плата за оренду колишніх магнатських і королівських маєтків (у військову казну Війська Запорозького в 1649 р. кожне господарство платило 4 талери податку. У 1650 р. податок платили натурою по півосьмачки зерна. Можливо, податки збиралися паралельно в обох формах).

У містах діяли органи самоврядування: у великих — магістрати, малих — ратуші.

Гетьман, обраний Військовою радою, керував збройними силами, очолював старшинську адміністрацію і судочинство. Від імені України він укладав угоди з урядами іноземних держав. При гетьмані існувала постійна вузька рада, до складу якої входили генеральна старшина і найбільш впливові полковники. Найвищим органом влади вважались загальнокозацькі збори, але фактично із зміцненням своєї влади гетьман їх не збирав, приймаючи важливі рішення самостійно або з найближчими радниками.

Гетьман управляв Україною через військово-адміністративний апарат (Генеральна канцелярія), куди входили генеральні козацькі старшини: писар (канцелярія і діловодство); суддя (іноді їх було двоє); обозний (відав артилерією); військовий підскарбій (фінанси і податки); два осавули (відали військовими справами); хорунжий (охоронець військового прапора); бунчужний (охоронець гетьманського бунчука).

Гетьманською резиденцією і столицею держави було м. Чигирин.

* * *

...Оголошення милості його королівської величності війську Запорозькому на пункти, запропоновані в його чолобитній:

1) Його королівська величність залишає військо своє Запорозьке при всіх старовинних правах (*wolnowiach*), по силі колишніх привілеїв і видає для цього тут же новий привілей.

2) Бажаючи догодити проханню підданих і залучити їх до Послуг Речі Посполитій, його королівська величність дозволяє мати число війська Запорозького до 40 000 осіб і довіряє складання списків гетьманові військового свого Запорозького, дозволяючи вписувати в козаки як із шляхетських маєтків, так і з королівських з правого боку Дніпра, починаючи з міста Димера Горностайполі, у Коростишеві, у Павлолі, у Погребищі, у Прилуках, у Вінниці, у Брацлаві, а від Брацлава до Ямполья по Дністру, а на лівому боці Дніпра від Остра: у Чернігові, у Ніжині, у Ромнах, до рубежів московських і до Дніпра, на просторі між цими містами; далі ж вказаних місць козаки не можуть знаходитися. Але хто забажав з інших країв вступити в козацтво, може без побоювання з боку колишнього власника перейти зі своїм майном в Україну і записатися в реєстр. Повний поіменний список козаків, за підписом руки гетьмана запорозького і з прикладенням військової печатки, повинен бути закінчений цілком до нового руського року для того, щоб ті, хто ввійде в козацтво, користувалися своїми правами, всі інші, хто живе в королівських маєтках, справляли свої обов'язки, а мешканці шляхетських садиб служили своїм панам.

3) Чигирин із приналежним до нього округом повинен назавжди залишатися при булаві війська Запорозького, тому його королівська величність вручає його нинішньому начальнику війська Запорозького, благородному Богдану Хмельницькому як вірному слугі короля і Речі Посполитої.

4) Усе, що з допущення Божого відбувалося під час нинішнього заміщення, має піти в забуття, і ніякий пан не повинен мстити й карати за минуле.

5) Його королівська величність, зі своєї монаршої милості, прощає всім тим із шляхти, хто якимось чином опинився в Запорозькому війську; і якщо під час нинішніх смут хтось випросив родовий чи коронний маєток, що належав тим, хто перебував у війську Запорозькому, і якщо хтось з такого приводу був позбавлений честі — все має бути згладжено на наступному сеймі сеймовою конституцією.

6) У тих місцях, де мешкатимуть вписані до реєстру козаки, коронні війська не можуть займати квартир.

7) У тих містах, де перебуватимуть козацькі полки, жиди не можуть перебувати ні власниками, ні орендарями, ні просто мешканцями.

8) Щодо знищення унії як у Короні, так і у Великому Князівстві Литовському, а також стосовно цілісності церков та вотчин, до них спрадавна приписаних, буде зроблено постанову на сеймі в присутності та за бажанням отця митрополита київського й усього духовенства. Його королівська величність бажає, щоб кожен міг вільно користуватися правами та вольностями своїми і дозволяє отцю митрополиту київському засідати в сенаті.

9) Всі посади й чини у воеводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському його королівська величність обіцяє роздавати наперед тільки тамтешнім дворянам, які сповідують грецьку віру, по силі колишніх прав.

10) Отці єзуїти не мають права знаходитися в Києві та в інших містах, де є привілейовані руські школи, і повинні неодмінно перейти в інші місця. Всі давні руські школи мають залишатися в цілісності.

11) Козаки не мають права торгувати горілкою, але можуть для себе купити вино і продавати оптом. Шинки з медом і пивом залишаються на колишніх підставах.

12) Всі викладені статті будуть затверджені на сеймі, а тепер, все забувши, нехай запанують згода і любов між мешканцями України та між військами його королівської величності і військом Запорозьким.

Костомаров М. І. Богдан Хмельницький. —
Дніпропетровськ, 2004. — С.393—395.

3. Прохання Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу 17 (27) лютого 1654 року (складова частина «Березневих статей»)

Українська політика московського уряду в середині XVII ст. була невпевненою і малоуспішною. Досвід «Смутного» часу показав, що козаки не можуть бути слухняними підданими, проте без їхньої допомоги неможливо було «повернути» Росії колишні землі Київської Русі, приборкати кримських татар та перемогти Річ Посполиту. Самі ж козаки розуміли, що їм не вижити у кільці ворогів, — потрібен хоч один сильний союзник з розвинутою промисловістю, яка б виробляла порох, рушниці й гармати. Думка козаків схилилась до того, що краще мати союзником православну Росію, але за умови, що вона не буде командувати козаками (крім Росії, своєю кандидатуру як союзника пропонували Крим, Турція та Польща).

1 жовтня 1653 року в Москві почалося нове засідання Земського собору, у роботі якого взяв участь патріарх Никон, митрополити, архієпископи, настоятелі монастирів і представники інших прошарків населення. Він постановив розпочати війну проти Польщі. А Олексій Михайлович, відзначається в документі, «звелів гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями прийняти під свою государеву високу руку».

31 грудня московське посольство на чолі з В. Бутурліним прибуло до м. Переяслава. 6 січня 1654 р. туди прибув Б. Хмельницький, який затримався через похорон сина. 8 січня вранці відбулася таємна рада у гетьмана з козацькою старшиною (5 представників генеральної старшини та 12 полковників), яка визнала протекторат Росії.

Того ж дня на міському майдані була скликана рада. Виступаючи, Б. Хмельницький наголосив на необхідності для України визнати протекторат сильної держави — Росії. Учасники Переяславської ради, козаки і представники київських, переяславських міщан та деяких інших міст, схвально відгукнулися. Потім козацька старшина й інші делегати попрямували до церкви Успенія приносити присягу. Козаки чекали від В. Бутурліна, аби він від імені царя присягнув не порушувати прав і привілеїв українського народу (Такий порядок був звичним: всі польські королі після їх обрання приносили присягу). Але порядки в Росії і Польщі були різними. Якщо в Речі Посполитій короля обирали піддані, то вони ж могли його і змістити; в Росії цар правив «самодержавно», ні з ким не рахуючись, бо він вважався «помазаником божим».

В. Бутурлін відмовився присягати, заявивши, що в Росії присягають не царі, а їх піддані. Але від себе обіцянку не порушувати прав і свобод дав.

Відмова від присяги викликала напругу між учасниками ради і російським посольством. Але після наради Б. Хмельницький, генеральна старшина, полковники, представники козацтва і міщан присягнули на вірність союзу з Росією.

У 1654 р. в усіх полках присягло 127 333 чоловіки. Не присягали жінки, селяни, духовенство та Запорозька Січ.

Більшість з 127 333, приведених до присяги міщан і козаків, зробили це добровільно, з щирою вірою в те, що союз з Росією захистить Україну від найненависнішого на той час ворога — Речі Посполитої.

Одночасно козацька старшина розробила умови угоди з Росією. 17 лютого 1654 р. генеральний суддя С. Зарудний і переяславський полковник П. Тетеря повезли в Москву на

затвердження царю «Прохаючи статті» з 23 пунктів. У них йшлося про бажання зберегти права, привілеї і маєтності Війська Запорозького та української шляхти; 60 — тисячний козацький реєстр і належно утримувати старшину і козаків; про збереження місцевого самоврядування; зборів податків, права обирати гетьмана і надати йому для утримання Чигиринське староство, а також право підтримувати відносини із зарубіжними державами. Йшлося також про те, щоб царські вояводи не втручалися у внутрішні справи України. Росія повинна була направити свої війська проти польської армії під Смоленськ, утримувати їх на кордонах України і Польщі, обороняти Україну від набігів татар і матеріально забезпечувати козацький гарнізон у фортеці Кодак.

Більшість «Прохаючих статей» цар і бояри затвердили. Але гетьману заборонили підтримувати відносини з Туреччиною і Польщею.

«Прохаючи статті», царські укази до них та інші аналогічні документи пізніше одержали назву «Березневих статей 1654 року». Оригінали цих документів не знайдені. Відомі тільки чернетки і копії з них. Взагалі при Б. Хмельницькому про ці статті рядові козаки нічого не знали. Як історичний документ у зміненому вигляді, вони слугували вступом до угод з Росією кожного нового гетьмана, починаючи з Юрія Хмельницького.

Учені по-різному оцінюють Переяславську угоду між Україною і Росією в 1654 р. Російський історик В. Сергіївч вважав договір 1654 р. персональною унією, тобто об'єднанням двох окремих держав у особі одного спільного монарха. Н. Дьяков бачив у договорі так звану «реальну» унію (коли дві держави зливаються в одну). Українські вчені М. Грушевський, М. Слабченко, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, частково Р. Лащенко вбачали у договорі 1654 р. ознаки васалітету, тобто, на їх думку, цей договір установив васальну залежність України від Москви. На думку Б. Нольде, Україна приєдналася до Москви на основі автономії. В. Мякотин у праці «Переяславський договір 1654 р.» (1929 р.) доводить, що на основі договору мала бути інкорпорація України Московю з деяким поширенням прав окремих суспільних станів. Близьким до поглядів Мякотина був і російський дослідник Д. Одинець. Український учений А. Яковлев вважає, що хоча російський цар й іменував себе царем «Малой России», проте це була лише «буква без реального змісту», яку можна назвати номінальною васальною залежністю. В. Липинський висунув думку, що договір 1654 р. був звичайним союзом, подібним до тих, які Хмельницький укладав з кримським ханом чи Туреччиною. О. Оглоблін, І. Борщак бачать у договорі умову двох самостійних держав, гарантовану протекцією російського царя над Україною. Більшість радянських істориків вважали договір актом возз'єднання України з Росією.

Серед сучасних українських істориків є ті, хто вважає, що Україна за Переяславським договором отримала більші права, ніж дають автономія чи навіть протекторат. Тому вони прийшли до висновку, що 1654 р. відбулося об'єднання двох держав у своєрідну конфедерацію, в якій Україна зберегла свій суверенітет (Ю. Мицик, С. Плохий, І. Стороженко, В. Смолій, В. Степанков).

Та як би ми не кваліфікували форму зносин, що склалися внаслідок переяславських і московських переговорів, не можна випускати з поля зору того, що кожна зі сторін, Україна і Росія, по-своєму визначали суть стосунків, які склалися.

Царський уряд дивився на приєднання України як на продовження територіального збирання Руської землі, відчуження обширного руських земель від Польщі.

Б. Хмельницький і козацька старшина вважали, що відносини з Росією будуть такими ж, як і раніше з Річчю Посполитою, коли король гарантував окреслені права українській шляхті і не дуже втручався у її справи.

Гетьман і козацька старшина не взяли до уваги, що король Речі Посполитої обирався на Сеймі, а цар правив самодержавно, ні перед ким не звітуючи. (Лише Київське духовенство це усвідомлювало, враховуючи взаємозалежність мирського і світського життя).

* * *

Автономія (грецькою мовою «autonomia» — самостійність) — самоуправління певної частини території держави.

Васалітет (французькою мовою «vassalite», латинською мовою «vassus» — слуга) — у середні віки система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів).

Самодержавство — монархічна форма правління в Росії, за якої вся повнота влади належить царю. Було встановлено в другій половині XVI ст. за царювання Івана IV Грозного.

Суверенітет (французькою мовою «souverainete» — найвища влада) — незалежність держави, її право самостійно без втручання іншої держави, розв'язувати свої внутрішні і зовнішні справи.

Федерація (латинською мовою «foederatio» — союз) — союзна держава, що складається з кількох державних утворень, кожний з яких має власні органи влади і водночас підпорядковується загальним органам влади.

Протекторат (латинською мовою «protector») — форма залежності, за якою одна держава (протектор) перебирає здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), захист її території і нерідко контролює її внутрішні справи.

Конфедерація (латинською мовою «confederatio» — спілка, об'єднання) — форма державного устрою, у вигляді тимчасового союзу суверенних держав, які, зберігаючи свою незалежність, об'єдналися на договірних засадах для досягнення певних спільних цілей (протистояння зовнішній загрозі, боротьби зі стихійним лихом тощо).

Інкорпорація — включення однієї території до складу іншої або об'єднання в єдине ціле двох або більше автономних компонентів.

* * *

...Б'ють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малої Росії самодержавцеві і многих держав государеві й обдательєві піддані його царського величества Богдан Хмельницький гетьман Запорозького війська і весь мир християнський російський, аби його царське величество пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланники їх, а вони його царському величеству служитимуть вовіки в усім що їм государ повелить.

1. Насамперед, будь ласкав — потверди наші військові права і вільности, як з віків бувало в війську Запорозькім, що судилися своїм правом і вільности свої мали в володінню і в судах. Нехай ні воевода ні боярин ні стольник не мішаються до військових судів, але щоб товариство від старших своїх судилося — де три чоловіка козаків, то два третього мають судити.

2. Військо Запорозьке в числі 60 тисяч було.

3. Шляхта яка на Русі знаходиться і тобі велику государю нашому,

згідно з непорочною Христовою заповіддю присягу зложила, аби при своїх вільностях зіставалась, з поміж себе старших на уряди судові обирала, маєтності і вільності свої мала, як за польських королів бувало. Аби й інші побачивши таку ласку твого царського вел. хилилися під владу, і під кріпку і високу руку твого царського величства з усім миром християнським. Суди земські і гродські мають справуватися урядниками, котрих шляхта сама собі обиратиме, як досі було. Також та шляхта, що мала гроші па маєтностях заставом, має право на зворот грошей, або щоб дали їй досидіти на маєтностях свій час.

4. Щоб по містах урядники були обирали з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величства правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воєвода царського величства, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (Українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

5. На булаву гетьманську надано було Чигирнське староство з усіми приналежностями, щоб і тепер зіставалось, для всяких потреб управи.

6. Боронь Боже смерти на пана гетьмана—тому що всяк чоловік смертей, і без того не може бути, —аби військо Запорозьке само між собою гетьмана вибирало, і його цар. вел. сповіщало. Нехай то й. цар. вел. не буде в гнів, бо то давній військовий звичай.

7. Маєтків козацьких аби ніхто не відбирав: котрі ґрунти мають, щоб усіми пожитками з тих ґрунтів свобідно володіли. І вдови, після козаків позосталі й діти їх щоб такі самі вільности мали як предки й батьки їх.

8. Писареві військовому по милости царського величства, щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канцеляристів), на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

9. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових, щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки.

10. На кожного полковника по млину щоб було, для того що мають великий розхід, а як буде ласка твого цар. вел., то щоб і більшим їх пожалував — яка твоя воля буде.

11. Також осавулам військовим і полковим—тому що завсіди знаходяться на послугах військових, на хліб орати не можуть—просимо твого цар. вел., щоб по млину їм було

12. На роботи військової арматі, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царське величство зволив вчинити милостиву ласку на зимове пригородованне і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

13. Права з віків надані—від князів і королів, як людям духовним, так і світським, аби в нічім не були порушені

14. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величеству (в сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царське величество.

До сеї статі царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послы будуть присилатися з справами противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

15. Воліли б ми, щоб так як по інших землях данина віддається разом, щоб і нам віддавати певну суму за тих людей, що належать до твого цар. величества. А як би так не могло бути, тоді на ніяких воевод не годитись, і добиватись того (щоб їх не було); хіба щоб з тутешніх людей вибирати воеводу, чоловіка гідного, і він би мав всі ті доходи віддавати й. цар величеству по правді.

16. А то тому мають наші посланники того добиватись, бо воевода приїзжий ламав би права, заводив (нові) постанови, і з того була б велика досада. Бо люди не можуть скоро привикнути до нашого права, і не можуть зносити таких (новозаведених) тягарів. А коли старшина буде з тутешніх людей, вона правитиме згідно з тутешніми правами і установами.

17. Давніше, як не було ніякого гоненія від королів польських на віру і па вільности наші, — ми мали свої вільности для всякого стану, і тому вірно служили. Тепер же, як стали наступати на вільности наші, ми були змушені піддатися під кріпку і високу руку й. цар. величества, і послы паші мають пильно просити, щоб й. цар. вел. дав нам привілеї, па пергамені писані, з завісними печатками: один на вільності козацькі, а другий на шляхетські—аби на вічні часи було непохитно. А коли їх одержимо, самі будемо між собою пильнувати, і хто козак — той буде вільність козацьку мати, а хто селянин від рілі — той буде звичайні — послушенство віддавати його цар. величеству, як і давніше віддавав. Також (привілей) про всяких людей підданих й. цар. Величества — на яких правах і вільностях мають бути.

18. Про митрополита мають згадати, як будуть на переговорах—про се далисьмо послам нашим словесний наказ.

19. Також пильно мають просити наші послы й. цар. величества, щоб негайно післяв військо свое просто на Смоленськ, ні трохи не гаючись, аби неприятель не міг приготовитися і з іншими (державами) з'єднатись. Бо

тепер військо його стомлене. Нехай ніяким витівкам їх не вірять, якби вони почали робити в чім небудь.

20. Аби наемного війська тут на польським пограничу, для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величества — хоч і більше.

Військові люди царського величества на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

21. Завсіди був такий звичай, що війську Запорозькому плачено. Бють чолом і тепер царському величеству, аби давано на полковника 100 єфимків, на осаулів по 200 золотих, на осаулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

22. Як би мала напасти Орда, тоді треба на них наступати від Астрахані і від Казани. Також і Донським козакам готовим быть. Але поки (Орда) ще в брацтві (ракується)—дати час і не зачіпати.

23. В Кодацькій фортеці, що поставлена на кримській границі, пан гетьман завсіди по 400 чоловіка тримає і всяку поживу їм дає. Нехай і тепер й. цар. вел. звелить забезпечити її як поживою так і порохом до армати. Також і тим що за Порогами стережуть Київ, аби й. цар. вел. зводив свою ласку показати, бо не можна його самого без людей полишати.

Грушевський М. Історія України — Руси. —
К., 1996. — Т. IX — С. 785—786.

4. Гадяцький трактат між станами Корони Польської і Великого князівства Литовського та вельможним гетьманом і Військом Запорозьким (6 (16) вересня 1658 р.)

6 (16) вересня 1658 р. недалеко від Гадяча зібралася рада, щоб підписати угоду між гетьманським урядом і Річчю Посполитою. Польську сторону на переговорах очолював волинський каштелян С.-К. Беневський і смоленський каштелян К. Євлашевський; українську — полковники Юрій Немирич і Павло Тетеря (від кожного козацького полку були присутніми представники).

Трактат, підписаний у Гадячі, проголошував:

1. Україна в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств стає Великим Князівством Руським і входить до складу Речі Посполитої на тих правах, що й Польща і Литва.

2. Король Речі Посполитої обирається спільно представниками Польщі, Великого Князівства Литовського і Великого Князівства Руського.

3. На чолі Великого Князівства Руського повинен стояти гетьман, який обирається довічно і якого затверджує король.

4. Козача старшина одержує права шляхти, рядові козаки — ні (щороку 100 козаків від кожного полку можуть отримати права шляхтича від короля).

5. Православна церква прирівнюється в правах з католицькою, уніатська церква ліквідується.

6. Усі посади у Великому Князівстві Руському можуть займати тільки православні.

7. Збройні сили складатимуть 60 тис. козаків і 10 тис. найманців.

У царині соціально-економічних відносин поновлювалися феодальне землеволодіння, кріпацтво, всі повинності й податки селян і міщан, які існували до 1648 року.

Серед історичних документів існує кілька автентичних варіантів трактату, підписаних тільки гетьманом, і які в більшій чи меншій мірі відрізняються один від одного. Наведений вище варіант — один з найбільш розповсюджених.

Варшавський Сейм 22 травня 1659 року затвердив Гадяцький трактат з великими змінами, невідгідними для України, (унія зберігалася; козацький реєстр установлювався в 30 тис., вибір гетьмана мав здійснюватися шляхом подання на затвердження королю чотирьох кандидатур, ліквідувалась полково-сотенна адміністративна структура, шляхетське звання могли отримати тільки 30 козаків в рік, православні могли займати посади тільки в Київському воєводстві, а в Брацлавському і Чернігівському поперемінно з католиками; гетьману заборонялась зовнішньополітична діяльність з іноземними державами, крім Кримського ханства; польські поміщики повертались в Україну у свої маєтки). Варто додати, що згідно з одним із пунктів Гадяцького трактату гетьман І.Виговський отримував у власність міста Лисянку, Любомль, Смілу. Брати гетьмана: Данило — В'язівка, Федір — Стеблів. Г.Лісницький — Вільшану, а О. Федькович — Шендерівку. Сейм nobilitував (дав шляхетство) генеральну старшину, а також групу полкової старшини.

Затверджуючи трактат, на Сеймі присягнули король Ян Казимир, арцибіскуп Гнєзненський (як глава (примас) католицького духовенства), коронний гетьман, гетьман литовський, канцлер, маршалки, митрополит київський і всі козацькі послі (по два сотники від полку і знакові козаки — усього 200 чоловік. Очолював делегацію Юрій Немирич).

Сучасні дослідники дають різну оцінку Гадяцькому договору: В. Шевчук вважає що він «став вищою політичною ідеєю українців, котрі змагалися за свою державність і хотіли відстояти політичну суверенність України»; В. Смолій і В. Степанков що договір «зводив нанівець державний суверенітет козацької України... унеможлилював досягнення незалежності й соборності, ліквідував соціально-економічні завоювання селян, міщан і нерестрових козаків»; П. Сас що «порівняно з Березневими статтями 1654 р. для України це був крок назад»; Н. Яковенко що «за умов реалізації... він гарантував би захист уже досягнутого — визнання за людиною права на особисту, майнову і політичну свободу».

* * *

...Згоду вічну й нерозривну поставили ми таким чином:

1. Релігія грецька старинна, така, з якою Русь приступила до Корони Польської, аби зіставалася при своїх прерогативах і вільнім уживанню свого богослуження, по всіх містах, містечках і селах, в Короні Польської і Великого князівства Литовського, — так далеко, як сягає язик народу Руського. На соймах, в війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але в публічних процесіях, в відвідуванні хворих з — святощами, в хованню померлих і взагалі у всім — так як вільно і прилюдно виконує своє богослуження обряд римський.

Тій же грецькій релігії дається право свобідного фундування — нових церков і монастирів, так само поновлення і поправляння старих.

Церкви і маєтності здавна надані на церкви старинної грецької віри мають зіставатися за греками православними старинними. Після того як зложено буде присягу вірності, протягом півроку всі такі церкви мають бути подані (в реєстрах) від полковників та іншої старшини війська Зап. тим комісарам, що будуть визначені з обох сторін.

А унія, що викликала досі замішання в Речі Посполитій, стосується і в Короні і в В. кн. Лит. — і хто хоче, нехай вертає до римського, а хто хоче — до грецького не уніатського богослуження.

Світські пани римської віри — дідичі й урядники й. кор. м. — не матимуть ніякої юрисдикції над духовними і світськими людьми, ані над ченцями — тільки їх законний пастир.

А що в спільній вітчизні мають, обрядам належати і спільні прерогативи і оздоби, тому о. митрополит київський теперішній і його наступники з 4 владиками: луцьким, львівським, перемиським і холмським засідатимуть в сенаті у своїм порядку: з тими ж правами і правом голосу як духовні римського обряду, тільки митрополитові призначається місце після арцибіскупа львівського, а владикам після біскупів своїх повітів.

В воеводстві Київським, Брацлавським і Чернігівським сенаторські діднітарства мають роздаватися тільки шляхтичам грецького обряду — до того здатним, що походять і мають маєтність у тих воеводствах.

Теперішні держателі, урядів зістаються при них. Але тим часом, з огляду на гетьманство, першим сенатором тих трьох воеводств має бути гетьман військ Руських, і вся київська юрисдикція до нього має належати, призначення підвоеводи та інших урядників. Це буде належати (до гетьмана) і застерігається на цей раз тільки доки він не прийде до посідання воеводства київського.

Також по містах коронних і В. кн. Лит., як сягають церкви грецького обряду, аби зростала обопільна любов, міщани римської і грецької релігії мають рівно заживати спільних вільностей і свобод, і грецька релігія, не має бути нікому перешкодою до магістрату.

В Києві король й. м. і стани коронні дозволяють заснувати академію, котра має користуватися такими прерогативами і вільностями, як академія краківська, з тою тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвинської, лютерської. А щоб студентам і учням не було ніякої оказії до бійок, всякі інші школи, які були в Києві перед тим, й. кор. м. накаже перенести де інде.

Другу таку ж академію й. к. м. і стани коронні і В. кн. Лит. дозволяють (заснувати) там, де для неї буде знайдене відповідне місце. Вона заживатиме тих же прав і вільностей, як і київська, але заснована має бути з тою ж

умовою як київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів секти аріанської, кальвинської і лютерської. А де та академія буде заснована, там інші школи вже не мають засновуватися на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно ставити, свободно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контро версії — але не ображаючи маєстату кор. і без пасквілів на короля й. м.

2. А що вельм. гетьман з військом Зап., від Рчп. відірваним, з любові до короля, пана свого і власної вітчизни, повертається (до них) вирікаючися заграничних протекцій, то й. кор. м. і всі стани кор. і В. кн. Лит. вічною амністією, себто вічним забуттям покривають все, що з обох сторін допустив біг — полишаючи то маєстатові його, як офіру за гріхи спільні. Забезпечують у тім всякого стану людей від найменших до найвищих без виїмку — як у війську Зап. так і шляхтичів, урядників і приватних людей, чисто всіх, котрі яким не будь чином пробували чи пробують при гетьмані попереднім і теперішнім. Ні корол. маєстат, ні сенат, ні вся Рчп., ані хто з приватних людей не будуть підносити ніяких претензій супроти них взагалі або кожного з осібна, від найвищих до найменших. Навпаки — пробачивши собі обопільно християнським серцем, щиро, свідчачися старшим богом, всякі неприємності і все що діялося під час війн, вони ні явно ні потай не замишлятимуть ніяких помст, ні практик. Не дадуть себе звести ніякими звільненнями з присяги для яких не будь потайних (skretne) замислів.

Всякі кадуки (конфіскації) випрошені ким-небудь під тими, що пробувають в війську Зап. і під шляхтою, що приставала до гетьмана і війська Зап. і до шведів і роздані від початку війни, — тепер всі без виїмку стасуються і будуть скасовані законом, так щоб вони не шкодили ні гонорові ні власності чийї не будь. Де б вони (постанови про конфіскацію) не знаходилися, вони вважаються за скасовані і з книг (судових) еліміновані, і їх власникам надається право заволодіння — спротив котрого не можна посилатися на ніякі кадуки під карою інфамії.

А що і зміст і саме ім'я амністії повинно бути святе, і речі і люди всякої кондиції відновляються в попереднім стані, повертаються до тієї одності, згоди, любові, права і пана, як було перед війною, — то застерігається, що хто б важився рвати те святе об'єднання, смів публічно, чи в приватнім зібранню закидати комусь зраду, — такий має підпадати карам за нарушения договору, і в усяких okazях де б ішло про охорону від обмови, з обох сторін має переводитися пильно слідство.

Вся Річ Посполита народу Польського, в. кн. Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновляється цілком такою як була перед війною, себто — ці три народи мають зіставитися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах (своїх) згідно з законами — в

радах, судах і вільній елекції панів своїх — королів польських, литовських і руських. Коли під тягарем війни з заграничними державами щось постановлено було на зменшення границь і вільностей тих народів, це має вважатися за недійсне і пусте, і вищеназвані народи повинні зіставатися при своїх свободах, як єдине тіло одної і нероздільної Рчп., не роблячи між собою різниці з приводу віри: як хто визнавав і визнає христіанську релігію — чи римську чи грецьку, всі зістають в спокою, при вільності. Хіба якісь засуди або декрети були винесені перед війною і за час війни цілком законно — при наявності сторін чи в відсутності.

З Війська Зап. число має бути 60 тисяч, під владою гетьмана руського, згідно з стародавніми вольностями їх.

Скільки наемного («затяжного») війська буде на Русі, все має бути під владою того ж гетьмана. Пробувати військо Зап. має в тих воеводствах і маєтках, де воно було перед війною. Всякі вільності, надані (ім) привілеями найясніших королів польських, потверджуються: вони (козаки) зістаються при стародавніх вільностях і звичаях своїх, що не тільки в нічім не обмежуються, але навпаки — потверджуються всякою повагою. Ніякий державець корол. маєтностей, ні староста, ні пан дідичний ні доживотний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати ніяких податків з козацьких хуторів, сіл, містечок, домів, ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від яких-небудь тягарів, пла і, мита, як люди лицарські, у всій Короні й. в. кн. Лит. Мають бути також вільні від усяких судів старостів, державців, панів і їх намісників — тільки під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських мають зіставатися. Також всякі напитки, лови в полях і на ріках й інші козацькі пожитки мають зіставатися при козаках вільно, згідно з їх звичаями.

Зокрема, кого гетьман війська Руського подасть й. кор. мил. як гідних клейноту шляхетського для ще більшої заохоти до служби й кор. мил., тим усім без яких не будь труднощів, буде уділена нобілітація, з наданням всякої шляхетської вільності. Але так треба міркувати, щоб з кожного полку могло бути нобілітовано сто.

Ніяких військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в воеводство Київське, Брацлавське, Чернігівське. Тільки наймане військо, що пробуватиме під владою гетьмана військ Руських, вибиратиме хліб з королівських і духовних маєтностей вищезгаданих воеводств, за ординансом того ж гетьмана руського. А коли б була війна при границях Русі і треба було послати туди коронне військо в поміч, в такому разі це помічне військо має бути під регіментом гетьмана військ руських.

4. Для скріплення і більшої певності цього договору гетьман військ руських до кінця свого життя має бути гетьманом військ Руських і першим сенатором воеводства Київського, Брацлавського і Чернігівського. А по

смерті його має бути вільний вибір гетьмана: стани воєводства Київського, Брацлавського і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть (гетьманство).

Двір міппіса для биття всяких грошей має бути заложений в Києві, або де буде признано зручнішим — однієї якості і металу, і з королівською особою (портретом).

Податки, які Рпта ухвалить на соймі, в вось. Київським, Брацлавським і Чернігівським мають уживатися на наймане військо, що буде під владою гетьмана військ Руських.

Спільні ради і спільні сили всіх тих народів проти кожного неприятеля. Мають всі три старатися спільно всякими способами, аби Рпта мала вільну навігацію на Чорне море.

Коли б станом Коронним і в. кн. Лит. прийшлося почати війну з царем московським, військо Зап. до такої війни не буде притягнене. Коли ж би цар не схотів вернути провінції Річ Посполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили: коронні, в. кн. Лит. і військо Руське Запорозьке, під регіментом свого гетьмана, і воювати. Маєтності нерухомі і рухомі, королівщини і записи сум, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до шведського або до запорозького війська і тепер вертаються до батьківщини, — мають їм бути повернені і служби їх в війську кор. і в. кн. Лит. мають бути компенсовані і оплачені.

5. Гетьмани з військом Зап. — теперішні і наступні — відступивши від усяких заграничних протекторів, більше до них приставати не мають. Навпаки — мають пробувати в вірності, підданстві і послушенстві у найясн. маєстату королівства польського і наступників його і всій Річ Постолитім і будуть пробувати вічно.

Але так, щоб це не нарушало братерства зав'язаного з ханом кримським, а коли може то бути без порушення цілості Річ Посполитої, то і з царем московським. Посольств від заграничних (гетьман) не має приймати, і якби такі трапились — має їх відсилати до короля й. м. Також ні війська стороннього вводити не буде, ні порозуміння з заграничними державами мати не буде; хіба сповіщаючи про це короля його милість.

6. Всяким приватним особам з обох сторін — в тім і духовним римського обряду відкривається безпечний поворот до біскупств, пробоств, каноній, плебаній і до належних до них маєтностей в воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським, Подільським, також у В. кн. Лит., на Білій Русі і в Сіверщині. Також всім монахам до костелів, кляшторів, маєтностей і фундацій. Теж і світським особам обох сторін до їх маєтків дідичних, старосте, держав, володінь власних, доживотних, заставних і за всякими іншими контрактами до них належних, в тих же вищеназваних воєводствах і у В. кн. Лит., на Білій Русі і на Сіверщині.

Але час повороту визначить король й. м., порозумівшись з гетьманом зап., і спосіб реіндукції (повороту у володіння) має заховуватися такий, що ніхто не має повертатися до свого володіння інакше як за універсалом й. корол. м. і вельм. гетьмана запорозького. В цім має бути порозуміння обох сторін.

Для судження всяких справ, як кримінальних так і поточних, має бути в тих трьох воєводствах свій окремий трибунал — з таким порядком, який вони самі собі уложать. Але, крім того, мають бути окремі судові староства в Овручу і Житомирі.

7. А для кращої певності — тому що гетьман з військом Зап., і ці воєводства, що були відірвалися, відкидають всяку протекцію інших народів і добровільно — як вільні до вільних, рівні до рівних і шановні до шановних повертають, — тому, для певнішого дотримання нинішнього акту король і Річ Посполита дозволяють народові Руському (мати) осібних канцлерів, маршалків і підскарбіїв з правами сенаторів, і інші уряди народу Руського.

Вони (канцлери) мають виконати присягу за ротою урядників коронних, з додатком такого пункту, що до нічого противного нинішньому актові вони своєї печаті не приб'ють, навпаки — пильнуватимуть, щоб нічого не робилося проти цього акту — в конституціях і декретах соймових, рескриптах задворних, привілеях і універсалах.

До уряду і канцелярії цих канцлерів будуть належати всі духовні надання митрополії, єпископії, ігуменства і бенефіції, що належать до надання королівського в воєводстві Руським, Київським, Волинським, Подільським, Брацлавським і Чернігівським, а в воєводстві Київським, Брацлавським і Чернігівським — всі надання духовні і світські. Також суд в королівських містах і всякі декрети — задворні й судові — тільки в названих трьох воєводствах.

А що проти цього акту вийшло б з канцелярії коронної або в. кн. Лит., то буде неважне, і той що добув такий привілей не тільки його тратить, але підпадає ще карі в 10 тис. кіп литовських, а судити його за це в королівським суді за спеціальним реєстром. Аби з суперечок за підданих обвинувачених у своєвільстві не виходило нових замішань, — стосуються всякі процеси про видачу підданих, про наїзди, забране майно, шкоди, починені під час внутрішньої війни, — земські, гродські, трибунальські, також і декрети трибунальські, винесені в тих справах — особливо щодо воєводства Київського, Волинського, Брацлавського й Чернігівського.

При складанню договору з царем московським, коли б до того прийшло, король й. м. і стани коронні і В. кн. Лит: мають вимагати ненарушеної репутації (реабілітації) вельм. гетьмана і нинішнього договору.

Пп. комісари і в. гетьман князівства Руського фактично ствердили нинішню комісію своєю присягою — як то свідчать їх підписи на ротах

присяги. Понад то буде ця комісія конфірмована — від сенату присягою превел. кс. арцибіскупа гнзненського, біскупа віленського, всіх чотирьох гетьманів і канцлерів обох народів, а від кола рицарського — присягою маршалкапосольської палати, на соймі що має бути зкликаний якнайскоріше, — в присутності послів, які будуть прислані від в. гетьмана і війська Зап.

А що до присяги короля й. м., то з своєї доброти панської він її на покірне прохання війська Зап. зволить учинити — це пп. комісари асекурують.

Полковники ж, сотники і вся старшина війська Зап. виконують свої присяги після сойму, на котрім будуть виконані нинішні постанови, — в присутності комісарів, які на те будуть депутовані від сойму.

А щоб ця конституція мала вічну вагу і повагу, вона в усім своїм змісті від початку до кінця буде включена в конституцію (постанови соймові), ухвалена соймом, рахована за вічний і незмінний закон і так дотримувана.

Діялося в таборі під Гадячем, дня і року вищезазначеного.

До булави великої руської належатиме Чигиринське староство, як то значиться в привілею, наданім пок. Б. Хмельницькому від короля й. м. Гетьман війська Руського буде вільний від резидування при королі й. м. Конвокація воеводства Київського, Брацлавського і Чернігівського буде скликана універсалом королівським після сойму, що має бути зложений якнайскоріше.

Грушевський М. Історія України — Русі. — К., 1998. — Т. X — С. 354—364.

**5. Пакти й Конституції прав та вольностей
Війська Запорозького між ясновельможним
паном Пилипом Орликом, новообраним
Гетьманом Війська Запорозького, та між
старшиною, полковниками, а також названим
Військом Запорозьким, прийняті публічною
ухвалою обох сторін і підтвердження вільних
виборах встановленою присягою названим
ясновельможним гетьманом, року Божого 1710,
квітня 5, при Бендерах (Pacta et Constitutiones
legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis)**

Після поразки шведської армії та козаків гетьмана І. Мазепи під Полтавою 27 червня 1709 р українське населення опинилося між молотом та ковадлом: якщо люди вітали шведів — їх карали російські війська і наваки. Відступивши з залишками армії Карла XII, кількома

тисячами козаків на територію Молдови (Туреччина), І. Мазепа та його прихильники опинилися в складних обставинах. Хоча султан Туреччини відмовився видати гетьмана й старшин царю, ця загроза постійно висіла над ними. Спалахнули суперечки між гетьманом та полковниками, в середині липня 1709 р. підняли бунт запорожці, гнітили матеріальні нестатки.

22 серпня (за іншими даними 2 вересня) 1709 р. старий гетьман помирає у м. Бендерах. 5 квітня 1710 р. на раді під Бендерами гетьманом був обраний генеральний писар Пилип Орлик. Орлик був нащадком чеського баронського роду, частина представників якого жила в Польщі, інша — у Пруссії. По лінії матері він походив з сім'ї Малаховських, що проживали в Вільно. Народився він 1672 р., помер у Яссах у 1742 р. Його син Григорій (1702—1759 рр.) був одружений на своячениці короля Франції, виявив себе талановитим воєначальником (дивізійний генерал Французької армії), був членом таємної королівської ради. Родовий замок Орликів — Орлі і сьогодні знаходиться під Парижем.

При обранні П. Орлика гетьманом між ним, старшиною, запорожцями й шведським королем Карлом XII був укладений документ, відомий як «Конституція Орлика» або «Бендерська конституція» («Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького»), що регламентувала державне життя Гетьманщини, протектором якої ставав король Швеції. 10 травня 1710 р. Карл XII затвердив Конституцію та підписав звернення до українського народу, обіцяючи продовжувати війну проти Росії.

Щоб спертися на власні військові сили (а ними могли тоді бути лише запорожці), П. Орлик, старшина та кошовий отаман К. Гордієнко внесли в конституцію спеціальні статті, які регулювали відносини між гетьманським урядом та Запорозжям. Вони проголошували незалежність Війська Запорозького і передбачали цілу низку реформ.

Бендерська конституція констатувала обмеження єдиновладдя гетьмана, оскільки саме завдяки єдиновладдю, не властивому гетьманському урядові, виникли численні чвари у Війську Запорозькому, почастишали випадки скасування прав і вольностей, посполитий тиск. Обмеження гетьманських повноважень виявилось у посиленні впливу на внутрішню й зовнішню політику членів загальної ради (гетьману заборонялося підтримувати таємні контакти з іноземними державами і вести таємну переписку); в посиленні ролі Генерального суду, що позбавляв гетьмана права «карати своєю приватною помстою та владою»; у розмежуванні військової скарбниці й особистих фінансів гетьмана тощо. За оцінками професіоналів, гетьману відводилася роль, рівнозначна сучасній президентській.

Конституція проголошувала Україну республікою і ратувала за розширення демократичних основ суспільства. Йшлося про створення своєрідного козацького парламенту — загальної Ради. До складу цього представницького політичного органу мала входити вся старшина (генеральна, полкова, сотники), делегати Запорозької Січі й представники від полків. Характерно, що загальна рада планувалася не як формальний, а як робочий орган. Із цією метою її хотіли збирати тричі на рік — на Різдо, Великдень і свято Покрови Пресвятої Богородиці.

Низка статей документа присвячувалася Війську Запорозькому. Вони обумовлювали права і привілеї запорожців, а також визначали особливий статус Січі в українській державі. Надзвичайно важливими були пункти, що стосувалися повернення Запорозькій Січі традиційних вольностей і прав, що гарантували запорожцям гетьманську підтримку. Планувалося очищення території Запорозького Низового війська від «містечок і фортець московських», повернення Січі міста Трахтемирова і збереження за запорожцями прав на «Дніпро увесь згори від Переволочної вниз». Усім цим діям гарантувалася підтримка гетьмана, що зобов'язувавася «чинити всіляку поміч Запорозькому Низовому війську».

Окремі пункти Конституції підтверджували права і привілеї, свого часу дані Києву та іншим українським містам (власне самоврядування, що базується на Магдебурзькому праві).

Одним з основних елементів Бендерської конституції було помітне обмеження соціальної експлуатації. Суть своєї соціальної політики гетьман висловив так: «Щоб людям військовим і посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства, через які вони, залишивши житла свої, звикли причіти й у закордонних державах шукати спокійнішого, легшого й кориснішого собі мешкання». З цією метою П. Орлик планував ревізію захоплених старшиною земель, скасовував обтяжливі для народу оренди, викупи, ярмаркові мита, військові постої та ін.

Згідно з Конституцією територія України визначалася Зборівським договором.

Протягом 1711—1742 рр. П. Орлик, перебуваючи у Швеції, Польщі, Франції, Туреччині, марно намагався створити антиросійську коаліцію країн Європи. Д. Дорошенко (1882—1951 рр.) з цього приводу писав «Орлик старався використати кожную нагоду, кожен міжнародний конфлікт на Сході Європи, щоб тільки поставити українську справу на порядок дня. Але всі старання великого українського патріота були даремні».

* * *

Конституція (латинською мовою «constitutio» — устрій, установа) — основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

* * *

Во ім'я отця, і сина, і святого духа, прославленого у святій Трійці Господа Бога.

Нехай буде на вічну славу і пам'ять Війська Запорозького і народу Руського.

Господь дивний і незбагнений у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі, від самого сотворіння цього видимого світу він найсправедливішими терезами свого суду одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує, одних пригноблює, інших звільняє, одних возвеличує, інших притискає. Отак і народ козацький, давній та відважний, раніше званий Хозарським, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східна (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиростворити цей народ, поєднався з ними міцним союзом і власну дочку Кагана, себто володаря Козаків, призначив сину своєму (як дружину). Пізніше уславлений в небесах той же найсправедливіший суддя — Господь Бог за численні провини та гріхи піддав багатьом стражданням покараний народ Козацький, принизив його і ледве не знищив дощенту навіки. Згодом завдяки переможній зброї королів польських Болеслава Хороброго і Стефана Баторія (Господь) підкорив (цей народ) Королівству Польському. І хоч безмежний і незбагнений у своїх справедливих рішеннях Бог покарав наших попередників незчисленними

стражданнями, однак розгніваний і ще не до кінця відданий порокам, вище названий народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучи відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православну, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідважнішого керманича вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою самого Бога і непереможною поміччю найяснішого короля Швеції, безсмертного і славної пам'яті Карла X, з'єднавши сили Кримського Ханства і Війська Запорозького, а також завдяки власному прозорливому старанню, пильним турботам і величчю духу, збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський і цілком добровільно піддав і себе, і народ Царству Московському, сподіваючись на те, що вони, будучи самі такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань відповідно до прийнятих пактів і конституцій, скріплених присягою, і що він назавжди збереже Військо Запорозьке і вільний народ Руський під його покровительством при нерушних правах законів та вольностей. Однак після смерті вищеназваного гетьмана Богдана Хмельницького, який благочестиво почив, Московське Царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів, позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного Знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї. І тоді щоразу, як Військо Запорозьке терпіло таке насильство, воно мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканість своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував. Нарешті тепер уже недавно, за часів ясновельможного Гетьмана Івана Мазепи, що благочестиво почив, вищеназване Царство Московське, прагнучи втілити свої нечестиві наміри за допомогою сили і платячи нам злом за добро, замість вдячності і справедливої шани за таку велику й вірну службу, за (наші) військові видатки, що довели нас до повного розорення, за незчисленні героїчні подвиги і криваві ратні труди, вирішило перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольності, знищити з коренем Військо Запорозьке, що перебуває в пониззях Дніпра, і навіки стерти його ім'я. Усе це було очевидним, і нині існують докази на це, документально підтверджені. І тоді згаданий вище святої пам'яті ясновельможний Гетьман Іван Мазепа, перейнявшись законною ревністю до недоторканості батьківщини, законів та вольностей Війська Запорозького, палаючи пристрасним бажанням і в дні свого видатного гетьманату і після власної смерті — для увіковічення свого імені — не тільки побачити на власні очі нашу батьківщину, а також Військо Запорозьке неушкодженими, але й залишити їх процвітаючими, з помноженими і розширеними вольностями, піддав себе під непереможне покровительтво

найяснішого, наймогутнішого короля Швеції Карла XII, який за особливим господнім провидінням направився зі своїм військом на Україну. Ось так він (Мазепа) пішов по слідах свого попередника, найвідважнішого святої пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, який при взаємній згоді і стратегічній передбачливості (вступив у союз) з найяснішим королем Швеції, такого ж імені дідом його священної королівської величності Карлом X, прагнучи до звільнення своєї батьківщини з-під тяжкого польського рабства, і так само у відповідь на свої прохання отримав допомогу для вигнання польських військ. І хоча й безмірною була справедливість Господа і ревно сприятливою до благочестиво померлого гетьмана, однак відступилася від нього не тільки у мінливому жеребі війни, але й привела його самого сюди до Бендер, щоб покоровився закону смерті. Осиротіле після смерті свого гетьмана Військо Запорозьке, не втрачаючи надії здобути омріяну свободу і покладаючи тверду надію на допомогу Бога і на підтримку найяснішого короля Швеції, а також на те, що їхня справа як справедлива мусить неодмінно восторжествувати, для її продовження і для поліпшення військового порядку ухвалило, одержавши підтвердження своїх прохань від нашого найяснішого покровителя, його священної королівської величності короля Швеції, обрати нового Гетьмана і провести його вибори у визначений час на місці поблизу Бендер, призначеному для акту обрання публічної ради, під головуванням пана Костянтина Гордієнка, свого кошового отамана. А далі всі, цілком одноставно, разом із старшинами та урядниками, що були послані від Війська Запорозького, розташованого на Січі, за давнім звичаєм і за стародавніми законами обрали вільним голосуванням на гетьманство пана Пилипа Орлика, гідного гетьманської посади і здатного з Божою поміччю при підтримці його священної королівської величності короля Швеції, глибоко розуміючи стан речей і маючи досвід, взяти на себе у загрозованих і тривожних обставинах теперішнього часу цей тяжкий і небезпечний гетьманський тягар, перейнятися пильною турботою про потреби батьківщини, обмірковувати, керувати й вирішувати те, що потребуватиме вирішення. А оскільки дехто з колишніх Гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне — щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей в особливо зручний час, коли згадане Військо Запорозьке знайшло собі захист не деінде, а під опікою його Священної Королівської Величності короля Швеції, і тепер твердо і без вагань її визнає, ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним

Гетьманом, і ухвалили, щоб не тільки Його Ясновельможність у щасливі дні свого Гетьманату стежив за виконанням пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорозького.

I

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хазарських князів від Константинопольського Апостольського престолу. І відтоді аж донині (наш народ) твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією. Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принаджували до об'єднання з Римською Церквою. Після знищення на батьківщині чужинської Новоримської Релігії (Хмельницький) із названим Військом Запорозьким і народом Руським не з якої іншої причини віддався під захист Московського Царства, добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман, коли всемогутній Господь Бог сприятиме військовому щастю його Священної Королівської Величності короля Швеції у збройному порятунку нашої батьківщини від ярма московського рабства, буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь таємно або явно об'явилася, то (гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викоринити, не допускаючи проповідання та розмноження кількості її прихильників. Особливо ж він не повинен допускати співіснування на Україні облудного Іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вівіки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі, і щоб щирилася слава Божа, і щоб при новозбудованих церквах множилося навчання руських дітей вільним мистецтвам, і щоб віра Господня міцніла й процвітала серед чужинських релігій як троянда серед колючок. А задля більшого авторитету першого в Малій Русі Київського митрополитичого престолу і для зручнішого керівництва духовними справами згаданий Ясновельможний Гетьман, коли наша батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу, щоб таким чином відновити зв'язок і послухницьку належність нашої

батьківщини до вищеназваного Апостольського Константинопольського престолу, удостоєного Євангельською проповіддю нести світло і утверджуватися у Святій Вселенській Вірі.

II

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданою Польською Річчю Посполитою і навечно встановлені та підтвержені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося щасливо завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить (Укласти) з його Священною Королівською Величністю королем Швеції такий гарантований договір, щоб його Священна Величність та його нащадки, Найясніші Королі Швеції, користувалися титулом постійних Протекторів України і на ділі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканості її законів, привілеїв та кордонів. Таким же чином Ясновельможному Гетьману належить просити Священну Королівську Величність, щоб угодами його Величності з Московським Царством, які будуть заключені, було передбачено як повернення після закінчення війни на свободу наших полонених, що перебувають у Московському Царстві, так і справедливе відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні збройною силою. Крім того, спеціально належить Ясновельможному Гетьману просити і турбуватися перед Священною Королівською Величністю, аби взяті наші полонені, які є в Королівстві його Величності, були звільнені і вільно повернулися на свою батьківщину.

III

Оскільки своє походження колишнє Хозарське плем'я, назване згодом Козацьким, веде і виводить від відважних і непереможних готів, а, крім того, права дружнього сусідства, бо навіть тісний зв'язок любові єднає названий Козацький народ з Кримським Ханством, з яким не раз Військо

Запорозьке вступало у збройний союз і об'єднаними силами виступало на захист своєї батьківщини і своїх вольностей, то нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо за теперішніх умов, дбає через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки — самі побоювалися нападу. Після завершення війни, коли Господь Бог благословить своєю поміччю новообраного Гетьмана, аби він разом з жаданим миром за нашими молитвами зміг повернути у своє володіння гетьманську резиденцію, тоді нехай він усіма силами і проникливим старанням прагне і вважає за свій службовий обов'язок дбати, щоб з нашого боку не порушувався і ніяким чином не псувався стійкий союз і братерство з Кримським ханством розгнуданими нападами порушників, які не соромляться, звикнувши жити у гріхах, не тільки ламати права сусідства й дружби, але й розривати мирні угоди.

IV

Наскільки військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу незчисленими героїчними діяннями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджено багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї власної вигоди. Однак коли Московське Царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити і пограбувати, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташовану на Дніпрі, що стало перешкодою у рибних ловах та полюванні згаданому Війську Запорозькому і завдавало йому збитків, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська — Січ, передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марсу. Відтак після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне свої володіння і Дніпро, насильно захоплені Москалями) Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів Його Священної Королівської Величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська, і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобод і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького. Нікому й ніколи цього не може бути дозволено, хоча б навіть на це був дозвіл Ясновельможного Гетьмана або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист.

V

Оскільки місто Терехтемирів за давнім правом власності належало Низовому Війську Запорозькому й виконувало при ньому роль шпиталю, то і зараз, коли б наша батьківщина звільнилася від Московського рабства, Ясновельможний Гетьман повинен подбати про повернення Низовому Війську Запорозькому згаданого міста Терехтемирова з усіма прилеглими землями і з переправою, що є тут же, через Дніпро. А шпиталь у ньому для козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами, слід спорудити за громадський кошт, щоб їм не довелося турбуватися ні про харчування, ні про одяг. Частину течії Дніпра, починаючи від Переволочної аж до місць, розташованих нижче Переволочанської переправи, саме місто Переволочну з укріпленнями Керебердою, річку Ворсклу з млинами, що знаходяться у Полтавському полку, а також Козацьку фортецю з усіма прилеглими (землями) Ясновельможний Гетьман і його наступники повинні, у відповідності з давніми законами і привілеями, залишити у володінні Війська Запорозького, не дозволяючи вільного вилову риби по Дніпру від Переволочної до його нижньої течії нікому з найзначніших людей духовного чи світського звання. Особливо ж річки в Дикому Полі, протоки і всі відомі місця аж до Очакова повинні перебувати у користуванні і володінні нікого іншого, окрім Війська Запорозького.

VI

Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме — і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату. Але коли деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: «Я так хочу, я так велю». Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постів, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків. Отож, ми, старшина, Кошовий Отаман і Все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині

першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників. Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша — на свято Різдва Христового, друга — на свято Великодня, третя — на Покрову Найблагословеннішої Богорівної.

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники від усіх полків, але й послі від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу. І коли Ясновельможний Гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді усі без винятку муситимуть з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси, без нечестивої заздрості і жадоби помсти, прийняти правильне рішення, виконання якого жодною мірою не зашкодить Гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням — чого хай не станеться — чи бідую. Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними Генеральними радами з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати справи за порадою Генеральної Старшини. Таким же чином, якщо надходитимуть якісь листи із іноземних країн чи областей, адресовані Ясновельможному Гетьманові, тоді належить Його Ясновельможності повідомляти (про них) Генеральну Старшину, а також розкривати відповіді, і щоб не було таємної писемної кореспонденції, особливо чужоземної і такої, яка могла б завдати шкоди цілісності батьківщини і загальному благу. А для того, щоб виникла більша довіра між Гетьманом і Генеральною Старшиною, Полковниками і Генеральними Радниками у веденні секретних і відкритих справ, кожен з них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за публічно ухваленою формою тілесну присягу на вірність батьківщині, чесну відданість Гетьману й виконання обов'язків своєї служби. І якщо буде помічене щодо Ясновельможного Гетьмана

щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечно для батьківщини, тоді Старшина, Полковники і Радники можуть скористатися повною свободою голосу, щоб, чи приватним чином, чи, коли (цього) вимагатиме надзвичайна й безвихідна необхідність, публічно на раді висловити докір Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному Гетьману не належить ображатися чи мститися, а навпаки — він мусить подбати про виправлення порушень. Особливо кожен із Генеральних Радників у своєму полку, від якого він буде висунутий і обраний на загальних виборах до Старшинської Ради, повинен, як і цивільні Полковники, твердо стежити за порядком, керуючись приписами цієї спільної ради і рішуче виступати проти спроб скривдити чи утискати тягарями простий люд. І подібно до того, як Старшини, Полковники і Генеральні Радники зобов'язані дотримуватися відповідного права й виявляти всіляку шанобливість до Ясновельможного Гетьмана віддавати йому належні почесні й вірно служити, так і Ясновельможному Гетьману належить взаємно їх поважати, мати за бойових соратників, а не за рабів і рахувати своїми помічниками, не примушуючи їх умисне до особистої залежності й безглуздої та недостойної при собі присутності, окрім тих випадків, коли цього вимагатиме необхідність.

VII

Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення — і умисне, й випадкове — має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом.

VIII

Згадана Генеральна Старшина, яка постійно перебуває при Гетьмані, повинна доповідати Ясновельможному Гетьману про всі публічні справи, що перебувають у її віданні. І (подібні) донесення не повинні прийматися через посередництво наближених особистих слуг Гетьмана, котрих не слід залучати до участі в будь-яких законодавчих, управлінських і військових справах, відсторонивши їх від посольств, а ще більше — від громадських (доручень).

IX

Оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорозькому були Генеральні Скарбники, які відали публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана, отож і нині за загальною згодою встановлюється такий порядок і ухвалюється закон, що не підлягатиме змінам, що на випадок, якби наша Батьківщина звільнилася від Московського ярма, належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана. А сам Ясновельможний Гетьман не повинен ніяким чином поширювати своє право обертати (їх) на власну користь, обмежуючись своєю часткою прибутків, які належать на Гетьманську булаву і особу, тобто Індуктою з Гадяцького полку, Шептаківського повіту Почепського і Оболонського маєтків та іншими прибутками, що виділені за публічною ухвалою на Гетьманську посаду. Більше того, Ясновельможному Гетьману виділяється (частина) із спільних володінь і земель Війська Запорозького, але так, щоб необмежена влада не порушила прав тих, чиї заслуги перед батьківщиною менші, а саме: ченців, священників, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб. При цьому повинен бути обраний не тільки Скарбник, який перебуває при Гетьмані й постійно знаходиться у Гетьманській столиці, але також одночасно (слід обрати) у кожному Полку двох присяжних Скарбників, значних і заможних (представників), затверджених спільною ухвалою обох станів: козаків і простого люду. Вони мусять знати і прибутки Полку від приватних осіб, і публічні податки, й зобов'язані опікуватися видатками, щороку складаючи звіти — звітуючи про своє управління. Отож ці Полкові Скарбники, перебуваючи у залежності від Генерального Скарбника, мали б своїм завданням і обов'язком виплачувати у своїх Полках борги з державної скарбниці, визначати її прибуток, збирати його й передавати до рук Генерального Скарбника. А панам Полковникам жодним способом не слід втручатися (в справі) полкової скарбниці, оскільки їм належить задовольнятися прибутками й пільгами свого уряду.

X

Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв

за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві, посилаючи (їх) косити сіно чи збирати врожай, виганяючи на укріплення валів, відбираючи насильно, шляхом грабунку чи примусового продажу земель, за якусь незначну провину все рухоме й нерухоме майно. Ремісників же примушують без дозволу до виготовлення замовлених для хатнього вжитку речей, а козакам не надають приватних відпусток. Ясновельможний Гетьман повинен заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним наслідування прикладом, і викорінюючи. Оскільки ж усі тягарі і здириство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення, розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завойовуючи прихильність гетьмана підступними дарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, всупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, тому найсерйознішим чином постановляємо, що Ясновельможний Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей, керуючись якоюсь попередньою оцінкою вартості Полковницьких відзнак чи інших козацьких та простих посад, і не нав'язуватиме на них нікого силоміць. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички.

XI

Встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків.

XII

Не менший тягар накладається на Українські міста від того, що чимало сіл, які раніше були включені до їх складу для допомоги у несенні

громадських повинностей, згодом були передані у власність різноманітних осіб духовного і світського стану, а (кількісно) зменшений простолюду, що мешкає у (містах), зобов'язаний без будь-якого полегшення виконувати ті ж самі повинності, які виконував за допомогою забраних і переданих сіл. Отож після того, як наша власна батьківщина буде втихомирена від збурення війнами й звільнена від московського рабства, нехай буде призначена і через спеціально встановлених комісарів здійснена Ревізія усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної Ради у присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто й непорушно: кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданам. Подібним же чином збільшуються тягарі нещасного пригнобленого простолюду й тому, що чимало заможніших козаків під приводом права під сусідства захищають прийнятих на свою садибу простолюдинів від будь-якої міської й сільської повинності. Так само і заможніші купці, відзначені гетьманськими вольностями, а також ті, що перебувають під заступництвом і опікою Полковників, уникають виконання належних публічних повинностей і відмовляються надавати допомогу нещасному простолюдові. Через це Ясновельможний Гетьман своїми Універсалами повинен буде подбати як про повернення селян, прихованих (у володіннях) царя, так і про заборону звільняти купців від несення публічних повинностей, не протегуючи їм у цьому надалі.

XIII

Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою.

XIV

З-поміж інших різного роду тягарів, якими обтяжуються й рядові козаки на нашій Українській землі, не можна не визнати найбільш прикрою і тяжкою для народу ту, котра пов'язана з пересуванням приїжджаючих, від'їжджаючих і подорожуючих відповідно до офіційної, санкціонованої законом підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, якій підлягають нещасний простолюду і рядові козаки. Адже дуже багато, та навіть незчисленні чужоземці та місцеві (люди) будь-якого стану й становища, поспішаючи чи то в громадських, чи то у своїх приватних справах, простують по дорогах на обох берегах Дніпра через українські міста і села, дуже часто виконуючи різноманітні доручення і забезпечуючи охорону не лише Гетьмана, а й Генеральних Старшин, Полковників,

Сотників і значних Козаків, а також і духовних осіб. При цьому деякі, під приводом своєї ретельності, а також посилаючись на потреби в дорозі, вимагають від урядників міст, містечок і сіл надавати їм незвичні подарунки, харчі, напої, підводи, супровід і охорону. І серед таких (людей) виявляється багато нечесних хапуг, а особливо серед слуг, які не мають жодної законної підстави на ту величезну кількість підводних коней, яку, коли міські чи сільські урядники відмовляються їм надати, вони вимагають лайливими словами і нагаями та ще й виставляють вимогу, щоб згадані урядники для полегшення повинності умилювали їх піднесеними грішми. А деякі підводних коней забирають із собою, привласнюючи їх або продаючи. Серед Старшин, Полковників та інших духовних і світських осіб вищого рангу нерідко трапляється чимало й таких, які примушують міських урядників ремонтувати за громадський кошт свої вози, справляти для своїх слуг різноманітний одяг; вони навіть не соромляться силою збирати по дворах через посередництво підставних осіб та навчених для цього своїх слуг різні прянощі й тому подібне на потребу своєї кухні. Тим часом і самі урядники, прагнучи здобути собі прихильність і повагу й надати розголосу своєму імені, подають всляку допомогу подорожуючим Старшинам та їхнім слугам, хоча б ті (й їхали) у свої приватних, а не в публічних справах. Часто й самі урядники, особливо у містечках і селах, охоче шукають і використовують нагоду виказати поспішність приїжджим, збираючи під виглядом шанобливості нібито на їх потреби в особливій їжі та питві різноманітні напої, котрі випивають самі, а харчі ділять між собою, записуючи це все в рахунковій книзі поміж видатками і з цієї причини обтяжують простолюд не тільки боргами і підводними податками, але й призводять їх до найостаннішого зубожіння. Отож Ясновельможний Гетьман, заспокоївши батьківщину в нинішній смуті та звільнивши її від Московського ярма, дбаючи про офіційне полегшення долі народу, охоче готовий встановити такий порядок, щоб у будь-якому місті був присяжний Скарбник, залежний від Полкового Скарбника, котрий відповідав би за всі громадські прибутки й видатки і опікувався б ними, а також контролював рахункові книги, з яких мав би складати рахунок за кожен рік. А якби він був звинувачений в боргах і незаконних витратах, то мав би відшкодувати це місту у вигляді компенсації своїм власним коштом; через це йому належить робити в книзі видатків запис відносно будь-якої подорожньої справи, на яку видані подорожні листи, з вказівкою на (обсяг) подорожних пільг. А особливо Ясновельможний Гетьман виявлятиме благодатну турботу про стягнення на нашій батьківщині публічної підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, встановлюючи її такою, якою вона є в зарубіжних країнах, де вона ніколи не буває настільки безбожно обтяжливою для народу. Для розвезення ж листів, за прикладом і звичаєм

зарубіжних країн, Ясновельможний Гетьман мусить встановити у підпорядкованих йому полках державних гінців за казенний кошт, про що ширше й детальніше буде обмірковано й вирішено на Генеральній Раді.

XV

Оскільки податки на річну платню компанійцям і сердюкам та інші публічні видатки, а також стадії на компанійців та сердюків були встановлені як загальна повинність для всіх жителів України, і козаків, і простолюду, отож і податки, й згадані вище стації мають бути всюди ліквідовані і повністю відмінені. Таким чином, державна скарбниця, закрита для задоволення державних потреб, повинна бути відновлена за рахунок регулювання видатків. Що ж стосується платні кінним і пішим після закінчення війни, то вона повинна залишатися серед військових служб у віданні Гетьмана, про що на Генеральній Раді буде обговорено і прийнято постанову.

XVI

Нещасний простолюду дуже часто благає про відшкодування й висуває слізні скарги на відкупників мита, оскільки ринкові комісари переслідують його (простолюду) численними, незвичними і незлічними здирствами, так що через ці перешкоди не дано можливості бідній людині ступити вільного кроку на ринку, продаючи дешеві речі для забезпечення своїх нестатків, або ж купуючи щось для домашніх потреб поза базарним податком. А якщо, наприклад, хтось підпаде під найменшу підозру, то ринкові комісари позбавляють його всього — від голови до п'ят. Отож відкупники мита та їхні заступники повинні стягати на користь державної скарбниці платню за ввіз і вивіз лише тих товарів і в такому обсязі, який вказаний в універсалах, не стягаючи з купців взагалі нічого зайвого. Таким же чином Ринкові Комісари повинні збирати ринковий податок лише від тих, хто йому підлягає, а не від бідних людей, які прибувають на ринок, щоб продати чи купити дешеву річ для хатніх потреб. Вони (комісари) також не повинні чинити жодного судочинства не тільки в кримінальних, але й в (інших) термінових справах і не накладати незвичних оплат і штрафів на народ і на міста, про що має ретельно подбати Ясновельможний Гетьман зі звичною турботливістю Гетьманської влади, до обов'язків якої належить великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей. Щодо пактів і конституцій, укладених для успішного виконання (вищезгаданого), то Його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом — і державною печаткою, а також присягою належної форми. Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягаю Господом богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його Священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одногосно узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорозьким, прирівнюючись закону й орієнтуючись у всіх пунктах, частинах, періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканість якої я (зобов'язуюсь) боронити, а також якнайширше дотримуватися законів і вольностей Війська Запорозького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. (Теж присягаю), що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а всередині батьківщини — у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи нанести їй шкоду, а таємні підбурювання ззовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед Генеральною Старшиною, Полковниками і особами, яких це стосуватиметься по уряду. Теж присягаю і зобов'язуюся вказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім козакам обох станів, вищого й нижчого, які заслужили добре ставлення, а для співучасників злочину буду застосовувати покарання згідно з артикулами права. Так мені хай допоможе Господь, немеркнуче Євангеліє і безвинна мука Христова. І це все моїм власноручним підписом і державною печаткою скріплюю і підтверджую. Діялося в Бендерах, року божого 1710, квітня 5 дня.

Підтвердження цих Пактів Королем Швеції.

Ми, Карл XII, з ласки божої король шведів, готів і вандалів, великий князь Фінляндії, князь Скандії, Естонії, Лівонії, Карелії, Бремена, Вердена, Щеціна, Померанії, Кашубії та Вандалії, володар Ругії, пан Інгрії та Вісарії, а також пфальцграф Рейну, Баварії, Юліака, Клівії, Князь Гір і т. д. Усім і кожному, кого це стосується чи для кого це може мати значення, повідомляємо і цим засвідчуємо. Коли знаменитий народ Руський, а також усе Військо Запорозьке одногосним рішенням обрало собі Гетьманом Ясновельможного Пана Пилипа Орлика на місце блаженно покійного Гетьмана Івана Мазепи і прийшло з ним до домовленості і міцних законів щодо порядку та положень, якими б керувалася держава, щодо збереження віри предків, а також щодо збереження вольностей

і привілеїв для всіх і кожного, тоді він уклінно просив нас, аби ми те, що вільним волевиявленням і голосуванням стосовно рівної, постійної й ніколи не порушеної форми влади і підкорення було прийнято, Нашою Королівською владою санкціонували і підтвердили. Ми також не менше, аніж наші попередники, славної пам'яті Королі Швеції, виявили милість і схильність до прославленого Руського Народу й до всього війська Запорозького, прагнучи йому вигоди і зростання, а тому вищеназвані умови чи пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним Гетьманом Паном Пилипом Орликом і Руською Генеральною Старшиною, а також Військом Запорозьким публічною ухвалою обох сторін домовлені і на вільному обранні того ж таки Ясновельможного Гетьмана 5 дня квітня року 1710 вірною клятвою підтвержені, схвалили й затвердили, не маючи іншої мети, окрім блага і суспільної користі, що ми, отже, схвалюємо й затверджуємо, обіцяючи Нашим Королівським словом завжди захищати вищезгадане. Для більшого довір'я усьому сказаному цей факт підтверджується підписом Нашої руки, й ми звеліли його скріпити Нашою Королівською печаткою.

Видали у місті Бендерах, дня 10 травня, року Божого 1710.

Карл

місце печатки

Г. Фон Мюллерн

Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. —
К., 1993. — С. 25—37.

6. Із трактату Григорія Сковороди «Начальні двері до християнській доброзвичайності» (1766 р.)

Сковорода Григорій Савич (1722—1794 рр.) — мислитель, письменник, поет. Народився в с. Чернухи Лубенського полку на Полтавщині. Походив з козацького роду. У 1734—1753 рр. — навчався (з перервами) в Києво-Могилянській академії. В 1741—1744 рр. був співаком придворної капели в Петербурзі. В 1745 р. разом з посольством генерала Вишневського виїхав до Угорщини в м. Токай, де перебував до 1750 р. на посаді дячка православної церкви при російській місії. У 1753 р. викладав поетику в Переяславській семінарії. В 1757—1759 рр. працює домашнім учителем у поміщика С. Тамари в селі Ковраях, поблизу Переяслава. В 1759—1766 рр. викладав у Харківському колегіумі. З 1769 р. — мандрівний філософ-проповідник. Помер 9 листопада 1794 р. і був похований без додержання християнського обряду в селі Іванівні (нині Сковородинівка) на Харківщині. Згідно з його заповітом на могильній плиті вирізьблені слова: «Мир ловил меня, но не поймал».

Політичні погляди Сковорода викладав у численних поезіях, особливо у збірнику «Сад божественних пісень». Основною проблемою творчості і філософії Сковороди є людина, її щастя та шляхи досягнення цього щастя. Державу він визнавав законною і необхідною в житті народів. Однак гостро виступав проти неефективної та злочинної влади. Вона постає тоді, коли люди механічно, без поклику своєї природи прагнуть різних посад. Світ у Сковороди — це втілення трьох начал: макрокосмосу (Всесвіт), мікрокосмосу (Людина) і символічної реальності (Біблія), що пов'язує макрокосмос і мікрокосмос. Кожна з названих, у свою чергу, складається з видимої природи (тварі) і невидимої (Бога). Це означає, що людина має двоїсту природу і така її природна сутність абсолютна. Щастя людини — у пізнанні істини, тобто у пізнанні самої себе й пізнанні світу. Головне призначення людини — осягнення Бога через видиму натуру. Свободу людини і народу вважав вищим благом, її досягнення Сковорода пов'язував з проблемою природовідповідності (теорія «спорідненості» (природовідповідності), згідно з якою кожна людина володіє прихованою природною здатністю до того чи того виду діяльності). Дійсного щастя людина досягає у «спорідненості» людини з будь-яким видом трудової діяльності, чи то духовної, чи то фізичної. Звідси випливає, що призначення людини — через самопізнання, наполегливу працю знайти своє місце у житті, яке визначено кожному Богом, природою, відкрити для себе власні здібності, які є у кожного індивіда, тобто чітко усвідомити своє суспільне становище, власну «споріднену ділянку», щоб не став «вовк вівчарем, ведмідь — ченцем, а лошак — радником». На думку Сковороди, твердження про рівну рівність — це глупота, а царство небесне, як дівочу незайманість, треба брати силою волі, наполегливістю у досягненні мети. Особливу увагу Сковорода приділяв проблемам духовності. Для вдосконалення суспільного життя необхідне духовне відродження людини. Людина має жити не за примхами плоті, а реалізувати свою сутність, яка лежить у духовній сфері, в єдності з Богом.

* * *

Начальні двері — так Сковорода називає курс лекцій з «християнської доброзвичайності», тобто етики. Відповідно до власних морально-етичних і педагогічних принципів філософ подає відмінне від ортодоксальних поглядів тлумачення десяти заповідей. Церковники визнали лекції Сковороди такими, що не відповідають ортодоксальній догмі. Лекції були заборонені, а їх автор усунутий з посади викладача додаткових класів при Харківському колегіумі.

* * *

Преддверіє

Благодареніе блаженному богу о том, что нужное сделал нетрудным, а трудное ненужным.

Нет слаже для человека и нїт нужніе, как щастіе; нѣтъ же ничего и легоче сего. Благодареніе блаженному богу.

Царствіе божіе внутрь нас. Щастіе в сердцѣ, сердце в любви, любовь же в законѣ вѣчнаго.

Сіе есть непрестающее ведро и незаходящее солнце, тму сердечныя бездны просвѣщающее. Благодареніе блаженному богу.

Что было бы тогда, естли бы щастіе, пренужнѣйшее и любезнѣйшее для всеѣх, зависѣло от мѣста, от времени, от плоти и крови? Скажу ясенѣе: что было бы тогда, естли бы щастіе заключил бог в Америкѣ, или в Канарских

островах, или в азіатском Іерусалимѣ, или в царскихъ чертогахъ, или в соломоновскомъ вѣкѣ, или в багатствахъ, или в пустынѣ, или в чинѣ, или в наукахъ, или в здоровіи?... Тогда бы и щастіе наше и мы с нимъ были бѣдные. Кто б могъ добратся къ тѣмъ мѣстамъ? Какъ можно родиться всѣмъ в одномъ коемъ-то времени? Какъ же и помѣстится в одномъ чинѣ и статьѣ? Кое же то и щастіе, утвержденное на пѣскѣ плоти, на ограниченномъ мѣстѣ и времени, на смертномъ человѣкѣ? Не сіе ли есть трудное? Ей! Трудное и невозможное. Благодареніе жъ блаженному богу, что трудное здѣлалъ ненужнымъ.

Нынѣ же желаеш ли быть щасливымъ? Не ищи щастія за моремъ, не проси его у человѣка, не странствуй по планѣтамъ, не волочись по дворцамъ, не ползай по шарѣ земномъ, не броди по Іерусалимамъ... Златомъ можешъ купить деревню, вещь трудную, яко обходимую, а щастіе, яко необходимая необходимость, тунѣ вездѣ и всегда даруется.

Воздухъ и солнце всегда съ тобою, вездѣ и тушъ; все же тое, что бѣжитъ отъ тебе прочь, знай, что оно чуждее и не почитай за твое, все то странное есть и лишнее. Что же тебѣ нужды? Тѣмъ-то оно и трудное. Никогда бы не разлучилось отъ тебе, если бы было необходимое.

Благодареніе блаженному богу.

Щастіе ни отъ небесъ, ни отъ земли не зависитъ. Скажи съ Давидомъ; «Что мнѣ есть на небеси? И отъ тебе что восхотѣхъ на земли?»

Что же есть для тебя нужное? То, что самое легкое. А что же есть легкое? О друг мой, все трудное, и тяжелое, и горькое, и злое, и лживое есть. Однакъ что есть легкое? Тое, друг мой, что нужное. Что есть нужное? Нужное есть только одно: «Едино есть на потребу».

Одно только для тебе нужное, одно же только и благое и легкое, а прочее все труд и болѣзнь.

Что же есть оное едино? Богъ. Вся тварь есть рухлядь, смѣсь, сволочь, сѣчь, ломъ, крушь, стечь, вздоръ, сплочь, и плоть, и плетки... А тое, что любезное и потребное, есть едино вездѣ и всегда. Но сіе едино все горстію своею и прахъ плоти твоя содержитъ.

Благодареніе же блаженному богу за то, что все насъ оставляетъ и все для насъ трудное, кромѣ того, что потребное, любезное и единое.

Многія тѣлесныя необходимости ожидаютъ тебе, и не тамъ щастіе, а для сердца твоего едино есть на потребу, и тамо богъ и щастіе, не далече оно. Близъ есть. Въ сердцѣ и въ дуплѣ твоей, въ сей ковчегъ ведетъ и наша десятиглавная бѣда, будто чрезъ десять дверей, а я желаю, дабы душа твоя, какъ Ноева голубица, не обрѣтши нигдѣ покоя, возвратилась къ сердцу своему, къ тому, кто поживаетъ въ сердцѣ твоемъ, дабы сбылося оное Ісаино: «Будутъ основаія твоя въ бѣчная родомъ родовъ, и прозовешися здатель оградъ, и стези твоя посреди упокоиши».

Сего желаетъ Григорій, сынъ Савы Сковороды.

Твердь бесѣди

- «Истинна господня пребывает вовѣки».
- «Вовѣк, господи, слово твое пребывает».
- «Закон твой посреде чрева моего».
- «Слово плоть бысть и вселися в ны».
- «Посреди вас стоит, его же не вѣсте».

Глава 1-я

О Богѣ

Весь мір состоит из двух натур: одна — видимая, другая — невидимая.

Видимая натура называется тварь, а невидимая — бог.

Сія невидимая натура, или бог, всю тварь пронизает и содержит; вездѣ всегда был, есть и будет. Напримѣр, тѣло человѣческое видно, но пронизающій и содержащей оное ум не виден.

По сей причинѣ у древних бог назывался ум всемірный. Ему ж у них были разныя имена, наприимѣр: натура, бытіе вещей, вѣчность, время, судьба, необходимость, фортуна и проч...

А у христіян знатнѣйшія ему имена слѣдующія: дух, господь, царь, отец, ум, истинна. Послѣднія два имена кажутся свойственнѣе протчих, потому что ум вовсе есть невеществен, а истинна вѣчным своим пребываніем совѣм противна непостоянному веществу. Да и теперь и в нѣкоторой землѣ называется бог иштен. Что касается до видимой природы, то ей также не одно имя, наприимѣр: вещество, или матерія, земля, плоть, тѣнь и проч.

Глава 2-я

О вѣрѣ (Вселенской)

Как теперь мало кто разумѣет бога, так неудивительно, что и у древних часто публичною ошибкою почитали вещество за бога и затѣм все свое богопочитаніе отдали в посмѣяніе.

Однако же в том всѣ вѣки и народы всегда согласно вѣрили, что есть тайная нѣкая, по всему разлившаяся и всѣм владѣющая сила.

По сей причинѣ для чести и памяти его по всему шару земному общенародно были всегда посвящаемы дома, да и теперь вездѣ все то же. И хотя, наприимѣр, подданный может ошибкою почестъ камардинера вмѣсто господина, однако ж в том никогда не спорит, что есть над ним владѣлец, котораго он, может статься, в лице не видывал. Подданный его есть всякій народ, и равно каждый признает пред ним рабство свое.

Такова вѣра есть обща и проста.

Глава 3-я

О промислѣ общем

Сія-то блаженнѣйшая натура, или дух, весь мір, будто машинистова хитрость часовую на башнѣ машину, в движеніи содержит и, по примѣру попечительнаго отца, сам бытіемъ есть всякому созданію. Сам одушевляет, кормит, распорядит, починает, защищает и по своей же волѣ, которая всеобщимъ законом, или уставомъ, зовется, опять в грубую матерію, или грязь, обращает, а мы тое называемъ смертію.

По сей причинѣ разумная древность сравнила его с математикомъ или геометромъ, потому что непрестанно в препорціяхъ или размѣрахъ упражняется, вытѣпливая по разнымъ фигурамъ, напримѣр: травы, дерева, звѣрей и все прочее; а еврейскіе мудрецы уподобили его горшечнику.

Сей промыслъ есть общій, потому что касается до благосостоянія всѣхъ тварей.

Глава 4-я

О промислѣ особенномъ для человѣка

Сей чистѣйшій, всемірній, всѣхъ вѣковъ и народовъ всеобщій умъ излил намъ, какъ источникъ, всѣ мудрости и художества, къ проведению житія нужныя.

Но ничемъ ему такъ не одолженъ всякій народъ, какъ тѣмъ, что онъ далъ намъ самую высочайшую свою премудрость, которая природный его есть портретъ и печать.

Она столько превосходитъ протчія разумныя души, или понятія, сколько наслѣдникъ лучше служителей.

Она весьма похожа на искуснѣйшую архитектурную симметрію, или модель, который, по всему матеріалу нечувствительно простираясь, дѣлаетъ весь составъ крѣпкимъ и спокойнымъ, всѣ прочія приборы содержащимъ.

Такъ слово в слово и она, по всѣмъ членамъ политическаго корпуса, из людей, не из камней состоящаго, тайно разлившись, дѣлаетъ его твердымъ, мирнымъ и благополучнымъ.

Если, напримѣр, кая-то фамилія, или город, или государство по сему моделю основано и учреждено, в то время бываетъ онъ раемъ, небомъ, домомъ божіимъ и прочая. А если одинъ кой человѣкъ созиждетъ по нему житіе свое, в то время бываетъ в немъ страхъ божій, святыня, благочестіе и прочая. И какъ в тѣлѣ человѣческомъ одинъ умъ, однакъ разнѣ по разсужденію разныхъ частей дѣйствуетъ, такъ и в помянутыхъ сожительствахъ, сею премудростію связанныхъ, богъ чрезъ различныя члены различныя в пользу общую производитъ дѣйства.

Она во всѣхъ нашихъ всякаго рода дѣлахъ и рѣчахъ душа, польза и краса, а безъ нея все мертво и гнусно. Родимся мы всѣ безъ нея, однакъ

для нея. Кто к ней природнѣе и охотнѣе, тот благороднѣе и острѣе, а чем большее кто с нею имѣет участіе, тѣм дѣйствительнѣйшее, но не понятое внутри чувствует блаженство, или удовольствіе. От нея одной зависит особенный в созиданіи рода человѣческаго промысл. Она-то есть прекраснѣйшее лицо божіе, которым он со временем, напечатываясь на душѣ нашей, дѣлает нас из диких и безобразных монстров, или уродов, человѣками, то есть звѣрками, к содружеству и к помянутым сожительствам годными, незлобивыми, воздержными, великодушными и справедливыми.

А если уже она вселилась в сердечныя человѣческія склонности, в то время точно есть то же самое, что в движеніи часовой машины tempo (tempo), то есть правильность и вѣрность. И тогда-то бывает в душѣ непорочность и чистосердечіе, как бы райскій нѣкій дух и вкус, плѣняющій к дружелюбно.

Она различит нас от звѣрей милосердіем и справедливостью, а от скотов — воздержаніем и разумом; и не иное что есть, как блаженнѣйшее лицо божіе, тайно на сердцѣ написанное, сила и правило всѣх наших движеній и дѣл. В то время сердце наше дѣлается чистым источником благодѣяній, несказанно душу веселящих; и тогда-то мы бываем истинными по душѣ и по тѣлу человѣками, подобны годным для строенія четверугольным камням, с каковых живыи божій дом составляется, в котором он особливою царствует милостію.

Трудно неощенное сіе сокровище проникнуть и примѣтить, а для одного сего любить и искать ее нелегко.

Но сколько она снаружи неказиста и презрѣнна, столько внутри важна и великолѣпна, похожа на малинкое, напримѣр, смоквинное зерно, в котором цѣлое древо с плодами и листом закрылось, или на маленькой простой камушек, в котором ужасный пожар затаился. Для оказалости намѣчали ее всегда признаками, и она, будто кой-то принц, имѣла свои портреты, печати и узлы, разные в разных вѣках и народах. Ея-то был узол, напримѣр, змій, повѣщенный на колу пред жидами.

Ея герб — голубь с масличною во устах вѣтвью. Являлась она во образѣ льва и агнца, а царскій жезл был ея ж предмѣтом и прочая.

Таилась она и под священными у них обрядами, напримѣр под яденіем пасхи, под обрѣзаніем и прочая.

Закрывалась она, будто под разнovidным маскарадом, и под гражданскими исторіями, напримѣр под повѣстью о Исаве и Іакове, о Саулѣ и Давидѣ и проч., и одним тайным своим присутствіем здѣлала тѣ книги мудрыми.

А в послѣдовавшія уже времена показалаь она во образѣ мужеском, здѣлавшись богочеловѣком.

Каковым же способом божія сія премудрость родилась от отца без матери и от дѣвы без отца, как-то она воскресла и опять к своему отцу вознеслась и прочая,— пожалуй, не любопытствуй. Имѣются и в сей, так как в протчих науках, празднаыя тонкости, в которых одних может себѣ занять мѣсто тая недѣйствительная вѣра, которую называют умозрительною. Поступай и здесь так, как на оперѣ, и довольствуйся тѣм, что глазам твоим представляется, а за ширмы и за хребет театра не заглядывай. Здѣлана сія занавѣса нарочно для худородных и склонных к любопытству сердец, потому что подлость, чем в ближайшее знакомство входит, тѣм пуще к великим дѣлам и персонам учтивость свою теряет.

На что тебѣ спрашивать, напримѣр, о воскресеніи мертвых, если и самый дар воскрешать могги ничего не пользует бездѣльной душѣ — ни воскрешающей, ни воскрешаемой? Оттаковых-то любопытников породились расколы, суевѣрія и прочія язвы, которыми вся Европа безпокоится. Важнѣйшее дело божіе есть: одну безпутную душу оживотворить духом своих заповѣдей, нежели из небиті я произвесть новый земной шар, населенный беззаконниками.

Не тот вѣрен государю, кто в тайности его вникнуть старается, но кто волю его усердно исполняет.

Вѣчная сія премудрость божія во всѣх вѣках и народах неумолчно продолжает рѣчь свою, и она не иное что есть, как повсемѣстнаго естества божія невидимое лицо и живое слово, тайно ко всѣм нам внутрь гремящее. Но не хотим слушать совѣтов ея, одни за лишеніем слуха, а самая большая часть — по несчастному упрямству, от худаго зависящему воспитанія.

Прислушивались нетлѣнному сему гласу премудрыя люди, называемыя у жидов пророками, и со глубочайшим опасеніем повелѣваемое исполняли.

Она начало и конец всѣх книг пророческих; от нея, чрез нея и для нея все в них написано.

По сей причинѣ разные себѣ имена получила. Она называется образ божій, слава, свѣтъ, слово, совѣтъ, воскресеніе, живот, путь, правда, мир, судьба, оправданіе, благодать, истинна, сила божія, имя божіе, воля божія, камень вѣры, царство божіе и проч. А самые первѣйшіе христіанѣ назвали ее Христом, то есть царем, потому что одна она управляет к вѣчному и временному щастію всѣх государств, всякія сожителства и каждого порознь. Да и, кромѣ того, у древних царственным называлось все, что верховным и главнѣйшим почиталось.

Провидѣлъ било Авраам блаженнѣйшій свѣтъ ея и, на ней увѣрившись, здѣлался со всею фамиліею справедливым, а с подданными благополучным. Однак она и прежде Авраама всегда у своих любителей живала. А Моисей, с

невидимаго сего образа божія будто план сняв, начертил его просто и грубо самонужнѣйшими лініями и, по нему основывав жидовское общество, здѣлал оное благополучным же и побѣдительным. Он по-тогдашнему написал было его на каменных досках и так здѣлал, что невидимая премудрость божія, будто видимый и тлѣнный человѣк, чувственным голосом ко всѣм нам рѣчь свою имѣет.

Сія рѣчь, понеже от него раздѣлена на десять разсужденій, или пунктов, потому названа десятословіем...

**Сковорода Григорій. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі.
Прозові переклади. Листи. — Київ, 1983. — С. 114—119.**

Розділ ІХ. ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНИ В ХІХ СТ.

1. 3 «Руської Правди» керівника «Південного товариства» Павла Пестеля про майбутній устрій держави

Пестель Павло Іванович (1793—1826 рр.) — дворянин, у 1811р. закінчив Пажеский корпус у Петербурзі. Учасник Вітчизняної війни 1812 р. З 1818 р. служив на Україні (1818-1821 рр.) ад'ютант головнокомандуючого 2-ю армією в м. Тульчині, з 1821 р. — полковник, командир В'ятського полку в с. Линьці Тульчинського повіту. Був членом «Союзу порятунку», очолював Тульчинську управу «Союзу благоденства». З 1821 р. керівник «Південного товариства». Автор політичної програми Південного Товариства «Руської правди», в якій виступав як прибічник повалення самодержавства, знищення кріпацтва, встановлення республіки. Але не визнавав права народів, які населяли Росію, на національне самовизначення (виняток робив лише щодо поляків). Арештований 13 грудня 1825 р. в Тульчині і страчений 25 липня 1826 р.

* * *

Масони (франкмасони) (з французької мови — «вільні каменярі») — члени таємної організації альтернативної до державних структур і державної ідеології. Зовнішні форми зборів «вільних каменярів» з їх містичною обрядовістю та засекреченістю успадкували таємні опозиційні до будь-яких державних структур релігійно-етичні організації — франкмасонські «ложі» (з французької мови — «місце зборів»). Ні соціальне походження, ні національна належність формально не перешкождали вступу до масонських організацій — «лож». Своєю кінцевою метою масони проголосили об'єднання всіх народів світу в «розумне суспільство, кожний член якого робить свій внесок, щоб воно було корисним і приємним для всіх». В Україні першу масонську ложу засновано у Вишнівці в 1742 р. Членами масонських лож другої половини XVIII — початку XIX ст. були здебільшого росіяни, поляки, французи, німці. Серед українців можна назвати представників роду Розумовських, С. Гамалію, В. Лукашевича, І. Котляревського. Указом Миколи І у 1822 р. масонство в Російській імперії було заборонене. Наприкінці XIX ст. рух масонів відродився. Наприкінці XIX початку XX ст. на Україні масонські організації діяли в Києві, Одесі, Полтаві і мали вплив на перебіг подій 1917—1921 рр. Серед масонів цього часу були: С. Петлюра, П. Скоропадський, С. Єфремов, Д. Дорошенко, В. Затонський та ін.

* * *

Суттєвий вплив на ускладнення суспільно-політичного життя Російської держави на початку XIX ст. справила Вітчизняна війна 1812 р. Вона викликала загальнонародне піднесення, зміцнила надії передової частини українського суспільства на прогресивні реформи.

Офіцери й солдати під час закордонних походів побачили в Європі інше життя, позбавлене того страшного рабства, що було на землях Російської імперії. Такі настрої у військах викликали поширення в Росії масонських лож і таємних політичних товариств.

Основні шляхи проникнення масонства в Україну проходили через Польщу та Росію. У зв'язку з цим Галичина та Правобережжя перебували під впливом польських масонів, а Лівобережжя та Слобожанщина — російських. Масонські ложі виникали переважно у містах та містечках, оскільки до їхнього складу входили, головним чином, елітні верстви населення. Наприкінці XVIII — початку XIX ст. масонські ложі існували в Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуку, Полтаві, Дубно, Львові, Самборі тощо. Наприклад, у 1817—1818 рр.: у Харкові («Вмираючий сфінкс»), в Одесі («Понт Євксинський»), у Києві («З'єднані слов'яни»), у Полтаві («Любов до істини»). Членами цих об'єднань були відомі українські діячі І. Котляревський, В. Капніст, В. Лукашевич, а також пізніші лідери декабристського руху П. Пестель, М. Орлов, М. Бестужев-Рюмін.

Слід, однак, зазначити, що створені в Україні масонські ложі все ж не мали послідовно українського національного спрямування. Одним із завдань, що ставили перед собою їх організатори, було прилучення малоросійського дворянства до загальноросійського опозиційного руху. Чи не єдиним винятком був В. Лукашевич (перяславський предводитель дворянства), який виступав за відокремлення України від Росії та приєднання її до Польщі. Члени масонських лож, що діяли на Правобережній Україні, були в основному польськими шляхтичами і своєю головною метою вважали відновлення незалежності Польської держави, яка включала б і Правобережну Україну.

Оформлення політичної опозиції російському самодержавству на практиці певною мірою виявило себе у декабристському русі. Так, у 1815—1816 рр. у Кам'янці-Подільському група офіцерів утворила таємну організацію під назвою «Залізні персні», у 1816 р. в Петербурзі був створений «Союз порятунку», у 1818 р. — «Союз благоденства» в Москві. Метою цих організацій було введення конституційного представницького правління, ліквідація самодержавства, скасування кріпосного права, підготовка військового перевороту. Членами організацій були: М. Муравйов, брати Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, П. Пестель, М. Орлов, В. Раєвський та інші. В Україні, де були розквартировані військові частини, перебувало на службі багато опозиційно налаштованих офіцерів — членів таємних товариств. З 1818 р. в зв'язку з прибуттям на посаду начальника штабу 4-го корпусу 1 армії генерала М. Орлова Київ стає центром ділових зустрічей членів «Союзу благоденства». Місцем цих зустрічей був Контрактний будинок на Подолі.

Але в березні 1821 р. «Союз благоденства» розпався через протиріччя між радикалами й поміркованими. Було створено 2 організації — «Північне товариство» (1822) з центром у Петербурзі та «Південне товариство» (1821) з центром у м. Тульчині. Програмними документами організацій були «Конституція» Микити Муравйова («Північне товариство» — помірковане крило) та «Руська Правда» Павла Пестеля («Південне товариство» — радикали). Характерною рисою цих проектів була спільна мета — повалення самодержавства, скасування кріпосного права, демократизація суспільного ладу та спільний шлях досягнення цієї мети — військовий переворот. Водночас ці документи мають і суттєві відмінності. М. Муравйов обґрунтовував після перемоги військового перевороту встановлення конституційної монархії; поділ Росії на 13 федеративних штатів, 2 з яких — Чорноморський зі столицею у Києві та Український зі столицею у Харкові — територіально збіглися з колишньою Гетьманщиною та Слобідською Україною. П. Пестель передбачав встановлення республіканської форми правління, та бачив майбутню Росію виключно як єдину, унітарну неподільну державу, визнаючи право на самовизначення лише за польським народом, усі інші національні меншості

повинні були підлягати русифікації. Кавказькі народи після перемоги планувалося переселити, а циганів і євреїв — депортувати за межі держави. Передбачалося встановлення жорстокої цензури, контроль над імпортом літератури з-за кордону, створення таємної політичної поліції. Крім того, П. Пестель планував вбивство всіх 13 членів царської сім'ї групою добровольців з подальшою стратою виконавців самими ж декабристами.

«Південне товариство» зосереджувалося у 4 управах: Тульчинській (1821), Кам'янській (1822), Васильківській (1822), Слов'янській (1825). В останню увійшли члени «Товариства об'єднаних слов'ян», створеного в 1823 р. у Новгород-Волинську. Його організаторами були: прапорщики 8-ї артилерійської бригади Петро Борисов і його брат Андрій та польський шляхтич Юліан Люблінський. Все це були типові ліберали, що виступали за свободу селянства, пом'якшення монархічного режиму. Платформа товариства включала: створення слов'янської федерації, ліквідацію самодержавства, кріпацтва, встановлення демократичного представницького правління. Члени «Товариства...» не підтримували ідею воєнної революції. Але вже в складі «ПТ» 6 її членів увійшли до загону смертників (39 чол.), які повинні були влітку 1826 р. на маневрах частин 2 армії під Білою Церквою здійснити замах на Олександра І. Після невдачі повстання 25 грудня 1825 р. на Сенатській площі в Петербурзі більшість членів «Південного товариства» відмовилась від виступу. До того ж ще 13 грудня в столиці були заарештовані Пестель і майже всі члени Тульчинської управи, що знаходились в Україні. У ніч з 28 на 29 грудня в Чернігівському полку були заарештовані керівники Васильківської управи Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли, та їх невдовзі визволили. Звільнившись з-під арешту, брати Муравйови-Апостоли, М. Бестужев-Рюмін та інші декабристи підняли повстання і повели 5 рот Чернігівського полку на з'єднання з іншими військовими частинами (але його не підтримали такі члени товариства, як генерал С. Волконський, О. Муравйов, В. Тизенгаузен).

Виступ почався в селі Трилісах, потім повсталі захопили Васильків (30.12), а 1 січня вже весь Чернігівський полк (8 рот, що налічували понад 1 тис. солдат і 19 офіцерів) був охоплений повстанням. Керівники його склали «Православний катехізіс», в якому стверджувалося, що начебто Ісус Христос забороняв коритися царям, що пригнічують народ. Повсталі, шукаючи союзників, марно втратили три дні. 3 січня 1826 р. на висотах поблизу сіл Устимівки і Ковалівки їх зустріли вірні цареві війська. Чернігівці були розсіяні залпами картечі та атакою кінноти. В полон було взято 700 повстанців, бо по дорозі значна їх частина розбіглася, відчуваючи марність виступу.

Невдачею закінчилась і організована офіцерами Полтавського полку, членами «Товариства об'єднаних слов'ян» О. Трусовим і Є. Троцьким спроба підняти повстання в лютому 1826 р.

Із 579 притягнутих до слідства декабристів було 7 князів, 17 генералів, 68 полковників, 315 офіцерів. П. Пестеля, К. Рилєєва, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна і П. Каховського 13 липня 1826 р. повісили. 137 офіцерів заслали до Сибіру на каторгу або на Кавказ, де точилася війна. На цю ж війну відправили майже 4 тис. солдат-декабристів.

Після придушення повстання декабристів політичне життя в Україні на деякий час завмирас. Громадськість українських земель лише декілька разів спромоглася заявити про свою опозиційність. Справи жандармського управління свідчать про пропаганду революційних ідей у Харківському університеті (1826—1827 рр.) та про вільнодумство у Ніжинській гімназії вищих наук (1827—1830 рр.). Ці справи є доказом того, що ідеї декабристів знайшли своїх прихильників, і революційна боротьба у суспільстві продовжувалася.

* * *

(Короткий виклад змісту «Руської Правди», продиктований П. Пестелем М. Бестужеву-Рюміну).

2. Російська держава поділяється у відношенні законного свого простору на 10 областей і 3 уділи. Уділи є такі — столичний, в якому перебуває і зосереджується державне управління, — Нижній Новгород або Москва, Донський і Киргизський. Кожна область складається з 5 губерній, або округів. Губернії складаються з повітів, повіт складається з волостей. Волості бувають суцільні і приписні — 1000 обивателів чоловічої статі.

3. Держава складається з народу і уряду.

4. Увесь російський народ складає один стан — цивільний; усі сучасні стани знищуються і зливаються в один стан — цивільний. Усі різні племена, з яких складається Російська держава, визнаються російськими і, складаючи різні свої назви, становлять один народ російський. Усі росіяни розписані по волостях. Кожний російський громадянин є член якої-небудь волості. Це замінює сучасний поділ росіян по волостях. Волость має для своїх членів два списки — цивільний і скарбовий. До скарбового списку заносяться громадяни, які мають у волості яку-небудь власність. Подать збирається з власності, тому одна і та ж людина може бути занесена в скарбових списках волостей, але в цивільному списку може бути записана тільки в одній волості, бо цивільний список означає політичне становище, а політичним правом користується кожний російський громадянин тій лише волості, в якій він є в цивільному списку.

5. Уся земля, яка належить до кожної волості, поділяється на дві частини: волосну і приватну. Перша належить усій громаді, друга — приватним людям. Перша становить власність громадську, друга — власність приватну. Волосна земля є недоторкана, вона поділяється на ділянки, ділянки роздаються за вимогами членів волості. Решта землі здається в найми стороннім людям не інакше, як на один рік. Якщо треба більше ділянок, ніж таких є в наявності, тоді не задовольняються вимоги тих, хто бажає взяти найбільше число ділянок; ділянки ці переходять з рук в руки в тих лише випадках, коли є нові претенденти. Цими претендентами є або такі, що раніше ніякої ділянки не брали, або такі, що бажають нині взяти більше...

6. Перехід з нинішнього становища в порядок, який тут запропонований, є поступовим. У нинішніх поміщиків земля відкуповується оброком або працею влітку. Спочатку це провадиться в казенних маєтках і волостях, а потім вже в приватних. Оброчні селища і землеробні селища, дворові люди, заводські селяни продовжують нинішні заняття в належний час і самі відкуповуються, а дворові у волості поступають.

7. Уряд поділяється на Верховну владу і державне управління.

8. Щодо побудови Верховної влади, то відкидається правило рівноваги властей, але приймається правило визначеного кола діяльності. Верховна влада ділиться на законодавчу і вищу — виконавчу. Перша доручається Народному вічу, друга — Державній думі. Крім того, потрібна ще влада наглядальна, щоб ті дві не виходили із своїх меж. Влада наглядальна доручається Верховному собору.

9. Народне віче складається з народних представників, обраних народом на 5 років. Кожний рік п'ята частина вибуває і замінюється новими виборами. Той же самий може бути знову обраний. Побудова внутрішнього порядку віча належить йому самому. Голова вибирається щорічно з членів, які останній рік засідають. Народне віче є одне ціле і на камори не поділяється. В ньому є вся законодавча влада. Воно оголошує війну і укладає мир.

Відмінність у складанні законів заповітних і всіх інших законів. Перші обнародуються і на обговорення всієї Росії пропонуються.

Народне віче має свій час, коли воно не засідає; тоді залишається тимчасова комісія. Ніхто не може розпустити Народне віче. Воно являє собою волю в державі, душу народу.

10. Державна дума складається з 5 членів, народом обраних на 5 років. Щорічно один з Думи виходить і замінюється іншим на виборах. Голова є член, який засідає останній, тобто п'ятий, рік. Щорічно кожна губернія пропонує кандидата. З числа цих кандидатів вибирає Народне віче остаточно. Державна дума має всю вищу виконавчу владу, веде війну і провадить переговори, але не оголошує війни і не укладає миру. Всі міністерства і всі взагалі урядові установи є під віданням і на чолі Державної думи, але діють за її дозволом і виконують її накази. Вона має свою власну канцелярію.

11. Верховний собор складається з 120 членів, які іменуються боярами. Бояри призначаються на все життя і не можуть брати участі ні в законодавчому, ні у виконавчому порядку. Губернії призначають кандидатів, а Народне віче заміщає число бояр, які вибули. Голова обирається на рік самим собором. Собор має верховно-наглядальну владу. Народне віче посилає до нього на затвердження свої закони. Собор не розмірковує про сутність предметів, але дивиться на одні форми, щоб в усьому додержувалась законність; після цього затвердження закон набуває своєї законної сили. Сам собор не діє. Собор призначає із своїх членів по одному генерал-прокурору в кожне міністерство і по одному генерал-губернатору в кожену область (приказний наглядач, обласний посадник). Генерал-прокурор розглядає журнали палат міністерства і затверджує їх рішення, враховуючи лише одну законність і додержання існуючого порядку, але не обмірковує суті самого змісту; без їх ствердження не може

відбутися виконання; вони (відповідають) за свої дії. Державна дума вирішує, а Верховний собор може чиновника віддати до суду. Відданий до суду судиться звичайним судовим порядком Генерал-губернатор має такі самі обов'язки щодо обласних управлінь. З цього видно, що Собор тримає в межах законності Народне віче і Державну думу. Сам же не має ніякої позитивної дії. Головнокомандуючі діючих армій призначаються Верховним собором. Він приймає начальство над армією, коли виступає за межі держави, і складає його, коли вступає в межі губернії на воєнному положенні.

Хрестоматія з історії України. — К., 2007, — С. 201—203.

2. Из «Записок» Івана Горбачевського про мету таємного товариства «Слов'янського союзу, або З'єднаних слов'ян»

Горбачевський Іван Іванович (1800—1869 рр.) — народився в сім'ї дрібних дворянин. Навчався у Вітебській гімназії. У 1817 р. поступив добровольцем у дворянський полк, у 1820 р. отримав звання прапорщика і був направлений у 8-му артилерійську бригаду в Новгород-Волинський. У 1823 р. — підпоручик. З грудня 1823 р. член таємного товариства «З'єднаних слов'ян». Заарештований у січні 1826 р., у цьому ж році засуджений до вічної каторги, але строк був скорочений спочатку до 20 років, у 1832 до 15 років, а 1833 році до 13 років. По закінченню терміну ув'язнення жив у Сибірі, працюючи на посаді «мірової посередник» Петровського горного округу. Помер у 1869 р. Автор мемуарів про діяльність таємного товариства «Слов'янського союзу, або З'єднаних слов'ян».

* * *

Товариство «Слов'янського союзу, або З'єднаних слов'ян» — таємна організація, що була заснована в 1823 р. у Новгород-Волинську прапорщиками 8 артилерійської бригади братами Андрієм і Петром Борисовими та польським засланим Юліаном Люблінським. Мета товариства — встановлення республіканського правління, ліквідація кріпацтва, створення республіканської федерації усіх слов'янських народів.

* * *

...Товариство мало головною метою звільнення всіх слов'янських племен від самодержавства; знищення існуючої між деякими з них національної ненависті і возз'єднання всіх населених ними земель у федеративний союз. Передбачалося з точністю визначити кордони кожної держави, запровадити в усіх народів форму демократичного представницького управління, утворити конгрес для управління справами Союзу і для зміни, у разі

потреби, загальних основних законів, надаючи кожній державі (права) зайнятися внутрішньою будовою і бути незалежною в складанні окремих своїх узаконень.

Беручи до уваги основи добробуту окремої людини, ми переконуємось, що вони бувають фізичні, моральні і розумові; тому цивільне суспільство, як ціле, складене з одиниць, відповідно будується на тих же началах і для досягнення можливого добробуту потребує промисловості — яка запобігає убозству і бідності, моральності — яка виправляє погані схильності, пом'якшує пристрасті і прищеплює людинолюбство, і, нарешті, освіти — найвірнішого сподвижника в боротьбі проти зла, нерозлучного з існуванням, яке робить розумнішим і досконалішим в усіх починаннях. Розгортати і поширювати ці три основні начала суспільного добробуту ставилось у першій і незмінній обов'язок слов'янина. Він повинен був по можливості викоринювати забобони і порочні схильності, і згладжувати різницю між станами, і викоринювати нетерпимість вірувань, власним прикладом спонукати до помірності і трудолюбства, прагнути до розумового і морального вдосконалення і заохочувати до цієї справи інших, усіма засобами допомагати бідним, але не бути марнотратним; не робити людей багатими, але поучати їх, яким чином за допомогою праці і ощадливості можна придбати багатства і яким чином, без шкоди для себе та інших, треба користуватися ними. Переконаність у цих правилах примушувала слов'ян робити такі висновки: ніякий переворот не може бути успішним без згоди і сприяння цілої нації, тому треба насамперед підготувати народ до нового устрою цивільного існування і потім уже дати йому його; народ не інакше може стати вільним, як зробившись моральним, освіченим і промисловим. Хоч воєнні революції швидше досягають мети, але наслідки їх небезпечні: вони бувають не колискою, а труною вільності, в ім'я якої вони здійснюються. Слов'яни, переконані в тому, що надії їх не можуть так швидко здійснитись, як вони того бажали, не хотіли втрачати часу в пустих і неможливих умовах, але прагнули зробити все, що залежить від них і веде, хоч і поступово, до поставленої мети. На виконання цього наміру вони вирішили визначити деяку частину громадської суми на викуп кріпаків, намагались заводити або сприяти заведенню невеликих сільських і селищних училищ; прищеплювати селянам і солдатам необхідність пізнання правди і любові до виконання обов'язків громадянина і таким чином викликати в них бажання змінити принижувальне становище рабства та ін.

Незважаючи, однак, на ці поступові і мирні засади, Слов'янський союз мав на собі відбиток деякої войовничості. Страшна клятва, яка зобов'язує членів його присвячувати всі думки, всі діяння добробуту і вільності своїх одноплемінників і жертвувати всім життям для досягнення цієї мети,

проголошувалась на зброї, від одних своїх друзів, від однієї зброї слов'яни чекали здійснення своїх побажань; думка про те, що свобода купується не слізьми, не золотом, а кров'ю, була вкорінена в їх серця, і слова знаменитого республіканця, який сказав: «Оголивши меч проти свого государя, треба відкинути піхви якомога далі», повинні були служити керівництвом в їх майбутній поведінці.

Мемуари декабристов. — Москва, 1988. — С. 177—179.

3. «Книга буття українського народу» Миколи Костомарова про політичну історію України

Костомаров Микола Іванович (1817—1885 рр.) — історик, письменник, публіцист. Закінчив Харківський університет, викладав у Київському університеті. Один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства (1846 р.), автор його програмних документів. У 1859—1862 рр. — професор Петербурзького університету. Автор праць з української історії («Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа та мазепинці», «Гетьманство Виговського» та ін.), дослідження «Русская история в жизнеописаниях ее важнейших деятелей», а також драм («Сава Чалий», «Переяславська ніч»), поезій. Займався українською етнографією.

Маючи переконання про федеративне походження Київської Русі Костомаров вважав ідеалом держави федеративну демократичну слов'янську республіку, де «не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні у сербів, ні у болгар», де будуть втілені ранньохристиянські ідеї повної соціальної справедливості, свободи, рівності й братерства, скасовано кріпацтво, станові відмінності, де правителі на засадах християнської моралі будуть неухильно дбати про освіту та добробут народу, його культуру тощо. Федеративна держава мала управлятись обраним на чотири роки президентом і конгресом, утримувати невелике спільне військо, впровадити однакову грошову систему, здійснювати загальне керівництво зовнішніми відносинами. Такій федерації виявились притаманними чимало конфедеративних рис. Висловлюючи названі ідеї, Костомаров прагнув до розвитку національної самосвідомості українського народу. Був прихильником самостійності безкласової української нації, окремішності української політичної історії

* * *

Національний рух в Україні кінця ХVІІІ—ХІХ ст. пройшов ряд етапів. Якщо перший можна умовно назвати фольклорно-етнографічним, другий — літературним (або культурницьким), то третій був політичним.

Перший етап характеризують збори та вивчення документів з історії України, фольклору та звичаїв народу. Другий — відродження мови, боротьба за розширення сфери її вжитку, особливо у літературі та освіті, видання книжок з історії України. Це в першу чергу «Історія Русів» — своєрідна політична історія України. Д. Дорошенко зазначав, що ця праця «прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки». Початок третього — політичного етапу частина істориків

пов'язує з виникненням у кінці 1845 — початку 1846 р. в Києві організації — Україно-слов'янського товариства (Кирило-Мефодіївського братства). Але існує і інша точка зору, що товариство продовжувало культурницький етап.

Засновниками товариства були: М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш, О. Маркович. Пізніше до його складу увійшли Г. Андрузький, О. Навроцький, Д. Пильчиков, І. Посяда, М. Савич, О. Тулуб. У роботі товариства брав участь Т. Шевченко.

Програма товариства була викладена в «Статуті Слов'янського суспільства Св. Кирила та Мефодія», у «Книзі буття українського народу» (український варіант роботи А. Міцкевича «Книги народу і пілігримства польського»), «Записці», складених М. Костомаровим та В. Білозерським та «Начерках Конституції Республіки», розроблених Г. Андрузьким.

«Братчики» розглядали слов'ян як єдиний народ, відводячи українському суспільству ключову роль у створенні слов'янської конфедерації. Саме йому відводилася місія визволителя росіян від їхнього деспотизму, а поляків — від аристократизму, роль спасителя і об'єднувача усіх слов'янських народів. При цьому М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак та інші вважали, що таке право українців дає їх глибока релігійність, корені козацького республіканізму.

Програма кирило-мефодіївців містила: 1) створення демократичної федерації християнських слов'янських республік; столиця Київ; 2) знищення царизму, скасування кріпацтва та станів; 3) утвердження у суспільстві демократичних прав і свобод для громадян; 4) досягнення рівності у правах на розвиток національної мови, культури та освіти всіма слов'янськими народами; 5) поступове поширення християнського ладу на весь світ.

Програма товариства мала прогресивне значення. Однак серед його членів не було єдності у поглядах на засоби здійснення програми. «Братчиків» слід розглядати, як представників двох напрямків: помірковано-ліберального (М. Костомаров, О. Маркович, П. Куліш) та радикального (М. Гулак, О. Навроцький, Т. Шевченко). Останні висловлювалися за революційний переворот та встановлення республіки (М. Гулак навіть планував знищення царської сім'ї).

Реальна діяльність членів товариства полягала: 1) в зустрічах на квартирах у М. Гулака або М. Костомарова, де велися наукові диспути, обговорювались програмові документи; 2) у приватних бесідах з молоддю, інтелігентами, дрібним чиновництвом; 3) у створенні в селах шкіль для народу, виданні книг та журналів; 4) збиранні грошей на культурні потреби.

Навесні 1847 р. після доносу студента О. Петрова Кирило-Мефодіївське товариство було викрите і розгромлене. Більшість «братчиків» була вислана до різних регіонів Росії (П. Куліш, В. Білозерський у Крим; М. Костомаров у Саратов); найбільше постраждали М. Гулак (його було ув'язнено у Шліссельбурзьку в'язницю на 3 роки, а потім вислано у Перм) і Т. Шевченко. За особистим розпорядженням Миколи I було постановлено: «Шевченко определит рядовым в отдельный оренбургский корпус, с правом выслуги, под строжайшим надзором, с запрещением писать и рисовать, и чтобы от него ни под каким видом не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений».

Значення Кирило-Мефодіївського братства полягає в тому, що це була перша організація української інтелігенції, яка розробила широку програму українського національного руху.

* * *

1. Бог створив світ: небо і землю, і населив усякими тварями, і поставив над усією твар'ю чоловіка, і казав йому плодитися і множитися, і постановив, щоб рід людський поділився на коліна і племена, а кожному колінові і племені дарував край жити, щоб кожне коліно і кожне плем'я

шукало Бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонялись би Йому всі люди, і вірували в Його, і любили б Його, і були б усі щасливі.

2. Але рід чоловічий забув Бога і оддався дияволу, а кожне плем'я вимислило собі богів, а в кожному племені народи повідумували собі богів, і стали за тих богів битися, і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, і на всім світі сталось горе, і біднота, і хвороба, і нещастя, і незгода.

3. І так покарав людей справедливий Господь потом, війнами, мором і найгірше неволею.

4. Бо один єсть Бог істиний і один він цар над родом чоловічим, а люди, як поробили собі багато богів, то з тим укупі поробили багато царів, бо як у кожному кутку був свій бог, так у кожному кутку став свій цар, і стали люди битися за своїх царів, і пуще стала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і кістками, і умножились на всім світі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.

5. Нема другого Бога, тільки один Бог, що живе високо на небі, іже везді сий Духом святим своїм, і хоч люди поробили богів у постаті звіриній і чоловічій со страстями і похотями, а то не боги, а то страсті і похоті, а правив над людьми отець страстей і похотей, чоловікоубийця диявол.

6. Немає другого царя, тільки один Цар Небесний Утішитель, хоч люди і поробили собі царів у постаті своїх братів — людей, со страстями і похотями, а то не були царі правдиві, бо цар єсть то такий, що править над усіма, повинен бути розумніший і найсправедливіший над усіх, а розумніший і найсправедливіший єсть Бог, а ті царі — со страстями і похотями, а правив над людьми отець страстей і похотей, чоловікоубивця диявол.

7. І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх панамі, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.

8. Два народи на світі були дотепніші: Євреї і Греки.

9. Євреїв сам Господь вибрав і послав до їх Мойсея, і постановив їм Мойсей закон, що прийняв од Бога на горі Синайській і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між ними, а знали б одного царя Бога небесного, а порядок давали б судді, котрих народ вибирав голосами.

10. Але Євреї вибрали собі царя, не слухаючи старця святого Самуїла, і Бог тоді ж показав їм, що вони не гаразд зробили, бо хоч Давид був кращий з усіх царей на світі, однак його бог попустив у гріх, що він одняв у сусіда жінку: се ж так було, аби люди зрозуміли, що хоч який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє. І Соломона, мудрішого з усіх людей, Бог попустив у саме велике кепство — ідолопоклонство, аби люди зрозуміли, що хоч який буде розумний, а як стане самодержавно панувати, то одуріє.

11. Бо хто скаже сам на себе: «Я кращий од усіх і розумніший над всіх, усі мусять коритися мені і за пана мене уважати, і робить те, що я здумаю», — той согрішає первородним гріхом, котрий погубив Адама, коли він, слухаючи диявола, захотів порівнятися з Богом і здурів, — той навіть подобиться самому дияволу, котрий хотів стать в рівню з Богом і упав у пекло.

12. Один бо єсть Бог і один він Цар, Господь неба і землі.

13. Тим і Євреї, як поробили собі царів і забули єдиного Царя небесного, зараз одпали і од істинного Бога і почали кланятися Ваалу і Дагону.

14. І покарав їх Господь: пропало і царство їх, і всіх забрали у полон Халдеї.

15. А Греки сказали: «Не хочемо царя, хочемо бути вільні і рівні».

16. І стали Греки просвіщенні над усі народи, і пішли од них науки і скудства і умисли, що тепер маємо. А се сталось за тим, що не було у них царей.

17. Але Греки не дізнались правдивої свободи, бо хоч відреклись царей земних, та не знали Царя Небесного і вимишляли собі богів, і так царей у них не було, а боги були, тим вони в половину стали такими, якими були б, коли б у них не було б богів і знали б небесного Бога. Бо хоч вони багато говорили про свободу, а свободні були не всі, а тільки одна частка народа, прочі ж були невольниками, і так царів не було, а панство було: а то все рівно, як би у їх було багато царів.

18. І покарав їх Господь: бились вони між собою, і попали в неволю і спершу під Македонян, а друге до Римлян.

І так покарав Господь род чоловічеський: що найбільша часть його, сама просвіщенна, попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора.

19. І став римський імператор царем над народами і сам себе нарик богом.

20. Тоді возрадувався диявол і все пекло з ним. І сказали в пеклі: от тепер уже наше царство; чоловік далеко одступив од Бога, коли один нарик себе і царем і богом вкупі.

11. Але в той час змилувався Господь Отець небесний над родом чоловічим і послав на землю Сина свого, щоб показати людям Бога, царя і пана.

12. І прийшов Син Божий на землю, щоб одкрити людям істину, щоб тая істина визволила рід чоловічий.

23. І навчав Христос, що всі люди братія і ближні, всі повинні любити попереду Бога, потім один другого, і тому буде найбільша шана од Бога, хто душу свою положить за други своя. А хто перший між людьми хоче бути, повинен бути всім слугою.

14. І сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало бути, цар і пан, а явився не в постаті земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок.

25. І став народ прозрівають істину: і злякалися філософи і люди імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода, і тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей.

26. І засудили на смерть Ісуса Христа, Бога, царя і пана; і претерпів Ісус Христос оплеванія, заушення, бієнія, крест і погребеніє за свободу роду чоловічого, тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя — кесаря, що сам себе нарик богом і пив кров людську.

27. А Христос — цар свою кров пролив за свободу роду чоловічого і оставив на віки кров свою для питання вірним. І воскрес Христос в третій день, і став царем неба і землі.

І ученики його, бідні рибалки, розійшлись по світу і проповідувавши істину і свободу.

29. І ті, що приймали слово їх, стали братами між собою — чи були преж того панами, або невольниками, філософами, або невченими, усі стали свободними кров'ю Христовою, котру зарівно приймали, і просвіщенними світом правди.

30. І жили християни братством, усе у них було общественне, і були у них вибрані старшини, і ті старшини усім слугами, бо Господь так сказав: «Хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою».

31. Тоді імператори римські і пани, і чиновні люди, і вся челядь їх, і філософи піднялись на християнство і хотіли викорінити Христову віру, і гибли християни, їх і топили, і вшали, і в чверті рубали, і пекли, і залізними гребінками скребли, і інші тьмочисленні муки їм чинили.

32. А віра Христова не уменшалась, а чим гірше кесарі і пани лютували, тим більше було віруючих.

33. Тоді імператори з панами змовились і сказали поміж собою: «Уже нам не викоренити християнства: піднімемось на хитроці, приймемо її (віру Христову) самі, перевернемо вчення Христове так, щоб нам добре було, та й обдурімо народ».

34. І почали царі приймати християнство, і кажуть: «От, бачите, можна бути і християнином, і царем вкупі».

35. І пани приймали християнство, і сказали: «От, бачите, можна бути і християнином і паном вкупі».

36. А того не уважали, що мало сьогодні, що тільки назватися. Бо сказано: не всяк глаголяй мі Господи, Господи! Внідеть в царство небесное, но творяй волю Отца Моего, іже есть на небесах.

37. І піддурили архієреїв і попів, і філософів, а ті і кажуть: «Істинно так воно єсть, авжеж і Христос сказав: воздадите кесарево кесареві, а Божіє Богові», а Апостол говорить: «Всяка влада від Бога». Так уже Господь установив, щоб одні були панами і багатими, а другі були нищими і невольниками.

38. А казали вони неправду: хоч Христос сказав: воздайте кесарево кесареві, а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлась віра і свобода, бо коли християнин буде воздавать нехристиянському кесареві кесарево — платить податок, сповнять закон, то кесар, прийнявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він тоді, будучи першим, повинен бути всім слугою, і тоді б не було кесаря, а був би один цар — Господь Ісус Христос.

39. І хоча Апостол сказав: «Всяка власть од Бога», а не єсть воно те, щоб кожний, що захватив власть, був сам од Бога. Уряд і порядок і правління повинні бути на землі: так Бог постановивши єсть то влада, і влада та од Бога, але урядник і правитель повинні підлягати закону і сонмищу, бо й Христос повеліває судитися перед сонмищем, і так як урядник і правитель — перші, то вони повинні бути слугами, і не достоїть їм робить те, що здумається, а те, що постановлене, і не достоїть їм величатися та помпою очі одводити, а достоїть їм жити просто і працювати для общества пильно, бо влада їх від Бога, а самі вони грішні люди і самі послідніші, бо всім слуги.

40. А сьому ще гірша неправда: буцім установлено од Бога, щоб одні панували і збагатились, а другі були у неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б по приймали щире Євангеліє: пани повинні свободити своїх невольників і зробитися їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті; як би була на світі любов християнська в серцях, то так було б: бо хто любить кого, той хоче, щоб тому так же хороше, як йому.

41. І ті, що так казали і тепер кажуть і перевіряють Христове слово, ті отдають одвіт в день судний. Вони скажуть судді: «Господи! Не в твоє ми ім'я пророчествовахом», — а суддя скаже їм: «Не вим вас».

42. Таким викладом зіпсували царі, пани та вчені свободу християнську.

43. Благодать дана всім язикам, а спершу коліну Яфетову, бо Симова через жидів отвергнуло Христа. І перейшла благодать до племен грецького, романського, німецького, слов'янського.

44. І Греки, прийнявши благодать, покаляли її, бо вони прийняли нову віру і не зовлеклись ветхого чоловіка страстями і похотями, оставили при собі імператорство, і панство, і пиху царську, і неволю, і покарав їх Господь: чахло грецьке царство тисячу років, зчахло зовсім і попало до Турків.

45. Романське плем'я — Влохи, Французи, Гішпани — прийняло благодать, і стали народи увіходять у силу і у нову жизнь, і просвіщенність, і

благословив їх Господь, бо краще вони прийняли св. віру, ніж Греки, одначе не зовсім зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили і королей і панство, і вимислили голову християнства — папу, — і той папа видумав, що він має власть над усім світом християнським, ніхто не повинен судити його, а що він здумає, то буде гарно.

46. І плем'я німецьке — народи німецькі, — прийняли благодать і стали увіходити у пущу силу і жизнь нову і просвіщенність, і благословив його Господь, бо вони ще краще прийняли віру ніж Греки і Романці, і з'явивсь у них Лютер, котрий почав учити, що повинно християнам жити так, як жили до того часу, коли поприймали і поперевертували вчення Християнське царі і пани, і щоб не було неподсудимого голови над Церквою християнською — папи, єсть бо один глава всім — Христос. Але і Німці не зовлеклись ветхого чоловіка, бо zostавили у себе і королів і панів, і ще гірше дозволили замість папи і єпископів орудувати Церквою Христовою королям і панам.

47. І сталась послідня лєсть гірша першої, бо не тільки у німців королі, але й у других землях взяли верх над всім і, щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, одвертали людей од Христа і казали кланятися ідолам і битися за них.

Бо то все рівно, що ідоли: хоча французи були хрещені, одначе менш шанували Христа, ніж честь національну, але такого ідола їм зроблено, а Англичане кланялись золоту і мамоні, а другі народи также своїм ідолам, і посилали їх королі і пани на заріз за шматок землі, за табак, за чай, за вино, — і табак, і чай, і вино стали у них богами, бо речено: «Іде же сокровище ваше, там серце ваше». Серце християнина з Ісусом Христом, а серце ідолопоклонникові з своїм ідолом. І стало, як каже апостол, їх богом чрево.

48. І вимислили одщепенці нового бога, сильнішого над усіх боженят, а той бог називався по французки егоїзм, або інтерес.

49. І філософи почали кричати, що то кепство — вірувати в Сина Божого, що немає ні пекла, ні раю, і щоб усі поклонялись егоїзмові, або інтересові.

50. А до всього того довели королі та пани; і завершилася міра їх плюгавства; праведний Господь послав свій меч обоюдоострий на рід прелюбодійний; збунтувались французи і сказали: «Не хоче, щоб були в нас королі та пани, хоче бути рівні, вільні».

51. Але тому не можна було статися, бо тільки там свобода, де Дух Христов, а Дух Божий уже перед тим вигнали з Францевщини королі та маркізи, та філософи.

52. І Французи короля свого забили, панів розігнали, а самі почалися різати і дорізались до того, що пішли у гіршою неволю.

53. Бо на їх Господь хотів показати усім язикам, що нема свободи без Христової віри.

54. І з тої пори племена романське і німецьке турбуються і королів і панство вернули, і про свободу кричать і немає в їх свободи, бо нема свободи без віри.

55. А племена слов'янське, то найменший брату сім'ї Яфетової.

56. Трапляється, що менший брат любить дужче отця, одначе получає долю меншу проти старших братів, а потім, як брати старші своє потратять, а менший збереже своє, то і старших виручає.

57. Племена слов'янські ще до прийняття віри не мало ані царей, ані панів і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слов'яни одному Богу Вседержителю, ще його й не знаючи.

58. Яку же просвітилися старші брати Греки, Романці, Німці, тоді Господь і до менших братів Слов'ян послав двох братів Костянтина і Мефодія, і духом святим покрив їх Господь, і переложили вони на слов'янську мову святе письмо і одправоватъ службу Божу постановили на тій же мові, якою всі говорили посполу, а сего не було ні в Романців, ні в Німців, бо там по латинські службу одправляли, так що Романці мало, а Німці всі не второпали, що їм читано було.

59. І скоро Слов'яни прийняли віру Христову так, як ні один народ не приймав.

60. Але було два лиха у Слов'ян: одно — незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старших, чи до діла, чи не діла, не бачачи того, що у їх своє було краще, ніж братівське.

61. І по приймали Слов'яни од Німців королів, і князів, і бояр, і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали з самим простим чоловіком зарівно, і самі землю орали, а то вже у їх стала пиха, і помпа, і гвардія, і двор.

62. І панів у Слов'ян не було, а були старшини, хто старіший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх невольники.

63. І покарав Господь Слов'янське плем'я гірше, ніж другі племена; бо сам Господь сказав: «Кому дано більше, з того більше і зищеться». І попадали Слов'яни в неволю до чужих: Чехи і Полабці до Німців, Серби і Болгари до Греків і до Турок, Москаль до Татар.

64. Здавалось: от згине і плем'я слов'янське, бо ті Слов'яни, що жили коло Лаби і Помор'я балтійського, ті пропадали, так, що і сліду їх не осталося.

65. Але не до кінця прогнівився Господь на плем'я слов'янське, бо Господь постановив так, щоб над сим племенем збулось писаніє: камінь, його же не берегоша зиждущі, той бисть во главу угла.

66. По многих літах стало в Слов'янщині три непідлеглих царства: Польща, Литва і Московщина.

67. Польща була в Поляків, і кричали Поляки: «У нас свобода і рівність!». Але поробили панство, і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю, саму гіршу, яка де не будь була на світі, і пани без жодного закону вішали і вбивали своїх невольників.

68. Московщина була з Москалів, і була їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хоч не без панства, і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський взяв верх над усіма москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам, і ноги цілував ханові татарському бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимий народ московський християнський.

69. І одурів народ московський і попав в ідолопоклонство, бо царя свого нарік богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так, що цар Іван в Новгороді душив та топив десятку тисяч народу, а літописці розказуючи те, звали його христоролюбивим.

70. А в Литві були Литвяки, та ще до Литви належала Україна.

71. І поєдналась Україна з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського, не розділимо і не змісимо, на образ іпостасі Божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднуються всі народи слов'янські поміж собою.

72. І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істее брацтво, куди кожний пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном, чи невольником, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками.

73. І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: «Татьби же і блуд не може іменуються у них».

74. І постановило козацтво віру святу обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину, і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали з услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та за ближніх і служили Богу, а не ідолу золотому.

А Сагайдачний ходив Кафу руйнувати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

75. Багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах мира сього, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі.

76. І день одо дня росло, умножалось козацтво, і незабаром були б на Україні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя,

ні пана, опріч Бога єдиного, дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях.

77. Бо не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону Божого, і всякий чужоземець, з'їхавшись в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив так своєї жони, а діти своїх родителів; а коли пани та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою владу, щоб українці-християни повірили, буцім справді усе так і єсть, що папа скаже, — тоді на Україні з'явилися братства так, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се до того, що бачили люди, що в Україні істинна віра, і що там не було ідолів, тим там і єресі жадної не з'явилося.

78. Але панство побачило, що козацтво росте, і всі люди стануть скоро козаками, єсть то вільними, наказали зараз своїм кріпакам, щоб не ходили в козаки, і хотіли забити народ простий, як скотину, так щоб у йому не було ні чуттів, нерозуму, і почали пани обдирати кріпаків, оддали їх жидам на таку муку, що подобную творили тільки над першими християнами, драли з їх з живих шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудьми годувати.

79. І хотіли пани зробити із народа дерево, або камінь, і стали їх не пускати навіть в церков хрестить дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утерев навіть постать чоловічу.

80. І козацтво стали мучить і нівечить, бо та керівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

81. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ; вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вільна, бо всі були рівні, але не надовго.

82. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи не розділимо і не змісимо, але Польща жадною мірою не хотіла одректись свого панства.

83. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею, як єдиний люд слов'янський з слов'янським не розділимо і не змісимо, на образ іпостасі Божої нерозділимої незмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські між собою.

84. Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що таке було цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

85. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди прихилити голову.

86. Бо вона любила і Поляків і Москалів, як братів своїх, і не хотіла з ними розбрататися; вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись, як один народ слов'янський з другим народом слов'янським, а ті два — з третім, і

було б три Речі Посполиті в однім союзі, не розділимо і не змісимо по образу Тройці Божої, нерозділимої і незмісимої, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські.

87. Але сего не второпали ні Ляхи, ні Москалі. І бачать ляцькі пани і московський цар, що нічого не зроблять з Україною, і сказали поміж собою: «Не буде Україна ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив: лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік польський панам на поталу».

88. І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна найти в історії.

89. І вибилась з сил Україна; і вигнали Ляхи козацтво з правого боку Дніпрового і запанували пани над бідним остатком вольного народу.

90. А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім петербургському імператорові, бо останній цар московський і первий імператор петербургський положив сотні тисяч в канавах і на костях їх збудував собі столицю.

91. А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожнице убійниця мужа свого, встанне доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшинами, наділила їх панством і землями, понадавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками,

92. І пропала Україна. Але так здається.

93. Не пропала вона; бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крові були ті виродки, одначе не псували своїми губами мерзенні, — ми української мови і самі себе не називали українцями, а істинний Українець хоч будь він простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати одного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею.

Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

94. І Слов'янщина хоч і терпіла і терпить неволю, тоне сама її сотворила, бо і цар, і панство не слов'янським духом сотворене, а німецьким, бо татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе він не слов'янин, а Німець, тим і урядники його Німці; оттого і пани хоч єсть в Росії, та вони швидко перевершуються або в Німця, або в Француза, а істинний Слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятає одного Бога Ісуса Христа, царя над небом і землею.

Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

95. Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

96. Бо голос її, голос, що звав всю Слов'янщину на свободу і братство розійшлося по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, в

Польщі, коли 3 мая постановили Поляки, щоб не було панів, а всі були б рівні в Речі Посполитій а того хотіла Україна ще за 120 літ до того.

97. І не допустили Польщу до того, і розірвали Польщу, як прежде Україну.

98. І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

99. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятує зла і любить сестру свою, так як би нічого не було між ними.

100. І голос України одозвався в Московщині, коли після смерти царя Олександра хотіли прогнати царя і панство і установити Річ Посполиту, і Слов'ян поєднати, по образу іпостасей божественних не розділимо і не змісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

101. І не допустив до того деспот, одні положили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз Черкесові.

102. І панує деспот кат над трьома народами Слов'янськими, править через Німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську і нічого не робить.

103. Бо голос України не затих.

І встане Україна з своєї могили і знову відзоветься до всіх братів своїх Слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, пі царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар.

104. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі Слов'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же не берегоша зиждущії, то бисть во главу угла».

Кирило-Мефодіївське товариство. —

К., 1990. — Т. 1. — С. 160—169.

4. Відозва Миколи Костомарова «Брати українці»

Брати українці!

От сю розказку полагаючи перед ваші очі, даємо вам уважити, чи добре воно так буде.

1. Ми приймаємо, що усі слов'яни повинні з собою поєднатися.

2. Але так, щоб кожен народ опонував свою Річ Посполиту і управлявся несмісно з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу

і свою справу общественну. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутані, ілліро-серби і болгари.

3. Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати оду всіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського.

4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на годa, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на годa.

5. Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було ов(с)і.

6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвященності народним вибором.

7. До того, щоб віра христова була основою закону і общественної справи в цілому союзі і в кожній Речі Посполитої.

Отсе вам, братіє українці обох сторoн Дніпра, подаємо на увагу, прочитайте пильно і нехай кожен думає, як до сього дійти, і як би лучше воно було. Як багато голов, то багато розумів, кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам Господь бог дарує смисл і уразуменіє.

Кирило-Мефодіївське товариство. —
К., 1990. — Т. 1. — С. 170—171.

5. Михайло Драгоманов про погляди Тараса Шевченка на політичний устрій України

Шевченко Тарас Григорович (1814—1861 рр.) — класик української літератури, народився 09.03.1814 р. у с. Моринцях на Черкащині в родині кріпака. 1814—1822 рр. — жив із батьками в с. Кирилівці. 1823—1830 рр. — залишившись сиротою, проходить школу життя «в людях». У 14 років узятий до двору поміщика П. Енгельгарда. 1832—1837 рр. — Петербурзький період: навчається у художника В. Ширяєва, знайомиться з видатними людьми того часу: А. Венеціановим, І. Максимовичем, В. Григоровичем та ін. Ранній етап поетичної творчості. 1838 р. — звільнений від кріпосної залежності (завдяки турботам К. Брюллова, В. Жуковського, Є. Гребінки, І. Сошенка та інших). 1838—1844 рр. — навчався в Академії мистецтв (тричі нагороджується срібною медаллю 2-го ступеня). Здобув звання художника. Весна 1840 р. у Петербурзі вийшла перша збірка його віршів «Кобзар». У 1843—1845 рр. відвідав Україну після 14 років розлуки. 1843—1845 рр. — створює альбом «Три літа», де друкує політичні поезії («Сон» та ін.). 1845—1846 рр. — друга поїздка в Україну. Працює в Археографічній комісії, замальовує історичні пам'ятники Переяславщини, Галичини, Поділля, Полтавщини. Пише поеми «Наймичка», «Кавказ» та ін. Відвідує Куліша, Чубинського, знайомиться з Костомаровим, артистом Солеником, сватається в Кирилівці до попівни Теодозії (дочки отця Григорія Кошиці) й дістає відмову батьків. 1846—1847 рр. — бере участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. 1847—1857 рр. — відбуває «солдатчину»

в оренбурзьких і аральських степах. 1857—1860 рр. — повертається до Петербурга. Створює портрети, малюнки, поетичні твори («Неофіти», «Юродивий» та ін.). У 1859—1860 рр. виконав офорти з творів зарубіжних та російських художників, за які отримав звання академіка гравірування. Спілкується з М. Некрасовим, М. Добролюбовим, М. Чернишевським, М. Щепкіним, І. Тургенєвим, Ф. Достоевським, М. Вовчком та ін. Робить спроби оселитися в Україні (постійно проживати на батьківщині йому було заборонено).

10.03.1861 р. — помирає у своїй майстерні в Петербурзі о 5 год. 30 хв. Був похований спочатку на Смоленському кладовищі Петербурга, а 22.05.1861 р. — останки поета перевезли в Україну, в Канів, де перепоховали на Чернечій горі.

Різно засуджуючи самодержавство, кріпаччину, соціальне розшарування, колонізаторство, Шевченко мріяв про утвердження соціальної рівності й політичної свободи. Віддаючи перевагу буржуазній республіці перед самодержавством, Шевченко, однак, не розглядав її як ідеальний суспільний лад, бо і в ній є соціальна нерівність і насильство. Його політичним ідеалом була демократична республіка — суспільство із самоврядуванням народу, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від її сваволі. Вирішальна роль у такому суспільстві мала належати трудівникам, що працюють на своїй землі.

Шевченко був послідовним борцем проти національного гніту і пристрасно відстоював ідею державної самостійності України. У першій збірці під назвою «Кобзар» (1840 р.), у творах «Гайдамаки», «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...» та ін., яскраво виявляються революційно-демократичні погляди, що невідривні у поета від ідеї незалежності, самостійності України.

* * *

...Ніяк не можна сказати з д. Костомаровим, щоб Шевченко ніколи не мав «мечтаний о местной независимости». В усіх писаннях 1845 р. («Великий льох», «Розрита могила», «Кавказ») Шевченко виступає ясно з тим, що пізніше звалось українським «сепаратизмом». Можна навіть сказати, що сепаратизм той у Шевченка більш усього козацький, звісно, без того вже трохи панського духу, який став показуватись у козацькій старшині XVIII ст. То сепаратизм із більш демократичним нахилом... та тільки все-таки перш усього сепаратизм, який усе зло у своїй Україні й саме панство виводить од чужих, од москаля, од московського царя. У своїх панів, чиновників Шевченка більш усього вражає те, що вони «перевертні, котрі помагають москалеві господарювати та катувати матір» — звісно, Україну, що вони «по-московськи цвенькають» і сміються з своєї мови і т. д. («Розрита могила», «Сон»). У «Великому льоху» Шевченко пророкує, що родиться новий Гонта, що розпустить волю на всій Україні; в «Розритій могилі» Шевченко ясно дає зрозуміти, що коли б «знайти в могилі те, що там поховали старі батьки», козачину, яку заховав Богдан, «то не плакали б діти, мати б не ридала», а в «Заповіті» (який поставлено в пражському «Кобзарі» в 1846 р. хоч без помітки, коли писаний він, і який усім своїм духом і складом, — нерівним од неспокою, — більш усього подібний писанням 1845 р.) Шевченко просто кличе земляків «вставайте, кайдани ломіте і вражою злою кров'ю волю окропіте». По всьому тому, що писав

Шевченко з 1845 р., воля та — більш усього воля своєї породи й країни, воля національна й державна.

З кінця 1845 р. у творах, писаних на Україні («Кавказ», 14 дек., В'юнице, Полтавська губ.); «Холодний яр», 17 дек., тамо ж), Шевченко найбільш усього спиняється над кріпацтвом (нічого розказувати, через що), яке він заціпав уже й раніше («Сон», «Великий льох»), та не так дуже, як тепер. Цей зупин на кріпацтві та хвиля костюмаровського панславізму, яка пройшла в 1845 р. по Шевченкові (під «Посланиєм до Шафарика» («Єретик») стоїть: 22 ноября 1845, Переяславль), збавила трохи в Шевченка його «сепаратизму» й повернула його стріли од «чужих людей», «москалів» на своїх панів, на самих панів-українофілів і козаколюбців, яких найбільш усього він же сам і розплодив своїм гарячим словом. У «Посланії до мертвих і живих, і ненарождених земляків моїх» Шевченко справді вже, кажучи словами д. Куліша, «як ніхто другий насміявся над славою української козаччини», а найбільше гетьманщини і підрізав сам свій історичний український сепаратизм «Истории русов».

В дальшому зрості свого козаколюбства Шевченко, одійшовши од гетьманщини, приблизивсь було до того запорозтва кінця ХVІІ ст., яке виступало й проти московської неволі, й проти повертавшої на панський лад городової гетьманщини, яка готова була задля свого панства поступитись і частиною української волі, а особливо волі «гультяїв» — черні й запорожців. (Див.: «Сон» — «Гори мої високії», 1847, «За байраком байрак», 1847 і порівняй із грамотами запорозькими, показаними в «Громаді», I, 12). Цей низовий, запорозький, більш ніж городовий гетьманський дух у Шевченка з 1846—47 рр. Показує, який справді незвичайний нюх, навіть нюх історика, мав у собі Шевченко.

Драгоманов М.П. Вибране. — К., 1991, — С. 366—367.

6. Із праці Михайла Драгоманова «Передне слово до громади» про державну організацію (1878 р.)

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895 рр.) — публіцист, історик, філософ, суспільно-політичний діяч, автор понад 2000 творів. Народився у дворянській родині козацького походження. Вчився в Київському університеті, де згодом (1864 р.) став приват-доцентом, а з 1873 р. — штатним доцентом. Очоловав ліве крило Київської громади. Внаслідок антиукраїнських репресій у 1875 р. звільнений з університету, у 1876 р. емігрував за кордон. У Женеві заснував вільну українську друкарню, видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878—1882 рр.). Разом з С. Полонинським і М. Павликом заснував «Женевський

гурток» — зародок українського соціалізму. Через, розрив з Київською громадою (1886 р.) був позбавлений фінансової підтримки, й у 1889 р. прийняв запрошення обійняти посаду професора кафедри загальної історії Софійського університету. У Болгарії провів останні роки свого життя.

* * *

На думку Драгоманова, головним критерієм оцінки діяльності держави є служіння суспільному благу. Суть держави полягає не в її формі, а в тих правах і свободах, якими наділені громадяни. Політична історія людства є кругообігом трьох основних форм держави — аристократії, монархії й демократії. Людство втратило первісну свободу й постійно прагне її повернути, але цьому заважає держава, навіть демократична, бо за такої форми депутати стають головоючими над народом і вирішують державні справи, не враховуючи його волю. У зв'язку з цим Драгоманов пропонує радикальний, на його думку, крок: замість введення народоправства (демократії), що є лише однією з форм державного правління, впроваджувати самоврядування, щоб була «своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств».

Громада у М. Драгоманова є первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація утворюється в результаті децентралізації управління державою з громад як більш дрібних суспільних об'єднань. Громади як вільні й самостійні утворення будують федерацію знизу догори — аж до всесвітньої федерації як наступниці держави. Федерація втрачатиме державні функції і поступово прийде до адміністративної автономії та децентралізації. Вчений далі розвинув концепцію федералізму, започатковану М. Костомаровим. Він виступав за самостійні сильні обласні органи влади, які мали б певну незалежність від центральної влади й діяли на автономних і самоврядних засадах. Самоврядування мало здійснюватися різними зборами, яким були б підзвітні посадові особи.

Головну причину поділу суспільства на багатих і бідних Драгоманов убачав у приватній власності. Покінчити зі злиденністю і гнобленням можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю та знаряддя праці. Здійснення переходу до нового ладу («громадівського соціалізму») можливе еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу.

Підтримуючи лібералізм за відстоювання ним прав і свобод громадян, Драгоманов водночас вважав, що лібералізм мав служити засобом у боротьбі за соціалістичний ідеал. Поділ влади, парламентаризм, демократичні права і свободи, які відстоював лібералізм, мали бути притаманними й соціалізму.

Принцип федералізму був визначальним у поглядах Драгоманова й на національне питання. Він заперечував ідею національної державності, вважав, що політичною формою організації суспільного життя має бути федерація, що складається із самоврядних громад. Україна також має бути федеративним утворенням, яке складається з 20 земель (Київської, Одеської, Харківської, Поліської та ін.) і, у свою чергу, входить до побудованої на федеративних засадах Росії.

* * *

...Безперечно, українці багато страждали через те, що в ті часи, коли більша частина інших пород людських в Європі складала свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони

себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тільки ж не всіх справ і не для всіх людей рівно! Тепер вже люди переросли державні спілки й прямують і волею, й неволею до якихось інших. Тепер вже показалось, що й в тих породах людських, котрі мають свої держави й великі, багаті, й вільні (як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як С. Американська Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські. Безперечно, що коли б українці перш усього вибились з-під чужих держав і заклали свою, вони б стали також, як і другі породи, самі мізкувати, щоб полегшити ту біду, од якої терплять скрізь люди. Тільки ж того, що пропало, не вернеш, а надалі повстання проти Австрії й Росії, таке як робили за свою державну спільність італійці за поміччю Франції, для нас річ неможлива. Швидше можливе діло для нас — стати усім в одній державі, це коли б одна з тих держав, що тепер володіють нашою землею, одірвала решту її од другої держави. Звісно, це швидше може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією. Тільки в такому случаю наші справи не поліпшали б багато, хіба що наші айстро-угорські брати зовсім би запевнились об цім та пристали б до спільної праці проти усякої неволі, од котрої ми терпимо. Далеко можливіше для українців добиватись в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам. Тільки ж це таке діло, котре потребує стільки усякої праці, що в кінці її не варто здобути тільки державну волю й спілку. Не варто було б здобути тільки те й тоді, коли б довелось справді людям української породи добитись того через велике повстання й криваву війну. Мало того, що ми бачимо по других людях, котрі мають свої держави, напр. Хоч би й в Італії, нас може навчити примір і нашого повстання за часи Богдана Хмельницького, коли наша Україна справді була найбільше подібна до самостоячої й чималої держави.

Держава та зложилась через повстання великої частини поспільства козацтва, міщанства, попівства й трохи панства, не забувшого ще рущини й «благочестя». А вже серед самого повстання показувалась незгода між багатшими й біднішими, між поспільством, міщанством — і козацтвом і панством, між козацтвом, поспільством — і попівством, далі між козацтвом простим — і значним. Незгода ця примусила українців шукати помочі проти Польщі в «союзі й протекції царя восточного», котрі союз і протекція обернулись в «підданство», й не «вільне підданство», як хотіли українські козаки, а в «вічне підданство», як поправляв гетьмана Виговського цар московський. Вже за часи того Виговського незгода між тими поділами наших людей по стану й по багатству дійшла до того, що вже наперед можна було бачити, що українська держава не встоїть «серед незгоди частих і непостоянних начальників» кожного стану й серед «незичливих

сосідственних монархів факцій» (злочинств), як плакались товариші війська запорозького в листах, на котрі ми вказали вище. Сталось це через те, що ті, хто закладав українську державу XVII ст., скидали з себе тільки чуже ярмо та те, що більше усього мулило їх, а не виривали неволі з коренем: вони залишили стани людські: попівство, вояцтво (шляхту й козаків), міщанство, поспільство; вони, хоч і казали потім, що «козацька шабля скасувала колишні панські кріпості на землю», та тільки не вміли подумати об тім, як би не заводити нових кріпостів, а всі кинулись на займанщину поля, лугів, млинів, а то так і залишили старі кріпості на ґрунті православних церков й шляхти й козаків з тими підданими, котрі «обиклюю повинність одправовали». На тому й вмовились державні люди українські з царем в Переяславі (1654) і зараз же почали й од нього й од гетьманів випрошувати собі нові маєтності з підданими або хоч з послужними. «Як люди осілились після Хмельницького, — казали в початку XVIII ст. у нас на Україні, — то можливіші пописались в козаки, а підліші осталися в мужиках». Через кілька років після Переяславської умови 1654 р. городова Україна вже знову мала нових своїх «дуків-ляхів», а за тим сталось так, як усі знають. В Україні низовій згода й воля держались довше, бо там менше було станів та займанщини (бо майже не було хліборобства), а було товариське вояцтво й господарства (рибальство, полювання, скотарство).

В цьому-то товаристві: в рівності й в спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей, маючих свої держави й не маючих їх. «Шабля козацька» інакше б послужила «матері нашої Україні», коли б вона, «скасувавши нестерпиму лядську неволю», не ділила людей на стани й не попускала займанщини, а повернула б всю Україну в «вольності усього товариського люду українського», в те, чим були річки й луги на низовій Україні для «товаришів війська запорозького». От до того, що справити, в наших дідів не стало розуму, коли вони складали козацьку державу, як і ні в кого в ті часи, до того мусимо тепер після довгої й гіркої науки добиватись ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

Ясне діло, що така велика купа людей, скільки єсть їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах, інакше які-небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хотять, і не там, де вони сидять. Добре було товаришам запорозьким щороку кидати жереб, якому куреню яка річка на цей рік дістанеться, бо товаришів запорозьких було завше тисяч з 6, і вони вже через вояцтво своє мусили найбільше сидіти в Січі, коли не були в поході. Але вже то одне, що кожний товариш мусив безпремінно приставати до якого куреня січового, щоб стати справді товаришем січовим, робило, що справдешньої рівності не було між усіма, хто сидів на всій землі

запорозькій (а їх там бувало не 6—10 тисяч, а 50—60), хоч і кожному була воля перейти в Січу й стати товаришем. Та в тім то й сила, що не кожний схоче, а всі не можуть кидати свою громаду та йти в другу, в середню навіть на час. Не буде, рівної волі й тоді, коли хто-небудь буде справлятися в усьому за другого, як це робиться у виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло, й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або, ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто чи через виборних людей для кожної справи обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпожитніше бути спільними, за потрібними їм справами, оддаючи їм поміч за поміч.

Розважаючи далі, побачимо, що й громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було найліпше. Значить, і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб.

От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі в вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей й товариств.

Це діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні. Наша Січа Запорозька була подібною ж вільною спілкою: кожний міг прийти до неї й одійти, коли хотів. Кожний приставав до такого куреня, до котрого хотів; кожен курінь був спілкою вояцькою й господарською, котра працювала спільно й вживала своє добро в спільному будинку. Всі 38 куренів складали товариство січове. Товариство обдало усім добром на землі своїй і ділило щороку по жеребу між куренями те, з чого найбільше жили товариші: річки. Хто хотів «лиситини», звіря ловити, ті складались на час роботи в курінь і ділились заробленим рівно. Вся старшина курінна й січова була виборна на рік або поки вгодно товаришам. Правда, як ми це вже спом'янули вище, такі товариські порядки не розширялись в Січі на всіх людей і на все господарство. У січовиків було поспільство; вони давали заводити по хуторах займанщину. У них появились і піддані. Окрім того, порядну згоду вміли держати січові товариші тільки по куренях, котрих і вороги їх не могли не похвалити, а в цілому товаристві часом бувало чимале безладдя. Та ніхто ж і не дума, щоб в ХVІІ ст. та ще при такій колотнечі, яка була тоді по наших сторонах, могли бути якраз такі порядки, як слід їм бути і які будуть колись. Примір Січі тільки показує, що ті вільні порядки, про

котрі ми зараз говорили, зовсім не таке діло, що його ні здумати, ні згадати, тільки в казці сказати. Більш двохсот років стояло з подібними порядками січове товариство — й робило своє діло, вояцьке й господарське, далеко не погано. Звісно, діло запорозьке було доволі просте; тепер у людей більше діла, більше потреби, та зате в них і більше науки, й більше розуму, то вони зможуть вправитись ліпше січових товаришів. Тепер ніхто ще не може сказати докладно ні того, коли, напр., світ дійде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх доріг, якими він дійде до них. Цілком такі порядки тільки тоді можуть бути й в одній якій країні, коли вони будуть на всьому світі, бо тільки тоді зовсім перестане потреба в вояках і купцях, з котрих скрізь і заводиться панство й багатирство, а за тим і начальство. Для таких порядків мусить також, щоб не було попівства й віри, з котрої виходить попівство, бо попівство теж панство й начальство, а віра заводить незгоду між людьми. Замість віри мусить бути вільна наука, котра до того мусить настільки полегшити людям чорну роботу, щоб люди не могли ділитись на чорноробів і білоробів, щоб кожний робив чорну роботу й мав час і для білої роботи, для вправи громадських діл, для науки, котра тепер тільки в руках панства або доводить до панства вчених людей над невченими. А це все речі нелегкі й неблизькі. Тільки ж до того всього, до тих безначальних порядків увесь світ іде і йтиме, бо доти не може бути спокою між людьми, поки де-небудь хто-небудь буде в якій-небудь неволі. От через те ні один народ, ні одна держава, ні один гурт людей (партія) не здоліє того, ні щоб не попустити таких порядків, ні щоб зробити їх проти волі людської: до них добиваються й будуть добиватись люди й навмисне, й ненавмисне, й через науку, й через державні переміни, й через повстання, й через усякі спілки між людьми.

Драгоманов М.П. Вибране. — К., 1991, — С. 293—297.

7. Іван Франко про свободу та нерівність (1881 р.)

Франко Іван Якович (1856—1916 рр.) — письменник (писав трьома мовами: українською, польською, німецькою; перекладав з 14 мов), учений (автор близька 4000 творів), громадський діяч України кінця XIX початку XX ст. Народився в с. Нагуєвичі поблизу Дрогобича на Львівщині в родині селянина-коваля. Навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. У 1875 р. поступив до Львівського університету він увійшов до складу редакції студентського журналу «Друг». Під впливом Михайла Драгоманова Іван Франко разом з друзями-однодумцями Михайлом Павликом, Іваном Белеєм, Володимиром Левицьким та іншими став змінювати напрям часопису. Був членом студентської організації «Академічний гурток». У 1878—1881 рр. входив до складу редакції першої в Галичині соціалістичної газети

«Ргаса» та організованого навколо неї польсько-українсько-єврейського соціалістичного комітету. Вів соціалістичну пропаганду серед робітників Львова, Борислава, Дрогобича та селян Галичини. За це чотири рази заарештовувався і відбував тюремне ув'язнення. У жовтні 1890 р. разом з М. Павликом, В. Будзиновським, Є. Левицьким та ін. створив першу українську політичну партію — Русько-українську радикальну партію. Був її першим головою (до 1898 р.) та одним з головних ідеологів. Зі сторінок партійного друкованого органу — двотижневика «Народ» — Франко займався просвітницькою діяльністю. Підтримував культурно-просвітницьку діяльність народовців, але виступав проти проголошеної у 90-ті роках «нової ери» у громадському житті Галичини (народовці присягнули вірою і правдою служити монархії Габсбургів, як висловився Франко «зобов'язалися мовчати про кривди народних мас»). З 1894 р. очолював філологічну секцію, а з 1898 р. також етнографічну комісію Наукового товариства ім. Шевченка, редагував «Літературно-науковий вісник». 1899 р. вийшов зі складу РУРП і приєднався до Української Національно-Демократичної Партії.

* * *

Погляди Франка на державу були близькими до марксистських. Виникнення держави він пов'язував з виникненням приватної власності та суспільних класів. Найважливішою ознакою держави вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства стосовно суспільства. Всі експлуаторські держави були і є відчуженою від народу політичною силою, яка протистоїть народові й панує над ним. Буржуазна держава також не є винятком. Характерними її рисами є наявність міцної армії як опори існуючого політичного ладу, бюрократичного апарату, посилення виконавчої влади і зниження ролі представницьких органів. У такій державі відбувається концентрація багатства в руках нечисленної пануючої верхівки, тоді як мільйони трудівників не можуть задовольнити свої елементарні життєві потреби. Конституційність, парламентаризм не ліквідують соціальної нерівності, бо парламент насправді представляє інтереси заможних верств суспільства, а буржуазне право захищає ці інтереси і робить трудящих фактично безправними.

Соціалізм за Франком — це співдружність людей праці, побудована на господарській рівності, встановленні «повної громадянської і політичної свободи». Політична свобода — це відсутність держави «в нинішньому її розумінні» як сили примусу, тиску згори на народ, відсутність управління зверху. «...Власть політична яко власть людей над людьми зійде до нуля, а останется тільки яко заряд здобутків праці, яко адміністрація». Майбутнє суспільство — це справжнє народовладдя. Головним засобом здійснення народом своєї влади повинні бути громади, що здійснюють всі функції управління. Віддаючи пріоритет «безпосередній демократії», Франко не заперечував також і представницької демократії для розв'язання деяких важливих для всього суспільства питань. Органи представницької демократії слід утворити на рівні «вільного союзу громад». Обранці від громад становлять єдиний представницький орган, який вирішує питання зовнішньої торгівлі, обміну, суду, оборони. Всі обранці підконтрольні громадам, які їх обрали. Франко виступав за політичну самостійність, політичну незалежність української та інших націй, вважаючи, що на певний час формою політичної незалежності соціально визволених народів може бути демократична автономія у складі федерації. Йшлося про створення федерації народів, які рівноправні в політичному і юридичному плані, мають форму демократичної республіки, заснованої на громаді як на первинному самоврядному територіально-виборчому об'єднанні.

Створення майбутньої федерації він уявляв як: 1) створення федерації в межах возз'єднаної України; 2) створення федерації в межах визволених народів Росії; 3) об'єднання

слов'ян, націй в єдину федерацію; 4) оформлення всесвітньої федерації вільних народів.

Жорсткій критиці піддавав конституційність сучасних йому буржуазних держав, яка не ліквідує соціальну і національну нерівність, фактичну безправність мільйонів. Буржуазний парламентаризм є досить чужим для трудящих, бо представляє інтереси насамперед шляхти, буржуазної інтелігенції, що переслідують одну мету — «брати і драти парламентарно». Чітко розмежував формальну і фактичну рівність, свободу на папері і реальну можливість володіти політичними і особистими правами. Конституцію Австрії 1867 р. він назвав «свинською», тому що вона практично дає свиням більше пільг, ніж трудящим. Жодна з проголошених конституцією свобод, констатував він, не може вважатися реальною без економічної рівності та рівної освіти.

Політичний світогляд Івана Франка формувався під впливом національно-соціалістичних ідей Михайла Драгоманова та інших європейських соціалістичних ідеологій у тому числі й марксизму. Однак з досвідом Франко відмовився від соціалістичних та федералістських ідей віддавши перевагу ідеям національної самостійності.

* * *

...Теперішня нерівність господарська, бідність одних, а багатство других, є головним джерелом усякої кривди й неправди межі людьми. Бідний чоловік не може бути правдиво свобідний: голод заставить його найматися в службу, робити навіть таку роботу, котрої б він при щасливіших обставинах ніколи не робив. Бідний чоловік не може вчитися, то є, не може пізнавати природи і людей, не може користуватися здобутками людської мислі. Бідний чоловік хоч своєю працею держить на світі всіх панів, війська, держави, царів, прецінь уважається підданим то є, уважається за мертву річ або скотину, не має голосу в ділах і радах держави та крайових, а пани іменно на тих радах радять та становлять, як він має жити і як має вмирати.

...В судах усе не його (бідного люду) правда, а хоч би могла бути і його правда...

...Нерівність господарська ділить людей па верстви і стани, і хоч у тих верствах люди однакі, то прецінь кожна верства має інші права, а верства найбідніша, то є, іменно робочий люд, не має майже ніяких прав: його кожний багач і кривдить, і обдирає, і туманить, і ще й на ганьбить в додатку. То та сама нерівність породжує стремління одних народів (а радше у багатих верств одних народів) панувати над другими народами, відбирати їм їх мову, звичаї, їх народність. То та сама нерівність змушує тисячі здорових і сильних людей різатися і мордуватися за які-небудь примхи та пусті сварки панів, купців та царів.

...Тільки тоді, коли скасована буде основна господарська нерівність, коли не стане бідних і багатих, то ті громадські, державні та міжнародні кривди і неправди минуться і пропадуть зовсім.

...Без свободи нема ні рівності, ні братерства; без рівності нема свободи; без братерства, дружності, — рівність і свобода на нінащо не здадуться.

...В ім'я свободи, рівності й братерства, — писав він там же, — підняла була «третя верства», міщанство-богатирство, боротьбу проти феодалізму. Але коли дійшла до власті, бажала сховати свободу, рівність і братерство тільки для себе, а для робітників кинути кусник чорного хліба, каліцтво духу і тіла, проституцію та мовчанку». Чого ж варті ті формальні принципи свободи, рівності й братерства, якщо буржуазний лад не дає фактичної, економічної рівності? «Свобода совісті, «свобідна» умова між капіталістом і робітником, т. є. свобода визискування робітника капіталістом, — отсе і вся свобода, на яку капіталісти пристають. А свободи слова, печаті, навчання, стоваришування, організацій — все те для них далекі-далекі, а то й дуже немилі ідеали. А що значить свобода совісті без свободи навчання, слова, печаті і т. д.? Що значить свобода умови між капіталістом і робітником без їх економічної рівносильності? Що значить рівність без рівності економічної і рівного образования? А братерство ситих з голодними — се попросту фраза, гірка насмішка, та й годі.

...Правда часом почуєте від різних панків та полупанків думку, що хто бідний, той сам собі винен, бо він лінивий, п'яниця, не дбає про себе, не щадить. Дехто додає ще, що нерівність між людьми все мусить бути, бо ж сама природа не творить людей рівними; одним дає більше здоров'я, сили, краси, здібності, а другим менше. Є в тім трохи правди, але дуже небагато. Ті панове, що говорять про лінивість бідних, повинні би поперед усього виказати ту величезну працьовитість великих багатців, що живуть весь вік у забавах та розкошах, дбаючи лише про власну приемність і лише працю за себе, але також завідування своїм мастком, — так сказати — рахування своїх грошей чужими руками. А ті, що говорять про природжену нерівність між людьми, повинні би показати, чи справді ті великі багатці та магнати, це люди свого часу. І тут показалося би, що масткова та суспільна нерівність людей у нашій часі має своє джерело зовсім не в однаковій пильності, робучості та запопадливості і зовсім не в однаковій здібності — а в чомусь іншим.

Франко І. Твори. — К., 1955. — Т. 19. — С. 58—59, 108—110, 176.

8. Із програми Русько-української радикальної партії

Складовою українського національного руху були визвольні змагання на західноукраїнських землях.

У 50-х рр. XIX ст. частина національно-патріотичної інтелігенції, розчарувавшись у сподіваннях одержати політичні переваги для українців від Австрії, стала дедалі більше орієнтуватися на підтримку Росії. Вона визнала концепцію «єдиного общеруського народу»,

що проживає на території «від Карпат до Уралу», та протиставляла польській мові «язичіє» (суміші російської, української, старослов'янської та польської мов).

Представників цього напрямку називали твердими русинами, пізніше — москвофілами або русофілами. Москвофільський рух мав клерикально-консервативний характер, його виникнення та розгортання — своєрідна реакція частини західноукраїнської громади на посилення польського впливу в краї. Під його впливом діяли культурно-освітні товариства: «Галицько-руська матиця», Товариство ім. М. Качковського, «Народний дім»; видавалися періодичні видання: газета «Слово», журнали «Семейная библиотека», «Галичанин», «Лада», «Страхопуд».

Однак, для частини молодшої української інтелігенції неприйнятними були орієнтація москвофілів на царське самодержавство, використання ними фінансово-організаційної підтримки Росії, консерватизм москвофільських поглядів тощо. На цьому ґрунті формується народовська (українофільська) течія. Слід зазначити, що якщо серед москвофілів переважало духовенство, то серед народовців більшість становили світські особи: адвокати, вчителі, лікарі тощо.

Лідери руху виступали проти революційних форм боротьби і стояли на платформі толерантного ставлення щодо Австро-Угорської монархії. Основною метою народовців стали: поширення освіти, розвиток української мови та згуртування національних інтелектуальних сил.

У 1868 р. народовці засновують громадське товариство «Просвіта» (першим головою став Анатоль Вахнянин). Воно стало основою для виникнення нових товариств, що займалися певними напрямками діяльності: економічним — «Сільський господар», «Маслосоюз», «Крайовий Кредитовий Союз»; освітнім — «Руське Педагогічне Товариство»; молодіжними — «Січ», «Соکیل».

У 1873 р. за допомогою меценатів із Наддніпрянщини народовці засновують у Львові Літературне товариство імені Тараса Шевченка, яке в 1892 р. було перетворене на Наукове товариство, у якому працювали М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк та ін.

Представниками лівого, радикального крила національного руху, яке формується у 70-ті р. XIX ст. були українські революціонери-демократи І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький. Вони пов'язували вирішення українського національного питання із соціальним визволенням народу, а також возз'єднанням усіх українських земель. Під впливом М. Драгоманова вони 4 жовтня 1890 р. заснують першу Українську політичну партію — «Русько-Українську радикальну партію» (РУРП). Політична програма партії базувалась на основі національного і наукового соціалізму, демократії, возз'єднання України.

У 1899 р. РУРП розпалася на Українську соціал-демократичну партію на чолі з прихильниками марксизму М. Ганкевичем та Ю. Бачинським і Національно-демократичну партію, засновану І. Франком і К. Левицьким.

Український рух розвивався і на Буковині, де діяли «Руське товариство» (1869 р.), яке опікувалося питаннями культури, та «Руська Рада», політична організація, що представляла українців на виборах. До 1885 р. у цих організаціях переважав вплив москвофілів, а потім ваги набувають народовці.

Таким чином, український національний рух набуває найбільших успіхів у Західній Україні, яка стала на той час своєрідним «Українським П'ємонтом», базою для його подальшого поширення.

...Зваживши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що дві наші старші партії — народовська і москвофільська, — при своїх основах і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми, русько-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 і 5 жовтня 1890 р., виступаємо отсе яко нова партія під назвою Русько-українська радикальна партія з ось якою програмою:

А. Програма максимальна.

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. е. хочемо колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на рішення всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі тільки їх дотікають; уділено кожному народові можності як найповнішого розвою культурного.

3) В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всього народу...

Львів 4 жовтня 1890 р.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 9.

9. Із програми підпільної організації харківських студентів «Братство тарасівців» (1892 р.)

«Братство тарасівців» — підпільна організація, що була створена у 1892 р. харківськими студентами. Мета «тарасівців» — боротьба за національне відродження. Ця організація розробила свій статут, в якому були сформульовані вимоги цілковитої автономії для всіх народів Росії. У 1893 р. організація була розгромлена поліцією.

* * *

...Ми виступаємо проти усякого деспотизму, або опікунства, над яким би се не було народом, чи походитиме сей деспотизм або опікунство від одної особи чи від якого уряду, чи від якої громади, чи навіть з якого-небудь дужчого народу. Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів, за дрібну децентралізацію, як у інших народів, так і на Україні. Таке наше бажання випливає з того, що такий лад практикою й наукою виявляється поки найаморальнішим і найкращим для кожної людини. Бачимо-ж, що

Російська держава, захопивши такий великий обшир, так багато розмаїтого люду скувала і скоує своєю державною ідеєю, що не може через свій абсолютизм ні сама поступати уся разом, а також і не дає змоги вільно поступати поодиноким народам, що сковані її кайданами, бо розмаїті народи у Російській державі не можуть разом, купою, з однією мовою і накинутими спільними інтересами йти шляхом поступу. Кожен народ може розвиватись і дійти до добробуту, до свідомості тільки лишаючися на рідному ґрунті, бо інакше тільки вибивати муть ся поодинокі одиниці з його, а він увесь буде непорушний. Таким робом безодня межі народом та інтелігенцією ставатиме що далі більшою. Значить, тоді тільки поступ у Росії й можливим стане, як кожному народові надано буде, вільно користаючи ся власною духовною силою, йти до освіти й добробуту. Тим то ми, яко інтелігенти загальноросійські працюватимемо в такому напрямі, щоб він сприяв розбити російські кайдани й визволити усі російські народи з під гнітючого їх деспотизму й централізму.

Наука і життя Українського народу доводять нам, що Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією, як кожна нація, так і вона потрібує національної волі для своєї праці й поступу...

З усього, що сказано, випливає й програма нашої практичної діяльності. В словах її може й немає нічого нового, але тут нове те, що ми робимо власне в такому напрямі як далі висловлюємо.

Для нас свідомих Українців єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу, і, аби була у нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї, духа розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрової течії, вона завсіди опиниться у морі, які б перепони ні були...

...Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите вдоволення усім моральним, просвітним, соціальним і політичним потребам Українського народу.

Досягаючи сього, мусимо працювати в дусі такого на моральному й науковому ґрунті заснованого ідеалу людського ладу, в якому немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряд з усякою другою, користується однаково рівним правом. Через се ми маємо бути цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля. У справах соціально-економічних працюватимемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце цілоукраїнській національній родині, що складається з рівних проміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національно свідомих братів працівників.

У справі релігійній, яко в справі особистого сумління мусить панувати серед нас абсолютна толерантність, в справах відносин до інших націй ми будемо о стільки толерантні, о скільки наші сусіди й колоністи на нашій Землі будуть толерантні до нас. Працюючи у сьому напрямкові, ми єднаємо ся з усякими іншими пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боронити ся проти асиміляційних заходів і гуртом добувати волю. Єднаємо ся і з поступовими московськими гуртками не ворожими українству, але ж ніколи не мішаючи ся проміж себе, а неодмінно, скрізь і завсіди мусимо ставати, яко виразно українська нація на федеративних основах повної реальної рівноправності, а коли поталанить в Росії на конституцію то, щоб про реальну рівноправність нашого народу, яко самостійної нації, не було ані найменшого змагання.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 21—25.

Розділ Х. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ТА ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Із твору Михайла Сперанського «План державного перетворення» про проект Російської конституції (1809 р.)

Сперанський Михайло Михайлович (1772—1839 рр.) — російський політичний і державний діяч, зачинатель російського конституціоналізму, граф з 1839 р. Син священника, освіту отримав у Петербурзькій семінарії. Служив у міністерстві внутрішніх справ. З 1807 р. статс-секретар імператора Олександра I. У 1809 р. за доручення імператора підготував «План державного перетворення», у якому обґрунтував необхідність введення в Росії конституційної монархії. У 1812 р. був позбавлений посади і відправлений на заслання. У 1816 р. призначений губернатором, а у 1819 р. генерал-губернатором Сибіру. У 1821 р. член Державної Ради. У 1825 р. приймав участь в осудженні «Декабристів». З 1838 р. голова департаменту законів Державної Ради.

* * *

У праці «Введення до укладення державних законів», або «План державного перетворення» (1809 р.), спираючись на ідеї природного права, європейських та американських просвітителів, обґрунтував необхідність прийняття в Росії конституції і виклав її зміст. За думкою Сперанського держава — це суспільний союз, створений для забезпечення користі й безпеки підпорядкованих закону громадян. Сукупність «корінних» законів становить конституцію, ухвалення якої обмежує владу імператора — «єдиного законодавця, судді та виконавця власних законів». Система представницьких органів має складатися з ряду дум: власники нерухомості обирають волосні думи, які, у свою чергу, обирають волосне правління та депутатів дум окружних, останні — депутатів губернських дум, а губернські — депутатів Державної Думи, які збираються щорічно у вересні для обговорення законопроектів і представлення їх на затвердження імператору. Але поряд із цим законопроекти розглядаються Державною Радою, призначеною монархом, до компетенції якої входять ще й питання війни і миру та інших надзвичайних заходів, затвердження бюджету, заслуховування звітів міністрів. Уряд при підготовці законопроектів і виконанні законів повинен зважати й на «народну думку», дотримуватись гласності, свободи слова і друку. Міністри відповідальні перед Державною Радою і Державною Думою, звітують перед ними і скріплюють своїми підписами нормативні акти загальнодержавного

значення. Судова влада складається із Сенату, куди входять рекомендовані губернськими думами «взірцеві громадяни» губернських, окружних і волосних суддів, та Верховного кримінального суду для розгляду справ найвищих посадових осіб.

Сперанський виступав проти кріпосництва, але звільнення селян, на його думку, має відбуватися шляхом реформ. Права людини він поділяє на права політичні (активні виборчі, пасивні виборчі, права на державні посади, право на участь у законотворчому процесі) та на права громадянські, які, у свою чергу, розмежовуються на свободи особи, права на безпеку, на захист від позасудового покарання (або від примусу); свободи майнової (недоторканність власності, стягування лише податків, встановлених законом, вільне розпорядження майном тощо); права, загальні для всіх підданих імперії; права для деяких особливих станів (на володіння населеними землями, на перехід до інших станів і т. ін.). А таких станів у державі три — привілейоване дворянство, обов'язком якого є 10-літня служба державі за вільним вибором; середній стан (купці, міщани, ремісники, майстри, однодворці) не володіє особистими правами, а політичні надаються його представникам залежно від обсягу нерухомого майна; робочий люд (помісні селяни, найманці, майстрові, слуги) повністю позбавляється політичних прав.

* * *

Про державний устрій

Царства земні, мають свої епохи величі і занепаду, і в кожній епосі спосіб правління повинен бути відповідний тому ступеню громадського суспільства, на якому стоїть держава. Кожного разу, коли спосіб правління відстає або переде цьому ступеню, він знищується великим або меншим потрясінням...

Історія державних змін і справжнє положення нашої Вітчизни представляють до цього питання наступні істини.

Три великі системи спрадавна розділяли політичний світ: система республік, система феодальна і система деспотична.

Перша під різними іменуваннями і формами мала відмітну властивість, що влада державна стримувалася в ній законом у складі якого громадяни більш менш брали участь.

Друга заснована була на владі самодержавній, обмеженій не законом, а майновим або, так би мовити, матеріальним її втіленням.

Третя ні мір, ні меж не допускала.

Приклади першої системи ми бачили в республіках грецьких і особливо в римській.

Друга система ґрунтувалася на півночі і звідти розповсюдилася по всій Європі.

Третя утвердила своє владцтво на Сході.

Всі політичні перетворення, в Європі що були, представляють нам безперервну, так би мовити, боротьбу системи республік з системою феодальною. По мірі як держави освічувалися, перша приходила в силу, а друга — у знемогу.

Права станів

1) Права дворянства

1) Дворянство користується всіма громадянськими правами, російських підданих які їм належать.

2) Понад ці загальні права, дворянство має те особливе право, що воно вільне від особистої чергової служби, але зобов'язане неодмінно відправляти цю службу в цивільному або військовому званні не менше 10-ти років на власний вибір, але без переходу, виключаючи випадків, особливим законом визначених.

3) Дворянство має особливе право купувати маєтки з населенням, управляючи ними згідно із законом.

4) Дворянство має політичні права обирати і бути представленими у представницьких організаціях, але не інакше, як на підставі власності.

5) Усі вільні промисли, дозволені законом, відкриті дворянству. Воно може вступати в купецтво і інші звання, не втрачаючи свого стану.

2) Права середнього стану

1) Середній стан має громадянські загальні права, але не має особливих.

2) Особиста служба людей середнього стану визначається за їхніми званнями і промислами особливим законом.

3) Представники середнього стану мають політичні права згідно з їхньою власністю.

4) Усі вільні промисли їм відкриті, і з одного в іншій переходять вони вільно, виконавши покладені на них повинності.

5) Вони досягають особистого дворянства службою, коли вступають до неї за власним вибором, але не раніше, як виконавши службу, законом на них покладену.

Склад середнього стану

...6) Середній стан складається з купців, міщан, однодворців і всіх поселенців, що мають нерухому власність у відомій кількості.

3) Права народу робочого

1) Народ робочий має загальні громадянські права, але не має прав політичних.

2) Перехід з цього класу в наступний можливий для усіх, хто придбав нерухому власність у відомій кількості і виконав повинності, якими зобов'язаний був по колишньому стану.

Склад робочого класу

...3) До класу робочого народу зараховуються всі майстри (ремісники), їх працівники і домашні слуги.

У цьому полягає розділ тих прав, які належать російським підданам в різних станах.

Про територіальний устрій

I. Російська імперія розділяється на області і губернії.

II. Іменування областей присвоюється тим частинам імперії, які по території і населенню своєму не можуть увійти до загального розпорядку управління. Ці області: 1) Сибір, по хребет Уральських гір; 2) край Кавказький і Астраханський з Грузією; 3) край Оренбурзький; 4) Земля Донських козаків; 5) край Новоросійський.

III. Області мають особливий устрій із застосуванням до них загальних державних законів по місцевому їх положенню.

IV. Губернія складає населення від 100 до 300 тисяч душ.

V. Губернія розділяється на округи. У кожній губернії повинно знаходитись від двох до п'яти округів.

VI. Округ має декілька волостей і волосних міст, до яких вони приписані.

Прийнявши це розділення, в нім устанавляються наступні ступені:

Перший ступінь законодавчої, судової та виконавчої влади буде знаходитись у волосних містах, що складають округ. Другий ступінь — у окружному місті. Третій — у губерньському. Четвертий — у столиці...

I. Законодавчий порядок

Ступінь перший

У кожному волосному місті або в головному волосному селі кожні три роки зі всіх власників нерухомої власності складаються збори, під назвою волосної думи. Казенні селища від кожної п'ятисотої ділянки посилають в думу одного старшину.

Волосна дума перш за все обирає голову і секретаря.

У волосній думі всі голоси рівні. Ніхто голоса свого іншому заочно передати не може:

Обов'язки волосної думи:

- 1) Вибір членів волосного правління.
- 2) Звіт в зборах і вживанні сум, увіренних волосному правлінню.
- 3) Вибір депутатів в думу окружну; число їх не може перевищити двох третин вуюго числа власників.

4) Складання списку 20-ти відмінних волосних обивателів, хоч би деякі з них були у відсутності.

5) Надсилають документи окружній думі про суспільні волосні потреби.

Виконавши ці обов'язки, дума розпускається, а місце її займає вибране нею правління.

Термін скликання і час засідання, зразок звітів і міркувань, все це визначається особливим законом.

Ступінь другий

З депутатів волосних дум кожні три роки в окружному місті складаються збори, під ім'ям думи окружної. Окружна дума обирає голову і головного секретаря. У думі спостерігається рівність голосів.

Обов'язки окружної думи:

- 1) Вибір членів окружної ради.
- 2) Вибір членів окружного суду.
- 3) Вибори депутатів в губернську думу. Число їх не може перевищувати двох третин окружної думи.

4) Із списків, представлених від волосних дум, складається список 20-ти відмінних обивателів округу. Відсутні не виключаються.

5) Звіт окружного керівництва про кошти, що збираються, на суспільні потреби.

6) Надсилають документи окружній думі про суспільні потреби, засновані на розгляді представлень дум волосних.

Для розгляду звітів і уявлень про потреби дума складає з членів своїх комісії.

Виконавши ці обов'язки, дума розпускається.

Термін скликання її, час засідань і образ міркувань визначаються особливим законом.

Ступінь третій

З депутатів окружних дум складаються в губернському місті кожні три роки збори, під ім'ям губернської думи.

Губернська дума, зібравшись, перш за все обирає голову і секретаря.

Голоси в губернській думі всі рівно, і відсутні не можуть їх передати іншим.

Обов'язки губернської думи.

- 1) Вибір членів губернської ради.
- 2) Вибір членів губернського суду.
- 3) Вибір членів у державну думу з обох станів, що мають політичні права. Число їх у кожній губернії признається законом.

4) Складання списку 20-ти відмінних в губернії обивателів по списках окружним, не виключаючи відсутніх.

5) Звіт губернського керівництва про кошти, що збираються, на суспільні потреби.

6) Надсилають документи про суспільні потреби, засновані на розгляді представлень дум окружних.

Для розгляду звітів і документів про потреби дума складає з членів своїх особливі комісії.

Виконавши ці обов'язки, голова за підписанням усіх членів зборів направляє в Державну Раду на ім'я канцлера юстиції списки всіх членів, вибраних в волосні правління і суди окружні і губернський; на ім'я канцлера Державної Думи: 1) списки членів, вибраних в ради окружні і губернську; 2) членів, вибраних у законодавчий стан; 3) відмінних губерній обивателів; 4) документи про потреби кожної губернії.

Цим закінчується дія губернської думи, і місце її займає рада губерньска.

Примітка загальна. Усі губернії у відношенні до виборів розділяються на п'ять класів, і вибори розташовуються так, щоб у двох близько суміжних губерніях ніколи разом виборів не було і щоб у десяти губерніях щорічно вони здійснювалися.

Ступінь четвертий

З депутатів, представлених від губернської думи, складається законодавчий стан, під ім'ям Державної Думи.

Державна Дума державних рівна Сенату і міністерству.

Державна Дума збирається по корінному закону і без жодного скликання щорічно у вересні місяці.

Термін дії її визначається кількістю справ, їй пропонованих.

Дія Державної думи присікається двояким чином: 1) відстроченням його до майбутнього року; 2) звільненням усіх її членів.

Відстрочення проводиться актом державної влади в Державній Раді.

Звільнення проводиться таким же актом, але з тим, що зазначило в нім же нових членів, призначених останніми виборами губерньських дум.

Окрім загального звільнення, члени державної думи не можуть залишити своє місце, хіба померши або визначенням верховного суду.

У цих двох останніх випадках місця членів займаються безпосередньо одним з кандидатів в списку, останнього вибору зазначених.

Голова Державної Думи є канцлер за своїм званням.

Особливий чиновник назначається йому в допомогу під ім'ям секретаря державної думи.

У перших зборах Державна Дума створює наступні законодавчі комісії.

- 1) Комісію законів державних.
- 2) Комісію законів цивільних.
- 3) Комісію статутів і установ.
- 4) Комісію міністерських звітів або стягнення відповідальності.
- 5) Комісію про державні потреби.

6) Комісію фінансів.

Кожна з цих комісій має свого голову і секретаря по вибору думи.

Справи Державній Думі пропонуються від імені державної влади одним з міністрів або членів Державної Ради.

Виключення з цього:

1) Документи про державні потреби.

2) Документи про ухилення від відповідальності.

3) Документи про заходи, що порушують державні корінні закони.

У іншому образ дії, міркування і форми державної думи визначаються детально в корінних законах.

План государственного преобразования графа М.М. Сперанского. — М., 1905. — С. 15—17, 63—67.

2. 3 «Конституції» Микити Муравйова (1821—1822 рр.)

У 1816 р. в Петербурзі був створений «Союз порятунку», у 1818 р. — «Союз благоденства» у Москві. Метою цих таємних організацій було введення конституційного представницького правління, ліквідація самодержавства, скасування кріпосного права, підготовка військового перевороту. Членами організацій були: М. Муравйов, брати Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, П. Пестель, М. Орлов, В. Раєвський та інші. В Україні, де були розквартировані військові частини, перебувало на службі багато опозиційно налаштованих офіцерів — членів таємних товариств. З 1818 р. в зв'язку з прибуттям на посаду начальника штабу 4-го корпусу 1 армії генерала М. Орлова Київ стає центром ділових зустрічей членів «Союзу благоденства». Місцем цих зустрічей був Контрактовий будинок на Подолі.

Але в березні 1821 р. «Союз благоденства» розпався через протиріччя між радикалами й поміркованими. Було створено 2 організації — «Північне товариство» (1822 р.) з центром у Петербурзі та «Південне товариство» (1821) з центром у м. Тульчині. Програмними документами організацій були «Конституція» Микити Муравйова («Північне товариство» — помірковане крило) та «Руська правда» Павла Пестеля («Південне товариство» — радикали). Характерною рисою цих проектів була спільна мета — повалення самодержавства, скасування кріпосного права, демократизація суспільного ладу та спільний шлях досягнення цієї мети — військовий переворот. Водночас ці документи мають і відмінності. М. Муравйов обгрунтовував після перемоги військового перевороту встановлення конституційної монархії; поділ Росії на 13 федеративних штатів, 2 з яких — Чорноморський зі столицею у Києві та Український зі столицею у Харкові — територіально збіглися з колишньою Гетьманщиною та Слобідською Україною. П. Пестель передбачав встановлення республіканської форми правління, та бачив майбутню Росію виключно як єдину, унітарну неподільну державу, визнаючи право на самовизначення лише за польським народом, усі інші національні меншості повинні були підлягати русифікації. Кавказькі народи після перемоги планувалося переселити, а циганів і євреїв — депортувати за межі держави. Передбачалося встановлення жорстокої цензури, контроль над імпортом літератури з-за кордону, створення таємної політичної поліції.

До нас дійшло три варіанти «Конституції» Микити Михайловича Муравйова (1797—1843 рр.). Нижче приведені уривки з первинного варіанту «Конституції». Складання цього варіанту відноситься до 1821—1822 рр.

* * *

Вступ

Досвід усіх народів і всіх часів довів, що влада самодержавна рівно згубна для правителів і для суспільства: що вона не згодна ні з правилами святої віри нашої — ні з початками здорового глузду. Не можна допустити свавілля однієї людини — неможливо погодитися, щоб усі права знаходилися на одній стороні — а всі обов'язки на іншій. Сліпа покора може бути заснована тільки на страху і не гідна ні розумного повелителя — ні розумних виконавців. Ставлячи себе вище за закони, государі забули, що вони у такому разі поза законами, — поза людством! — Що неможливе їм посилатися на закони, коли справа йде про інших; і не визнавати їх буття, коли справа йде про них самих. Одне з двох: або вони справедливі — тоді до чого ж не хочуть і самі підкорятися оним: або вони несправедливі — тоді навіщо хочуть вони підпорядковувати їм інших. Всі народи європейські досягають законів і свободи. Більш за всіх їх народ російський заслуговує і те і інше.

Але який образ правління йому пристойний? Народи нечисленні бувають звичайно здобиччю сусідів — і не користуються незалежністю. Народи численні користуються зовнішньою незалежністю — але звичайно страждають від внутрішнього утискування і бувають у руках деспота знаряддям утиску і загибелі сусідніх народів. Обширність земель — численне військо, перешкоджають одним бути вільними; — ті, які не мають цих незручностей, — страждають від свого безсилля. Федеральне або союзне правління одне вирішило це завдання, задовольнило всіма умовам і оголосило велич народу і свободу громадян.

Під наглядом государя одні Законодавчі збори знаходяться в столиці, і роблять усі загальні розпорядження, для всієї держави — приватні розташування, що стосуються до областей надані обласним законодавчим зборам, утвореним на подібність столичного і таким чином створюється добробут цілого і частин.

Розділ I: Про народ російський і правління

1. Російський народ вільний і незалежний, немає і не може бути приналежністю ніякої особи і ніякого сімейства.

2. Джерело верховної влади, є народ, якому належить виняткове право робити основні ухвали, для самого себе.

3. Правління Росії є статутне і союзне.

Розділ II. Про громадян

...4. Громадянство — є право брати участь в суспільному управлінні, визначеному в цьому статуті порядком, безпосередньо — вибирати чиновників або їх виборщиків, або безпосередньо — бути обраним в яке-небудь суспільне звання, по законодавчій, виконавчій або судовій частині.

5. Громадяни — жителі Російської держави, яким надані права громадянства, вище визначені.

6. Щоб бути громадянином, необхідні наступні умови: 1. Вік — не менше 21-го року. 2. Місцеперебування — відоме і постійне проживання. 3. Здоровий розум. 4. Особиста і майнова незалежність. 5. Справність платежу суспільних повинностей. 6. Непорочність перед обличчям закону. 7. Власність окрема на своє ім'я (тобто нерухомого майна на 500 рублів сріблом, або грошей на 1000 рублів сріблом).

7. Кожний житель держави Російської, який не був громадянином — але досяг своєю працею того, що склав собі необхідний статок, якщо він в інших відносинах відповідає вищезазначеним умовам — поступає негайно в громадяни.

8. Іноземець, що мешкав 7 років в Росії і маючий нерухому власність принаймні на 500 рублів сріблом, — має право виклопотати у уряду — право громадянства. І повинен наперед клятвено відмовитися від громадянства іншої держави, під владою якого раніше знаходився.

9. Іноземці, що не отримали прав громадянства, не можуть мати ніякої цивільної, ні військової посади в Росії, і не мають права служити навіть рядовими у російській армії.

10. Через 20 років після обнародування і приведення у виконання цього Основного Статуту Всеросійського Союзу, ті хто не навчались російській грамоті не можуть бути визнані громадянами.

11. Права громадянства втрачаються назавжди:

1. Вступом до підданства іншої держави.

2. Вступом на службу, або отриманням посади в чужій землі без згоди свого уряду.

3. Вироком суду, що спричиняє позбавлення громадянських прав.

12. Права громадянства втрачаються на якийсь час:

1. Судовим оголошенням про розслаблення розуму і тіла.

2. Знаходженням під судом.

3. Визначенням про тимчасове позбавлення громадянських прав.

4. Оголошенням банкрутства.

5. Суспільною недоїмкою.

6. Знаходженням в служінні при кому-небудь.

7. Невідомістю місцеперебування, занять і засобів прожитку.

13. Усі росіяни рівні перед лицем закону.

14. Росіянами визнаються всі корінні жителі Росії і діти іноземців, що народилися в Росії, досягли повноліття, якщо вони оголосили бажання залишитися в Росії.

15. Кожен росіянин зобов'язаний носити суспільні повинності — покорятися законам і властям Вітчизни — бути завжди готовим захищати Батьківщину, і повинен з'явитися до прапорів, коли потребує того закон.

Розділ III. Про стан, особисті права, і обов'язки росіян

...16. Кріпосний стан і рабство відмінюються. Розділення між благородними і простолюдинами не визнається...

17. Усякий має право висловлювати свої думки і відчуття і повідомляти їх за допомогою друку своїм співвітчизникам. Шкідливі книги, подібно до інших злочинів, переслідуються судом і підлягають присяжним.

18. Усякий має право займатися тим промислом, який йому здасться вигідним: землеробством, скотарством, полюванням, риболовством, ремеслом, заводами, торгівлею і так далі.

19. Усякий росіянин має право їхати, залишатися, словом робити все, що не обмежене і не забороняється законом і приватними ухвалами, аби він не шкодив іншому і не стосувався чужої власності.

20. Гільдії, що існують нині, в купецтві і цехи в ремеслах знищуються.

21. У судах безпека, життя і власність забезпечуються присяжними.

...24. Право власності священне і недоторканне. Церковні землі залишаються назавжди за ними.

25. Землі поміщиків залишаються за ними... Особливий закон визначить винагороду, яку зобов'язані виплатити поселяни, які надумуються залишити своє селище, і переселитися в інше місце...

...30. Військові поселення негайно знищуються. Поселені батальйони і ескадрони з родичами їх вступають в звання загальних власників.

...32. Розділення людей на 14 класів відміняється...

Розділ V. Про внутрішній устрій, волості і повіті правління

...36. У кожному повіті всі громадяни збираються в місті повіту і вибирають тисяцького на один рік...

...38. Щоб бути тисяцьким, повинно бути принаймні 21 рік від народження — і мати нерухомого майна у власному окремому володінні не менше 30000 рублів сріблом або рухомого 60000 рублів сріблом. Якщо обраний на цю посаду не має цього майна, то він не може бути тисяцьким — інакше він позбавляється місця і вносить пеню в 2000 рублів сріблом.

3. Із книги Михайла Бакуніна «Державність і анархія» про державу і соціальну революцію (1873 р.)

Бакунін Михайло Олександрович (1814—1876 рр.) — російський революціонер-анархіст, публіцист, один з засновників і теоретиків світового анархізму. Народився у с. Прямухіно Тверської губернії. Закінчив військово-артилерійське училище в Петербурзі, служив офіцером у Російській Армії. У 1835 р. вийшов у відставку, у 1840 р. виїхав за кордон. У Німеччині слухав лекції у Берлінському університеті. Зблизився з лівими радикалами. У 1844 р. заочно був приговорений у Росії до позбавлення прав і заслання до Сибіру. Приймав активну участь у європейських революційних подіях 1848—1849 рр. У 1850 р. за участь у Дрезденському повстанні приговорений саксонським судом до смертної кари, заміненої на одвічне ув'язнення. Виданий австрійському уряду, який 1851 р. теж приговорив його до страти і теж замінив вирок на одвічне ув'язнення. Виданий Росії і відправлений на заслання до Сибіру. У 1861 р. втік до США, а згодом переїхав до Великої Британії. Жив у Італії та Швейцарії. Під час франко-пруської війни приймав участь у Ліонському повстанні (1870 р.), а у 1874 р. у виступі анархістів у Болоньї (Італія). Помер у Берні (Швейцарія) там і був похований.

Прагнучи до соціалістичного ідеалу, Бакунін дійшов висновку, що вчення його головного опонента К. Маркса базується на хибних філософських засадах — вірі у перетворення суспільства згідно із заздалегідь накресленим планом на «науковій» основі, а спроба здійснити на практиці теорію «диктатури пролетаріату» неминуче призведе до створення системи, де пануватимуть соціальна нерівність та експлуатація («авторитарний комунізм» чи «державний соціалізм»). Натомість він запропонував утворити федерально-бездержавне суспільство, побудоване за принципом «знизу—вгору», яке цілковито замінило б існуючу державну організацію. За Бакуніним, будь-яка держава не тільки є знаряддям гноблення народних мас, вона самим своїм існуванням суперечить законам природи, які є основою організації життя на землі. З метою ліквідації існуючого державного буржуазного ладу він закликав організувати негайне всенародне повстання (заколот). Головна рушійна сила революції — селянство, яке ненавидить будь-який уряд. Після перемоги «анархістської соціальної революції» Бакунін пропонував організувати суспільство, засноване на «вільній федерації» селянських і робітничих асоціацій, громад, без огляду на національності, у повній згоді із законами природи. Вважав, що оскільки російська людина є бунтарем за своєю природою, то завдання полягає в тому, щоб узгодити дії всіх сил, за єдиним планом провести «все розтрошчующий бунт». Засуджуючи боротьбу за політичну свободу був проти демократичної республіки. Державу, на його думку, треба знищити наступного дня після революції, інакше революція загине.

* * *

Анархізм (грецькою мовою «anarchia» — безвладдя) — суспільно-політична течія, яка виступала за негайне знищення всієї державної влади (внаслідок стихійного бунту мас) та заміну будь-яких форм примусу влади вільною й добровільною асоціацією громадян. Анархізм склався в 40—70-х рр. XIX ст. в Західній Європі, але ніколи не був єдиною, цілісною ідеологічною доктриною через різні підходи його теоретиків до питання про шляхи досягнення мети. Традиційно визначаються чотири основні напрями анархізму — індивідуалістичний (М. Штірнер), мютюелістичний (П.-Ж. Прудон), колективістський (М. О. Бакунін) і комуністичний (П. О. Кропоткін). У XIX с анархістські ідеї набули певного поширення у Франції, Іспанії, Італії,

Швейцарії, США. Однак спроби підняти шляхом агітації маси на боротьбу із владою зазнали невдачі, що зумовило перехід анархістів до так званої пропаганди дією—терору стосовно представників влади, щоб спровокувати революційні виступи.

У Росії та в Україні в XIX ст. ідеї анархізму знайшли відображення в теорії і практиці революційного народництва, посилилися під час революції 1905—1907 рр. і особливо популярними були протягом 1917—1921 рр. У 20—70-х рр. XX ст. анархізм як політична течія поступово втратив своє значення, проте в деяких країнах у період загострення внутрішніх суперечностей (Іспанія, 30-ті рр.; Франція, 60-ті рр.) набував певного піднесення. Нині анархістські тенденції виявляються в теоретичній і практичній діяльності небагатьох ліворадикальних груп та об'єднань у країнах Західної Європи (Франція, Іспанія, Італія) та Латинської Америки.

* * *

...У російському народі існують в найширших розмірах ті два перших елементи, на які ми можемо вказати як на необхідні умови соціальної революції. Він може похвастатися надмірними злиднями, а також і рабством зразковим. Страждання його незліченні, і переносить він їх не терпеливо, а з глибоким і пристрасним відчаєм, що виявився уже двічі історично двома страшними вибухами: бунтом Стеньки Разіна і Пугачовським бунтом, і не перестає понині проявлятися в безперервному ряді окремих селянських бунтів.

Що ж стоїть йому на перешкоді до цілком переможної революції? Чи відсутність загального народного ідеалу, який був би здатний осмислити народну революцію, дати їй певну мету і без якого, як ми вище сказали, неможливе одночасне і загальне повстання всього народу, а отже, неможливий і самий успіх революції...

Чи існує такий ідеал в уявленні народу російського? Немає сумніву, що існує, і немає навіть необхідності дуже далеко заглиблюватись в історичну свідомість нашого народу, щоб визначити його головні риси.

Перша і головна риса — це всенародне переконання, що земля належить народам, який зрощує її своїм потом і запліднює її власною працею. Друга, так само крупна риса, що право на користування нею належить не особі, а всій общині, громаді, що тимчасово розподіляє її між особами; третя риса, однакової важливості з двома попередніми, — це квазі-абсолютна автономія, общинне самоврядування і внаслідок того абсолютно вороже ставлення общини до держави...

...Народ наш глибоко і пристрасно ненавидить державу, ненавидить усіх представників її, в якому б вигляді вони перед ним не виступали.

...В такому становищі що може зробити наш розумовий пролетаріат, російська чесна, щира, до кінця віддана соціально-революційна молодь? Вона повинна йти в народ, безперечно, через те, що зараз усюди, а переважно в Росії, поза народом, поза багатомільйонними чорноробочими масами,

немає більше ні життя, ні діла, ні майбутності. Але як і для чого йти в народ?

Зараз у нас, після нещасного кінця нечаєвської справи (С. Нечаєв — народник-анархіст) погляди на це, здається, дуже розійшлися; але із загального безладдя поглядів виділяються вже тепер два головні і протилежні напрями. Один — більш миролюбний і підготовчого характеру; другий — бунтарський, що прагне прямо до організації народної боротьби. Поборники першого напрями в теперішню можливість цієї революції не вірять. Але оскільки вони не хочуть і не можуть залишатись спокійними глядачами народних бідувань, то вони вирішують йти в народ для того, щоб по-братерськи поділити з ним ці бідування, а разом з тим і для того, щоб його навчити, підготувати, не теоретично, а на практиці, своїм живим прикладом...

Другий шлях — бойовий, бунтарський. В нього ми віримо і тільки від нього чекаємо порятунку.

Народ наш явно потребує допомоги. Він перебуває в такому одчайдушному становищі, що нічого не варто підняти будь-яке село. Але хоч і всякий бунт, хоч би який невдалий він був, завжди корисний, проте окремих спалахів недосить. Треба підняти разом усе село. Що це можливо, показують нам величезні рухи народні під проводом Стеньки Разіна і Пугачева...

...Головна хвиля, що паралізує і робить досі неможливим загальне народне повстання в Росії, — це замкнутість общин, відокремленість і роз'єднання селянських місцевих громад. Треба за всяку ціну розбити цю замкнутість і провести між цими окремими громадами живий струм революційної думки, волі і діла. Треба зв'язати кращих селян усіх сіл, волостей і по можливості областей, передових людей, природних революціонерів з російського селянства між собою, і там, де це можливо, провести такий же живий зв'язок між фабричними робітниками і селянством. Цей зв'язок може бути тільки особистим. Треба, додержуючи, розуміється, при цьому найбільш педантичної обережності, щоб кращі, або передові, селяни кожного села, кожної волості і кожної області знали таких самих селян усіх інших сіл, волостей, областей...

Російський народ тільки тоді визнає нашу освічену молодь своєю молоддю, коли він зустрінеться з нею у своєму житті, у своїй біді, у своїй справі, у своєму одчайдушному бунті. Треба, щоб вона була присутня віднині не як свідок, а як діяльна і передова співучасниця, що прирекла себе на загибель, скрізь і завжди, в усіх народних заворушеннях і бунтах як великих, так і незначних. Треба, щоб, діючи сама за точно обдуманим і ухваленим планом і додержуючи щодо цього найсуворішої дисципліни у своїх діях, для того, щоб створити ту однакості, без якої не може

бути перемоги, вона сама виховувалась і виховувала народ не тільки до одчайдушного опору, а також і до сміливого нападу...

Бакунин М. А., Государственность и анархия. — Санкт-Петербург, 1998. — С. 21—40.

4. Петро Ткачов про створення революційної держави (1875 р.)

Ткачов Петро Микитович (1844—1885 рр.) — революціонер-народник, публіцист. У 1868 р. закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. За участь у студентських виступах 1868—1869 рр. був засуджений до заслання. У 1873 р. втік за кордон. В еміграції він вів активну політичну та літературну діяльність. Перебував під сильним впливом вчення О. Бланкі, розвивав ідею захоплення влади купкою революціонерів-змовників. Його ідеї мали значний вплив на народовольців, що стали на шлях змовницької організації і терористичної тактики

* * *

Усі суспільні злигодні, уся соціальна неправда зумовлюються і залежать виключно від нерівності людей, нерівності фізичної, інтелектуальної, економічної, політичної і всякої іншої...

...Але щоб установити братерство і рівність, треба, по-перше, змінити дані умови суспільного побуту, знищити всі ті установи, які вносять у життя людей нерівність, ворожнечу, заздрощі, суперництво, і покласти основу установам, що вносять в неї начала, протилежні першим; по-друге, змінити саму природу людини, перевиховати її. Здійснити це велике завдання можуть, звичайно, тільки люди, що розуміють його і щиро прагнуть до його розв'язання, тобто люди розумово і морально розвинені, тобто меншість. Ця меншість, в силу свого вищого розумового і морального розвитку, завжди має і повинна мати розумову і моральну владу над більшістю...

...До революції ця влада має суто моральний, так би мовити, духовний характер, а тому вона виявляється зовсім безсилою у боротьбі з таким порядком речей, в якому все засноване на грубій матеріальній силі, все підпорядковане розрахункові зажерливого, своєкорисливого, хижацького егоїзму. Революціонери це розуміють і намагаються за допомогою насильственного перевороту перетворити свою силу розумову і моральну в силу матеріальну. У цій метаморфозі сил і полягає основна суть усякої справжньої революції.

...Та оскільки в сучасних суспільствах взагалі, і в Росії особливо, матеріальна сила зосереджена в державній владі, то, отже, справжня

революція, — дійсна метаморфоза сили моральної в силу матеріальну, — може відбутися тільки при одній умові: при захопленні революціонерами державної влади у свої руки; іншими словами, найближча, безпосередня мета революції повинна полягати не в чому іншому, як тільки в тому, щоб оволодіти урядовою владою і перетворити дану, консервативну державу в державу революційну...

...Отже, найближча мета революції має полягати в захопленні політичної влади, у створенні революційної держави. Але захоплення влади, будучи необхідною умовою революції, не є ще революція. Це тільки її прелюдія. Революція здійснюється революційною державою, яка, з одного боку, бореться і знищує консервативні і реакційні елементи суспільства, усуває всі ті установи, які перешкоджають встановленню рівності і братерства; з другого — вводить у життя установи, які сприяють їх розвиткові.

Таким чином, діяльність революційної держави повинна бути двояка: революційно-руйнівна і революційно-будівна...

...Обидві ці функції революційної держави мають бути точно розмежовані: відзначаючись непохитністю в боротьбі з консервативними і реакційними елементами суспільства, її конституційна діяльність, навпаки, повинна відзначатися еластичністю, вмінням пристосовуватись до даного рівня народних потреб і народного розвитку. Щоб не віддалятися від цього рівня, не вдаватися в утопії, щоб дати життєву силу своїм реформам, вона повинна оточити себе органами народного представництва, Народною думою і санкціонувати їх волею свою реформаторську діяльність. В той же час вона повинна завжди прагнути до розширення народного розвитку, до піднесення рівня його моральних ідеалів. І тут їй відкривається широке поле для пропаганди — тієї пропаганди, про яку мріють наші буржуазні псевдо революціонери...

...Зміцнивши свою владу, спираючись на Народну думу і широко користуючись пропагандою, революційна держава здійснить соціальну революцію рядом реформ в галузі економічних, політичних і юридичних відносин суспільства, — реформ, загальний характер яких повинен полягати: 1) в поступовому перетворенні сучасної селянської общини, заснованої на принципі тимчасового, приватного володіння, в общину-комуну, що засновується на принципі спільного, сумісного користування знаряддями виробництва і спільної, сумісної праці; 2) в поступовій експропріації знарядь виробництва, що перебувають у приватному володінні, і в передачі їх у спільне користування; 3) в поступовому введенні таких суспільних установ, які усували б необхідність будь-якого посередництва при обміні продуктів і змінили б самий його принцип, принцип буржуазної справедливості: око за око, зуб за зуб, послуга за послугу, — принципом братерської любові і солідарності; 4) в поступовому усуненні фізичної, розумової і моральної

нерівності між людьми за допомогою обов'язкової системи суспільного, для всіх однакового, інтегрального виховання в дусі любові, рівності і братерства; 5) в поступовому знищенні існуючої сім'ї, основаної на принципі підлеглості жінки, рабства дітей і егоїстичної сваволі чоловіків; 6) у розвитку суспільного самоврядування і в поступовому послабленні і скасуванні центральних функцій державної влади...

Ткачев П.Н., Избранные сочинения. — М., 1933, — Т. III, — С. 223—227).

5. Із книги Алексиса де Токвіля «Демократія в Америці» (1835—1840 рр.)

Алексіс де Токвіль Шарль (1805—1859 рр.) — французький державний діяч, історик і політолог. Автор праць: «Демократія в Америці» (1835—1840), «Спогади» (1854) та «Старий порядок і революція» (1856).

У праці «Демократія в Америці» талановито описав те, що побачив і пережив в Америці. Аналізуючи державно-політичні інститути США, дійшов висновку, що ефективність американської політичної організації полягала в тому, що вона віддавала владу більшості, запровадила загальне виборче право і законодавча влада більшості видала закони, які задовольняли цю більшість. Разом із тим він вказував і на небезпеку тиранії більшості.

Переконавшись, що досвід Америки неможливо пристосувати до Франції, залишився прихильником конституційної монархії. Успіхи ж демократії в Америці пояснював тим, що там історія починалася «з нуля», а також тим, що в країні відбувалася глибока децентралізація влади і було створено систему місцевого самоврядування, що обумовило участь народу в загальнодержавній політиці.

* * *

Книга друга

Частина четверта

**Про той вплив, який демократичні ідеї і відчуття справляють
на політичне суспільство**

Глава I

*Рівність викликає в громадянах природну схильність
до вільних інститутів*

Рівність, що робить людей незалежними один від одного, виробляє в них звичку і схильність керуватися в приватному житті лише власними бажаннями і волею. Та повна незалежність, якою вони постійно користуються як у відносинах з рівними собі, так і в особистому житті, викликає в них незадоволеність будь-якою владою і незабаром формує у

них поняття політичної свободи і прихильність їй. Люди, що живуть в такий час, самим природним чином схильні до сприйняття ідеї вільних інститутів.

Візьміть будь-якого з них, і, якщо ви зможете дістатися до інстинктивних відчуттів, ви виявите, що з різних форм правління він понад усе визнає і поважає те, голову якого він обрав сам і дії якого знаходяться під його контролем. З усіх політичних наслідків, що породжуються соціальною рівністю, саме це прагнення до незалежності перш за все впадає в очі, устрашаючи малодушних, і не без підстав, бо в демократіях анархія знаходить жажливіші якості, ніж в будь-якому іншому суспільстві. Адже якщо громадяни позбавлені можливості впливати один на одного, то у випадках, коли стримуюча їх державна влада ослабляється, швидко наступає політичний хаос і, оскільки кожен окремий громадянин вважає за краще триматися від всього осторонь, будівля соціального пристрою миттєво розсипається в прах.

Проте я переконаний, що анархія — це не основне, а найменше із зол, яких потрібно побоюватися в століття демократії. Насправді рівність породжує дві тенденції: перша веде людей до незалежності і може раптово підштовхнути їх до анархії; друга тенденція виявляється не так швидко і не так наочно, але вона більш цілеспрямовано веде людей до закріпачення.

Люди швидко розпізнають першу тенденцію і всіляко їй протидіють, дозволяючи, проте, захопити себе в іншому напрямі, оскільки не бачать його небезпеки. Тому про нього необхідно поговорити детальніше. Жодною мірою я не засуджую рівність за те, що вона породжує непокірність; якраз за це я її і хвалю. Мене охоплює захоплення, коли я бачу, як вона формує в розумах і серцях людей якесь смутне уявлення про політичну незалежність і інстинктивне прагнення до неї, виробляючи, таким чином, ліки від хвороби, нею ж породжуваною. Саме цим привертає мене рівність.

Глава II

Про те, що уявлення громадян про управління в демократичних суспільствах природним чином сприяють концентрації влади

Ідея проміжних інститутів влади, що знаходяться між монархом і його підданими, представлялася цілком природною в аристократичному суспільстві, де ця влада опинялася в руках окремих осіб або сімейств, які через своє походження, освіту і багатство не мали собі рівних і були як би покликані управляти іншими. У століття рівності ця ідея, природно, відсутня в розумах людей по причинах зворотної властивості; упровадити її в свідомість можна лише штучно і утримувати в ній — лише насильно. Разом з тим громадяни, практично не роздумуючи, приймають ідею єдиної і централізованої влади, яка сама управляє ними.

Втім, у політиці, так само як у філософії і релігії, демократичний народ з радістю сприймає прості і загальні ідеї. Складні концепції не сприймаються розумом, і людям подобається відчувати себе великою нацією, всі громадяни якої відповідають одній моделі і керовані єдиною владою.

Услід за ідеєю єдиної і централізованої влади в епоху рівності в розумах людей майже мимоволі зароджується ідея єдиного законодавства. Оскільки кожна людина мало чим відрізняється від своїх сусідів, вона не розуміє, чому закон, застосований до одного з них, не може бути поширений на всіх останніх. Самі незначні привілеї викликають у нього огиду. Щонайменші відмінності в політичних інститутах одного і того суспільства породжують незадоволеність його громадян. Тому одноманітність законів представляється людям найважливішою умовою хорошого правління.

Я упевнений, що те ж поняття єдиного закону, рівним чином поширеного на всі соціальні групи, було чуже людській свідомості в століття аристократії. У той час воно не могло прийти до цієї ідеї або ж відкидало її.

Ці протилежні устремління розуму врешті-решт перетворюються на такі сліпі інстинкти і такі міцні звички, що вони починають керувати вчинками людей незалежно від особливостей особи. Не дивлячись на нескінченну різноманітність середньовічного життя, і тоді зустрічалися абсолютно схожі індивідууми, проте це не заважало законодавцві наділяти кожного з них різними обов'язками і різними правами. І навпроти, у наш час уряди виснажують себе в спробах нав'язати одні і ті ж звичаї і закони групам населення, які ще мають між собою мало спільного.

У міру порівняння в того або іншого народу умов існування, окремі індивідууми дрібніють, тоді як суспільство в цілому представляється більшим, або, точніше, кожен громадянин, ставши схожим на всіх інших, втрачається в натовпі, і тоді перед нами виникає прекрасний у своїй єдності образ самого народу.

Все це, природно, породжує у людей епохи демократії дуже високі уявлення про суспільні прерогативи і надмірно скромне — про права особи. Вони легко погоджуються з тим, що вигода першого з них — це все, а інтереси особи — ніщо. Вони охоче миряться з тим, що влада, що втілює собою все суспільство, несе в собі більше мудрості і знання, ніж будь-хто з людей, складаючи це суспільство, і що вести кожного громадянина за руку є не тільки право, але і обов'язок влади.

Якби ми захотіли краще вивчити наших сучасників і дістатися до витоків їх політичних переконань, ми побачили б там багатьох з тих ідей, які я тільки що відтворив, і, ймовірно, здивувалися б, виявивши так багато загального у народів, що так часто воювали між собою.

Американці вважають, що в кожному штаті верховна влада повинна встановлюватися самим народом. Проте, як тільки органи влади

сформовані, американці не подумують їх у чому-небудь обмежувати, охоче погоджуючись з тим, що влада має право робити все.

Американці не можуть собі представити, щоб окремі міста, сім'ї або окремі громадяни користувалися особливими привілеями. Вони твердо переконані в тому, що будь-який закон повинен однаково застосовуватися в різних частинах одного і того ж штату по відношенню до всіх громадян, що живуть в ньому.

Ці погляди все ширше і ширше розповсюджуються зараз і в Європі, проникаючи навіть у свідомість тих націй, які найлютіше відкидають догмат народовладдя. Ці нації сповідають інші переконання щодо природи влади, ніж американці, проте вони розглядають її під тією ж точкою зору: у тих і у інших стирається і зникає уявлення про необхідність проміжної влади. Зі свідомості людей швидко вивірюється ідея права як невід'ємної приналежності лише обмеженого кола індивідумів, її місце займають уявлення про всемогутній і єдиний для всього суспільства закон. Ці уявлення укоріняються і посилюються в свідомості по мірі того, як люди зрівнюються у своїх правах і умовах існування. Ідеї ці породжуються рівністю і у свою чергу прискорюють процес встановлення рівності.

У Франції, де дані революційні перетворення носили рішучіший характер, ніж в будь-якій іншій європейській країні, ці переконання повністю оволоділи свідомістю громадян. Якщо уважно прислухатися до того, що говорять лідери наших різних партій, ми переконаємося, що немає нікого, хто не розділяв би цих переконань. Більшість вважає, що уряд діє незадовільно, але всі сходяться в думці, що вона повинна діяти ще активніше і все брати у свої руки. Навіть ті, хто веде між собою справжню війну, з цього питання дотримуються єдиних поглядів. Централізація, повсюдність, всемогутність суспільної влади, одноманітність її законів — ось найбільш характерні риси всіх політичних систем, що зароджуються сьогодні. Ці риси ми виявляємо в основі найхімерніших утопій. Вони переслідують людину в її мрії.

Якщо подібні уявлення мимоволі виникають в розумах простих смертних, вони ще більше легко оволодівають свідомістю сильних світу цього.

Тоді як старий суспільний устрій Європи приходить в занепад і розвалюється, монархи приходять до нових переконань щодо своєї влади і своїх обов'язків. Вони нарешті зрозуміли, що центральна влада, яку вони утілюють, може і повинна особисто відповідно до єдиного плану управляти всіма справами і всіма громадянами в державі. Ці переконання, які, смію затверджувати, ніколи раніше не розділялися монархами Європи, сьогодні все глибше проникають в їх свідомість і не бажають поступатися місцем іншим концепціям.

Таким чином, сьогодні люди менш розділені, ніж це можна було собі уявити; вони постійно сперечаються один з одним з питання про те, до чийх рук буде передана верховна влада, але легко підкоряються правам і обов'язкам цієї влади над собою. Всі сприймають уряд як уособлення єдиної і природної влади, яка все передбачає і все може.

Будь-які інші політичні ідеї здаються другорядними і скороминущими, і лише ця залишається непорушною, ні з чим не порівнянною істиною. Публіцисти і державні діячі беззастережно її приймають, натовп з жадібністю хапається за неї; керовані і влада імущі з однаковим жаром слідує їй; вона усюдисуща, здається, що вона існувала завжди.

Отже, ця ідея з'являється не випадковим породженням людського розуміння, а виступає природною передумовою сучасного стану людського суспільства.

Глава III

Про те, що відчуття людей у демократичних суспільствах відповідають їх ідеям про концентрацію влади

Якщо в епоху рівності люди легко сприймають ідею сильної центральної влади, то лише тому, що визнавати і підтримувати цю владу людей примушують їх звичаї і відчуття. Постараюся пояснити це декількома словами, оскільки основні міркування із цього приводу вже були висловлені раніше.

Люди, що живуть у демократичному суспільстві і не бачать навколо ні начальників, ні підлеглих, позбавлені звичних і обов'язкових соціальних зв'язків, охоче замикаються в собі і вважають себе вільними від суспільства. Мені вже довелося досить багато міркувати на цю тему, коли мова йшла про індивідуалізм. Люди майже завжди насилу відривають себе від особистих справ, щоб зайнятися справами суспільними, тому природне їх прагнення перекласти ці турботи на того єдиного очевидного і постійного виразника колективних інтересів, якою є держава.

Вони не просто втрачають смак до суспільної діяльності, але часто у них просто не вистачає на неї часу. У демократичному суспільстві приватне життя приймає такі активні форми, стає таким неспокойним, заповнюється бажаннями і роботою, що на політичне життя у людини не залишається ні сил, ні дозвілля.

Мені б не хотілося думати, що занепад інтересу до суспільної діяльності непереможний; боротьба з ним і є головною метою моєї книги. Просто я стверджую, що сьогодні ця апатія невпинно заповнює душі під впливом якихось таємничих сил і, якщо її не зупинити, вона охопить людей повністю.

У мене вже була можливість показати, що міцніюча тяга людей до добробуту і нестійкий характер власності примушують демократичні

народи побоюватися соціальних проблем. Схильність до стабільності суспільного життя стає в них єдиною політичною пристрастю, що зростає в міру відмирання інших політичних устремлень; це природним чином розташовує громадян до того, щоб постійно передавати центральній владі все нові і нові права, бо вони вважають, що тільки вона одна, оберігаючи саме себе, зацікавлена і має у своєму розпорядженні необхідні можливості захистити їх від анархії.

Оскільки в епоху рівності ніхто не зобов'язаний розраховувати на значну підтримку з боку, кожен індивідуум є одночасно і незалежним, і беззахисним.

Ці два стани, які не слід ні змішувати, ні розділяти, виробляють у людини демократичного суспільства вельми подвійні інстинкти. Незалежність додає їй упевненість і відчуття власної гідності серед рівних, а безсилля дає їй час від часу відчуті необхідність сторонньої підтримки, яку їй нема від кого чекати, оскільки всі, що оточують її, однаково слабкі й байдужі. У своєму відчаї вона мимоволі спрямовує погляди до тієї громади, яка наодинці підноситься посеред загального занепаду. Саме до неї звертається вона постійно зі своїми потребами і сподіваннями, саме її вона врешті-решт починає сприймати як єдину опору, необхідну їй у власному безсиллі.

Все це дозволяє нам зрозуміти, що нерідко відбувається в демократичних суспільствах, де люди, що так хворобливо відносяться до будь-яких начальників, спокійно сприймають владу господаря і можуть бути одночасно і гордими, і рабськи догідливими.

Ненависть людей до привілеїв зростає у міру того, як самі привілеї стають рідкіснішими і менш значнішими. Можна сказати, що вогнище демократичних пристрастей розгорається якраз тоді, коли для нього залишається все менше горючого матеріалу. Я вже вказував на причини цього феномена. Нерівність не здається такою волаючою, коли умови людського існування різні; при загальній одноманітності будь-яке відхилення від нього вже викликає протест тим більший, чим вище ступінь цієї одноманітності. Тому цілком нормально, що прагнення до рівності посилюється із затвердженням самої рівності: задовольняючи його вимоги, люди розвивають його.

Постійна і всезростаюча ненависть, яку випробовують демократичні народи до щонайменших привілеїв, дивним чином сприяє поступовій концентрації всіх політичних прав в руках того, хто виступає єдиним правителем держави. Государ, що підноситься обов'язково і безумовно над усіма громадянами, не викликає нічєї заздрості, при цьому кожен ще вважає своїм обов'язком відібрати в собі подібних всі прерогативи і передати їх йому.

Людина часів демократії з крайньою огидою підкоряється своєму сусідові, якого вважає рівним собі; вона відмовляється визнавати його освіченішим, ніж вона сама; вона не вірить в його справедливість і ревниво відноситься до його влади; вона його побоюється і зневажає; їй подобається постійно нагадувати своєму сусідові про їх загальну підлеглість одному і тому ж господареві.

Будь-яка центральна влада, слідуючи цим природним інстинктам, проявляє схильність до рівності і заохочує його, оскільки рівність значною мірою полегшує дії самій цій владі, розширює і укріплює її.

Можна також стверджувати, що будь-який центральний уряд обожає одноманітність. Одноманітність позбавляє його від необхідності видавати нескінченну кількість законів: замість того, щоб створювати закони дня всіх людей, уряд підганяє всіх людей без розбору під єдиний закон. Таким чином, уряд любить те ж, що люблять громадяни, і ненавидить те ж саме, що і вони. Це єдність відчуттів, яка у демократичних народів виражається в схожості помислів кожного індивідуума і правителя, встановлює між ними приховану, але постійну симпатію. Уряду за властиві йому схильності прощають його помилки; довіри народу він позбавляється лише в періоди ексцесів і помилок, проте ця довіра швидко відновлюється при черговому зверненні до народу. Громадяни в демократичному суспільстві часто відчувають ненависть до конкретних представників центральної влади, але вони завжди люблять саму цю владу...

А. де Токвиль. Демократія в Америці. — М., 1992. — С. 481—485.

6. Про теорії Карла Маркса, Фрідріха Енгельса і Володимира Леніна (Ульянова) про державу

Маркс Карл (1818—1883 рр.) — громадський діяч, засновник марксизму, організатор і лідер I Інтернаціоналу (1864—1876). Народився в м. Трір (Рейнська провінція Пруссії) у сім'ї адвоката. У 1835—1841 рр. вчився на юридичному факультеті Боннського, потім Берлінського університету. У 1843 р. переїхав до Парижа, де познайомився з представниками соціалістичного і демократичного руху, у 1844 р. почалася дружба К. Маркса із Ф. Енгельсом. У 1845 р. Маркс переїхав до Брюсселя. У період революційних подій в Європі 1848—1849 рр. активно брав участь у роботі міжнародної організації «Союз комуністів» і разом з Енгельсом написав її програму «Маніфест Комуністичної партії» (1848). У червні 1848 — травні 1849 рр. Маркс і Енгельс видавали в Кельні «Нову Рейнську газету» (Маркс — головний редактор). Після поразки революції Маркс виїхав до Парижа, а в серпні 1849 р. переїхав до Лондона, де прожив до кінця життя.

Маркс розробив принципи матеріалістичного розуміння історії (історичний матеріалізм), теорію додаткової вартості, досліджував розвиток капіталізму і висунув положення про неминучість його загибелі і переходу до комунізму внаслідок пролетарської революції. Ідеї

Маркса значним чином вплинули на соціальну думку та історію суспільства в кінці XIX—XX ст. Основні праці: «Економічно-філософські рукописи» (1844); «До критики гегелівської філософії права» (1844); «Святе сімейство» (1845), «Німецька ідеологія» (1845—1846), обидві написані спільно з Ф. Енгельсом; «Убогість філософії» (1847); «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 рр.» (1850); «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852); «Громадянська війна у Франції» (1871); «Критика Готської програми» (1875).

* * *

Енгельс Фрідріх (1820—1895 рр.) — громадський діяч, один із засновників марксизму. Народився в м. Бармені (нині Вупперталь, Німеччина) у сім'ї фабриканта. У 1841—1842 рр., відбуваючи військову повинність у Берліні, відвідував університет. У 1842 р. переїхав до Манчестера (Великобританія), де працював у конторі фабрики; співпрацював у «Рейнській газеті». Зустріч з Марксом у Парижі в 1844 р. поклала початок їхній дружбі. Брав участь в організації (1847) і діяльності «Союзу комуністів», разом з Марксом написав програму Союзу — «Маніфест Комуністичної партії» (1848). У червні 1848 — травні 1849 р. разом з Марксом видавав у Кельні «Нову Рейнську газету», у 1849 р. брав участь у збройному повстанні в Південно-Західній Німеччині. У листопаді 1849 р. переїхав до Лондона, у листопаді 1850 р. — до Манчестера, де працював у торговій конторі, з 1870 р. Жив у Лондоні; Енгельс надавав постійну матеріальну допомогу Марксу. Разом із Марксом керував діяльністю Ітернаціоналу. Після його смерті був радником і керівником європейських соціалістів.

Головні праці: «Становище робітничого класу в Англії» (1845); «Святе сімейство» (1845), «Німецька ідеологія» (1845—1846), обидві спільно з Карлом Марксом; «Селянська війна в Німеччині» (1850); «Революція і контрреволюція в Німеччині» (1851—1852); «Анти-Дюрінг» (1878); «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884); «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886); «Діалектика природи» (1873—1882, опублікована в 1925 р.); «Селянське питання у Франції та Німеччині» (1894).

* * *

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870—1924 рр.) — політичний діяч, лідер партії більшовиків і глава першого радянського уряду (Ради Народних Комісарів). Народився в сім'ї інспектора народних училищ. У 1887 р. вступив на юридичний факультет Казанського університету; у грудні виключений з університету і висланий за участь у студентському русі. У 1891 р. екстерном склав іспити за юридичний факультет при Санкт-Петербурзькому університеті; помічник присяжного повіреного в Самарі. У 1893 р. переїхав до Санкт-Петербурга. У 1895 р. брав участь у створенні Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», потім був заарештований. У 1897 р. висланий на три роки в с. Шушенське Єнісейської губернії. У 1900 р. виїхав за кордон; разом з Г. Плехановим та іншими започаткував видання газети «Искра». На II з'їзді РСДРП (1903) очолив партію більшовиків. З 1905 р. в Санкт-Петербурзі; з грудня 1907 р. в еміграції. У квітні 1917 р., приїхавши в Петроград, запропонував взяти курс на здійснення соціалістичної революції. Після Липневої кризи 1917 р. на нелегальному положенні. Очолив керівництво Жовтневим повстанням 1917 р. у Петрограді. На II Всеросійському з'їзді Рад обраний Головою Ради Народних Комісарів (РНК), Ради робітничої і селянської оборони; член Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК), після утворення СРСР (1922) — Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) СРСР.

У 1922 р. Ленін важко захворів і з грудня не брав участі в політичній діяльності.

Ленін був прихильником ідей К. Маркса та Ф. Енгельса й прагнув застосувати їх при розв'язанні проблем суспільного розвитку Росії. Зробивши висновок про вступ Росії на шлях капіталізму, обґрунтував необхідність буржуазно-демократичної революції та її переростання в соціалістичну революцію. Найважливішим засобом революційної боротьби вважав створення партії професійних революціонерів, «партії нового типу», на відміну від парламентських соціал-демократичних партій. Різно критикуючи принципи парламентської демократії і розподілу влади, відстоював курс на встановлення диктатури пролетаріату як знаряддя побудови соціалізму й комунізму. Вважав, що Росія повинна почати світову соціалістичну революцію.

Гостра криза в країні після Жовтневого перевороту і Громадянської війни, розуміння неможливості революції в європейських країнах привели Леніна до визнання помилковості політики «воєнного комунізму» і необхідності переходу до нової економічної політики.

В аналізі ідей та діяльності Леніна, що мали значний вплив на хід історії в XX ст., існує широкий спектр оцінок — від позитивних до різко критичних.

Головні праці: «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894); «Розвиток капіталізму в Росії» (1899); «Що робити?» (1902); «Крок уперед, два кроки назад» (1904); «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1909); «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916); «Держава і революція» (1917); «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (1920); «Сторінки зі щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Лист до з'їзду».

* * *

Відкидаючи революційний шлях суспільних перетворень і прагнучи виступати від імені всього людства, яке нібито в їх особах уперше усвідомило свої великі завдання, соціалісти-утопісти заперечували класовий характер своїх учень. Спираючись на ці вчення, видатні німецькі мислителі Карл Маркс (1818—1883) і Фрідріх Енгельс (1820—1895), навпаки, відкрито заявили про свою позицію захисту інтересів робітничого класу і послідовно дотримувалися її протягом усього свого життя. Вони поставили за мету з'ясувати умови і вказати шляхи звільнення трудящих від будь-яких форм експлуатації та соціального гноблення.

Виник марксизм у 40-х роках XIX ст. Ф. Енгельс зазначав, що соціалізм перетворився з утопії в науку завдяки двом великим відкриттям К. Маркса — матеріалістичному розумінню історії і теорії додаткової вартості. Суть матеріалістичного розуміння історії полягає у визнанні первинності суспільного буття і вторинності суспільної свідомості. Суспільне буття — це сукупність матеріальних суспільних процесів, які існують незалежно від волі і свідомості людей, а суспільна свідомість є відображенням суспільного буття. У процесі виробництва матеріальних благ люди вступають у певні, незалежні від їхньої волі виробничі відносини, які складають матеріальну основу, реальний базис суспільства, на якому вивисується ідеологічна і політична надбудова. Політику, право, державу марксизм, таким чином, вважає вторинними явищами суспільного життя, похідними від

його економічного базису. Надбудова є відносно самостійною стосовно економічного базису і справляє на нього активний зворотний вплив.

За логікою матеріалістичного розуміння історії корені, першопричини політичних та ідеологічних процесів лежать у матеріальному виробництві, передусім у виробничих відносинах, на основі яких воно здійснюється. Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами є головним рушієм суспільного розвитку, причиною соціальних революцій і переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої.

Аналізуючи капіталістичний спосіб виробництва як єдність продуктивних сил і виробничих відносин, К. Маркс і Ф. Енгельс створили теорію додаткової вартості, згідно з якою додаткова вартість утворюється шляхом привласнення капіталістами продукту неоплачуваної частини праці найманих робітників. Звідси вони зробили висновок про необхідність непримиренної боротьби робітничого класу проти буржуазії і неминучість соціалістичної революції як єдиної умови звільнення робітників і всіх трудящих від експлуатації, ліквідації гноблення людини людиною. Так була обґрунтована головна, за оцінкою В. І. Леніна, ідея марксизму — ідея всесвітньо-історичної ролі робітничого класу (пролетаріату) як могильника капіталізму і творця соціалістичного суспільства.

Ідею класової боротьби, всесвітньо-історичної ролі робітничого класу К. Маркс і Ф. Енгельс всебічно обґрунтували у спільній праці «Маніфест Комуністичної партії» (1848), написаній як політична програма створеного ними в 1847 р. «Союзу комуністів» — першої революційної партії робітничого класу. Автори наголошували, що розвиток боротьби робітничого класу проти буржуазії неминуче приводить до соціалістичної революції. В результаті перемоги цієї революції встановлюється політичне панування робітничого класу, яке пізніше К. Маркс назвав «диктатурою пролетаріату».

Вчення про державу взагалі і державу диктатури пролетаріату, зокрема, посідає центральне місце в марксизмі. К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з того, що за своєю сутністю держава — це знаряддя класового панування, «організація для систематичного насильства одного класу над іншим». Виникла вона в результаті появи приватної власності на засоби виробництва і поділу суспільства на класи й існує як знаряддя політичного панування над усім суспільством того класу, який панує економічно, тобто володіє основними засобами виробництва. Такою за своєю природою є й держава диктатури пролетаріату, яка приходить на зміну зламаній старій буржуазній державній машині. Її принципова відмінність від буржуазної держави полягає в тому, що вона покликана, покінчити з поділом суспільства на класи і з державою взагалі. З подоланням класових відмінностей, зникненням класів у майбутньому

комуністичному суспільстві поступово відіме й держава, поступившись місцем громадському самоврядуванню.

Проблеми походження, сутності та історичних перспектив держави всебічно аналізуються Ф. Енгельсом у працях «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Анти-Дюрінг» (1877), «Розвиток соціалізму від утопії до науки» (1880), К. Марксом — у працях «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» (1850), «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852), «Громадянська війна у Франції» (1871) та ін. Критично ставлячись до буржуазної державності в будь-яких її формах, К. Маркс у праці «Громадянська війна у Франції» на противагу їй та як приклад держави диктатури пролетаріату подає Паризьку Комуни. На його думку, заслуга Комуни полягає в тому, що вона проголосила виборність і змінюваність усіх державних службовців, порвала із принципом поділу влади, з'єднавши в одному органі законодавчу і виконавчу владу, і стала зразком не парламентарної, а працюючої корпорації.

Значну увагу К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли розробленню принципів організації майбутнього соціалістичного суспільства. Вони виходили з того, що новий суспільний лад ґрунтуватиметься на суспільній власності на засоби виробництва, колективній праці, плановому розвитку виробництва, поступовому подоланні класових відмінностей з досягненням у перспективі соціальної рівності людей, тобто рівності за їх становищем у суспільстві.

Послідовним і впливовим марксистом у Росії наприкінці XIX — у першій чверті XX ст. був Володимир Ілліч Ульянов (Ленін) (1870—1924). Він беззастережно сприйняв усі ідеї марксистського вчення, передусім ідеї класової боротьби, соціалістичної революції та диктатури пролетаріату, і розвивав їх стосовно нових історичних умов. Через органічну єдність учень К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна вони дістали спільну назву — «марксизм-ленінізм».

Теоретична і практична діяльність В. І. Леніна припала на період переростання капіталізму в монополістичну стадію його розвитку. Прискорений розвиток капіталізму в Росії він детально проаналізував у працях «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму» (1916) та ін. У першій з них показано, що в промисловості й сільському господарстві Росії останньої третини XIX ст. швидко розвивався капіталізм, що спричинило зростання чисельності і впливу робітничого класу, масову пролетаризацію селянства і таким чином створювало передумови для революції. У другій праці автор доводив, що капіталізм вступив у вищу й останню стадію розвитку, переріс у монополістичний капіталізм — імперіалізм. В. І. Ленін дав характеристику основних економічних ознак імперіалізму і зробив висновок, що він є перед днем соціалістичної революції.

Важливим для теорії соціалістичної революції був сформульований В. І. Леніним закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в період імперіалізму, на основі якого у працях «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915) і «Воєнна програма пролетарської революції» (1916) він зробив висновок про можливість перемоги цієї революції спочатку в одній, окремо взятій, країні.

Країною, у якій, за твердженням В. І. Леніна, визріли об'єктивні й суб'єктивні передумови соціалістичної революції, була Росія. Об'єктивними передумовами революції він вважав революційну ситуацію, якій притаманні такі три ознаки: 1) неможливість для пануючих класів зберегти в незмінному вигляді своє панування; 2) загострення, вище від звичайного, нужди й бідувань пригноблених класів; 3) значне підвищення в силу зазначених причин активності мас. Суб'єктивний чинник революції — це «здатність революційного класу на революційні масові дії». Ця здатність значною мірою залежить від наявності у робітничого класу власної революційної політичної партії.

Розробці вчення про політичну партію В. І. Ленін приділяв першорядну увагу. Він створив учення про так звану партію нового типу. «Нового» — на відміну від більшості соціалістичних партій II Інтернаціоналу, які стали на позиції реформізму. Всебічного розвитку це вчення набуло в таких працях, як «Завдання російських, соціал-демократів» (1897), «Що робити?» (1902), «Крок вперед, два кроки назад» (1904) та ін.

Партія, за В. І. Леніним, — це передовий загін робітничого класу, вища форма його класової організації. Свою діяльність вона спрямовує на підготовку робітничого класу до здійснення революції, завоювання політичної влади. Революційність є основною ознакою партії нового типу. Партія може успішно виконувати свою керівну роль лише за умови, що вона озброєна революційною теорією, забезпечує ідейну та організаційну єдність своїх лав. В. І. Ленін створив таку партію — Російську соціал-демократичну робітничу партію (більшовиків) і керував нею у процесі здійснення соціалістичної революції та в перші роки будівництва соціалізму в Росії.

Дух непримиренної класової боротьби, революційності проймав усю творчість В. І. Леніна, в тому числі його вчення про державу, яке найповніше викладене у праці «Держава і революція. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції» (1917). Як і К. Маркс та Ф. Енгельс, В. І. Ленін виходив з того, що політика є похідною від економіки («концентрований вираз економіки»), а держава — це «продукт і вияв непримиренності класових суперечностей», знаряддя класового панування. Вона здійснює політику, яка відповідає корінним економічним, політичним та ідеологічним інтересам пануючого класу.

Головним питанням будь-якої революції, за В. І. Леніним, є питання про державну владу. Пролетаріат, який оволодів нею в результаті перемоги в соціалістичній революції, ламає стару буржуазну державну машину і встановлює свою диктатуру. Диктатура пролетаріату, наголошує В.І.Ленін, також є владою, яка спирається безпосередньо на насильство і не пов'язана ніякими законами. Та вона набагато демократичніша, ніж демократизм буржуазної держави, бо насильство здійснює не меншість над більшістю (буржуазія над трудящими), а значна більшість — робітники і найбідніші селяни (союз робітничого класу з селянством В. І. Ленін проголосив вищим принципом диктатури пролетаріату) над незначною меншістю — поваленою буржуазією. «Буржуазну демократію» В. І. Ленін вважав «вузькою, урізаною, фальшивою, лицемірною, раєм для багатих, пасткою і обманом для експлуатованих, для бідних». На його думку, в капіталістичному суспільстві демократія є демократією для багатих тому, що вона не забезпечує фактичної рівності експлуататора з експлуатованим, що останній позбавлений матеріальних можливостей практично користуватися свободою слова і зборів, правом брати участь в управлінні державою тощо. У зв'язку з цим він скептично ставився до так званих буржуазно-демократичних прав і свобод.

Державною формою диктатури пролетаріату в Росії, за В. І. Леніним, має бути Республіка Рад. Вона поєднує риси державної і громадської організації, елементи представницької і безпосередньої демократії і покликана сприяти залученню мас до управління державою. У Радах поєднуються законодавча й виконавча функції державної влади — вони одночасно приймають і виконують закони, а також контролюють їх виконання. В. І. Ленін, таким чином, як і К.Маркс та Ф.Енгельс, заперечував фундаментальний принцип демократичної організації політичного життя суспільства — принцип поділу державної влади.

Керівною політичною силою в Радах, системі диктатури пролетаріату в цілому, за В. І. Леніним, має бути комуністична партія на чолі з Центральним Комітетом. На практиці це означало підміну диктатури пролетаріату (влади, яка спирається безпосередньо на насильство й не пов'язана ніякими законами) диктатурою партії, а в кінцевому підсумку — її керівництва. Зрозуміло, що за таких умов не може бути й мови про правову державу, політичний та ідейний плюралізм у суспільстві, без якого немає демократії. Органічною складовою політики держави диктатури пролетаріату стає насильство в його крайніх, терористичних формах.

Загальні уявлення В. І. Леніна про соціалістичне і комуністичне суспільство принципово не відрізнялися від відповідних поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса. Щодо конкретних шляхів і методів будівництва соціалізму В. І. Ленін неодноразово змінював свою думку.

Очевидно, що марксизм (марксизм-ленінізм) є альтернативою лібералізму. Він заперечує ідеї суспільного договору і природного права як найважливіші теоретичні засади лібералізму, відкидає принципи поділу влади і верховенства права як головні підвалини демократичної організації політичного життя суспільства. Якщо в лібералізмі центральною є ідея індивідуальної свободи, то в марксизмі — ідея соціальної рівності. А соціальна рівність та індивідуальна свобода, як відомо, є альтернативними явищами суспільного життя. Зрештою, такі відмінності між лібералізмом і марксизмом закономірні, оскільки виникли вони й розвивалися як ідеології різних суспільних класів — буржуазії і пролетаріату, інтереси яких, за марксизмом, є протилежними. Й допоки зберігатиметься такий поділ суспільства на класи, хоч би як їх називали, існуватимуть ліберальні й комуністичні ідеї.

Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). — К., 2002. — С. 79—85.

7. Із книги Герберта Спенсера «Досліди наукові, політичні і філософські»

Спенсер Герберт (1820—1903 рр.) — англійський філософ та соціолог. У 1837—1841 рр. працював інженером на залізниці, у 1848 — 1853 рр. співпрацював з журналом «Економіст», після цього займався науковою діяльністю. Є засновником органічної школи в соціології. Класовій устрій суспільства і створення в ньому різних адміністративних органів вважав рівним різним функціям живого організму. Основним законом соціального розвитку вважав закон виживання найбільш пристосованих суспільств. Вважав революції «хворобою» суспільного організму. Був противником соціалістичних ідей.

* * *

VII Соціальний організм

...Суспільства сходяться з індивідуальними організмами в чотирьох видатних особливостях.

1) У тому, що, починаючись з'єднанням невеликого числа частин, вони нечутливо збільшуються в об'ємі до такого ступеня, що деякі з них нарешті досягають розміру, у десять тисяч разів більшого, ніж їх первинний розмір.

2) У тому, що, маючи спочатку до того просту будову, що масу їх можна рахувати абсолютно малою, вони приймають у міру свого зростання все більш і більш складну будову.

3) У тому, що, хоча в первинному нерозвиненому їх стані майже не існує взаємної залежності частин, частини ці поступово набувають взаємної

залежності, яка нарешті стає такою великою, що життя і діяльність кожної частини обумовлюються життям і діяльністю інших частин.

4) У тому, що життя і розвиток суспільства незалежні від життя і розвитку яких-небудь з складових його одиниць і набагато довше існування цих одиниць, оскільки вони народжуються, розвиваються, діють, відтворюються і вмирають кожна сама по собі, тоді як політичне тіло, що складається з них, переживає одне покоління за іншим, збільшуючись в масі своїй, удосконалюючись у своїй будові і в діяльності своїх відправлень.

Ці чотири паралельні риси тим більше здадуться нам значними, чим більш ми вдумуватимемося в них. Пункти ж, у яких суспільства сходяться з індивідуальними організмами, представляють у той же час і пункти, у яких різні індивідуальні організми сходяться між собою і розходяться з усіма іншими речами. Протягом свого існування кожна рослина і тварина збільшується в масі у такий спосіб, подібності якому не представляють неорганічні предмети: навіть такі неорганічні предмети, як кристали, які також утворюються шляхом зростання, не представляють нам такого певного співвідношення між зростанням і існуванням, як живі організми. Правильний, прогресивний перехід від простого до складного, що проявляється політичними тілами нарівні з усіма живими тілами, складає характеристичну рису, що відрізняє живі тіла від неживих тіл, серед яких вони обертаються. Та взаємна функціональна залежність частин, яка виявляється у тваринах і рослинах чи не менш явно, ніж у націях, не має ні в якій іншій області нічого собі відповідного. І ні в якому складному тілі, окрім органічного і соціального, немає цього безперервного вибування і заміни частин при непорушності цілого, що продовжується. Крім того що суспільства і організми схожі між собою в цих особливостях, що відрізняють їх від інших речей (Слово річ уживається нами як рівнозначний англійському thing, як термін більш загальний, ніж предмет (object) і явище (phenomenon), і що обіймає обидва ці терміну. (Прим. Пер.)), вищі форми суспільства, так само як і вищі організми, проявляють ці особливості в найбільш високому ступені. Ми бачимо, що нижчі тварини навіть і приблизно не досягають розмірів вищих тварин, точно те ж бачимо ми і щодо зростання первісних суспільств, яке порівняльно обмежено. Складністю своєю наші великі цивілізовані нації настільки ж перевищують первісні дикі племена, наскільки хребетна тварина перевищує зоофіт. У простих общинах, як і в простих тварин, так мало взаємної залежності частин, що роздроблення або відділення цих частин не наносить значного пошкодження цілому; від складних же общин, як і від складних тварин, не можна відняти якого-небудь значного органу, не заподіявши великої шкоди або навіть смерті останньому. Далі, у суспільствах нижчого типу, як і в нижчих тваринах, життя всього агрегату, що часто присікається

розділенням або розкладанням, перевищує тривалістю життя складених одиниць незрівнянно менш, ніж в суспільствах цивілізованих і вищих тварин, які переживають безліч поколінь складених одиниць.

З іншого боку, найголовніші відмінності між суспільствами і індивідуальними організмами наступні.

1) Суспільства не мають специфічних зовнішніх форм. Цей пункт відмінності втрачає, втім, значну частину своєї важливості, якщо ми пригадаємо, що у всьому рослинному царстві, так само як і в нижчих відділах тваринного царства, форми часто бувають вельми невизначені, — якщо пригадаємо, що невизначеність форм складає тут швидше виключення, ніж правило, і що ці форми, подібно до форм суспільств, очевидно, визначаються частково навколишніми фізичними умовами. Далі, якщо буде, як ми вважаємо, остаточно доведено, що форма кожного виду організму була результатом впливу зовнішніх сил, якому цей організм піддавався протягом свого видового розвитку, тоді та обставина, що зовнішня форма суспільств залежить від навколишніх умов, складе подальшу точку спільності між соціальним і індивідуальним організмами.

2) Тоді як жива тканина, з якої складається індивідуальний організм, утворює суцільну масу, живі елементи, з яких складаються суспільства, не утворюють такої ж суцільної маси, а більш менш широко розсіяні по відомій частині земної поверхні. Ця відмінність, що з першого погляду здається основною, зникає при докладному розгляді фактів. У нижчих відділах тваринного і рослинного царств є типи організації, відповідні набагато ближче в цьому відношенні до організації суспільства, ніж можна б припускати, — типи, у яких живі одиниці, складові маси, розсіяні в інертній речовині, яку навряд чи можна назвати живою в повному розумінні цього слова. Такі, наприклад, деякі *Protococci* і *Nostocaeae*, що існують у вигляді клітин, розташованих в драглистій речовині. Такі і *Tbalassiscollae* — тіла, що складаються з диференційованих частин, розсіяних в недиференційованому слизі. У значній частині свого тіла деякі з акалеф з більшою або меншою ясністю теж виявляють цей тип організму. Щось вельми подібне представляє суспільство. Потрібно пам'ятати, що хоча люди, складові суспільства, фізично розділені один від одного і навіть розсіяні, проте поверхня, по якій вони розсіяні, не позбавлена життя, а тільки покрита життям нижчого розряду. Рослинність країни робить можливим тваринне життя в цій країні, і лише за допомогою своїх тварин і рослинних продуктів може така країна підтримувати людське суспільство. Тому члени політичного тіла не повинні вважатися відокремленими проміжками мертвого простору, а розміщеними по простору, займаному життям нижчого розряду. У поняття про соціальний організм ми повинні включити все те нижче органічне існування, від якого залежить існування людини, а отже,

і суспільства. При такому переконанні, громадян, складових общини, можна вважати одиницями, обдарованими високою життєвістю і оточеними речовинами нижчої життєвості, з яких вони отримують своє живлення, абсолютно в такому ж роді, як приведені нами вище тварини.

3) Третя відмінність полягає в тому, що живі елементи індивідуального організму здебільшого невідлучно залишаються кожний на своєму місці, а елементи соціального організму обдаровані здатністю пересуватися з місця на місце. Тим часом відмінність і тут значно менше, ніж можна б вважати, тому що якщо громадяни, як особи, мають здатність переміщення, то як частини суспільства вони нерухомі. Як сільські господарі, мануфактуристи або торговці люди ведуть свої справи на одних і тих же місцях нерідко протягом всього свого життя, а якщо і відлучаються випадково, то залишають на своєму місці інших. Кожен значний центр продуктивності, кожне мануфактурне місто або округ постійно залишається на тому ж місці, і багато з фірм відомого міста або округу протягом цілих поколінь підтримуються нащадками або наступниками своїх засновників. Так само як у живому тілі клітини, що складають відомий орган, кожна сама по собі, виконують протягом деякого часу своє призначення і потім зникають, поступаючись місцем іншим, так і в кожній частині суспільства орган залишається, хоча особовий склад його змінюється. Таким чином, в соціальному житті, як і в житті тварини, одиниці, так само як і більш менш обширні органи, складені з них, взагалі кажучи, нерухомі по відношенню до місця, де вони виправляють свої посади і здобувають свій прожиток. Отже, здатність індивідуального переміщення не ослабляє аналогії, що приймається нами.

4) Остання і, мабуть, найважливіша відмінність полягає в тому, що в тілі тварини тільки відомий рід тканини обдарований чутливістю, у суспільстві ж всі члени обдаровані нею. Але і ця відмінність далеко не безумовна. У деяких із нижчих тварин, що відрізняються відсутністю нервової системи, та недосконалістю чутливості, якою вони володіють, однаково розповсюджується на всі частини. Тільки в більш організованих тваринних формах чутливість привласнюється виключно одним розрядам життєвих елементів. Крім того, ми повинні пам'ятати, що і суспільства не позбавлені деякого диференціювання в цьому роді. Одиниці общини хоча і всі чутливі, але чутливі не в рівній мірі. Стани, що займаються землеробством і взагалі важкими роботами, набагато менш вразливі як в розумовому відношенні, так і відносно душевних хвилювань, ніж інші стани; особливо різко відрізняються вони в цьому випадку від станів, що здобули вищу розумову освіту. Але все-таки цей пункт представляє досить різкий контраст між політичними і індивідуальними тілами, контраст, якого ніколи не слід випускати з уваги, тому що він нагадує нам, що тоді

як в індивідуальних тілах добробут всіх частин цілком підпорядкований добробуту нервової системи, в приємному або хворобливому збудженні якого полягає все благо або зло життя, — про політичні тіла не можна сказати того ж. Хай життя окремих частин тварини поглинається життям цілого, воно так і слідує, тому що це ціле має корпоративну свідомість, здатну відчувати насолоду або страждання. Суспільство ж — справа інша: його живі одиниці не втрачають і не можуть втратити індивідуальної свідомості, а община, з іншого боку, не має корпоративної свідомості як ціле. Це і є головна, незмінна причина, по якій добробут громадян не може бути справедливо жертвуваний для якогось уявного блага держави, а навпроти того, — держава повинна існувати єдино тільки для блага громадян. Корпоративне життя в цьому випадку повинне підкорятися життю окремих частин, а не життя окремих частин — корпоративному життю.

Герберт Спенсер. *Опыты научные, политические и философские.* — М., 2000. — Том 1. — С. 166—169.

8. Із праці Йосифа Сталіна «Анархізм чи соціалізм?» (1906 р.)

Сталін (Джугашвілі) Йосиф Віссаріонович (псевдоніми — Давид, Коба, Ніжерадзе, Чижиков, та інші) (1879—1953 рр.) — радянський політичний та державний діяч, за національністю грузин. Народився у м. Горі у сім'ї чоботаря. Після закінчення Горійського духовного училища (1894 р.) навчався в Тифліській православної духовній семінарії (у 1899 р. виключений). У 1898 р. вступив у грузинську соціал-демократичну організацію «Месамедасі». У 1902—1913 рр. шість разів зазнавав арештів, засланы чотири рази утікав із місць заслання. Після 1903 р. приєднався до більшовиків. У 1906—1907 рр. керував проведенням експропріації у Закавказзі. У 1917 р. член редколегії газети «Правда», Політбюро ЦК більшовиків, Військово-революційного центру. У 1917—1922 рр. нарком у справах національностей, одночасно в 1919—1922 рр. нарком державного контролю, з 1918 р. член РВРР. У 1922—1953 рр. генеральний секретар ЦК РКП(б), ЦК ВКП(б), ЦК КПРС. Водночас із 6 травня 1941 р. — голова РНК СРСР, з 30 червня 1941 р. — голова ДКО СРСР, з 19 липня 1941 р. — народний комісар оборони СРСР, з 8 серпня 1941 р. — верховний головнокомандуючий Збройними Силами СРСР. Герой Соціалістичної Праці (1939 р.), Герой Радянського Союзу (1945 р.), Маршал Радянського Союзу (1943 р.), Генералісимус Радянського Союзу (1945 р.). Відіграв значну роль у радянському державному будівництві, у розробці текстів Конституції РСФРР (1918 р.), Конституції СРСР (1924, 1936 рр.), створенні СРСР як союзної держави і зростанні його економічної та оборонної (у т. ч. і ядерної) могутності, розгромі нацистської Німеччини і японського милітаризму.

У 20-х рр. в ході боротьби за лідерство в партії й державі, використовуючи партійний апарат і політичні інтриги, очолив партію і встановив у країні тоталітарний режим. Проводив форсовану індустріалізацію країни і насильницьку колективізацію. У кінці 20—30-х рр. знищив реальних і передбачуваних суперників, ініціював масовий терор. Як політик прямо

відповідальний за злочини голодоморів 1932—1933 та 1947 рр. в Україні, жертвами яких стали мільйони людей, насамперед і головним чином селян.

Культ особи Сталіна та адміністративно-командні методи його керівництва державою, прояви авторитаризму і тоталітаризму офіційно засуджувалися в СРСР, починаючи з 1956 р. На межі XX—XXI ст. число праць з оцінкою державної діяльності Сталіна виключно з критичних позицій різко зросло. Водночас не припиняються спроби реанімації сталінізму.

* * *

Сталінізм — одна з форм тоталітаризму, що сформувалася в СРСР у роки існування культу особи Й. Сталіна. На практиці означав створення командної економіки, відмову від ринкових елементів управління господарством, прискорену індустріалізацію, примусову колективізацію сільського господарства. «Соціалістичні перетворення» здійснювалися методами терору. Використовувались найрізноманітніші методи тиску — обкладання високими податками, терор голодом, масові репресії, депортації. Передбачав звеличення ролі однієї особи, приписування їй за життя визначального впливу на хід історичного розвитку, коли ця особа підмінює все керівництво партії, ліквідує демократію, встановлює диктаторський режим. Під Сталінізмом розуміють створену Сталіним моно партійну диктатуру, практику поліцейського терору з показовими судами і самозвинуваченнями, з концентраційними таборами, нещадною ліквідацією будь-якої опозиції, безконтрольною диктатурою вождя партії, якому підпорядковані законодавча, виконавча і судова влада в централізованій радянській державі.

* * *

Політико-правові погляди Сталіна викладені у працях «Анархізм чи соціалізм?» (1906 р.), «Марксизм і національне питання» (1912—1913 рр.), «Три роки пролетарської диктатури» (1920 р.), «Про основи ленінізму» (1924 р.), «Троцькізм чи ленінізм?» (1924 р.), «Жовтнева революція і тактика російських комуністів» (1925 р.), «До питань ленінізму» (1926 р.), «Бесіда з іноземними робітничими делегаціями» (1927 р.), «Про деякі питання більшовизму» (1931 р.), «Про недоліки партійної роботи та заходи по ліквідації троцькістських та інших дворушників» (1937 р.), «Короткий курс історії ВКП(б)» (1938 р.), «Марксизм і питання мовознавства» (1950 р.), «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (1952 р.) та ін.

На думку Сталіна за допомогою диктатури пролетаріату держава перетворюється у машину «для придушення опору своїх класових противників». Він відкидав парламентаризм, принцип поділу влади, вбачав необхідність залучення широких мас виключно з числа трудящих до управління державою. Більшовицьку партію розглядав як «бойовий штаб», «ядро влади», розуміючи партійну структуру у військово-казарменому варіанті. Сталінську доктрину про роль партії як керівного ядра всіх державних і громадських організацій було закріплено у Конституції СРСР 1936 р.

* * *

...Майбутнє суспільство — суспільство соціалістичне. Це означає перш за все те, що там не буде ніяких класів: не буде ні капіталістів, ні пролетарів, — не буде, отже, і експлуатації. Там будуть тільки колективно працюючі трудівники.

Майбутнє суспільство — суспільство соціалістичне. Це означає також і те, що там разом з експлуатацією будуть знищено товарне виробництво і купівлю-продаж, тому там не буде місця покупцям і продавцям

робочої сили, наймачам і що наймаються, — там будуть тільки вільні трудівники.

Майбутнє суспільство — суспільство соціалістичне. Це означає, нарешті, те, що там разом з найманою працею буде знищена всяка приватна власність на знаряддя і засоби виробництва, там не буде ні бідняків-пролетарів, ні багатів-капіталістів, — там будуть тільки трудівники, що колективно володіють всією землею і її надрами, всіма лісами, всіма фабриками і заводами, всіма залізницями і так далі.

Як бачите, головна мета майбутнього виробництва — безпосереднє задоволення потреб суспільства, а не виробництво товарів для продажу ради збільшення прибутку капіталістів. Тут не буде місця для товарного виробництва, боротьби за прибутки і т. д.

Ясно також і те, що майбутнє виробництво буде соціалістично організованим, високорозвинутим виробництвом, яке враховуватиме потреби суспільства і вироблятиме рівно стільки, скільки потрібно суспільству. Тут не буде місця ні розпиленості виробництва, ні конкуренції, ні кризам, ні безробіттю.

Там, де немає класів, там, де немає багатих і бідних, — там немає потреби і в державі, там немає потреби і в політичній владі, яка гнобить бідних і захищає багатих. Отже, у соціалістичному суспільстві не буде потреби в існуванні політичної влади.

Тому Карл Маркс говорив ще в 1846 році: «Робочий клас поставить, в ході розвитку, на місце старого буржуазного суспільства таку асоціацію, яка виключає класи і їх протилежність; не буде вже ніякої власне політичної влади...».

Тому Енгельс говорив в 1884 році: «Отже, держава існує не одвічно. Були суспільства, які обходилися без нього, які поняття не мали про державу і державну владу. На певному ступені економічного розвитку, який необхідно пов'язаний був з розколом суспільства на класи, держава стала... необхідністю. Ми наближаємося тепер швидкими кроками до такого ступеня розвитку виробництва, на якому існування цих класів не тільки перестало бути необхідністю, але стає прямою перешкодою виробництву. Класи зникнуть так само неминуче, як неминуче вони у минулому виникли. Із зникненням класів зникне неминуче і держава. Суспільство, яке по-новому організовує виробництво на основі вільної і рівної асоціації виробників, відправить всю державну машину туди, де для неї буде справжнє місце: у музей старовини, поряд з прядкою і з бронзовою сокирою».

В той же час, само собою зрозуміло, що для ведення загальних справ, разом з місцевими бюро, у яких зосереджуватимуться різні відомості, соціалістичному суспільству необхідне буде центральне статистичне бюро, яке повинне збирати відомості про потреби всього суспільства і потім

відповідно розподіляти різну роботу між трудящими. Необхідні будуть також конференції і, особливо, з'їзди, рішення яких будуть безумовно обов'язковими до наступного з'їзду для товаришів, що залишилися в меншості.

Нарешті, очевидно, що вільна і товариська праця повинна спричинити таке ж товариське і повне задоволення всіх потреб у майбутньому соціалістичному суспільстві. А це означає, що якщо майбутнє суспільство зажадає від кожного свого члена рівно стільки праці, скільки він може дати, то воно, у свою чергу, повинне буде кожному надати стільки продуктів, скільки йому потрібно. Від кожного по його здібностях, кожному по його потребах — ось на якій основі повинен бути створений майбутній колективістичний лад. Зрозуміло, на першому ступені соціалізму, коли до нового життя залучаться ще не звиклі до праці елементи, продуктивні сили також не будуть достатньо розвинені і ще існуватиме «чорна» і «біла» робота, — здійснення принципу — «кожному по його потребах», — поза сумнівом, буде сильно утруднено, зважаючи що суспільство вимушене буде тимчасово стати на якійсь інший, середній шлях. Але ясно також і те, що коли майбутнє суспільство увійде до свого русла, коли пережитки капіталізму будуть знищені з коренем, — єдиним принципом, відповідним соціалістичному суспільству, буде вищезгаданий принцип.

Тому Маркс говорив в 1875 році:

«На вищій фазі комуністичного (тобто соціалістичного) суспільства, після того, як зникне підпорядкування його розподілу праці, що поневолило людину; коли зникне разом з цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане самою першою потребою життя; коли разом з усестороннім розвитком індивідуумів виростуть і продуктивні сили... лише тоді можна буде абсолютно подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі: «Кожен за здібностями, кожному по потребах» (див. «Критика Готської програми»).

Така загалом картина майбутнього соціалістичного суспільства по теорії Маркса...

...Тактичною основою наукового соціалізму є вчення про непримиренну класову боротьбу, бо це — краща зброя в руках пролетаріату. Класова боротьба пролетаріату — це та зброя, за допомогою якої він завоює політичну владу і потім експропріюватиме буржуазію для встановлення соціалізму.

Сталин И.В. Сочинения. — М. 1951. — Т. — 1. С. 334—337, 353—354.

Розділ XI. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ПОЧАТКУ XX СТ.

1. Із праці Миколи Міхновського «Самостійна Україна» (1900 р.)

Міхновський Микола Іванович (1873—1924 рр.) — діяч українського національно-визвольного руху. Народився в с. Турівка на Київщині. Навчався на правничому факультеті Київського університету. У студентські роки був одним з ініціаторів створення таємного «Братства тарасівців» (1891 р.). Працюючи адвокатом, виступав на політичних процесах, брав активну участь в українському русі. Його брошура «Самостійна Україна» (1900 р.) стала програмою Революційної Української Партії в перший період її діяльності. Був одним з організаторів та лідерів створеної у 1902 р. Української Народної Партії, для якої написав «Десять заповідей» та «Програму», що обстоювала ідею самостійності української держави. Після лютневої революції 1917 р. — ініціатор створення українського національного війська. Під час гетьманщини зблизився з Українською демократично-хліборобською партією, але після проголошення гетьманом П. Скоропадським федерації з Росією взяв активну участь у поваленні його режиму. Після встановлення більшовицької влади зазнав переслідувань, а у квітні 1924 р. був знайдений повішеним у власному саду.

* * *

Міхновський вважав, що необмежена свобода всебічного духовного розвитку людини, її найліпшого матеріального добробуту може надаватись тільки в державі «одноплемінного національного змісту», що кожна нація прагне проявити себе у формі незалежної самостійної держави, що «найвишній розквіт індивідуальності можливий лише у державі, для якої плекання індивідуальностей є метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність — це головна умова існування нації, а державна незалежність — це національний ідеал у ділянці міжнародних відносин».

Міхновський висунув власний проект конституції, яка поділяє Україну на 9 спілок вільних і самоврядних громад, тобто 9 земель — Чорноморську, Слобідську, Степову, Лівобережну (або Гетьманщину), Північну, Гайову (або Полісся), Підгірську, Горову і Понадморську Україну. Серед прав і свобод українців, гарантованих федерацією укр. земель, автор проекту виокремлює: право на громадянство, скасування кастового поділу суспільства, рівноправ'я чоловіків і жінок, недоторканність особи й недопустимість покарання і перебування під

вартою без судового вироку протягом 24 годин, заборона арешту у своїй хаті чи обшуку від 8 год. вечора до 8 год. ранку, недоторканність помешкання, свобода совісті, свобода слова, відокремлення церкви від держави, а держави від церкви, вільне розірвання шлюбу, свобода наук, досліджень, право на освіту, свобода друку, свобода зібрань («тихо й без оружжя»), свобода утворення спілок і будь-яких інших організацій, право на звернення до влади з індивідуальними чи колективними петиціями, таємність листування, право на рідну мову за умови визнання офіційною української, право на звернення до суду, скасування надзвичайних судів. Міхновський підкреслює, що ці права і свободи, як і взагалі вся влада, належать українському народові. Він дотримується класичного поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Перша, за проектом конституції, здійснюється двопалатним парламентом, «двома хатами» — Радою представників і Сенатом, які формуються шляхом всезагальних, прямих, рівних, безпосередніх виборів при обов'язковому і таємному голосуванні. Активним виборчим правом користуються громадяни чоловічої й жіночої статі, які є членами української громади не менше року, досягли 25-літнього віку, пасивним — ті ж громадяни, які вміють говорити, читати і писати по-українськи і молодші 70 років. Депутати Ради представників обираються на 3 роки з розрахунку 1 депутат від 25 тис. населення, сенатори — на 5 років за дотримання двох умов: щоб їх було вдвічі менше, ніж депутатів Ради представників, і щоб кожна земля посилала до Сенату рівне число обранців, незалежно від кількості населення. Законодавча ініціатива надається обом «хатам» або будь-якій групі громадян чисельністю понад 25 тис. чол. Депутати і сенатори вважалися представниками всього українського народу, а не громад чи земель, переходили на суто професійні засади роботи, не мали права обіймати посади у виконавчих чи судових органах, їх особи були недоторканими. Засідання «хат» мають скликатися щорічно не менше як на два місяці і мати публічний характер. Закони повинні ухвалюватися більшістю голосів за наявності більшості депутатів або сенаторів і при обов'язковому голосуванні кожного артикулу окремо. Виконавча влада передається першому громадянину України — президентові Всеукраїнської спілки, який мав би обиратися всім українським народом на 6 років з числа громадян віком понад 35 років і на один строк; він призначає і усуває міністрів, є верховним головнокомандуючим, оприлюднює і контролює хід виконання законів, має право дострокового скликання парламенту, амністії, помилування, а за нехтування конституцією підлягає відповідальності перед «народним судом» у складі обох «хат» та вищого касаційного суду. Міністрами можуть бути лише корінні українці. Вони наділяються правом безперешкодного звернення до парламенту і підлягають відповідальності за рішенням Ради представників перед вищим касаційним судом, який створюється виключно з цією метою, та для участі у складі «народного суду». Судова влада має належати всім судам і суддям. Забороняється створення будь-яких надзвичайних судових інституцій. Засідання судів повинні бути, як правило, відкритими, присуди — вмотивованими і гласними. Для розгляду всіх кримінальних справ, а також для політ, процесів, справ, пов'язаних із засобами друку, встановлюється обов'язковий суд присяжних. Мирові судді й колегіальні судді першої інстанції мають обиратися місцевими радами на три роки, а земські судді другої інстанції і судді касаційного суду призначаються президентом довічно. Усунути або перемістити суддю можна лише за його згодою або за судовим вироком. Самоврядування на місцях мало здійснюватися, згідно з проектом конституції, виборними земськими і громад, радами за власними законами. Виконавча місцева влада відповідної управи і всі посади місцевих урядовців — теж була виключно виборною. Встановлення податків і зборів, у т. ч. і податків на користь Всеукраїнської спілки, від яких не звільняли жодні привілеї, покладалося на земські ради. Держава не могла мати постійного війська, і її силові структури складалися з міліції, яку тримала кожна громада на основі закону, що мав поновлюватися щороку.

* * *

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кровавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі сі слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Вона віддає себе на служіння сьому великому ідеалові і доки хоч на одним клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе зброї, доти усі покоління Українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й невідрадна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні одурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації. Нас багато — цілих 30 мільйонів. Нам належить будучина, бо зовсім неможливо, щоб 1/30 частина усїєї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом! Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «я». Наша нація у своєму історичному часі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас і Берестечко і Полтава. Ми відродилися із ґрунту наскрізь напоеного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матірок стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що зламавши кригу на весні бурхливо несеться до моря, так не можна спинити націю, що лама свої кайдани, прокинувшись до життя. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам'ятати, що ми тільки предтечі того великого, що йде за нами, ми тільки оповіщаємо його силу, ми тільки його посланці. Сей великий — увесь народ український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближшу мету, яку ми маємо на оці. Ся мета — повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить ся по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що се вже остатня боротьба, що потім вже ніколи не настане слухний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не попустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи! Ми в останнє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмиremo... Ми не хочемо довше бути евнухами, не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України! Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі наберемось усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні і кожен, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Нехай відступники йдуть, як і йшли до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми виголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для Українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишить ся на нашій території, ми не маємо права покласти зброю. І пам'ятаймо, що слава і перемога — се доля борців за народну справу. Вперед! І нехай кожен із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за весь народ, щоб цілий народ не загинув через його необачність.

Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. — Тернопіль, 1991. — С. 8—19.

2. Леся Українка про державний лад

Леся Українка (Квітка-Косач Лариса Петрівна) (1871—1913 рр.) — українська поетеса, громадський і культурний діяч. Народилася в м. Новограді-Волинському (сучасна Житомирська область) у дворянській родині. Через хронічну хворобу (туберкульоз кісток) освіту здобула вдома, володіла багатьма мовами, досконало знала світову історію, культуру, літературу, мистецтво, написала підручник «Стародавня історія східних народів» (1918 р.). На формування світогляду Лесі Українки вирішальний вплив мали мати — письменниця Олена Пчілка і брат матері — Михайло Драгоманов, вірною ученицею якого вона себе вважала. Поетеса підтримувала тісні зв'язки з діячами української, російської, польської соціал-демократії, поширювала соціалістичну літературу, керувала бібліотечною справою у київській «Просвіті». Неодноразово виїздила за кордон: до Австро-Угорщини, Німеччини, Болгарії, Італії, Єгипту. Її поетична творчість закликала до боротьби за визволення поневолених Російською імперією народів, засуджувала зрадників народних інтересів, підносила вселюдські гуманістичні ідеали.

Леся Українка сповідувала ідеал свободи, який виключав будь-які, хоч відкриті, хоч завуальовані форми пригнічення особи. Люди повинні мати політичну й економічну

свободу. Наявність справжніх політичних, економічних і соціальних прав людини, свободи слова, совісті, права брати участь в управлінні державою залежить від державного ладу й економічних відносин, які його зумовлюють. Вона вважала, що поки влада (гроші, війська, поліція) перебувають у руках багатіїв, не можна досягти ні політичної, ні економічної свободи трудящих.

Досягнення справжньої свободи можливе шляхом суспільної й культурної перебудови держави, фактичного визволення робітників, до яких вона відносила й найбільше селянство та трудову інтелігенцію. Міра свободи особи, за переконанням письменниці, залежить від ступеня її духовного та фізичного розвитку. Серед інших свобод вона надавала великого значення свободі слова, зокрема, свободі відкрито висловлювати свої думки та судження з приводу тих чи інших явищ суспільного життя, навіть критичні.

Така свобода народу, на її погляд, відсутня як в історичному минулому — в давніх державах, так і в сучасному їй суспільстві, у тому числі й у західноєвропейських країнах. Важливою ознакою справжньої свободи вона називала свободу національну, свободу вільного розвитку всіх націй.

* * *

...Але що ж то таке воля і які то добрі порядки? — може спитати інший. Що для одного добре, то для другого може здатися і злим. І справді, про се суперечок між людьми і вченими, і невченими було багато. Ми не будемо тут розказувати про ті суперечки, а скажемо тільки, яка думка вважається тепер найслухнішою: воля — се право кожної людини робити все, що їй хочеться, аби тільки не робити шкоди іншим людям, себто не ламати їх прав. Тут же просимо зауважити, що коли людина обороняє свою волю навіть збройною рукою, то сим вона хоч неначе й робить шкоду іншим людям, охочим нищити чужу волю, але ж роблячи се, не ламає нічийого права, а тільки обороняється від напасника. Адже кожний має право обороняти своє життя, свою родину від розбійників, так само кожний повинен би мати право обороняти свою волю від кожного, хто хоче її зламати. На таке право далеко не всі пристають, бо не всім вигідно приставати на нього: одні занадто покірні та плохі або занадто ліниві, щоб могли боротися за свою втрачену волю, інші ж знов таки звикли неволити других людей, що вже й не потрапили б жити серед вільного люду, тим-то вони, часом нещиро говорять, що ніби не всі люди здатні жити по волі, і що як світ світом були, єсть і будуть між людьми пани і піддані, та що так і повинно бути, а хто хоче змінити такий лад, той або дурень, або злочинець.

Нехай же й правда, що не всі люди здатні жити по волі, але які ж то люди? Се люди хворі душею, божевільні, тих запевне мусимо замикати в шпиталі і наглядати, щоб вони не вчинили якої біди собі чи іншим, бо вони звісно неприємні; або знов се люди, що не хотіть розуміти чужих прав та для своєї користі вбивають, грабують та мучать інших людей, або такі, що не вміють поважати чужої волі і хотіть робити все, що їм хочеться, не думаючи

про те, чи є від того шкода іншим людям, дбаючи тільки про свої права, а чужі ламаючи без ваги, — такі люди злочинці, і від них треба оборонятись (судом, правом і законом, а коли суд, право і закон не оборонять, то хоч і власною силою). Не здатні жити по волі ще діти і ті люди, що не тямлять своєї власної волі і не знають свого права — сі люди не дурні і не злочинці, а просто або ще недорослі, або мало учені, темні, — діти можуть вирости, темні просвітлитись, і тоді не здатні до волі стануть здатними.

Невже ж того, хто виховує дітей і просвіщає темних, можна назвати дурнем чи злочинцем?

Люди покірні і безсилі, хоч і тямущі, теж не здатні жити по волі, але се тільки в тих країнах, де за волю треба ще боротися, де вона не встановлена і не забезпечена законом. Отже виходить, ніби для того, щоб уміти жити по волі, а не по сваволі, то треба учитись. Се так справді і єсть, хоч може, се багато кому здається чудним. Навіть ті люди, що з діда-прадіда звикли до вільних порядків, і ті все-таки вчать ся по книжках і вчать своїх дітей по школах навіть тому, що вони сами бачать щодня у своїй країні, аби розуміти, нащо і до чого воно діється і чи так воно діється як треба. Коли хто хоче жити вільно, але не свавільно, то мусить учитися і думати про те, що таке воля.

Тут, у сій книжці, ми найбільш говоритимемо про політичну волю, себто про ті права людські, що залежать від державного ладу. Про ту волю, що зветься економічною, себто таку, що залежить від багатства та бідності межі людьми, тут говоритиметься менше через те, що про се треба б написати другу книжку, бо в одній, та ще й маленькій, всього не зложиш. Проте треба пам'ятати, що економічна і політична воля дуже залежать одна від одної, і се ми не раз спогадаємо, як будемо говорити про порядки і закони різних держав. Як ми вже знаємо, не в усіх країнах однаковий державний лад, а через те і не скрізь люди мають однакові права, однакову політичну волю. Одні народи вибороли вже собі такі права, про які другі ще ледве думати сміють; оце ж ми зараз будемо говорити про таку політичну волю, якої досягли в наші часи найвільніші держави.

Найвільнішою державою можна назвати таку, де люди мають всі людські і громадські права, які тільки встановлені на світі. Людські права — се ті, які належать кожній людині окремо, а громадські — ті, що стосуються до цілої громади людей. Запевне, і ті, і другі дуже тісно сплетені межі собою.

3. 3 конституційного проекту Михайла Грушевського

Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934 рр.) — історик, літературознавець, письменник, політичний і державний діяч. Автор новітньої схеми політичної історії України та кількох конституційних проектів. Народився в м. Холм (тепер м. Хелм, Польща). По закінченні Київського університету (1890) провадив дослідницьку роботу в наукових установах Львова і Києва. Політичну діяльність розпочав у Галичині, де в 1899 р. став одним із засновників Української Національно — Демократичної Партії. Засновник і голова Товариства Українських Поступовців (1908). У 1914 р. з початком першої світової війни, переїхав зі Львова до Києва, де був заарештований і засуджений до заслання (Симбірськ, Казань, Москва). З березня 1917 р. — голова Української Центральної Ради. За гетьмана П. Скоропадського перебував у підліллі, з 1919 р. — в еміграції (Відень, Прага, Берлін, Женева, Париж). У 1924 р. повернувся в Україну, де був обраний дійсним членом Української Академії Наук, керував секцією історії України історичного відділу УАН. З 1929 р. — академік АН СРСР. У 1931 р. заарештований ДПУ як керівник Українського націоналістичного центру, але незабаром звільнений. З 1931 р. до 1934 р. працював в Москві. Помер 25 листопада 1934 р. у Кисловодську. Похований на Байковому кладовищі у Києві. Автор багатьох наукових праць: «Історія України Русі» у 10 томах і 13 книгах, «Нарис історії українського народу», «Ілюстрована історія України», «Історія української літератури» та ін.

Головні конституційні ідеї М. Грушевського: децентралізація держави з наданням місцям широкій національній чи територіальній автономії; парламентського правління без застосування прямих виборів до законодавчого органу; поділ влади не лише за класичною горизонтальною схемою (законодавча, виконавча, судова), а й по вертикалі (у регіонах влада належить обраним через загальне, пряме, безпосереднє і таємне голосування національно-територіальним сеймам, у центрі — парламентам, сформованому сеймами за принципом один депутат від чотирьох членів сейму); чітке визначення державного характеру національних окраїн, їх територій, прав і свобод людини і громадянина. За головування у Центральній Раді конституційні ідеї Грушевського значно трансформувались відповідно до нових політичних, обставин і знайшли відображення у документах УЦР, особливо в її універсалах та в Конституції УНР.

* * *

...Справу відносин парламенту до державної влади можемо лишити на боці: вона поставлена добре й російська поступова суспільність поведе її добре й сама. Але що до організації парламенту, то передовсім уже двопалатний устрій його не може бути признаний раціональним; його можна допустити що найбільше як компроміс із домаганнями консервативних партій, але не ставити як постулат поступовців. В конституційнім життю верхня палата давно показала себе як інститут негативний, гальмо, і нема чого її на ново заводити. Коли ж тим хочуть дати в парламентарнім життю елементам, які при виборах загальних і рівних не можуть мати відповідного голосу, то на се є інша дорога...

Зрештою одинокою репрезентацією всеросійський парламент однаково не лишить ся; деякі території дістануть свої обласні представительства.

Отже питання буде тільки, чи се будуть лише виїмки, чи ціла Росія буде організована по системі обласної самоуправи? З тих причин, на які я вказував у попередній статі, й які за сей час не раз підносили ся й роз'яснили ся, Українці й всі інші недержавні народности повинні змагати до того, щоб обласна самоуправа не була привілеєм лише декотрих національностей, але щоб на основі самоуправи національних територій була організована ціла Росія, бо тільки децентралізація може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних, може нейтралізувати, звести до найменших розмірів національну боротьбу, зробивши національність тим, чим вона повинна бути — підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою...

Загальний закон повинен уставити *minimum* своєї самоуправної території. Дуже високо нема причин ставити такої границі: в Європі є чимало автономних провінцій з людністю низше мільйона й не чути, щоб се би робило невігоди — думаю, що вище мільйона нема що й піднімати такого *minimum*-а. Одноцільна територія з людністю вище одного мільйона, в котрім певна народність творить основу, становлячи сильно виражену більшість, *eo ipso*, повинна бути вилучена в осібну провінцію, з осібним сеймом і самоуправою. Ставити вилучення такої провінції й надання їй самоуправи в залежність від дозволу центрального парламенту чи — що те саме — від осібного закону, ухваленого сим парламентом, — значить непотрібно утрудняти сю справу.

Так само загальний закон повинен означити відносини таких обласних сеймів до центрального парламенту і до органів місцевої самоуправи, і *minimum* їх компетенції...

Сеймове представительство областей мало б бути організоване на підставі загального рівного, безпосереднього і тайного голосування. Як норма, розуміються, не ідеальна, але як математично проста, вона, при певних хибах, має й свої добрі сторони, й повинна бути прийнята, тим більше що ідеальнішу й не можемо на разі вказати...

До останнього часу невиясненою точкою лишалося, чи жінки також мають мати право активного й пасивного вибору (вибирати й бути вибраними). Тепер більшість прихильється за сим правом. Розуміється, на тім не повинно бути навіть спору й мови. Голосючи рівне й загальне право голосування, ніяк не можна виключити з сього права жінок...

Одна з хиб репрезентації, опертої на загальнім і рівнім голосуванням, та що при ній зістаються в незначній меншості різні елементи суспільності, яких погляди й інтереси з становища культурного розвою краю повинні знайти свій вираз в його репрезентації. Стародавні конституції аж занадто багато давали голосу певним привілейованим

кругам, і се збудило, як опозицію, постулат загального й рівного голосування; але в противну крайність не треба впадати: певні елементи, хоч і не ті, якими опікують ся стародавні конституції, не повинні бути позбавлені голосу при рівнім загальнім голосуванні. Розумію передовсім інтелігенцію, то значить круги людей з вищим науковим, чи культурним цензом, які в значній мірі стоять по за чисто класовими чи становими інтересами: такі круги, не зв'язані чисто класовими інтересами, в Росії безперечно існують, і своєю участію в парламентарнім життю можуть бути корисним, нейтральним, об'єктивним елементом супроти боротьби матеріальних і класових інтересів, котра сама по собі не може гарантувати справедливого і розумного розв'язання справ. Далі, не можна відмовити певним професіям права мати голос у парламентарнім життю: репрезентанти ліберальних професій, як лікарі, учителі, духовенство, і такі групи, як купці, ремісники, промисловці, земельні властители, повинні мати своїх відпоручників, вибраних їх організаціями, палатами, товариствами, незалежно від того, що певні члени сих груп і професій можуть пройти (а можуть і не пройти) як вибранці певних територіальних округів загальнім голосуванням, як репрезентанти загалу і властиво морально зобов'язані до оборони інтересів загалу, а не своєї професії. Тільки ся репрезентація інтелігенції й професій повинна зістатися в певній меншості супроти репрезентантів із загального вибору (напр. не більше 25 % загального числа — таку границю мав би установити загальний закон)...

Другою пожаданою поправкою уважаю репрезентацію меншості. Теперішня система виборів репрезентує лише більшості.

Меншості, навіть дуже значні — хоч би їм забрак один голос, дістають ся без репрезентанта...

(В подібній ситуації були за давніх часів наприклад наші галицькі радикали, що самі своїми силами ні в однім повіті не годні бували досягнути більшості, але в загальній сумі мали дуже поважне число голосів). Ся хиба репрезентації більшості відчувається, і давно уже являється дезидератом репрезентації меншості, то значить право попри більшість вислати від поручника також партії, котра хоч не мала більшості, але здобула значне число голосів при виборах, хоч се й не переведене досі на практиці...

Річ очевидна, що така репрезентація далеко докладніше б віддавала настроїв і течій в суспільності, а окрім того ослабляла б і напруження виборчої боротьби, що мусить хапатися всіх способів, аби конче досягнути більшість.

Такі поправки можливі лише при організації представительства б менших областях, бо дуже збільшують число від поручників. Наприклад

для України, приймаючи її територію з людністю 30 мільйонів, а виборчий округ на 150 тис, мали б ми при двох репрезентантах з округу (одного більшості і одного меншості) 400 депутатів, до них коло ста депутатів товариств і професій — разом коло 500, число вповні можливе. Тим часом як при всеросійським парламенті, тим способом організованим, вийшло б яких 2500 депутатів. До центрального парламенту, прийнявши норму, що чотири депутати сейму висилають до парламенту одного, всеросійський парламент мав би коло 600 депутатів — так як проектували російські плани конституції.

Зі сформуванням таких автономних областей тратять всяку причину існування губернії, як райони адміністративні і самоуправні. (Взагалі теперішні губернії, являючи ся цілком випадковими бюрократичними комбінаціями, не відповідаючи а ні національному, а ні економічному, а ні навіть історичному поділі, не мають ніяких причин бути консервовані). На національній принципі, то значить лучачи громади на підставі національностей людності, повинні бути організовані дрібніші округи самоуправи й адміністрації (в тім дусі як «меньшая земская единица, всесословная волость»), і на тім же принципі ці дрібніші округи мають лучитися в виборчі округи, а виборчі округи, коли вони будуть не великі, в ширші території (в тім роді як теперішні повіти, чи більші), що служили б адміністративними округами, з самоуправою, що лучила б у собі самоуправу дрібніших самоуправних округів. Місцевим громадам самоуправа мусить бути забезпечена загальним законом, так само і тим дрібнішим округам. На чім мала бути проложена вага самоуправи — чи тих дрібніших (волостях), чи на тих ширших округах (повітах), се залежить від великості тих округів і їх відносин між собою; в кожному разі, думаю, їх можна б поставити в тісний зв'язок між собою, допустивши напр. обсилати автономних тіл ширших округів (повітів) із автономних зарядів менших (волостей), аби не множити безпосередніх виборів. Таким чином було б три ступні самоуправи й представительства: самоуправа громади; виборні управи менших округів (волостей) і обсилані ними управи ширших округів (повітів); обласні сейми й обсиланий ними центральний парламент. Так представляються мені питання дня в загалі, й спеціально що до Українців у Росії. Сі замітки послужать відповіддю на запитання і бажання, аби висловити свої гадки що до теперішніх конституційних постулатів у Росії, з огляду на інтереси української людності.

Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. — К. 1997. — Ч. 1. — С. 478—481.

4. Зі статті Михайла Грушевського «Чи Україна тільки для українців?»

...З різних сторін до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних містах такі слова, що Україна тільки для українців, а «кацапам» звідси треба вибиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робити тут нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних для українства людей, а деякі люди поступові, ідейні з не-українців, які по своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін. Не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб сією дорогою відповісти з усією рішучістю — Ні!

Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувались із такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки, — завжди проти них виступали і виступатимуть, бо вони незгідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх хто живе на Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки жити з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків, — той нам непотрібен, без різниці, чи він не-українець чи українець.

Виклики про Україну для українців відзивалися не від нинішнього дня. Але вони походили від окремих людей, або від дрібних гуртків, які зіставалися поза межами організованого поступового українства. А організоване українське громадянство заявлялося проти них.

Десять літ тому наш визначний письменник В. Винниченко їдко висміяв тих людей, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і веліли їм забиратися до Московщини. В сій іронії був глибокий зміст. Поки Росія була в'язницею народів, Україна зробилася тісною камерою сієї в'язниці, й її арештанти, збиті силоміць до купи, позбавлені свободи й ініціативи, не маючи виходу з свого неможливого становища, зривали серце на своїх товаришах, шукаючи між ними ще слабших, ще більш обділених злюю долею. На сім ґрунті виростав шовінізм, антисемітизм і всякі інші викривлення громадської думки. Але в просторій хаті широкої автономії України, котру будуємо на міцних підвалинах російської революції, повинно знайтися місце всім корисним, активним робітникам, перейнятим

бажанням добра громадянству, без різниці їх національності, партійних поглядів й ідеології.

Різні вихватки, незгідні з сими нашими принципами, походять часом від людей, рознервованих пережитим українським лихоліттям, нагінками уряду і неприхильністю російського і зросійщеного громадянства. Не хочу тим оправдувати їх, але все таки добачаю в тім деякі «лагодячі обставини», коли маємо тут діло з людьми, які давніше справді терпіли за своє українство. Але се, мабуть, буває дуже, дуже рідко. Скільки можу судити, далеко частіше вихвачуються з такими шовіністичними гаслами люди, які дуже тихо сиділи під час попередніх нагінки на українство і стали виявляти незвичайну прудкість, тільки коли запахло в повітрі печеним...

...Ми, навпаки, хочемо задержувати на місцях всіх старих корисних, ідейних робітників, щирих прихильників свободи і демократизму, готових принорувитися до потреб нового життя українського народу і цілої України. Коли ми виводимо свідомих українців на провідні місця, то тільки для того власне, щоб дати новий напрям, нову орієнтацію діяльності сих установ і організацій в умовах визволеного українського життя. Без усякої радості віддаємо ми на се діло наших товаришів, відриваючи від нашої організаційної роботи, і вони приймають сі доручення не як добрий кусок, а як мало приемний обов'язок перед даною хвилиєю.

Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї як найменше сил, і тому завсіді готові залишити кожне місце в руках людини нам созвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті інтересів краю й його людності, признання прав і потреб української більшості, при забезпеченні прав меншостей. Чим більше буде таких певних і суголосних, солідарних з нами людей з не українців, тим легша буде робота українців і тому вони можуть їх тільки вітати тут на Україні.

Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 115—116.

5. Четвертий Універсал Української Центральної Ради (9 (22) січня 1918 року)

Проголосивши Україну незалежною суверенною державою IV Універсал завершив процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху, який урешті-решт від ідеї автономії та федералізму прийшов до самостійності. Однак цей найвищий момент в історії державотворення України нажаль прийшов надто пізно, коли кульмінація українського національного руху вже була пройдена і настав один із кризових його періодів.

* * *

Народе України!

Твою силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Кількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і розбійників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

Із приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й зорганізувати новий Уряд.

А тим часом петроградський Уряд Народних Комісарів виповіло війну Україні. ...

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Уряд не пішов нам на зустріч і веде далше криваву боротьбу з нашим народом і Республікою. ...

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо як найскоріше.

Та для того, щоб ні російський Уряд, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб довести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції і нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім громадянам України:

Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Влада у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників

і солдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народних Міністрів. ...

Щодо так званих більшовиків і інших напасників, які грабують і руйнують наш край, то доручаємо Уряду Української Народної Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними. ...

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, доручаємо розпустити солдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народну міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною і демобілізацією місцевості мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради — громадські й повітові й городські думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб установити таку владу, до якої мали б довіру й яка спиралася б на всі революційно-демократичні верстви народу, має Уряд додати до помочи місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських и солдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянуто за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народної Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народних Міністрів доручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів... В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Уряд республіки має підняти промисел держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпілим від війни.

При старім ладі торговці й всілякі посередники наживали на бідних, пригнічених класах надмірі капітали.

Відтепер Українська Народна Республіка бере у свої руки найважливіші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торгівлю товарами, які мається привозити з-за границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої дорожні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбільшні верстви.

Для виконання сього доручаємо Уряду Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, також про монополі заліза, вугілля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі класи в користь нетрудових.

Так само доручаємо установити державно-народний контроль над усіма банками, що через кредити нетрудовим класам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не для спекуляції й різнорідної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються різні темні сили й тягнуть неусвідомлених людей до старих порядків. Сі темні проти революційні сили бажають знову піддати всі вольні народи під одне царське ярмо — Росії. Рада Народних Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до постання проти самостійної Української Народної Республіки й до повороту старого ладу, — карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджується й окремо проголошується: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Всі положення Універсала, що не встиємо виконати ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконають, справдять і до кінцевого ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми доручаємо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергійно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскоріше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори, — найвищий господар і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішити про федеративний зв'язок з народними республіками колишньої російської імперії. До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народної Республіки зазиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й

усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

Українська Центральна Рада. У Києві.
9 (22) січня 1918 р.

В. Винниченко. Відродження нації. Репринтне видання 1920 року. —
К., 1990. — Ч. II. — С. 244—252.

6. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) 29 квітня 1918 року

Конституція УНР 1918 р. — ухвалена Малою Радою 29 квітня 1918 р., але вона не стала чинною, бо через кілька годин після її прийняття Центральна Рада була розігнана німецькими окупантами.

* * *

I. Загальні постанови

§ 1. Відновивши своє державне право, як Українська Народна Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.

§ 2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цебто громадянам УНР всім разом.

§ 3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.

§ 4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародних Зборів в 2/3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в право державних відносинах якоїсь території до Республіки.

§ 5. Не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.

§ 6. Націям України Українська Народна Республіка дає право на впорядкування своїх культурних прав у національних союзах.

II. Права Громадян України.

§ 7. Громадянином Української Народної Республіки вважається кожна особа, яка на се право набула порядком, приписаним законами Української Народної Республіки.

§ 8. Громадянин Української Народної Республіки не може бути разом з тим громадянином іншої держави.

§ 9. Громадянин Української Народної Республіки може зложити з себе громадські права заявою до Уряду Української Народної Республіки з захованням приписаного законом порядку.

§ 10. Позбавити громадянських прав громадянина Української Народної Республіки може тільки постановою суду Республіки.

§ 11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина Української Народної Республіки починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право Української Народної Республіки не знає.

§ 12. Громадяни в Українській Народній Республіці рівні у своїх громадських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві Української Народної Республіки вживатися не можуть.

§ 13. Громадянин Української Народної Республіки і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу, інакше, як на гарячій вчинку. Але і в такім разі він має бути випущений не пізніш, як за 24 години, коли суд не установить якогось способу його затримання.

§ 14. Громадянин Української Народної Республіки і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким не будь карам по тілу, або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі.

§ 15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може одбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правної охорони порушити недоторканість і без судового наказу; одначе і в тім випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі сорока восьми годин по завершенню ревізії.

§ 16. Установляється листовна тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше як у випадках, законом начених.

§ 17. Громадянин Української Народної Республіки ні хто інший на території не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, оскільки він не перестуає при тім постанов карного права.

§ 18. Кожний громадянин Республіки і всі інші на її території мають повну свободу переміни місця пробування.

§ 19. Постанови §§ 14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормування спеціальними законами виїмкового стану, який можна встановляти лише кожен раз окремим законам згідно §§ 71—76,

§ 20. Лише громадяни Української Народної Республіки користаються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям через активну й пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування.

§ 21. Активне й пасивне право участі у виборах як до законодавчих органів Республіки, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадського самоврядування мають всі громадяни Республіки, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом за безумних або божевільних, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодавчим порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. Органи влади Української Народної Республіки

§ 22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

§ 23. Верховним органом УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують вищі органи виконавчої і судової влади УНР.

§ 24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народних Міністрів.

§ 25. Вищим органом судовим є Генеральний Суд УНР.

§ 26. Всякого рода справи місцеві впорядковують виборчі Ради і Управи громад, волостей і земель. їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (§ 46), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народної Республіки (§§ 59 і 62).

IV. Всенародні збори Української Народної Республіки.

§ 27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадським правом на Україні і в них судове не обмежений.

§ 28. Вибори мають бути упорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на 100 тисяч людності, і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім іншим правила виборів Всенародні Збори установлюють законом.

§ 29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений у своїх правах громадянин Української Народної Республіки, котрому минуло 20 років. Він не може бути притягнений до відповідальності за свою політичну

діяльність. Під час виконання своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, установлених Всенародними Зборами.

§ 30. Повірка виборів належить Судові Української Народної Республіки. Свої рішення в сих справах він передає Всенароднім Зборам. Признання мандатів неправними і скасування виборів та визначення на місце їх нових виборів належить Всенароднім Зборам.

§ 31. Депутати до Всенародних Зборів вибираються на три роки. По трьох роках з дня виборів вони втрачають свою силу, коли Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно.

§ 32. Дочасно Всенародні Збори розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не менш, як трьома мільйонами виборців — писаними заявами, переданими через громади Судові, що по провірці правосильности, повідомляє про се домагання Всенародні Збори.

§ 33. Нові вибори по постанові Всенародних Зборів розписує виконавча влада. Всенародні Збори втрачають свою повновасть з днем передачі її новообраним Всенароднім Зборам. Між постановою про розписання виборів і скликанням нових Всенародних Зборів не може минути більш, як три місяці.

§ 34. Скликає Всенародні Збори і провадить ними Голова їх, вибраний Всенародними Зборами. Нові Всенародні Збори скликає і відкриває їх голова, вибраний попередніми Всенародними Зборами. Уряд голови триває весь час, поки не будуть скликані нові Збори і ними вибраний новий Голова. Заміняє його заступник, вибраний Зборами на випадок смерті або тяжкої хвороби, до вибору нового Голови.

§ 35. Голова Всенародних Зборів як їх представник іменем Республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки.

§ 36. В поміч Голові, в справах, вичислених в §§ 32-33, Всенародними Зборами вибирається йому товаришів, в числі, яке установлять Всенародні Збори. Один з них вибирається заступником Голови.

§ 37. Всенародні Збори збираються на сесію не менш, як два рази щороку. Перерва між сесіями не може бути більша 3-х місяців. На пропозицію, внесену 1/5 депутатів. Всенародні Збори повинні бути скликані не пізніш місяця від її одержання Головою.

§ 38. Для правосильности рішень Всенародних Зборів треба присутності більш, як половини депутатів. Всі справи рішаються звичайно більшістю присутніх. Тільки відділення території, зміни конституції, проголошення війни і віддання під слідство й суд міністрів рішаються спеціальною більшістю.

§ 39. Законодавчі проекти вносяться на розгляд Всенародних Зборів:

а) президією в порозумінню з Радою Старшин Зборів;

б) поодинокими фракціями, зареєстрованими Всенародними Зборами;

в) окремими депутатами, числом не менш 30;

г) Радою Народних Міністрів Української Народної Республіки;

д) органами самоврядування, які об'єднують не менш 100 тисяч виборців;

е) безпосередньо виборцями — громадянами республіки, в числі не менш ста тисяч, писаними заявами, потвердженими через громади і поданими Судові, що, по провірці їх правосильности, передає сю пропозицію Голові Всенародних Зборів.

§ 40. Законодавчі проекти, внесені вказаним в § 39 порядком, передаються президією Всенародних Зборів до Комісії і, після доповіді Комісії, приймаються остаточно Всенародними Зборами. Законодавчі проекти, внесені не з ініціативи Ради Народних міністрів, разом з внесенням до Президії Всенародних Зборів подаються до відома Ради Народних міністрів.

§ 41. Законодавчі проекти, внесені, а не ухвалені в одній сесії, можуть прийти під ухвалу нової сесії, але не можуть переходити під ухвалу Всенародних Зборів нового складу (після нових виборів).

§ 42. Внесення про зміну конституції вносяться і проходять тим же порядком, вказаним в §§ 39—41, але для ухвали їх потрібно б присутніх депутатів, а ухвала стає правосильною тільки тоді, коли ся ухвала буде поновлена звичайною більшістю Всенародними Зборами в новім складі, після найблизших нових виборів. У всім іншій на вказанім конституцією ладі діяльність Всенародних Зборів нормується наказом, який Всенародні Збори ухвалюють і змінюють в звичайнім порядку.

§ 43. Закони й постанови Всенародних Зборів розпубліковуються ними як виїмки з протоколів їх засідань, за підписом Голови (або його Товариша) і одного з Секретарів Всенародних Зборів. Обов'язують вони від дня одержання їх в місцевих установах, оскільки не постановлено інакше в самім законі.

§ 44. Без ухвали Всенародних Зборів не можуть збиратись ніякі податки.

§ 45. Без постанови Всенародних Зборів не можуть бути зроблені на рахунок Української Народної Республіки ніякі позики, ані взагалі якісь обложення державного майна.

§ 46. Громадяни України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби інакше, як постановою Всенародних Зборів України.

§ 47. Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імені Української Народної Республіки без постанови Всенародних Зборів. Для проголошення війни треба ухвали двох третин присутніх членів Всенародних Зборів.

§ 48. Всенародні Збори затверджують трактати політичні і економічні, що укладаються іменем Української Народної Республіки.

§ 49. Всенародні Збори установляють одиниці міри ваги і монети Української Республіки.

VI. Про Раду Народних Міністрів Української Народної Республіки

§ 50. Як що вища виконавча влада Української Народної Республіки (§ 22) Рада Народних Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої самоуправи (§ 24) або дотікають цілої Української Народної Республіки, координує і контролює діяльність сих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до його звертаються.

§ 51. Рада Народних Міністрів дістає свою повновасть від Всенародних Зборів і тільки перед ними відповідає.

§ 52. Формує Раду Народних Міністрів Голова Всенародних Зборів, за порозумінням з Радою Старшин Зборів, і потім Рада Народних Міністрів подається на затвердження Всенароднім Зборам.

§ 53. Тим самим способом робиться частинне доповнення Ради Народних Міністрів.

§ 54. Число членів кабінету і спеціалізацію їх портфелів установлюють Всенародні Збори.

§ 55. Кожен депутат Всенародних Зборів має право ставити запитання Кабінетові в цілому чи поодиноким його членам, наголошуючи запитання через Президію Всенародних Зборів.

§ 56. Фракції Всенародних Зборів і депутати, в числі не менш 15-ти можуть ставити Раді Народних Міністрів чи поодиноким її членам жадання вияснень, порядком § 57... Коли Всенародні Збори більшістю голосів підтримають таке жадання, міністри не пізніш семи день мають на сі жадання дати пояснення у Всенародних Зборах Української Народної Республіки самі чи через своїх представників.

§ 57. Член Ради Народних Міністрів, котрому більшість Всенародних Зборів Української Народної Республіки висловить недовір'я, складає свою повновасть і через 24 години після сього Всенародні Збори можуть приступити до заміщення його способом, вказаним в § 40. Те саме розуміється про цілу Раду Народних Міністрів, коли їй буде висловлено недовір'я в цілості.

§ 58. Постановою 2/3 Всенародних Зборів члени Ради Народних Міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність.

§ 59. Члени Кабінету мають право брати участь в дебатах Всенародних Зборів з голосом дорадчим. Члени Всенародних Зборів під час свого

пробування в складі Ради Народних Міністрів теж мають тільки дорадчий голос.

VII. Суд Української Народної Республіки.

§ 60. Суд в Українській Народній Республіці одбувається іменем її.

§ 61. Поступовання в суді має бути прилюдне і устне.

§ 62. Судова власть в рамках цивільного, карного й адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими Установами.

§ 63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади.

§ 64. В яких випадках адміністративні органи можуть накладати й екзакувати кари, про те рішає виключно закон.

§ 65. Суддя всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародних Зборів та членів Ради Народних Міністрів з захованням при сьому постанов сього закону.

§ 66. Найвищим Судом республіки являється «Генеральний Суд Української Народної Республіки», зложений з колегії, вибраних Всенародними Зборами на протягу п'яти літ.

§ 67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної влади.

§ 68. В усім іншій організація і компетенція судів та особи — і річевої приналежності судової установається законом.

VIII. Національні союзи

§ 69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого пошириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є не віднімане право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.

§ 70. Населяючим територію УНР націям — великоруській, єврейській і польській — право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, як що до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10 000 громадян УНР без різниці полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публичному засіданні в строк не пізніше, як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщає про свою постанову Раду Народних Міністрів і оголошує

її до загальної відомості. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд Всенародних Зборів УНР.

§ 71. Для здійснення зазначеного в § 69 права громадяни УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного Національного Союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомості: кожен громадянин має право вимагати, як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

§ 72. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядку, зазначеному в § 75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР перед державними і громадськими установами. Законодавчі постанови, які видаються Національними Зборами в межах компетенції Національного Союзу (§ 75), належать до оголошення в загально-установленому порядку...

§ 73. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування одчислюються в розпорядження національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного національного союзу.

§ 74. Національний Союз устанавляє свій щорічний бюджет і має право: а) оподаткування своїх членів на підставах, устанавлених для загальнодержавного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

§ 75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, визначається постановою Установчих Зборів даної нації, котрі разом з цим визначають і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародними Зборами УНР.

Примітка. Незгідності, які можуть виникати з цього приводу між національними Установчими Зборами і Всенародними Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародних Зборів УНР.

§ 76. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з приложенням принципу пропорціонального представництва.

§ 77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами Союзу на основах, зазначених в § 76. Вищим виконавчим органом Союзу є національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

§ 78. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших національних союзів з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

ІХ. Про часове припинення громадських свобод.

§ 79. У випадку державної konieczності (під час війни або внутрішніх неспокоїв) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

§ 80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означити спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

§ 81. Заведене часового припинення громадянських свобод чи їх обмеження у випадках та межах, предвиджених згаданими в § ... законом, ухвалюють Всенародні Збори.

§ 82. Коли Всенародні Збори не зібрані, може припинити часово громадянські свободи Рада Народних Міністрів на власну одвічальність, з обов'язком предложити цей свій розпорядок на перше засідання найближчої сесії Всенародних Зборів.

§ 83. Припинення громадянських свобод не може тривати довше як три місяці і продовження тоді повинно ухвалити Всенародні Збори.

Українська Центральна Рада. Київ: 1918 р. 29 квітня.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.: У 4 т. — Відень, 1921. — Т. 2. — С. 172—180.

7. Из законів від 29 квітня 1918 року про тимчасовий державний устрій України гетьмана Павла Скоропадського

Скоропадський Павло Петрович (1873—1945 рр.) — гетьман України (1918 р.). Походив зі старовинного українського аристократичного роду (нащадок гетьмана І. Скоропадського). Закінчив Пажеский корпус у Петербурзі. Учасники російсько-японської війни. З 1912 р. — генерал-майор пошту імператора. В 1914—1917 рр. командир гвардійських кавалерійських частин, генерал-лейтенант. З 1917 р. — командувач 34 армійським корпусом (після українізації — 1-й Український корпус). У жовтні 1917 р. обраний почесним військовим

отаманом Вільного Козацтва. В квітні—грудні 1918 р. — гетьман Української держави. Майбутнє України бачив у вигляді конституційної монархії. Сприяв поступу науки, культури, освіти в Україні. З грудня 1918 р. в еміграції. (Швейцарія, Німеччина). Під час другої світової війни підтримував Німеччину, вважав це одним із кроків до створення незалежної монархічної України. Помер у квітні 1945 р. від тяжкого поранення, отриманого під час бомбардування авіацією союзників. Похований у м. Меттен (Баварія).

* * *

Повернувшись до Києва, Центральна Рада проголосила незмінність свого політичного курсу. Але вона не врахувала реалій, того, що присутність австро — німецьких військ кардинально змінила політичну ситуацію в Україні. Втручання окупантів у внутрішні справи республіки мало наслідком те, що влада Центральної Ради носила суто формальний характер. Вона втратила підтримку населення, а нездатністю виконати зобов'язання згідно із Брестським договором були незадоволені німці та австрійці. Окупаційна влада дійшла думки, що в країні має бути міцна влада.

В середині квітня представники Німеччини провели переговори з крупним землевласником, відомим політичним діячем та меценатом Е.Чикаленком, домагаючись від нього згоди балотуватися на посаду гетьмана України, але він відмовився. Коли на гетьманську посаду не пройшли й кандидатури: М. Міхновського та Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного), німецьке керівництво вирішило поставити на колишнього генерал — лейтенанта, флігель ад'ютанта імператора Миколи II П. Скоропадського. Дав згоду на це і імператор Вільгельм II.

Кандидатуру П.Скоропадського підтримали представники «Української Народної Громади» (об'єднання «вільних козаків» і офіцерів 1 Українського корпусу), партія Українських хліборобів-демократів (представники великих землевласників) та Союз земельних власників. До того ж генерал був родичем (по лінії дружини) генерал — фельдмаршала Г. Ейхгорна головнокомандуючого німецькими військами в Україні.

24 квітня 1918 р. на зустрічі П. Скоропадського і генерала В. Гренера (керівник німецької військової адміністрації) були погоджені умови, на яких німці давали згоду підтримати майбутній український уряд: визнання Брестського миру, розпуск Центральної Ради, відмова від скликання Установчих Зборів, недопущення виборів у законодавчі інститути до «повного заспокоєння краю», поновлення права приватної власності на землю, усунення від влади земельних комітетів, оплата Україною перебування на її території німецьких та австро-угорських військ.

29 квітня 1918 р., коли Центральна Рада проводила останнє засідання, на якому було схвалено проект Конституції УНР, до зали увійшов взвод німецьких солдатів і розпустив збори. Цього самого дня у Києві збирався хліборобський конгрес, на якому були присутніми понад 8 тис. делегатів. Хлібороби одноставно обрали гетьманом України генерала Павла Скоропадського, вимагаючи від нього «врятувати країну від хаосу та беззаконня».

* * *

Про гетьманську владу

1) Влада управи належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2) Гетьман стверджує закони й без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3) Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його в повнім складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повнім його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в раді, коли для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4) Гетьман є найвищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5) Гетьман є верховний воєвода Української Армії та Флоти.

6) Гетьман оголошує області на військовому, осадчому або виключному стані.

7) Гетьманові належить помилування засуджених, полегшення кари й загальне прощення зроблених проступків з скасуванням проти них переслідування і визволення їх від суду й кари, а також складання державних поборів і дарування милості в особистих випадках, коли цим не порушаються нічий охоронні законом інтереси та громадянські права.

8) Накази й розпорядки Гетьмана закріплюються Отаман-Міністром або відповідним йому Міністром...

Права й обов'язки українських козаків і громадян

11) Умови придбання прав українського козацтва та громадянства а так само їх втрачання означаються законом.

12) Захист Рідного Краю се обов'язок кожного козака та громадянина Української Держави.

13) Українські козаки та громадяни повинні платити установлені законом податки й мита, а також відбувати повинності згідно з постановою закону.

14) Ніхто не може підлягати переслідуванню за проступне діяння іншим способом, як тільки означеним законом.

15) Ніхто не може бути затриманий під сторожею інакше, як лише у випадках, означених законом.

16) Ніхто не може бути суджений і покараний інакше, як тільки за проступні діяння, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17) Оселя кожного непорушна. Робити обшук й арент в будинку без згоди його господаря можливо не інакше, як у випадках і в порядку, означених законом.

18) Кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати мешкання і працю, набувати і продавати майно та без заборони виїжджати за кордон Української Держави.

19) Власність непорушна. Примусове вилучення нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користі, можливе не інакше, як за відповідну платню.

20) Українські козаки та громадяни мають право робити зібрання, в межах, нешкідливих законам, мирно й без зброї.

21) Кожний може в межах, установлених законом, висловлювати й писати свої думки, а так само розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

22) Українські козаки та громадяни мають право гуртувати громади й спілки в межах, непротивних законам...

Про раду міністрів і про міністрів

34) Напрямок і об'єднання праці окремих секцій по прикметам як законодавства, так і найвищої Державної Управи складається на Раду Міністрів.

35) Керування ділами Ради Міністрів складається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36) Отаман-Міністр і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державної управи. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядки.

37) За проступні по посаді діяння Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальності на основах, в законі означених...

Про генеральний суд

42) Генеральний Суд Української Держави уявляє собою найвищого хоронителя і захисника закону та Найвищий Суд України для справ судівництва й адміністративних.

43) Генеральний Суд оголошує до загальної відомості всі закони й накази Уряду, слідкуючи за законністю їх видання.

44) Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначають ся Гетьманом.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський

Отаман Ради Міністрів Микола Устимович

29 квітня 1918 р. Київ

В. Винниченко. Відродження нації. Репринтне видання 1920 року. — К., 1990. — Ч. III. — С.21—23.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 386—389.

8. Декларація Директорії Української Народної Республіки (26 грудня 1918 року)

Восени 1918 р. режим гетьмана П. Скоропадського втратив зовнішню військову опору, перша світова війна закінчилася поразкою Німеччини та Австро-Угорщини. В цих країнах відбулися революції. Постало питання про вивід окупаційних військ з України.

Намагаючись врятувати свій режим гетьман 14 листопада 1918 р. проголосив акт федерації, за яким передбачалось об'єднання України з білогвардійською Росією. Таким чином Скоропадський прагнув налагодити стосунки з країнами Антанти та білим рухом. Але це його не врятувало, до того ж викликало обурення всіх українських національно-демократичних сил.

У ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. в Києві на засіданні опозиційного гетьманату Українського Національного Союзу було створено Директорію (тимчасовий верховний орган УНР). Головою Директорії став член УСДРП В. Винниченко, членами: член УСДРП С. Петлюра, член УПСР Ф. Швець, соціаліст-самостійник П. Андрієвський, безпартійний А. Макаренко. Директорія виступила із закликом до повстання проти уряду П. Скоропадського.

Головним отаманом українських військ був призначений С. Петлюра, їх ударною силою стали формування Січових стрільців під командуванням Є. Коновальця та А. Мельника.

18 листопада в бою під Мотовилівкою Січові стрільці розгромили найбільш боєздатні сили гетьмана, що визначило подальшу долю режиму. На бік Директорії перейшла значна частина Державної варті, сірожупанна дивізії, козацькі кіш та ін. На початку грудня Директорія контролювала більшу частину України.

14 грудня П.Скоропадський зрікся влади і разом з Німецькими військами виїхав до Німеччини. Того ж дня до Києва вступили сили Директорії.

26 грудня 1918 р. Директорія опублікувала свій програмний політичний документ — Декларацію. В ній проголошувалася ліквідація гетьманату і відновлення УНР. Скасовувалися всі закони, запроваджені урядом Української держави. Оголошувалося про експропріацію церковних та великих приватних землеволодінь для перерозподілу їх між селянами. Відновлювався 8 — годинний робочий день. Вища законодавча влада повинна була належати Трудовому конгресу — свого роду парламенту, який обирало трудове населення без участі «помічників і капіталістів». Створювався перший уряд Директорії, який очолив член УСДРП — В. Чехівський.

* * *

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лиця Землі Української руйнуюче поміщицько-монархічне панування — гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та інших злочинних інституцій пануючих класів. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земства, наставлені гетьманським урядом, скасовано і відновлено демократичні; вибрані всенароднім голосуванням органи місцевого самоврядування.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народної Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народної Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано Народні Земельні Управи.

По «Наказу № 1 — Директорії — селянам» робляться описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян для повернення їх покривдженням.

Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством, поміщиками, гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду у сфері робітничої політики. Відновлено восьми годинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

У всіх інших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих клас і шкідливих для всього громадянства.

Уповноважена силою і волею трудящого класу України — Верховна Влада Української Народної Республіки — Директорія цими заходами довершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу.

Наступним етапом нашої революції є творення нових, справедливих здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права — трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які суть основи громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності, які кров'ю й життям своїх членів, вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим — робітництву й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю.

Так звані «пануючі класи», класи земельної і промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього в управлінні державою. Маючи всі матеріальні, фізичні і духовні засоби, маючи повну волю для організації економічного і політичного життя, ці класи внесли тільки дезорганізацію й руїну в край. Дбаючи тільки про свої вузько-класові егоїстичні інтереси ці класи вели воістину грабіжницьку політику в краю. Ними розграбовано, розкрадено й роздано в чужі імперіалістичні руки значну частину державно-народного майна. Дбаючи тільки про накопичення капіталів у приватних руках, ці люди довели промисловість до повного занепаду, а господарство краю до злиденного стану. Розцвіт спекуляції за панування цих правителів дійшов до нечуваних розмірів. Поводячись як у завойованій країні, великовласники правили методом безоглядного терору насильства. Закопування живцем у землю, вирізування шматків живої шкіри, випікання очей так званими «поміщицькими карателями» були цілком нормальними способами управління народом. Будучи чужинцями у краю, великовласники брутально топтали національні права і здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державності, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми.

Збоку революційного уряду, постановленого народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці класи до участі в правлінню країною.

Отже Директорія заявляє:

Класи не трудові, експлуататорські, які живляться й розкошують з праці класів трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорсткостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою. Директорія передасть свої права й повноваження лише трудовому народові самостійної Української Народної Республіки.

Директорія пропонує:

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії та встало зі зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись у губернії і вибрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є у війську, так і тих, що мирною працею дома допомагають творити народний державний лад та порядок.

2. Міському робітництву вибрати від фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Частина робітництва неукраїнської національності підчас боротьби українського народу з бувшим гетьманом ставилась до цієї

боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально. Директор гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих не українське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, себто: робітникам на полі народної освіти, лікарським помічникам, народнім кооперативам, служачи у конторах та інших установах так само вибрати своїх представників на Конгрес Трудового Народу України.

...До Конгресу Директорія верховною владою своєю насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбування та безоглядної експлуатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах, та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, корисного для народу життя.

Всі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народного господарства, яка відповідала б сучасному переходовому моментові, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту і визиску. Директорія вважає своїм обов'язком взяти під керування Української Народної Республіки головні галузі української промисловості й направити господарство в них в інтересах працюючих класів і всього громадянства, а не малої групи класів великовласників. Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть організовані «комісії боротьби з спекуляцією». Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідності (шкури, мануфактури, залізними виробами та іншим крамом, а також продуктами споживання).

Стаючи твердо і непохитно на шлях соціальних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархічних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови. Директорія вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання з соціально-історичними міжнародними умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноєвропейська трудова демократія.

...Директорія щиро вірить, що спільними силами всіх працюючих трудовий народ України без жорстоких, кривавих і непотрібних форм боротьби досягне своєї мети. Отже класам нетрудовим треба розумно і чесно признати всю шкідливість і несправедливість їхнього бувшого

панування і раз на все життя примиритися з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості, себто класам трудовим. Трудову інтелігенцію Директорія закликає рішуче стати на бік працюючих класів і в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу, прикласти своїх сил, знаття і науки для найкращого направлення будівничого соціального процесу. Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важливості моменту і всі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки.

Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач Уряду Української Народної Республіки — Раді Народних Міністрів, Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе своєму Уряду в цій важній, відповідальній роботі.

Голова Директорії УНР В. Винниченко;

члени Директорії: Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко.

Конституційні акти України. 1917—1920. — К., 1992. — С. 100—104.

В. Винниченко. Відродження нації. Репринтне видання 1920 року. — К., 1990. — Ч. III. — С. 168—176.

9. Із твору Володимира Винниченка «Відродження нації» про боротьбу за державність України

Винниченко Володимир Кирилович («Де-де», «Владен», «Вальдемар», «Грицько») (1880—1951 рр.) — український політичний і громадський діяч, письменник. Народився у 1880 р. в с. Веселий Кут на Херсонщині. Матеріальне становище сім'ї не дало йому змоги закінчити гімназію. Він починає працювати наймитом у поміщицьких маєтках. Пізніше, склавши екстерном іспити за курс гімназії, стає студентом юридичного факультету Київського університету. За нелегальну політичну діяльність був виключений і ув'язнений. У 1907—1914 рр. — в еміграції. З 1907 р. — член ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії. Один з організаторів Української Центральної Ради, заступник голови УЦР, голова Генерального секретаріату і генеральний секретар внутрішніх справ (1917—1918 рр.). Брав активну участь у підготовці всіх Універсалів УЦР. У січні 1918 р. пішов у відставку. Засудив гетьманський переворот. З вересня по листопад 1918 р. очолював Український Національний Союз, став одним з керівників повстання проти гетьмана П. Скоропадського. 14 листопада обраний головою Директорії УНР. В лютому 1919 р. не погоджуючись з політикою орієнтації на Антанту вийшов зі складу Директорії. Після встановлення в Україні радянської влади у 1919 р. виїжджає до Австрії. У Відні організовує Закордонну групу українських комуністів, друкує газету «Нова доба». У травні 1920 р. прибуває до Москви де дістає пропозицію зайняти пост

заступника голови Раднаркому УСРР і наркома освіти, а згодом і закордонних справ. Після короткої співпраці з радянською владою знову відбув за кордон. З кінця 20-х років жив у Франції, де в основному займався літературною діяльністю. Неодноразово порушував перед Сталіним і ЦК КП(б)У питання про повернення в Україну, на жаль безрезультатно. У роки фашистської окупації Франції був ув'язнений у концтаборі. Помер у французькому містечку Мужен, поблизу Канн у 1951 р. Автор романів, п'єс, драм та мемуарів «Відродження нації. Історія української революції (1917 — грудень 1919)».

* * *

Ідеал української демократії В. Винниченко вбачав у «федерації російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла». Обґрунтовуючи необхідність перебування України у складі Російської федерації, він наголошував на історичних, економічних і культурних зв'язках України з Росією, потребах оборони. На його думку, комбінація основних чинників соціально-політичного життя України не вимагає її незалежності як політичного державного оформлення. Дещо пізніше, перебуваючи вже в еміграції, докорінно змінив свої погляди на українську державність, про що свідчить його праця «Відродження нації. Історія української революції (1917 — грудень 1919)» (1920 р.). Він писав, що найкращою формою розвитку революції кожної нації є повна державна незалежність на принципах рівності відносин і добровільного тісного союзу з усіма соціалістичними державами проти всесвітньої буржуазії. На думку Винниченка, відродження української нації відбуватиметься в гармонії з її соціальним визволенням, і чим лівішим буде політичний режим України, тим більше він сприятиме національному відродженню українського народу. Найповніше відродженню української нації, вважав він, сприятиме режим національно-української радянської соціалістичної влади.

Винниченко високо оцінював сам факт існування української державності у вигляді Української Радянської Соціалістичної Республіки. У праці «Заповіт борцям за визволення» (1949) він писав, що вже не стоїть питання про створення української держави, а йдеться лише про її визволення. Існування УРСР породжує в українців звичку до власної державності, чого вони не мали декілька століть, а тому в боротьбі за національне визволення потрібно орієнтуватися на власні внутрішні сили, а не на зовнішні, на які сподівалася українська еміграція.

Негативно ставився до націоналізму Д. Донцова, відкидав ідеологію націоналізму як фашистську, ворожу українському народу.

* * *

...Історію відродження української нації з моменту вибуху Великої Російської Революції по сьогоднішній день можна поділити на чотири доби...

...1. Доба Центральної Ради. З двома періодами: 1) Період революційної організації державності й морально-правової влади, 2) Період юридично-правової державності.

2. Доба гетьманщини.

3. Доба Директорії.

4. Доба Отаманщини.

В основу цього поділу покладено роль тих чи інших соціальних верств під час цих моментів.

Чинником доби Центральної Ради є вся свідомо національна демократія без різниці класів.

Доба Гетьманщини одзначається пануючою роллю класів буржуазних і реакційних.

Під час доби Директорії головна роль переходить до класу революційних — пролетаріату сільського й міського.

Головним чинником доби Отаманщини є елемент військовий, ідеологічно репрезентуючий дрібне національне міщанство, а в акції своїй авторитарний.

...В ім'я зажерливості й ненажерності європейського капіталу гнали під гранати й кулі сотні тисяч, мільйони людей Росії; одривали їм руки, голови, шматували, засипали живими в землю й мордували такими муками, яких ще ніколи не знала людськість. Усі сили землі й народу викачували й гнали без перестану туди, на побоїще, на fronti й там все це божевільно, в лютому, кривавому екстазі нищили, троцили.

А в тилу очманіла руська інтелігенція з криваво — налитими очима, обнявшись з жандармами, уквітчавшись шворками, на яких її ще так недавно вішано самими жандармами, танцювала дикий, безглуздий, п'яний танок російського патріотизму. Розхристана, заляпана кров'ю з фронту, вона в екстазі хапала нагаї з рук жандармів і хльоскала ними бідні маси, роз'ятрювала їх, кидала в лють і гнала туди, на всесвітнє побоїще. Одкинувши всякий сором і честь, оголившись, стоячи на перехрестях, вона, ця несподівана помічниця старого розпутника, кричала, вимахувала національним прапором, пінилась, лаялась, брехала, падала на коліна перед портретами царя, цілувала руки деспота й все прощала, все не пам'ятала.

...Самодержавіє мусіло одмерти з такою ж неминучістю, як все, що оджило свою необхідність. Розвиток внутрішніх економічних і соціальних відносин давно вже вимагав зміни політично-державної форми. Коріння нового ладу прагнули ширших, вільніших, відповідніших до їх фактичної, реальної суті правових норм.

...Приспаний, приглушений, заляканий й замучений інстинкт затвердження себе серед суцього з чудодійною, стихійною силою вибухнув по всіх галузях, по всіх напрямках національного організму. Всі до купи! Всі сили, всі до крихітки, всі без різниці фарб у — єдину силу!

Звідси — починається героїчний, дивний, захоплюючий період пробудження нації, яка була стерта з географічних мап, з підручників історії, з літератури всього світу, навіть з своєї власної свідомості.

Велика, таємна, нерозгадана людським розумом сила, що зветься на людській мові інстинктом життя, дала людині любов до самої себе, як необхідний засіб піддержування життя в собі та навкруги себе. Людина, що має живий, свіжий, здоровий інстинкт життя, мусить любити все, що

дає їй це життя, що зберігає його, що відновлює, зміцнює життєві її сили. Тому людина любить найздоровішу, найсвіжішу добу свого існування, — дитинство, юнацтво. Теплим зворушенням, сумною ніжністю віє від образів, від спогадів тої пори, коли так свіжо, так нерозтрачені буяли сили життя. І непереможна, вдячна, трохи навіть містична через свою непереможність і нерозгаданість любов живе в душі людини до всього того, серед чого відбувалась найкраща доба її існування — до тих людей, до тої місцевості, до тих будинків, рослин, звірят, до всіх явищ, які сприяли, які були хоча би свідками зросту її життєвої сили.

В цьому є корінь і основа національного чуття. Через це національна свідомість і любов до своєї нації не знає ні класів, ні партій, ні віку, ні полу. І визискуваний пролетарій, й визискувач-буржуа однаково люблять себе й все те, що дає і підтримує в них владичну, могутню силу.

З цього погляду інтернаціоналізм спеціально руського видання, інтернаціоналізм, що вимагає одречення від своєї національності й розгортання себе в безфарбній, абстрактній масі людськості, є абсурд. І не тільки абсурд, а лицемірна, шкодлива, просто злочинна пропаганда самогубства, пропаганда убивання життя в собі. Але інтернаціоналізм, яке сполучення всіх національних сил людськості, яке кооперація народів є вищий розвиток національного чуття, є вищий щабель поступу людськості.

...Ми — не нація? Ми — не сильні? Добре. Ми покажемо не в теорії, не в резолюціях, не в посиленнях на справедливість, а в життю, в фактах його, в усіх проявах, сторонах і явищах його, що ми ще не задушені, що ми хочемо, можемо й будемо жити, що ми словом — нація й що маємо сили для того, щоб бути нацією.

...Оголосити творіння державності легко, але ж треба серйозно вдуматись, що то значить, яка то велетенська робота, яких усиль вона вимагає, яких сил, якої кількості людей, знаття, досвіду, матеріальних засобів.

Бо що то значить наша, національно-українська державність? То значить, що всі органи державного управління й господарства мають бути насамперед утворені на Україні, там, де їх зовсім не було до сього часу. Це не переформування старих, організованих, пристосованих до життя віками апаратів, не заміщення одних людей другими. Ні, творити все з самого початку, з самих дрібничок, творити в місяць-два те, що в других землях утворювалось десятками віків. Творити ці органи, не маючи ніякої міліарної сили й маючи в той же час проти себе й міліарну, й поліційну, адміністративну силу старої держави, маючи проти себе ворожість усієї неукраїнської людности.

Але нехай би ворожу силу вдалося якось перемогти. То де ж ті сили, якими робились би ті апарати, та величезна, складна машина,

що зветься державністю? Адже треба тисячі досвідчених, освічених і національно-свідомих людей, щоб ними засадити всі урядові посади, всі інституції, починаючи з міністрів і кінчаючи писарчуками в канцеляріях. Де ж вони ті люди, де вони могли взятися, коли ми не мали своєї школи, коли не мали ніякої можливості мати свою масову інтелігенцію, з якої можна було б вибрати тих і досвідчених, і освічених, і національно-свідомих людей... З чого починати? Що робити? Ми ж ніякого ні державного, ні адміністративного досвіду не мали й не могли мати. От групка собі людей, складена з журналістів, політичних емігрантів, учителів, адвокатів, то що.

Дійсно, тільки той ентузіазм і те високе піднесення духу могли надати odvаги взяти на себе ту колосальну, непосильну працю, яку приняла на себе Центральна Рада.

Так, — ми бачили й передбачали всі труднощі.

Ми розуміли всю небезпеку, на яку наражали саму ідею української державності на випадок невдачі, на випадок виявлення нашого безсилля, невміння, недозрілості.

Але нашою метою, істотною, ґрунтовною метою була не сама державність. Наша мета була — відродження, розвинення нашої національності, пробудження в нашому народі своєї, національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку, здобуття сих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засіб для сеї істотної цілі. І через це самий процес здобування сеї державності вже мав би служити пробуджуючим, нашоухуючим і усвідомлюючим фактором. Чи вигралось би чи програлось, а процес був би все одно й він уже сам викупив би й покрити би всі можливі невдачі.

...І ще раз кажу: злиття з працюючими, творчими класами українського народу, черпання своєї сили тільки з цього великого джерела й праця тільки для його, от — це робило Центральну Раду такою могутньою.

...Пролетарська держава, яка народжується з революції, має на меті усунути всякі форми утиску, всякі форми підлеглості, нерівності, всякі явища, які стоять на перешкоді вільному, всебічному розвитку людини.

...Національний утиск, національна нерівність чи підлеглість тісно, глибоко, органічно пов'язана з утиском, підлеглистю і нерівністю соціальною й економічною. І коли ми, руські комуністи, хоч в якійсь мірі піддержуємо нерівність або підлеглисть національну, то це значить, що ми піддержуємо підлеглисть соціальну й економічну, це значить, що руський пролетаріат перебирає на себе функції знищених руських паразитарних буржуазних клас щодо визиску українського робітництва й усього українського народу.

...Історія показала українству всю безплідність, усю шкідливість і навіть злочинність намагання убагати відродження української нації в неприродні для неї, огидні їй соціальним прагненням форми. Ті люди, які, йдучи за своїми власними класовими симпатіями й інтересами, хочуть утворити українську державність класово-буржуазну, — шкідливі й злочинні фантасти: вперед треба мати ті буржуазні класи, а тоді з ними творити ту державність. Коли ж вони знають самі, що цих клас немає, що процес витворення їх є справою цілих поколінь, а все ж таки намагаються іменню таку державність утворювати й ради неї борються проти національної робітничо-селянської державності, коли ради цього валяються в ногах світових насильників і злочинців і продають за поміч у цій боротьбі свій народ, то їм місце тільки на лаві народного суворого суду.

Відродження української нації в національній сфері йшло й ітиме в гармонії з соціальним визволенням. Це є аксіома трьохлітнього досвіду нашої революції.

В. Винниченко. Відродження нації. Репринтне видання 1920 року. — К., 1990. — Ч. III. — С. 407—487, 492—493, 497—498.

10. «Конституция Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 года»

Протягом січня — березня 1919 р. радянська влада була встановлена практично на всій території України. 6 січня Тимчасовий робітничо-селянський уряд проголосив створення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) — назва існувала до 1937 р. Урядом стала Рада Народних Комісарів (Раднарком) на чолі з Х. Раковським.

6—10 березня 1919 р. у Харкові працював III Всеукраїнський з'їзд Рад, який 10 березня прийняв першу радянську конституцію України (в остаточній редакції вона була прийнята Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом 14 березня 1919 р.). У загальних положеннях Конституція визначала УСРР як організацію диктатури трудящих та експлуатованих мас пролетаріату і найбіднішого селянства над їх споконвічними експлуаторами — капіталістами й поміщиками. Завданням диктатури визначалось у здійсненні переходу від буржуазного ладу до соціалізму, після чого диктатура, а слідом за нею і держава, зникали, поступившись місцем вільним формам співжиття. Проголошувалося скасування приватної власності, влада робітничого класу, свобода слова, зібрань і спілок тільки для трудового на роду. Збройний захист завоювань соціалістичної революції покладався також лише на трудовий елемент країни. УСРР заявляла

про братерську солідарність з усіма радянськими республіками і про свою готовність увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки.

Вища влада в УСРР належала з'їздові Рад (з'їзди мали скликатися не рідше як двічі на рік), а в період між з'їздами — Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету (ВУЦВК), Головою ВУЦВК було обрано члена КП(б)У Г. Петровського. У цей час крім Комуністичної партії (більшовиків) України радянську владу підтримали ще дві українські партії. Українська партія соціалістів — революціонерів (комуністів — боротьбистів), скорочено УПСР (к) — з серпня УКП (боротьбистів) та Українська партія лівих соціалістів — революціонерів — УПЛСР (борбистів). Назви партії походили від назв газет які вони видавали «Боротьба» і «Борьба». Обидві партії замість диктатури пролетаріату висували гасло диктатури трудящих класів і вимагали рівних політичних прав пролетаріатові і трудящому селянству.

За конституцією до компетенції ВУЦВК віддавалося формування РНК, питання про кордони, зовнішні відносини, збройні сили, визначення напрямків розвитку народного господарства та деякі інші. РНК складалася з голови РНК і народних комісарів — завідуючих особливими відділами ВУЦВК та деяких інших осіб, призначених ВУЦВК, і діяла згідно з повноваженнями, наданими їй ВУЦВК. На місцях органами радянської влади вважалися з'їзди губернських, повітових та волосних рад, міські і сільські ради та створені ними виконкоми. Правом обирати і бути обраними до рад користувались незалежно від віросповідання, національності, статі громадяни УСРР, яким виповнилось 18 років (робітники, селяни, домогосподарки, солдати, матроси, непрацевдатні), але ні в якому разі не ті, що застосовують найману працю, існують на нетрудові прибутки, приватні торгівці, торгові та комерційні посередники, ченці й служителі церков та релігійних культів, колишні поліцейські та жандарми, засуджені за вироком суду, душевнохворі й божевільні. До Конституції як окремий розділ увійшла Декларація прав і обов'язків трудящого і експлуатованого народу.

* * *

1. Украинская Социалистическая Советская Республика есть организация диктатуры трудящихся и эксплуатируемых масс пролетариата и беднейшего крестьянства над их вековыми угнетателями и эксплуататорами — капиталистами и помещиками.

2. Задачей этой диктатуры является осуществление перехода от буржуазного строя к социализму, путем проведения социалистических преобразований и систематического подавления всех контрреволюционных поползновений со стороны имущих классов; вслед за выполнением этих задач, диктатура исчезнет, а вслед за нею, после окончательного оформления будущего коммунистического строя, исчезнет и государство, уступив место свободным формам общежития, построенного на началах организации всеобщего труда на всеобщую пользу и братской солидарности людей.

3. В видах осуществления своей основной задачи Украинская Социалистическая Советская Республика:

а) проводит в жизнь мероприятия, непосредственно направленные в сторону уничтожения существующего экономического строя, выражающиеся в отмене частной собственности на землю и все другие средства производства;

б) в области строительства государственной жизни закрепляет власть за рабочим классом, устанавливая право участия в осуществлении государственной власти исключительно для трудовых масс и совершенно устраняя господствующие классы от такого участия;

в) создает для трудовых масс исключительную возможность пользоваться политическими правами (свободой устного и печатного слова, собраний и союзов), устраняя от пользования этими правами господствующие классы и примыкающие к ним по своей политической позиции общественные группы;

г) организует вооруженную защиту завоеваний социалистической революции привлечением к этой защите всех трудовых элементов страны.

4. Решительно разрывая с прошлым, стремясь уничтожить, вместе с делением общества на классы, также и национальный гнет и национальную рознь, Украинская Социалистическая Советская Республика заявляет о своей твердой решимости войти в состав Единой Международной Социалистической Советской Республики, как только создадутся условия для ее возникновения; вместе с тем, Украинская Социалистическая Советская Республика заявляет о своей полной солидарности с ныне существующими уже Советскими Республиками и о своем решении вступить с ними в теснейшее политическое объединение для совместной борьбы за торжество мировой коммунистической революции и в теснейшее сотрудничество в области коммунистического строительства, мыслимого только в международном масштабе.

5. Власть трудящихся масс на территории Украинской Социалистической Советской Республики осуществляется Советами Рабочих, Крестьянских (Селянских) и Красноармейских Депутатов и другими органами власти по выбору Советов.

II. Конституция Советской Власти

A. Организация Центральной власти.

6. Ведению Центральной Советской Власти на Украине подлежат:

1) Все вопросы общегосударственного значения, в частности:

а) утверждение, изменение и дополнение Конституции;

б) установление и изменение границ Республики;

в) сношения с иностранными государствами, в частности, объявление войны и заключение мира;

г) установление основ организации вооруженных сил;

д) общее руководство внутренней политикой;

е) гражданское, уголовное и процессуальное законодательство;

ж) установление основ социалистического строительства в области народного хозяйства;

з) заведывание денежной системой и организация финансового хозяйства Республики;

и) государственный контроль над деятельностью. Советской Власти, в частности, над правильностью, закономерностью и целесообразностью денежных расходов.

2) Все не имеющее общегосударственного значения вопросы, которые будут приняты к рассмотрению органами Центральной Советской Власти.

7. Органами Центральной Советской Власти являются:

1) Всеукраинский Съезд Рабочих, Крестьянских (Селянских) и Красноармейских депутатов.

2) Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет Советов.

3) Совет Народных Комиссаров.

8. Съезд Советов созывается Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов не реже двух раз в год, а по усмотрению Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета может быть созываем и чаще.

9. Порядок избрания на Съезд устанавливается Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов.

10. Съезд Советов является высшей властью Украинской Социалистической Советской Республики; в период между двумя съездами таковой властью является Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет Советов. Из числа вопросов, означенных в ст. 6, исключительному ведению Съезда подлежат; вопрос, означенный в п. «а», а также, и изъятием, указанным в примечании к ст. 13, вопросы об объявлении войны и заключении мира.

11. Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет Советов и Съезд дают общее направление деятельности Рабоче-Крестьянского Правительства и всех органов Советской власти в стране; в частности, исключительному ведению Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета подлежат: избрание и смещение Народных Комиссаров и Председателя Совета Народных Комиссаров, распределение государственных доходов и сборов между центральной и местной властью, а также разрешение вопросов, означенных в ст. 19 Конституции; вопросы, означенные в пп. «б», «в», «г» и «ж», а также утверждение годового бюджета, решаются властью как Съезда, так и Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов.

12. Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет Советов ответственен перед Всеукраинским Съездом Советов и избирается последним в количестве, определяемом Съездом на срок до следующего Съезда; Совет Народных Комиссаров ответственен перед Всеукраинским Съездом Советов и Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов.

Примечание. Выбывающие члены Центрального Исполнительного Комитета замещаются по постановлениям последнего.

13. Другие вопросы, относящиеся к области законодательства и общего управления страной, также разрешаются Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов с изъятием, указанным в ст. 16.

Примечание. Вопросы об объявлении войны и заключении мира решаются Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов в случае срочности, при невозможности своевременного созыва Съезда Советов.

14. Заведывание отдельными отраслями управления страной возлагается на особые отделы Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов — Народные Комиссариаты во главе с Заведующими, избираемыми Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов. Число, предметы ведомства отделов и их внутренняя организация устанавливаются Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов.

15. Совет Народных Комиссаров состоит из Председателя и Народных Комиссаров, в число которых входят:

а) все Заведующие особыми отделами Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов (ст. 14);

б) другие лица, особо избираемые Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов по его усмотрению. Члены Совета Народных Комиссаров во всякое время могут быть смещаемы властью Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов.

16. Совет Народных Комиссаров вправе принимать к своему рассмотрению все вопросы и дела, относящиеся к области законодательства и общего управления страной, но вправе разрешать собственной властью те или иные вопросы или дела лишь по общему или специальному полномочию Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов; при отсутствии такого уполномочия, решения Советов Народных Комиссаров представляются на утверждение Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов.

Примечание. Вопросы, означенные в ст. 10 и 11, не могут быть передаваемы на окончательное разрешение Совета Народных Комиссаров.

17. Звание Народного Комиссара принадлежит исключительно членам Совета Народных Комиссаров У.С.С.Р. и никакими иными представителями Советской Власти, как в центре, так и на местах, присвоено быть не может.

Б. Организация Советской Власти на местах.

18. Органами Советской Власти на местах являются:

а) Советы Рабочих, Крестьянских (Селянских) и Красноармейских Депутатов (городские и сельские) и выбираемые ими Исполнительные Комитеты (Исполкомы);

б) Съезды Советов (губернские, уездные и волостные), а также избираемые ими Исполнительные Комитеты (Исполкомы).

19. Срок и порядок избрания местных органов Советов Власти, норма представительства и общее положение относительно внутренней организации этих органов, разграничение предметов ведомства и власти между ними, равно как разграничение таковых между ними и органами Центральной Советской Власти, устанавливаются Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов.

20. Правом избирать и быть избранными в Советы пользуются независимо от вероисповедания, национальности, оседлости и т.п. следующие, обоого пола, граждане У.С.С.Р., коим ко дню выборов исполнилось 18 лет:

а) все, добывающие средства к жизни производительным и общественно полезным трудом, а также лица, занятые домашним хозяйством, обеспечивающим для первых возможность производительного труда, как-то: рабочие и служащие всех видов и категорий, занятые в промышленности, торговле, сельском хозяйстве и проч., крестьяне и казаки-земледельцы;

б) солдаты Красной Армии и матросы Красного Флота;

в) граждане, не входящие в категории, перечисленные в пп. «а» и «б», вследствие утраты трудоспособности, надлежащим образом удостоверенной.

Примечание 1. Местные Советы могут, с утверждения Центральной власти, понижать установленную в настоящей ст. возрастную норму.

Примечание 2. Иностранцы, принадлежащие к рабочему классу и трудовому крестьянству, также пользуются избирательным правом.

21. Не избирают и не могут быть избранными следующие лица, хотя бы они и входили в одну из вышеизложенных категорий:

а) лица, прибегающие к наемному труду с целью извлечения прибыли;

б) лица, живущие на нетрудовой доход, как-то: % % с капитала, доходы с предприятий, поступления с имущества и т.п.;

в) частные торговцы, торговые и коммерческие посредники;

г) монахи и духовные служители церквей и религиозных культов;

д) служащие и агенты бывшей полиции, особого корпуса жандармов и охранных отделений, а также члены царствовавшего в России дома;

е) лица, признанные в установленном порядке душевнобольными или умалишенными, а равно лица, состоящие под опекой;

ж) лица, осужденные за корыстные или порочные преступления, на срок, установленный законом или судебным приговором.

III. Декларация прав и обязанностей трудящегося и эксплуатируемого народа Украины

22. В видах всестороннего проведения, начала диктатуры пролетариата и беднейшего крестьянства Украинская Социалистическая Советская Республика предоставляет трудящимся массам всю полноту прав и возможностей в области общественной и политической жизни.

23. В соответствии с этим общим положением, в видах обеспечения за трудящимися действительной свободы совести, а также пресечения возможности использовать религию и церковь в интересах сохранения классового строя, церковь отделяется от государства, и за всеми гражданами признается право пропаганды религиозных учений, не преследующих никаких социальных и политических целей, а также антирелигиозных учений, по духу своему не противоречащих коммунистическому мировоззрению.

24. В целях обеспечения за трудящимися действительной свободы выражения своих мнений, У.С.С.Р. уничтожает зависимость печати от капитала и предоставляет в руки рабочего класса и крестьянской бедноты все технические и материальные средства к изданию газет, брошюр, книг и всяких других произведений печати и обеспечивает их свободное распространение по всей стране.

25. В целях обеспечения за трудящимися действительной свободы собраний, У.С.С.Р., признавая право трудящихся Советской Республики свободно устраивать собрания, митинги, шествия и т.п., предоставляет в распоряжение рабочего класса и крестьянской бедноты все пригодные для устройства народных собраний помещения с обстановкой, освещением и отоплением.

26. В целях обеспечения за трудящимися действительной свободы союзов, У.С.С.Р., сломив экономическую и политическую власть имущих классов и этим устранив все препятствия, которые до сих пор мешали в буржуазном обществе рабочим и крестьянам пользоваться свободой организации и действия, оказывает рабочим и беднейшим крестьянам всяческое содействие, материальное и иное, для их объединения в организации.

27. В целях обеспечения за трудящимися действительного доступа к знанию, У.С.С.Р. ставит своей задачей предоставить рабочим и беднейшим крестьянам полное всестороннее и бесплатное образование.

28. У.С.С.Р. признает труд обязанностью всех трудящихся Республики и провозглашает лозунг: «Не трудящийся да не ест».

29. В целях всемерной охраны завоеваний Великой Рабоче-Крестьянской Революции, У.С.С.Р. признает обязанностью всех трудящихся Республики защиту социалистического отечества и устанавливает всеобщую

воинскую повинность. Почетное право защищать революцию с оружием в руках предоставляется только трудящимся; на нетрудовые же элементы возлагается отправление иных военных обязанностей.

30. Исходя из солидарности трудящихся всех наций, У.С.С.Р. предоставляет все политические права украинских трудящихся граждан иностранцам, проживающим на территории Украинской Республики для трудовых занятий и принадлежащим к рабочему классу или к не пользующемуся чужим трудом крестьянству.

31. У.С.С.Р. предоставляет право убежища всем иностранцам, подвергающимся преследованиям за религиозные преступления, а также за преступления, направленные против правительств, защищающих интересы буржуазных классов.

32. У.С.С.Р., признавая равные права за трудящимися, независимо от их расовой и национальной принадлежности, объявляет противоречащим основным законам Республики установление или допущение каких-либо привилегий или преимуществ на этом основании, а равно какое бы то ни было угнетение национальных меньшинств или ограничение их равноправия.

33. Руководствуясь интересами рабочего класса в целом, У.С.С.Р. лишает политических прав отдельных лиц и отдельные группы, которые пользуются этими правами в ущерб интересам коммунистической революции.

IV. О Гербе и Флаге У.С.С.Р.

34. Герб У.С.С.Р. состоит из изображения на красном фоне в лучах солнца золотых серпа и молота, окруженных венцом из колосьев и надписью на русском и украинском языках:

1) У.С.С.Р.

2) Пролетарии всех стран, соединяйтесь.

35. Торговый, морской и военный флаг У.С.С.Р. состоит из полотнища красного (алого) цвета, в левом углу которого — у древка, наверху, помещены золотые буквы «У.С.С.Р.» или надпись «Украинская Социалистическая Советская Республика».

г. Харьков, 10/14 марта 1919 года.

11. Із трактату В'ячеслава Липинського «Листи до братів-хліборобів» (1920—1926 рр.)

Липинський В'ячеслав (Вацлав-Вікентій) Казимирович (1882—1931 рр.) — історик, політолог, публіцист, ідеолог українського консервативно-монархічного руху. Нащадок польського шляхетського роду з Волині. У 1903—1906 рр. навчався в Краківському університеті, а у 1906—1907 рр. у Женеві. В роки Першої Світової війни офіцер російської армії. У 1917 р. — один із засновників Української хліборобсько-демократичної партії. За Гетьманату та Директорії дипломатичний представник України у Відні. З липня 1919 р. в еміграції, жив у Австрії, за винятком 1926—1927 рр., коли керував кафедрою історії української державності в українському Науковому Інституті в Берліні. У 1920 р. з ініціативи Липинського у Відні була створена політична організація орденського типу — Український Союз Хліборобів-Державників (УСХД). Метою союзу була боротьба за відновлення суверенної української держави у формі Гетьманату зі спадковою владою (конституційна монархія). УСХД діяв не тільки на західноукраїнських землях, а і серед емігрантів Європи і Америки. Членами союзу були Д. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Кочубей, П. Скоропадський та ін. В 1930 р. внаслідок конфлікту з гетьманом Скоропадським на тактичному й ідеологічному тлі Липинський проголосив УСХД розпущеним і з невеликою групою прихильників створив нову організацію «Братство Українських Класократів-Монархістів». Теорія Липинського про український монархізм наголошувала на необхідності співпраці усіх суспільних класів, створення української політичної нації, державного і політичного співжиття людей, що мешкають в українській землі. Був послідовним противником ідеології інтегрального націоналізму та гасла «Україна для українців».

Помер Липинський від сухот в санаторії поблизу Відня. Згідно із заповітом похований на батьківщині в с. Загурцях (сучасний Локачинський район Волинської області).

* * *

На думку В.Липинського, кожний народ мусить пройти період монархії, відсутність якої на теренах України була причиною не оформлення власної державної організації впродовж століть. Ідея монархії має виступати консолідуючим чинником українського суспільства. Липинський убачав політичне майбутнє української держави в формі «української класократичної трудової монархії». За Липинським суть доктрини української монархії полягала в наступному: 1) політичним ідеалом для України є спадкова монархія на чолі з гетьманом; 2) республікансько-парламентська демократія є непридатною для України; серед трьох методів завоювання влади, які передбачають три політичних режими — демократичний, охлократичний і класократичний, — найпридатнішим є класократія — режим влади, який реалізується активною меншістю — аристократією; 3) концепція аристократії ґрунтується на принципі «територіального патріотизму», який є важливішим за національний чинник, оскільки він сприяє поширенню консервативної ідеології, християнської релігії і солідаризму; 4.) хлібороб-власник, як рушійна сила політичного процесу, має формувати союз із армією, що сприяло б зовнішньополітичним союзам, зокрема зі східнослов'янськими народами.

Відстоюючи незалежну українську державність, Липинський водночас наголошував, що географічне положення України, спільне історичне минуле, спільні економічні інтереси вимагають тісного економічного і воєнного союзу суверенної України з суверенною Росією та суверенною Білорусією.

* * *

...Книга ця призначена для тих сучасних і будучих, якого б вони не були обряду, мови і племені — мешканців Української Землі, що хотітимуть окремої і суверенної, лицарською дисципліною і вірністю провідників здобутої, на співпраці класів — во ім'я Релігії Землі-Батьківщини і Авторитету — побудованої, Української Держави і що в установленю власними місцевими силами, дисциплінуючої провідну верству, Монархічної Влади у формах дідачного, а не виборного Гетьманства бачимуть єдиний вихід з українського колоніального життя.

Для позбавлених територіально-політичної свідомості і почуття соціальної єпархії, розбиваючих Землю: племінно-націоналістичних, віросповідних і демагогічних сект, що живуть з цкування народу на панів або гризні місцевих вір і «націй» між собою і що з ненависті до своїх власних земляків волітимуть завжди чужоземну вгоду книга ця не писана.

Що з того, що автор цих «Листів» від початку своєї громадської праці боровся з тупістю панів і інтелігентів? Що з того, що одним і другим він казав: без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській Землі людського громадського життя? Що з того, що в ім'я здобуття Держави, він панів кликав до національної єдності з народом і його представниками-інтелігентами, а інтелігентів — до піддержування українських державників попів, без яких Держави Української здобути неможливо.

Більшість панів відповідала: «варвар український шанує тільки силу. Сепаратизм нас позбавить сили. Силу нам дає піддержка московської чи варшавської метрополії. Коли ми з ними в боротьбу за незалежність нашої Батьківщини вступимо, інтелігенти українські, не дивлячись на наше українство, підіймуть проти нас народ тому, що ми будемо слабші ніж ці, що Москви чи Варшави держаться».

Знов же інтелігентів більшість так казала: «Ваше державне самостійництво — це непотрібна народові видумка панів. Народ український потребує лиш землі і волі! А землі та волю для народу (і владу нам самім) здобудемо ми в боротьбі власне з Вами — ненависними українськими панамі — та в спілці з народами і такими ж як і ми інтелігентами цілої Росії».

...Але ж можете Ви, мої скептики, сказати, хто розвалив оцю Вашу Державу? Чи може натиск зовнішніх сил? Чи не самі Інтелігенти українські підняли проти Українського Гетьмана українське народне повстання? І чи не вложили вони в оце валення Держави Української весь свій український національний пафос і порив?

Пам'ятайте Ви, пани українські, що нічого Вам і Москва і Варшава не допоможе. Ними Ви можете справді загнuzдати на якийсь час українського

варвара, але в громадянина, в члена організованої нації, в розумну і чесну істоту Ви його Москвою і Варшавою не переробите ніколи...

...Дасть Вам її тільки тяжка лицарська боротьба за свою Владу на своїй Землі. Боротьба ця — це Ваш шляхетсько-дворянський обов'язок, з якого Ви вирости, в яким вся суть Вашого панського на цій Землі буття. Без нього Ви не пани — а раби рабів, яких раби з їх землі видідичать. Тільки боротьба за свою Державу Українську відродить Вас. Тільки вона дасть ідею й організацію, що творять основу всякого панування, всякої політичної сили, всякої вдачи.

І пам'ятайте Ви інтелігенти українські, що народ український визволитись може лиш тоді, коли з пащі московської і варшавської метрополії він свою голову вирве. Голова його — це пани. Не тільки сучасні, а всяка, у всякій добі, місцева верхня — провідна і правляча — верства, яку Ви — представники народу — своїми «очима завидючими і руками загребущими» всякий раз, як починає творитись Держава Українська, назад в Москву та Польщу заганяєте. Верству цю Ви мусите до народу притягнути і з народом в одну націю зв'язати. А зробити це лиш тоді, коли панські сепаративні українсько-державницькі стремління всіма силами своїми, всім Вашим впливом на народ піддержите. Без цього вся Ваша українсько-соціалістична, націоналістична, чи як би Ви її не називали — праця, буде конвульсіями живого кадовбу з прищемленим верхом. І не називайте екскрементів, які Ви без вершники, будете в цих конвульсіях виділяти — «Україною», бо реальної України — держави Української — з них не буде ніколи, ніколи.

...Так! — державництво українське це шлях для нас найнебезпечніший: найбільшого опору і найтяжчої боротьби. Але й предки наші, що колись мечем пустелі українські від кочівників і українських — руїників, одвоювали, теж не ходили найближчими шляхами. І повірте, що коли ми на продовженню цього предківського шляху переможемо, то себе і свій тип заховаємо не гірше ніж Ви свій. А як що згинемо, то не стратимо нічого, бо власне Ваш шлях пристосування по лінії найменшого опору був би для нас певною смертю, не життям.

Народ і демократія — це не синоніми. Народ був, єсть і завжди буде. І до нього завжди належить будучина, бо завжди старі провідні верстви одмирають і завжди нові з народних мас на їх місце підіймаються. Але разом з тим народ ніколи сам не править. І найлучше народові тоді, коли ним правлять добре: коли енергія і активність вийшовши з його лона нових провідників здержується вірністю, честю, розумом і організаційним досвідом провідників старих. Як що це називати демократією, то я був завжди, єсть і буду демократом. Бо завжди кликав я старих панів до

співпраці з панами народними новими — співпраці якої ціль: добро цілої Української Землі і цілого, її заселяючого народу.

...Тільки об'єднання старих панів з новими витворить здатну до створення України нову провідну верству.

...Нація для нас — це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної Держави, а не «пролетаріат», і не мова, віра, племя. Коли я пишу в цій книзі про нас — «ми українські націоналісти» — то це значить, що ми хочемо Української Держави, обіймаючої всі класи, мови, віри і племена Української Землі.

Ви, українські соціалісти, ототожнюєте поняття нації з Пролетаріатом і партією. Для Вас — не соціаліст — не Українець. Ви ж українські націоналісти ототожнюєте поняття нації з мовою, вірою, племенем. І в цім хаосі, який панує в Ваших націоналістичних мисках «для одних — Українець єсть тільки той, хто говорить «українською мовою» і ненавидить «не Українців»; другі додають, що він ще мусить обов'язково бути православний, не уніат, і не латинник; треті — обов'язково уніат, не латинник і не православний, а будуть незабаром і четверті, які ще вимагатимуть від нього «русько-малоросійської» чистокровності з прізвищем на «юк», або «енко».

...Тому Ви будете ненавидіти цю книгу. Бо в її найглибшим підкладі — на її дні — лежить християнська релігія і кривава у своїм болю туга за відродженням під знаками хреста, вірним одному Богові і одному Гетьманові, українським лицарством.

Об'єднані одним духом, християнським, послухні кожний, обрядові — православному, уніатському, латинському — своєї Церкви, поширте своїми словами і книжками оцей один — спільний всім обрядам нашим — дух християнський серед українських людей меча, плуга і станка. Навчіть їх своїм прикладом покори, вірності, послуху і дисципліни. Убережіть їх від найбільшої спокуси сучасності: — збунтованої проти. Бога гордості людського розуму — і покажіть їм своїм прикладом, що здобута в покорі і молитві Божа благодать швидше врятує кожного з них від мук, а цілу Україну від руїни, ніж найраціоналістичніша теорія про неминучий поступ і щастя без Бога. Навчіть їх любити, а не ненавидіти один другого. Скажіть їм, що — Україна — це не рай земний, бо раю на землі не може бути — а конкретне виконаний обов'язок супроти Бога і людей. І скажіть їм, що Україна не сотвориться хитрими спекуляціями, а тільки великим і організованим ідейним поривом і що організацію містичної сили такого пориву дає чуття міри, яке єсть в одній лише християнській релігії. Скажіть їм, що Україна це перш за все дух, а не матерія, і що тільки перемогою духа може бути з хаосу матерії сотворене щось, що єсть, що має свою душу, що існує — власне Україна.

Тоді одим поривом релігійним Ви підіймете українських людей сили матеріальної — меча, станка і плуга — на організовану жертву, без якої України не можна сотворить. І тільки тоді вони будуть йти вірно за своїми вождями під проводом одного Першого, Гетьмана, між ними; будуть слухати їх, і не будуть втікати з українських бойовищ щоб, бува, не стратити свого пайка в далекім матеріальнім українськім раю. Тільки великим, хрестовим походом Духа на українське пекло тілесних пристрастей і хаосу матерії можна сотворити Україну.

...Крім цементу духовного — релігійного — цементом політичним, спасаючи місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм — любов до спільної Батьківщини, а не Ваш соціалізм. І тільки в Українській Державі — тільки в процесі співжиття мешканців України на відмежованій державно території — може витворитися з них Українська Нація.

...Ми кажемо, що здобуття держави залежить в першій мірі од того, яким методом — добрим чи, злим — буде зорганізована провідна, здобуваюча собі владу, верства...

Активна меншість, а не пасивна («українська») більшість творить держави і нації. Тому ми — Гетьманці-монархісти, і гасло возстановлення Гетьманства, в лиці законного і дідичного Українського Гетьмана, ми ставимо на першому місці. Бо зорганізувати, з дисциплінувати і ублагородити українську провідну верству може тільки об'єднання біля такого Гетьмана, якого право на Гетьманство впливає з його Родової і нашої державної історичної традиції, а не спирається на диктатурі чи на виборах «з волі народу». Бо без такого зорганізування, здисциплінування, провідна верства українська України не здобуде і її не збудує ніколи.

...Не в тім біда, що він Москаль. Із Москалів бували і єсть чесні Українці. Зрештою, як нема чистокровних Американців — так і нема чистокровних Українців. Колонія єсть колонія: осідок людей різних племен, рас і вір. Українцем єсть всякий, хто хоче, щоб Україна перестала бути колонією: щоб з різних її племен, рас і вір повстала одна Держава Українська. А творцем України єсть той, хто в святе діло унезалежнення української колонії приносить все найкраще, що єсть в ньому: в тій культурі, з якої він до українства прийшов.

...Основною різницею України від Москви єсть не мова, не племя, не віра і не апетит селянина на земельку панську — одним словом не всі ознаки культурно-національні і не гасла соціальні — а інший, витворений віками устрій політичний, інший (класократичний, а не охлократичний, як даліше у цій книзі вияснено) метод організації Правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства — тих, що правлять, до тих, ким правлять. І тільки опираючись на цю різницю

політичну, тільки під політичними, а не під культурно-національними Чи соціальними гаслами, можна від Москви відділити Київ і можна в окремій Державі Українській перетворити малоруське плем'я в Українську Націю.

...Москва ніколи, і ні при яких умовах не дасть свою поміч Україні проти Польщі на те, щоб сотворити Україну. Вона допоможе Україні побороти Польщу, але на те, щоб одночасно знищити і Україну. І це їй завжди удавалось і буде удаватись тому, що поміч московську проти Польщі кликали, кличуть і будуть завжди кликати всі соціальні революціонери на Україні. Вони ніколи в боротьбі з Польщею не висували і не будуть висувати на перший план момент політичний: відділення від Варшави Української Землі, що значить відділення від Польщі всіх українотворчих, польських або культурно колонізованих (європеїзованих) верхів. Ні! Вони — всі ці, жируючи на українстві бездумно про те, як українство в реальну Україну перетворити, опришки і дейнеки — підіймають низи проти верхів во ім'я кліків соціальних і кліків культурно — віросповідних. І кличі їхні: «бий попів» і «за віру православну» (чи як тепер хвилево: за віру комуністичну або за націоналістичну віру українську) піддержувала проти Польщі і буде завжди піддержувати Москва. Бо підняти на Україні низів проти верхів во ім'я кліків соціальних і культурно-віросповідних (націоналістичних), означає і буде означати завжди: 1) знищення українотворчих верхів, а з ними разом України; 2) возстановлення руської єдиної і неділимої єдності під гегемонією найбільше руської, бо найбільше від Заходу віддаленої, Москви.

...Стративши свою державу, життєздатна нація зберігає себе в родині, стані, класі. Туди, в ці найміцніші твердині, одходить по руїні держави одиниця. Там зберігається по руїні дух нації — її ідея державна. І чим оці твердині міцніші, тим швидше може бути возстановлена держава. Засудженими на смерть єсть такі нації, яких ідея державна переховується виключно в книжках. Ми хочемо державу нашу Гетьманську відродити. Тому ми намагаємось всіма силами зберегти її ідею серед тих, хто нам органічно найближчий — в нашім класі.

...Ідеї політичні не поширюються тому, що вони єсть найкращі об'єктивно. Ні один політичний пророк без зброї не перемагає. Зброєю ідеї політичної єсть не її об'єктивна вартість, а її здатність підіймати на дла тих, з чийми суб'єктивними хотіннями вона тісно зв'язана. Утопією єсть думати, що одною тільки пропагандою можна сотворити Гетьманську Україну на тій підставі, що, мовляв, ця ідея для України як найкраща. Наша державна українська ідея Гетьманства переможе лиш тоді, коли поруч пропаганди, віддані їй будуть діла і жертви тих, для кого вона єсть символом їх існування і хто з її здійсненням віже своє власне буття. Коли

на Україні нема людей, які жити можуть лиш тоді, коли буде Україна, і не можуть жити, коли не буде України, то Україна вся єсть літературною утопією. Те саме з ідеєю Гетьманської України.

...Всяка державна нація, в кожній історичній добі, має в собі групу людей, яка єсть основою її державного існування... Наш метод організації зветься класократія, а форма державна, яка з нього логічно випливає, зветься Гетьманством, з устроєм класократичної Української Трудової Монархії.

Земельний клас хліборобський — люди зв'язані органічно між собою однаковим способом існування — єсть одинокою групою людей на Україні, яких будучина залежить від того, чи буде чи не буде Україна. Не в формі диктатури (охлократія), ані в формі правління при допомозі шахрайств виборчих (демократія), ці люди можуть уложити свої відносини до громадянства. А в формі класократії: допустивши до влади всі інші українські класи в Гетьманській Українській Державі, якої опорою, фундаментом і охороною буде український хліборобський клас. Не він має бути одинокою правлячою верствою в Гетьманській Україні. Але він має творити найважливішу, консервативну, державу, частину цієї верстви.

...Ви, хлібороби шляхтичі і дворяне! Єднайтесь поки час біля Гетьмана, символу Української Держави, бо інакше, як стан, загинете на віки. Не відштовхуйте себе взаємно різницями в культурах Ваших. Тим більше, що різниці ці не такі великі. Москва і Варшава дали Вам тільки зверхню плівку, що лежить на українським фундаменті колишньої старшини шляхетсько-козацької, з якої так чи інакше вирости ми всі. І цей спільний фундамент об'єднає нас, як що тільки ми потрафимо викресати в собі волю й силу для урятування себе, для будови Української Держави.

...Нема Гетьманства без законного Гетьмана. Такого Гетьмана, якого право на Гетьманство ані з його власного диктаторського бажання, ані з виборчих махінацій «суверенного народу», — а тільки з його Гетьманської Родової традиції — репрезентуючої державну минувшину нашу випливає.

Нема Гетьманства без класократичного устрою. Устрою, опертого на політичним співробітництві всіх класів, рівнозві між поступом і консерватизмом, і обмеженню Верховної Гетьманської влади законом, який стоїть над Гетьманом так само, як над всіма. Наш Гетьман не єсть ані самодержавним охлократичним установителем і розрушителем закону, ані вибраним для безпорного топання закону безвладним демократичним президентським манекеном. Гетьман при класократії єсть найвищим хоронителем державного і національного закону при допомозі меча: — свого, безкомпромісово йому вірного, рицарства.

Не вірте «гетьманам», які казатимуть Вам, що «гетьманство», мусить бути виборне, а не діичне; що воно може існувати лиш як демократична президентура. Власне така виборність Гетьманства погубила вже не раз нашу Україну.

...Своя влада на Українській Землі — Держава Українська — може бути лиш здобута тими, хто осів серед українського громадянства, хто органічно з нього виростає, хто має в ньому опору серед своїх найближчих, у своїм класі. Коли ті, що правитимуть Україною, не будуть класовою аристократією, класократією: — найсильнішими, найдавнішими і найбільше авторитетними у своїх класах — вони ніколи не зможуть правити Україною власними силами, боротись за державну незалежність Української Землі.

...Українська держава може бути здобута лиш класократією: політично співпрацею авторитетних класових провідників, зближених у своїм бажанні як найбільшій для свого класу влади, послухом одному ви класовому державно-національному законіві і зберігаючи цей закон одній Гетьманській Верховній Владі.

...Держава Українська може повстати лиш Тоді:

1. Коли боротись за Державу Українську захоче сильніша — краще зорганізована і більш між собою солідарна — частина тієї старої правлячої верстви, що до того часу правила Україною в імені і при допомозі метрополії. Без цього Україна від метрополії не відділиться і останеться колонією — «окраїнами», «кресами», органічно через свої верхи з метрополією зв'язаними.

2. Коли цю сепаративну частину місцевої старої правлячої верстви піддержить всім своїм впливом на народ українська інтелігенція. Без такої піддержки ця сепаративна частина не зможе прийняти народну мову та з народом в одну культурно-національну цілість об'єднатись, і не зможе устояти в боротьбі з частиною, яка буде держатись метрополії.

3. Коли завдяки цій піддержці інтелігенції настане сполучення в одну нову українську провідну верству старих українських панів з тими новими активними провідниками, які виділятимуться за народних мас. Без такого сполучення не повстане нова українська провідна верства, а значить не повстане і Держава Українська. Старі пани будуть заслабі і за консервативні, а нові — замало досвідчені і за революційні, щоб бути в стані одні без других Україною правити.

4. Коли витворена зі старих і нових панів нова українська провідна верства прийме такий метод організації, що виховає в ній благородство і лицарськість. Без виховання в собі прикмет лицарських, українство останеться на віки такою мішаниною хамства і рабства, яка до ніякої організованої акції, а значить і до здобуття Держави Української, не буде здатна.

5. Коли завдяки вихованню в собі прикмет рицарських, нова українська провідна верства потрапить в безмірно тяжкій боротьбі за свою владу на своїй Землі заховати єдність і побороти первородні гріхи українства: анархію і зрадництво. Без цього, при першій трудності, вона кинеється сама на себе і знищить себе у внутрішній усобиці.

6. Коли об'єднана і солідарна нова провідна українська верства потрапить власними руками — не кличучи собі на поміч ані Москву ані Варшаву — здавити внутрішній український бунт опришків і дейнеків. Він підніметься з хвилиною, коли вони побачать, що Влада Українська не потурає анархії і злодійством більше ніж влади метрополії. Без такого удавлення українського бунту українськими руками, Держава Українська останеться на віки — нездійсненим «сном про власну силу».

7. Коли нова українська провідна верства потрапить скласти відносини між державою і громадянством — тими, хто править і тими, ким правлять — так, щоб уникнути: а) анархії і хамства від переваги громадянства над державою; б) застою і рабства від необмеженої влади держави над громадянством. Без цього Держава Українська, не ріднячись нічим від держав метропольних — московської і варшавської, — буде лише дорожче ніж вони громадянству коштувати. Тому воно постарается її при першій нагоді повалити, а само під владу метропольну повернути.

8. Коли нова українська провідна верства потрапить вивести Україну з її трагічного положення між Польщею і Московією так, щоб, одділяючись од Варшави, не утонуту в Москві, а одділяючись од Москви, не утонуту в Польщі. Без цього Україна останеться на завжди або непорушеною Польщею, або недопольщеною Руссю і вся боротьба за незалежність українську кінчатиметься новим поділом України між Польщею і Московією.

Три тільки ідеї політичні і три тільки методи організації маємо ми для розв'язання оцих основних проблем нашого державного буття:

Охлократію з диктатурою.

Демократію з республікою.

Класократію з правовою — законом обмеженою і законом обмежуючою — монархією.

...Книга ця не тільки політична програма, а перш за все світогляд.

Світогляд — значить спосіб думання. Я не збирався і не збираюсь бути винахідником «доктрини». Зрештою в політиці нема вже ніяких доктрин, до винайдення. Всі вони в тим числі і доктрина монархізму — старі як світ. Крім того знаю, що можна комусь накинати якусь доктрину, не змінивши одначе його світогляду. Хтось може напр. назватись монархістом і залишитись по способу думання республіканцем, який монархістом весь час в їх роботі буде своїм фальшуванням заважати. Завданням моїм було вплинути на зміну способу думання, світогляду,

української провідної верстви. Замість способу думання пасивного «фаталістичного» — мовляв, Україна сама зробиться — я хотів дати спосіб думання активний, динамічний: що і як ми, Українці, повинні робити, щоб була, щоб здійснилась Україна.

...Демократію розумію не як «находження народне», «не панське», «не аристократичне», а як метод організації, вживаний найчастіше як раз «панамі» по походженню, тими, кого Ви звете «аристократами». Аристократією натомість зву я всяку правлячу і провідну в даній добі верству (те, що в західноєвропейській літературі називають тепер «елітою»), без огляду на її походження. Інтелігентами не називаю всякого, хто скінчив вищу чи середню школу, бо таку школу скінчити може і хлібороб, і військовий, і промисловець, і робітник. Інтелігентами, по моїй термінології, єсть люди не зайняті матеріально-продуктивною працею, не володіючи ані засобами війни, ані засобами продукції, і здобуваючи собі прожиток взамін за працю свою ума і духа.

...Пам'ятайте теж, що ідеологію і світогляд наш не можна брати або відкидати по частинам. Наш монархізм впливає з класократії, класократія з християнського і ієрархічного погляду на світ. Все це в'яжеється з собою органічно. Світогляд наш — це не механічний зліпок цитат з недочитаних книжок, а виростає він з нашої минувшини, з цілого нашого життя. Тому його можна взяти або відкинути лиш в цілості — таким, яким він єсть.

Історія філософії України. Хрестоматія. — К., 1993. — С. 456—465.

12. Із твору Дмитра Донцова «Націоналізм» (1926 р.)

Донцов Дмитро Іванович (1883—1973 рр.) — політичний діяч, публіцист, автор концепції інтегрального, або чинного, українського націоналізму. Народився поблизу м. Мелітополя (Запорізька область). Навчався на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Після закінчення якого у 1907 р. переїздить до Києва, де вступає до Української соціал-демократичної робітничої партії. За активну партійну діяльність його ув'язнюють. У 1908 р. виїжджає до Галичини й удосконалює вивчення права у Відні. З 1914 до 1916 р. проживає у Відні й Берліні, потім — у Швейцарії. У березні 1918 р. їде до Києва, де працює в гетьманських урядових структурах. В 1919—1920 рр. у Швейцарії. У 1922—1939 рр. працює у Львові, видає один з найпопулярніших журналів України «Літературно-науковий вісник». У 1939 р. заарештований польською владою, після звільнення емігрував до Німеччини, а звідти до Румунії, де редагував часопис «Батави». Під час Другої Світової війни мешкав у Берліні, Львові, Празі, в 1945 р. — у Парижі, в 1946 р. переїхав до Великої Британії. З 1947 р. до кінця своїх днів жив в Канаді, де викладав в Монреальському університеті та співробітничав в українських виданнях.

* * *

Націоналізм (латинською мовою «natio» — народ) — радикальний політичний напрям; ідеологія, психологія, соціальна практика, світогляд, відповідно до яких нація вважається головним і вирішальним чинником історії; її інтересам підпорядковані всі елементи суспільного життя. Для націоналізму в політиці не існує жодних етичних норм, крім «національного егоїзму». Стосовно інших націй переважає принцип боротьби, тому позиції націоналізму ворожі щодо пацифізму та інтернаціоналізму, а також індивідуалізму, який не підпорядковує індивіда нації цілковито, щодо політичного лібералізму й демократії. Крайнім виявом є італійський фашизм та аналогічні течії. Вперше націоналістичною називає себе група у Франції (1898 р.), яка складалася переважно з буланжистів і мала виразну антисемітську тенденцію. За певних умов (наприклад, загострення суспільної боротьби) націоналізм може сприйматися як такий, що відповідає природі людини й суспільства, виражає важливі умови їх буття. Не гіпертрофований до патологічних форм він задовольняє здорову потребу людини й суспільства у національній самосвідомості як важливій складовій самоідентифікації в історії.

* * *

Д. Донцов автор концепції — інтегрального, або чинного, українського націоналізму. Інтегральний націоналізм передбачає пристрасне ставлення до світу і є своєрідною формою світогляду, покликаною об'єднати населення в народ і перетворити його в націю. Чинність націоналізму означає дійовість, а не пасивну споглядальність.

Суть концепції інтегрального (вольового) націоналізму полягає в шести засадах чи вимогах:

перша засада — зміцнювати волю нації до експансії, жадобу панування і підкорення всього чужого — як мета, боротьба — як засіб;

друга — прагнення боротьби й усвідомлення її неминучості;

третя — дух романтики, релігійного панування, містичного пориву, ірраціоналізму, яким має бути перейнята національна ідея;

четверта — непримиренність, фанатизм, брутальність та аморальність, що беруть до уваги лише інтереси спільності (нації) — саме це дає національній ідеї вибухову силу в історії;

п'ята — право сильних націй організувати і вести інші народи для зміцнення й розвитку людської цивілізації;

шоста — кожна нова ідея, аби здобути собі право на життя, має опертися на ініціативну меншість, що вживає творче насильство для суспільного поступу.

Вихідною ідеєю інтегрального націоналізму є ідея переорієнтації українства на Захід, відхід його від Росії, як несумісного з нею за історичними політичними традиціями, національними звичаями, способом життя. Росіянам, доводив Донцов, природно притаманні абсолютизм і правовий нігілізм, тоді як Україна культурою, засадами в соціальному й політичному житті залишилася з Європою. Тому основною заповіддю зовнішньої і внутрішньої політики України мусить бути «повна сепарація від Росії». У праці «Підстави нашої політики» Донцов стверджував, що призначення України — бути аванпостом захисту культури Заходу від російського впливу. У цьому він вбачав зміст української національної ідеї,

Політична та ідеологічна концепція Донцова найповніше викладена в його праці «Націоналізм». У ній він писав, що починаючи з XVIII ст. в Європі відбувся поділ на дві частини, в одній з яких панувала воля, а в іншій — інтелект. Українські політичні мислителі та діячі XIX ст. апелювали до інтелекту, раціоналізму, тому й не досягли успіху в національному визволенні. У XX ст. назріла потреба в такому націоналізмі, головною рушійною силою якого були б не інтелект, а воля як інстинктивне прагнення нації до життя, влади і панування. Воля має бути зорієнтована на боротьбу за поширення української ідеї та національне визволення.

Націю Донцов розумів як об'єднання мільйонів воль довкола спільного ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона дістала в спадщину від батьків і яку хоче залишити своїм дітям. Розуміючи, що традиції минулого українців не дуже сприяють державотворенню, він переорієнтовує увагу на майбутнє. Головною ознакою нації стає ідеал політичного владарювання, державної незалежності. На відміну від В. Липинського, для якого створення держави було підставою для формування нації, для Донцова саме поява нації, її прагнення до самостійного політичного життя є необхідною передумовою створення власної держави.

Боротьба за формування нації і державну незалежність повинна ґрунтуватися на романтизмі, фанатизмі та аморальності. Романтизм є догматичним, отже, релігійним за своїм характером відчуттям, що в історії часто постає у формі різних легенд і міфів. Фанатизм впливає з релігійного характеру догматизму, бо віруючі дивляться на свої ідеї як на правду, обов'язкову для всіх. Фанатизм є аморальним, він суперечить буденній моралі, оскільки звичайні люди керуються у своїх діях не загальнонаціональними, а передусім власними інтересами, що виправдовує існуюча мораль. Аморальність у політиці означає можливість використання будь-яких засобів для досягнення політичних цілей.

Необхідною умовою національного поступу, перетворення маси в націю Донцов вважав формування національної політичної еліти як державотворчого елемента. Цей елемент він називає по-різному: аристократією, провідною верствою, ініціативною меншістю, правлячою кастою. Говорячи про головну причину всіх історичних бід українців, він зазначає, що вона полягає не в географічному розташуванні України, не у власне національній свідомості широких мас, а у виродженні державотворчого елемента, відсутності власної провідної верстви. У найвідповідальніші історичні моменти українська еліта виявлялася не гідною свого народу і свого призначення. Тому першочерговим завданням українського націоналізму є формування саме провідної верстви, гідної завдань, що стоять перед нацією.

Провідна верства має визначитися своїм окремим становищем у суспільстві та окремими, тільки їй притаманними, державотворчими функціями. Маси не можуть творити державу, оскільки їх покликанням є фізична праця, і вони прив'язані до землі як до засобу виробництва. Це люди земних інтересів і земної праці, які приносять суспільству користь тим, що сумлінно виконують своє призначення. Правляча ж верства — це аристократи духу, для яких земля — передусім арена боротьби й захисту інтересів усього суспільства. Аристократ б'ється за землю й віддає за неї своє життя; межі своєї землі він встановлює не плугом, а мечем.

Крім відчуття духу землі, для належності до провідної верстви необхідні ще й інші ознаки. Це, по-перше, шляхетність, яка виявляється в домінуванні духовного над матеріальним, прагненні до високих ідеалів, цінуванні ідеалів честі, слави й морального обов'язку. По-друге, мудрість, здатність до розуміння тих одвічних законів, на яких тримається світ у цілому й суспільство зокрема. По-третє, мужність, що проявляється здатністю жертвувати своїм життям в ім'я загального блага, виконувати своє призначення, незважаючи ні на що. Методом реалізації провідною верствою ідейних настанов інтегрального націоналізму, за Донцовим, мало бути «творче насильство», що означає орієнтацію на примус у процесі боротьби за державну незалежність.

Донцов рішуче заперечував ідею федералізму, яка була провідною в українській політичній думці ХІХ ст. Він виступав за повну незалежність української держави у формі селянської дрібнобуржуазної республіки і вважав, що політичний сепаратизм, спрямований насамперед проти російської державності, є необхідною умовою виживання української нації.

* * *

...Там, дезаламується в нації її агресивний намір, заламується рівночасно й запал до оборони своїх прав. В нашій провансальській націоналізмі ті речі досі старанно розрізняли. «Ми тільки за наше лягали кістками, коли нам чинилися шкоди, ніколи не гралися ми кайданами, чужої не гнули свободи» (Старицький) — так думали в нас, і забували, що коли ми не на словах, але дійсно «лягали кістками» за свою справу, то якраз тоді, коли ми не лякалися «гнути чужу свободу», як це було під час Святославових виправ до Царгороду, Ігоревих — на Дон, під час договорів Хмельницького і Мазепи з Європою про поділ Польщі і Московщини. Революційна Франція, з якої вийшов диктатор континенту Наполеон, революційна Англія, з якої вийшов програмник Ірландії Кромвель, революційна Росія, що боролася з «німецьким імперіалізмом», щоб потім накинути свій власний — нам, Італія Мадзіні і Гарібальді, Італія — визволителька Трієсту та Італія — завойовниця німецького Тіролю, Іспанія, що визволилася з-під панування маврів, і Іспанія — властителька Марокко, Угорщина — революціонерка проти Австрії і завойовниця — проти Хорватії, — всі вони свідчать, що природа та історія не знають різниці між визволенням та імперіалізмом, ані між афектом оборони і нападу. Писати, як у нас пишуть: «Боротьба за національну волю походить не з любови і бажання панувати над кимсь, а лише з ненависти до рабства», — значить виставляти собі свідоцтво убогости, значить не розуміти динаміки суспільного розвою.

...Природа та історія не знають рас агресивних і неагресивних, лише раси сильні і слабкі. Раси сильні — визволяються, коли вони підбиті, і розширюються коштом слабших, коли є вільні; раси слабкі — або здобуваються лиш на спазматичний бунт (коли вони під ярмом), або роздаровують своїм ворожим меншостям «національні», «культурні» та всілякі інші автономії (коли є вільні).

Ось чому нікчемною є проповідь наших «націонал-кастратів», які одразу, самою любов'ю хочуть перескочити з царства не присднаних суперечностей в царство не закаламученої «гармонії» з музикою. Розумові «ідеї» кастратів, що дбають лише про «просвіту» і злагіднення пристрастей, що прикрочують полум'я почування, де воно за ясно бурхас, — є толерантні до інших, бо вони мерці, що живуть мозком, але не серцем, бо логіка річ угодова. Натомість чуттєві ідеї «фанатиків» не знають толеранції, бо спір про догмати віри рішається не полюбовним судом, лише ордаліями. Ле Бон каже: «Через те, що юрба ніколи не сумнівається щодо правдивого й фальшивого, а zarazом цілком свідома своєї сили, — вона не толерантна». Всі засновники якоїсь релігійної або політичної віри заснували її «тільки тому, що зуміли викликати в масах почуття фанатизму»; тільки тому, що навчили їх «віддавати своє життя за свій ідол», ідеал, і — нищити чуже за нього ж.

...Те саме в міжнаціональнм житті. Імперіалізм — це не тільки «здирство», але одночасно виконання громадських справ, в громадських інтересах націями, покликаними й управненими до того. «Нації імперіалістичні (пише цитований американець) не тільки розширюють своє панування, вони ж належать до тих, які найбільш спричинилися до розвитку цивілізації в себе дома»... Коли хочемо бути трохи парадоксальними і коли право належить здібнішим, — можемо сказати, що право самовизначення мають лише імперіалістичні нації, у яких імперіалізм є в стані кінетичнім, або бодай потенціальнім: «самовизначення наших часів — це таке саме чудернацьке гасло, як легітимізм часів Метерніха», як право всіх правовитих династій до панування над «своїми» народами. «Великий факт лишається той, що є вищі і меншвартні народи, що вміють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вміють; думати, що може колись буде інакше, це нісенітниця. Імперіалізм — це підставовий принцип природи, нівелюючий, уодностайнюючий принцип відразливий природі». Всякий поступ базується на нерівності і визнає засади вищості. Хто не має відваги або даних стати рівним із вищими, не має змоги стати рівноправним, незалежним.

...Ми відповідаємо — ніколи народу Народ є для всякої ідеї, чи в її статичному, чи в динамічному стані — чинник пасивний, той, що приймає. Чинником активним, тим, що накидує якусь ідею, тим, де ця ідея зроджується, є — активна, або ініціативна меншість. Називають її різно: «класово свідомий пролетаріат» (в противність переважній масі несвідомого), «національно свідома інтелігенція», «аристократія», «правляча кліка», «тирани» (її політичні твори — СССР, фашистська держава, «Unegalitare» або «Fihrerdemokratie» (Alf. Weber), але — суть цієї меншості та її роль в усіх громадських одиницях та сама. Це група, яка формує неясну для «неусвідомленої» маси ідею, робить її доступною цій масі і, нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею.

...Отже, при всякім стані суспільності, для утримання її при життю, для успішної оборони і всякої акції взагалі — неминучою умовою є існування активної, відважної, спрагненої влади меншості, цієї правдивої посительки великих ідей, найважливішого чинника історії.

...Живуть і панують лише раси, які не знають сумнівів, які не задумуються над правом на власне існування і на існування коштом слабших і нездар; раси, які покладаються не на обставини, але на свою не вгнуту силу раси, для яких і розріст і їх ідея є догмою абсолютною, не релятивною, шукаючою санкції, вартістю. «Бо не знати, чи від початку світу можна назвати однісіньку культуру, установу або релігійну науку, які би вдалося утримати, стаючи на засади, вартість яких уважалася лише релятивною». Чому досі стоїть Англія? Тому, що, як казав один англійський учитель Гізо, там ще в школах «вливалося залізо в душу дітей», а не розслаблюючі

доктрини «загальної справедливості», пошанування ворогів, взглядної користі війни й інших вартостей, яких не смілося брати догматично; тому, що там не пропагувалося ненависти до афекту і волі...

...Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею, ідею опанування духового, економічного і політичного нації. Без такої ідеї ми все лишимось нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме роздвоєною душею, не в стані витворити збірної волі; народом «конвульсійних вибухів», народом без пафосу, сателітом сильніших; парією, верствою, навіть у себе вдома невільником не лише політичним, але й духовим і соціальним, нацією з «анархією доктрин» і з «ослабленням волі...». Так буде, доки не виповімо безоглядної війни всім атомістичним та інтернаціональним доктринам, які паношаться в нас, які сковують думку нації та її енергію, які розсаджують усяку збірну національну волю. Такою ідеєю може стати в нас не всесвітня, ані соціальна, лише тільки національна ідея, що б гляділа в майбутнє і мала відвагу скорити собі свій світ.

Через те, що нація є вічна, що її воля не ідентична з сумою поодиноких воль, але щось самостійне; що її цілі осягаються цілими поколіннями, переростаючи цілі одиниці, родини, даного моменту; через те, що не самодержавна нація не є нацією, ідея власновладства повинна бути над всіма іншими. Вона не повинна робити угод з жодними доктринами, що обмежують її неподільний вплив, ані всередині, ані назовні, лише вона має надавати зміст національній волі.

...Конкретно це значить, що коли в момент, де йдеться про існування нації, хтось застерігає собі право «сецесії» («катам помагати»), то жодні засади «права» й «справедливості» не повинні вхоронити його перед долею Кочубея. Це значить, що коли ходить о самоутвердження нації, Крим і жиди можуть і повинні зректися свого «права на самоозначення».

Це значить, що коли географічне становище України вимагає сталого поготівля нації, то засада демократизму має відійти на третій план, що тоді «воля народу» або демократичність форм правління можуть пождати на своє здійснення. Це значить, що ми повинні покінчити з тим, що німці звуть *Verfassung-kultus*, не робити з ідеї незалежності справу «тактичну», а з форми правління принципіальну (як наші праві й ліві «державники»); урядити всі внутрішні відносини так, щоб вони служили наказові самоутвердження нації, але не «щастю» її членів, те, що Ранке називає «приматом заграничної політики».

Національна ідея, що хоче жити, має одверто голосити свій остаточний ідеал власновладства супроти зовнішніх, так як і проти внутрішніх сил, що сковують її енергію. Мети нації не обмежуються завданнями дня, ані тим станом, який застала дана генерація. Нація дивиться в минуле, звідки

в традиціях шукає свою відправну точку, і в майбутнє, яке має урядити для будучих поколінь, ретроспективно і проспективно, не нехтуючи традиціями, ані провідною ідеєю майбутнього в ім'я завдань дня.

Мусимо змести з дороги всі декадентські доктрини, що заважають консолідації нації довкола одного ідеалу: всі ці лібералізми, демократизми, соціалізми, весвітянство, паціфізми. Кожна з цих ідей має відповідати на запитання: чи вона скріплює націю, чи спричинюється до її могутності, чи, навпаки, її ослаблює. Це єдиний критерій до їх прийняття або відкинення. Не ідеал самостійності маємо оцінювати з точки погляду «свободи» одиниці, «демократичності» форми правління або «визволення пролетаріату», чи щастя «плохої гречкосійської породи», чи «мирного життя» країни, — лише на те все треба глядіти з точки погляду власновладства і могутності нації.

Всю дотеперішню науку провансальства треба перевернути! Нас учили, що на національний ідеал треба «поглянути без усяких упереджень, вільно від усяких споминів історії...» Якраз навпаки! Мусимо усвідомити собі криваві зусилля минулих поколінь, щоби знати, як іти далі до тієї самої мети. Нас учили, що ідеал нації це «земля», «кусень чорного хліба» та спокій... Якраз навпаки! Тим ідеалом є експансія, організованість, власновладство.

Нас учили «завжди стреміти до згоди» з противною ідеєю, «не поглиблювати національні антагонізми», не віддаватися «безглуздім ворожнечі...» Якраз навпаки! Нація передусім мусить плекати в собі ті почування та ідеї, які помагають скоріше дійти до мети.

Насучили шукати чогось, «щоб стояло вище над усіма націоналізмами», «всіх людей всіх вір признати братами», шукати «інтернаціональної загальнолюдської правди», виступати «під більш людським прапором, аніж релігійний та національний фанатизм», «без зараннього рішення справ дальшої будучини...» Якраз навпаки! Нісенітницею є «інтернаціональна правда». Коли це не мрія, лиш факт, то лише плащик для заборчої чужої ідеї, як-от російське слов'янофільство або большевизм. Нісенітницею є «загальнолюдська точка погляду» в політиці, бо точок погляду є стільки, скільки націй. Інтернаціоналізм, слушно зауважив провідник фашизму, як любов, — до цього належать двоє. Коли ж цей інтернаціоналізм «без взаємності» засвоює собі нація підбита, це політичний онанізм, не гідний нації, що хоче стати вільною. Нас учили: «Коли волю народу забезпечує окремішність, треба змагати до окремішності, коли її краще забезпечує спілка (федерація) з другою нацією, треба використати федерацію...» Нісенітниця! Треба сказати: «Коли «воля народу» не суперечить непідлеглості нації, треба цю волю дати, коли ця «воля» веде до втрати «непідлеглості», треба цю волю обмежити». Нас учили ідей «гуманности», але нам найліпше пам'ятати слова Макіавеллі: «Коли

йдеться про роздумування над щастям рідного краю, громадянин не повинен затримуватися жодною розвагою справедливості чи несправедливості, людяності чи жорстокості. Істотна крапка, яку треба поставити над усім, це забезпечити нації свободу й незалежність».

Така повинна бути наша національна ідея: всеобіймаюча, виключна, яскрава, якої гаслом є не спочинок і уживання, лиш акція і воля до влади над відірваними засадами, над чужою ідеєю, над власним оточенням, над «обставинами», над усім часовим і поодиноким. Лише та ідея виведе нас зі стану провінції, лише вона сполучиться з тим пафосом, без якого мертва всяка ідея.

...Щоби великий всеобіймаючий ідеал нації міг сполучитися з могутнім національним інстинктом, він мусить черпати свій зміст не в відірваних засадах інтернаціоналізму, космополітизму, соціалізму, гуманізму, лише в тайниках національної психіки, в потребах нації, в її амотивній, ірраціональній волі до життя й панування. Осміяна філістерами філософія британського націоналізму («right or wrong, my country!»), або німецького «Deutschland ber Alles», повинна стати й нашим гаслом. Бо лиш той ідеал добрий, що спирається на національним інстинкті, який ставить себе понад усе партикулярне й дочасне, дрібне, який лучить минуле з майбутнім і не зупиняється перед жодними зусиллями. В цім відношенні доктрина, що розвивається тут як суто націоналістична, протиставляється яскраво і правому і лівому провансальству, яке виразно застерігалось проти «націоналізму», протиставляючи йому вузький ідеал того чи іншого класу або провінції.

Донцов Дмитро. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. — Львів, 2001. — С. 372—374, 383—384, 386—388, 393, 406—407, 412.

ЗМІСТ

Розділ I. Розвиток політичних ідей та державно-правового буття в країнах Стародавнього Сходу	4
1. З «Повчання гераклеопольського царя (?Ахтоя) своєму синові Мері-ка-Ра» (кінець III тис. до н.е.)	4
2. Закони Ассирійської держави другої половини II тис. до н.е.	7
3. Закони вавилонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.).....	14
4. Зі збірника законів Ману (Індія).....	39
5. Упанішади та їх вчення.....	45
6. Із «Чхандог'я — упанішада» (Повчання Санаткумари).	48
7. Етико-політичні погляди Конфуція в трактаті «Лунь Юй» («Бесіди та судження») (V ст. до н. е.)	50
8. Конфуціанські ідеї щодо перебудови суспільства.	53
9. Із трактату Лао-цзи «Дао — де цзин».	57
Розділ II. Політична думка в Стародавній Греції та Стародавньому Римі	64
1. З поеми Гомера «Одіссея» про народні збори на острові Ітака....	64
2. Із книги Ксенофонта «Лакедемонська Політія» про владу царів у Спарті	66
3. Із книги Фукідида «Історія Пелопоннеської війни» про афінську демократію (V ст. до н. е.)	67
4. Із твору Платона «Держава» (IV ст. до н.е.)	69
5. Із книги Арістотеля «Політика» про організацію державного устрою	72
6. Із книги Арістотеля «Афінська Політія» про тиранію Пісістрата в Афінах	83
7. Із книги Діонісія «Римські старожитності» про реформи Сервія Туллія	87
8. Римські «Закони XII таблиць» (V ст. до н. е.)	89
9. Із трактату Марка Туллія Цицерона «Про державу» (I ст. до н. е.).....	99
10. Із твору Луція Сенеки «Моральні листи до Луцілія» про щасливе життя у давнину (середина I ст.).....	103

Розділ III. Політичні форми державно-правового буття в ранньослов'янських спільнотах	106
1. Із книги Прокопія Кесарійського «Війна з готами» про слов'янські племена.....	106
2. Із книги Маврикія Стратега «Стратегікон» про життя слов'ян	108
3. Михайло Грушевський про державно-правове буття слов'ян ...	109
4. З «Повісті минулих літ» про розселення слов'ян та заснування Києва.....	110
Розділ IV. Політико-правові погляди у Київській Русі	116
1. З «Повісті минулих літ» про княжіння Олега в Києві.....	116
2. Договір київського князя Олега з Візантією від 911 р.	118
3. Із «Книги дорогоцінних скарбів» Абу-Алі Ахмеда ібн-Омар ібн-Даства про державний устрій та життя Київської Русі (30-ті роки X ст.).....	122
4. Зі збірника законів «Руська Правда» (XI—XII ст.).....	125
5. Із книги митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать» (середина XI ст.).....	128
6. З «Повісті минулих літ» про з'їзд князів у Любечі у справі взаємин між землями та збереження єдності Руської землі (1097 р.).....	142
7. Повчання дітям Великого князя Київського Володимира Мономаха (перша чверть XII ст.).....	143
8. «Послання, написане Климом (Смолятичем) митрополитом Руським (Київським) Хомі Пресвітеру, витлумачено Афанасієм монахом» (середина XII ст.).....	148
9. «Слово о полку Ігоревім» (?1188 р.).....	150
10. Політичне становище південноруських земель в XII — XIII ст.	152
11. «Слово Данила Заточника, що написав він князю своєму Ярославу Всеволодовичу» (перша чверть XIII ст.).....	156
12. Літопис про боротьбу між князем Данилом Романовичем і галицькими боярами (квітень 1241 р.).....	161
Розділ V. Розвиток західноєвропейської політичної думки в середньовічному суспільстві	164
1. Із книги Августина Блаженного «Про Град Божий» (перша чверть V ст.).....	164
2. Про дві концепції об'єднання середньовічної Європи (XI — XIII ст.).....	170
3. Із трактату Роджера Бекона «Opus Tertium».....	174

4. Вчення про державу Фоми (Томи) Аквінського та політичне вчення Марсилія Падуанського.....	177
--	-----

Розділ VI. Особливості політичного устрою українських земель у Польсько-Литовській державі XIV—XVI ст.....	180
1. Політичний устрій Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського	180
2. Городельська унія між Великим князівством Литовським і Польським королівством (1413 р.)	187
3. Із твору Станіслава Оріховського «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу» про владу короля (1543 р.).....	190
4. Із трактату Станіслава Оріховського «Квінкункс, тобто візирець устрою Польської держави» (1564 р.)	195
5. Проект Люблінської унії 1569 року, складений представниками Польського королівства з зауваженнями представників Великого князівства Литовського	201
6. Із твору Івана Вишенського «Послання до єпископів, що втекли від православної віри» (1598 р.).....	209

Розділ VII. Політичні вчення у період Відродження та Просвітництва (XVI — XVIII ст.).....	219
1. Із книги Нікколо Макіавеллі «Володар» про державу та владу (1513 р.)	219
2. Із книги Томаса Мора «Золота книга, так же корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новій острів Утопія» про ідеальний державний лад на фантастичному острові Утопія (1516 р.).....	228
3. Із твору Мішеля Монтеня «Досліди» про суспільне життя (1580—1588 рр.)	231
4. Із книги Томмазо Кампанелли «Місто Сонця» про ідеальну (утопічну) державу (1602 р.)	232
5. Із твору Томаса Гоббса «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та світської» про походження держави (1651 р.)	235
6. Із твору Джерарда Уїнстенлі «Закон свободи, викладений у вигляді програми, або відновлення істинної системи правління» (1651—1652 рр.).....	236
7. З «Теологічно-політичного трактату» Бенедикта Спінози «Про основи держави, про природне й цивільне право кожного і про право верховної влади» (1670 р.)	240

8. Із твору Жана Мельє «Заповіт» про соціальну несправедливість (перша чверть XVIII ст.).....	246
9. З твору Шарля—Луї Монтеск'є «Про дух законів» про принципи монархії (1748 р.)	249
10. Із твору Жан-Жака Руссо «Міркування про походження і основи нерівності між людьми» (1755 р.)	251
11. Іммануїл Кант про створення громадянського суспільства.....	254
12. Декларація незалежності США (4 липня 1776 року)	257
13. Конституція Сполучених Штатів Америки (17 вересня 1787 року)	261

Розділ VIII. Українська політична думка в XVII—XVIII ст.

(козацько-гетьманська доба)	274
1. Із книги Гійома Левассера де Боплана «Опис України...» про обрання козаками гетьмана (кошового отамана) Запорозької Січі.....	274
2. Зборівський договір укладений між королем Яном II Казимиром та Військом Запорозьким (серпень 1649 року)	278
3. Прохання Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу 17 (27) лютого 1654 року (складова частина «Березневих статей»)	281
4. Гадацький трактат між станами Корони Польської і Великого князівства Литовського та вельможним гетьманом і Військом Запорозьким (6 (16) вересня 1658 р.).....	286
5. Пакти й Конституції прав та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвердження вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах (Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis).....	293
6. Із трактату Григорія Сковороди «Начальні двері до християнській доброзвичайності» (1766 р.).....	310

Розділ IX. Політичні концепції України в XIX ст.

1. З «Руської Правди» керівника «Південного товариства» Павла Пестеля про майбутній устрій держави	318
--	-----

2. Із «Записок» Івана Горбачевського про мету таємного товариства «Слов'янського союзу, або З'єднаних слов'ян»	323
3. «Книга буття українського народу» Миколи Костомарова про політичну історію України.....	325
4. Відозва Миколи Костомарова «Брати українці»	336
5. Михайло Драгоманов про погляди Тараса Шевченка на політичний устрій України.....	337
6. Із праці Михайла Драгоманова «Передне слово до громади» про державну організацію (1878 р.).....	339
7. Іван Франко про свободу та нерівність (1881 р.)	344
8. Із програми Русько-української радикальної партії	347
9. Із програми підпільної організації харківських студентів «Братство тарасівців» (1892 р.)	349

Розділ X. Політична думка та політичні вчення XIX —

початку XX ст.	352
1. Із твору Михайла Сперанського «План державного перетворення» про проект Російської конституції (1809 р.)	352
2. З «Конституції» Микити Муравйова (1821—1822 рр)	358
3. Із книги Михайло Бакуніна «Державність і анархія» про державу і соціальну революцію (1873 р.).....	362
4. Петро Ткачов про створення революційної держави (1875 р.)	365
5. Із книги Алексиса де Токвіля «Демократія в Америці» (1835—1840 рр.).....	367
6. Про теорії Карла Маркса, Фрідріха Енгельса і Володимира Леніна (Ульянова) про державу	373
7. З книги Герберта Спенсера «Досліди наукові, політичні і філософські»	380
8. Із праці Йосифа Сталіна «Анархізм чи соціалізм?» (1906 р.) ...	384

Розділ XI. Розвиток української політичної думки початку XX ст.

1. Із праці Миколи Міхновського «Самостійна Україна» (1900 р.).....	388
2. Леся Українка про державний лад	391
3. З конституційного проекту Михайла Грушевського	394
4. Зі статті Михайла Грушевського «Чи Україна тільки для українців?»	398
5. Четвертий Універсал Української Центральної Ради (9 (22) січня 1918 року)	399

6. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) 29 квітня 1918 року	403
7. Із законів від 29 квітня 1918 року про тимчасовий державний устрій України гетьмана Павла Скоропадського.....	411
8. Декларація Директорії Української Народної Республіки (26 грудня 1918 року)	415
9. Із твору Володимира Винниченка «Відродження нації» про боротьбу за державність України	419
10. «Конституція Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 года»	424
11. Із трактату В'ячеслава Липинського «Листи до братів-хліборобів» (1920—1926 рр.).....	432
12. Із твору Дмитра Донцова «Націоналізм» (1926 р.)	441

НБ ПНУС

804174

Навчальне видання

Хрестоматія з історії політичних вчень

Посібник

Упорядник та автор коментарів
Уривалкін Олександр Миколайович

Керівник видавничих проектів Кривенко О. А.
Відповідальний за випуск Пашутинський Є. К.
Оригінал-макет виготовлено видавництвом «КНТ»

Підписано до друку 30.10.2007. Гарнітура SchoolBook.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-видав. арк. 32,81. Умов. друк. арк. 26,74.
Тираж 1000 пр. Замовлення № 7-86.

Видавництво Дакор
м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 8, корпус 8, оф. 1;
тел./факс (044) 581-21-39
Свідоцтво: ДК № 215 від 10.10.2000 р.

Видавництво КНТ
м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 8, корпус 8, оф. 1;
тел./факс (044) 581-21-38, 331-91-53
Свідоцтво: ДК № 581 від 03.08.2001 р.

Друкарня:
Видавничо-поліграфічна фірма "МЕГА"
м. Київ, вул. Толстого, 5а/57